

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI İMPARATORLUĞU
1300-1600
KLÂSİK ÇAĞ

HALİL
İNALCIK

ÇEVİRİ: RUŞEN SEZER

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Kronik

**OSMANLI İMPARATORLUĞU
KLÂSİK ÇAĞ
(1300-1600)**

—
HALİL İNALCIK

KRONİK KİTAP: 100

Osmanlı Tarihi Dizisi: 31

YAYIN YÖNETMENİ

Adem Koçal

ÇEVİREN

Ruşen Sezer

EDİTÖR

Can Uyar

KAPAK TASARIMI

CUMBA.CO

MİZANPAJ

Kronik Kitap

1. Baskı, YKY Yay., 2003, İstanbul
29. Baskı, Mart 2021, İstanbul

ISBN

978-605-7635-09-9

KRONİK KİTAP

Şakayıklı Sk. N°8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

*Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 49639*

www.kronikkitap.com

f t i kronikkitap

BASKI VE CİLT

Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI

Halil İnalcık, 1973, London, "The OTTOMAN
EMPIRE - The Classical Age 1300-1600" özgün adıyla
The Orion Publishing Company tarafından yayınlanan
bu kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları Kronik
Yayıncılık A.Ş.'ye aittir. Tanıtım amacıyla yapılacak
kısa alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilemez,
çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

OSMANLI İMPARATORLUĞU
1300-1600
KLÂSİK ÇAĞ

**HALİL
İNALCIK**

Kronik

HALİL İNALCIK

1916'da İstanbul'da doğdu. Ankara Üniversitesi DTCF'nin ilk öğrencilerinden oldu. Yakınçağ Bölümü'nde doktora'sını tamamladıktan sonra, 1942-1972 döneminde aynı fakültede öğretim üyesi oldu. 1972'de Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü'ne Osmanlı tarihi konusunda dersler vermek üzere davet edildi. 1993'te Bilkent Üniversitesi'nden davet alıncaya dek Chicago Üniversitesi'nde görevini sürdürdü. Bu yıllar içinde başta Harvard olmak üzere birçok Amerikan üniversitesinde Osmanlı tarihi seminerleri düzenledi. 1973'teki "*The Ottoman Empire - The Classical Age (1300-1600)* (*Osmanlı İmparatorluğu - Klasik Çağ, 1300-1600*)" kitabından başlayarak uluslararası yayınevlerinde pek çok kitabı yayımlandı. Türkiye, İngiliz, Amerikan, Sırp ve Arnavurluk akademilerine üye seçildi. Yurtiçinde ve yurtdışında fahri doktora, ödül ve nişanlar aldı. Arşivini bağışladığı Bilkent Üniversitesi bünyesindeki Halil İnalcık Center for Ottoman Studies (Halil İnalcık Osmanlı Çalışmaları Merkezi) 2008'de açılmıştır. 25 Temmuz 2016 tarihinde 100 yaşında vefat etmiştir.

Yayınevimizdeki Diğer Kitapları

Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet

Osmanlı ve Avrupa - Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri

Tanzimat ve Bulgar Meselesi

The Ottoman Empire and Europe

The Ottoman Empire: Sultan, Society and Economy

Osmanlı İmparatorluğu, I: Toplum ve Ekonomi, II: Sultan ve Siyaset

İmparatorluktan Cumhuriyete

Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler

Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ 1300-1600

Osmanlı Hâkimiyetinde Ortadoğu ve Balkanlar

RUŞEN SEZER

1960'da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde lisans eğitimini tamamladı. Montreal McGill University, Institute of Islamic Studies'de mastır yaptı. *Institute of Islamic Studies Tehran Branch*'da Toshihiko Izutsu yönetiminde Orta Çağ İran filozofu Molla Sadra üzerine araştırmalarda bulundu. 1992'de yurda döndü. Hocası Niyazi Berkes'in anıları *Unutulan Yıllar*'ı (İletişim Yayınları, 1997) yayımladı. Çevirdiği bazı kitaplar: Roy Mottahedeh, *Peygamberin Hırkası: İran'da Din ve Politika, Bilgi ve Güç* (2003); Gülrü Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı-Mimarî*, Tören ve İktidar (2007); Ahmet T. Karamustafa, *Tanrının Kural Tanımaz Çocukları* (2007). 7 Mayıs 2010 tarihinde 78 yaşında vefat etmiştir.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	7
TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ	9

I

OSMANLI İMPARATORLUĞU TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ, 1300-1600

GİRİŞ: OSMANLI TARİHİNİN DÖNEMLENDİRİLMESİ	13
1 OSMANLI DEVLETİ'NİN KÖKENLERİ	14
2 SINIR BEYLİĞİNDEN İMPARATORLUĞA, 1354-1402	20
3 FETRET DÖNEMİ VE TOPARLANIŞ	31
4 İMPARATORLUĞUN PEKİŞMESİ, 1453-1526	38
5 OSMANLI DEVLETİ'NİN DÜNYA GÜCÜ OLUŞU, 1526-1596	51
6 OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEMESİ	59

II

DEVLET

7 OSMANLI HANEDANININ DOĞUŞU	77
8 TAHTA ÇIKIŞ (CÜLUS)	82
9 OSMANLI DEVLET KAVRAMI VE SINIF SİSTEMİ	89
10 HUKUK: SULTANÎ HUKUK (KANUN), DİNÎ HUKUK (ŞERİAT)	95
11 SARAY	103
12 MERKEZÎ YÖNETİM	117
13 EYÂLET YÖNETİMİ VE TİMAR SİSTEMİ	134

III
EKONOMİK VE TOPLUMSAL YAŞAM

14	OSMANLI İMPARATORLUĞU VE ULUSLARARASI TİCARET	157
15	OSMANLI KENTLERİ VE ULAŞIM AĞI, KENTLİ NÜFUS, LONCA VE TÛCCARLAR	181

IV
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DİN VE KÜLTÜR

16	ÖĞRENİM, MEDRESELER VE ULEMÂ	213
17	OSMANLI İLMÎ ÇALIŞMALARI	222
18	BAĞNAZLIĞIN ZAFERİ	230
19	HALK KÜLTÜRÜ VE TARİKATLAR	239

EKLER

OSMANLI HANEDANI SOYAĞACI	262
OSMANLI TARİHİ KRONOLOJİSİ	265
SÖZLÜK	301
AĞIRLIKLAR VE ÖLÇÜLER	313
KAYNAKÇA	323
DİZİN	341

SUNUŞ

Yaklaşık yarım asırdır kitap raflarında yer alan *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, Halil İnalçık külliyyatının en temel eserlerinden birisidir. Bu kitabın, İnalçık'ın uluslararası akademik çevrelerde ve genel okuyucu nezdinde tanınmasında çok önemli katkısı olmuştur. İnalçık bu kitabında Osmanlı'nın klasik çağı diye nitelendirdiği 1300-1600 arası dönemini siyasi olayları, devlet mekanizması, iktisadi örgütlenmesi ve dini ve kültürel hayatı itibarıyla ele almaktadır. Bu kitapta genel çerçevesini çizdiği Osmanlı Klasik Çağı bakışını sonraki çalışmalarında detaylandırmıştır.

Kitap bir giriş ve on dokuz bölümden oluşmaktadır. Klasik dönemin siyasi olaylarının genel bir değerlendirmesinin yapıldığı ilk altı bölümde Osmanlı'nın bir sınır beyliğinden imparatorluğa geçişinin ve 16. yüzyılda dünya gücü oluşunun aşamaları irdelenmektedir. Sonraki altı bölümde Osmanlı hanedanının ortaya çıkışı, cülus, toplumsal katmanlaşma, hukuk işleri, saray teşkilatı, merkezi ve eyalet yönetimi gibi devlet ile ilgili mevzular ele alınmaktadır. İktisadi hayat başlığı altında ise uluslararası ticaret ve Osmanlı şehirlerindeki ticari faaliyetler değerlendirilmektedir. Son dört bölümde ise Osmanlı dünyasında ilmiye teşkilatı, medrese sistemi ve tarikat çevreleri konu edilmektedir. Kitabın sonunda ise Osmanlı hanedan soy ağacı, 1302-1924 arasını içeren Osmanlı tarihi kronolojisi, 1300-1600 dönemine dair bir sözlük ve ağırlık ve ölçü birimlerine dair kapsamlı ekler sunulmaktadır.

1973 yılında ilk kez İngilizce olarak yayımlanan bu kitabın şimdiye kadar çok sayıda baskısı yapılmıştır. Çok ilgi gören kitap Arnavutça, Ukraynaca, Lehçe, Sırpça, Arapça, Bulgarca, Farsça, Yunanca, Hırvatça, Rumence gibi dillere çevrilmiştir. Türkçede ise 2003 yılında Ruşen Sezer'in çevirisi ile Yapı Kredi Yayınları tarafından yayımlanmış ve şimdiye kadar 25 baskı yapmıştır.

Kronik Kitap olarak kitabı yeniden yayımlarken Ruşen Sezer'in çevirisini gözden geçirdik. Çevirinin genel çerçevesine dokunmadan, metinde imlâ düzenlemeleri ve referans standardizasyonu gibi kısmî değişiklikler yaptık ve özellikle terminolojide yanlış kullanılan bazı ifadeleri (öğretmen → hoca, doktor → hekim, müşrik → pagan, yargı günü → hesap günü, çarmıha germek → öldürmek, teslis kavramı → teslis anlayışı vb.) düzenledik. Ayrıca tarih ve bilgi hatalarını da revize ettik.

Bu eserin yayınlanması konusunda her türlü desteğini bizden esirgemeyen Halil İncılık'ın kıymetli kızı Günhan İncılık'a teşekkürü bir borç biliyoruz.

KRONİK KİTAP

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600 ilk baskısı 1973'te Londra'da Weidenfeld and Nicholson Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. O zamandan beri İngilizce olarak üç kez yeni baskıları yapıldı. (New Rochelle, U.S.A. A.D. Carrazas: Orpheus Publishing Inc. 1989; ikinci kez *History of Civilization* Serisi, London: Phoenix Press, 2000; aynı yayınevi üçüncü kez, 2002). Bu yıllar arasında kitap şu dillere çevrildi: Sırpça, Yunanca, Rumence, Arnavutça ve Ukrayna dilinde ve Arapça. Hırvatça çevirisi yayına hazırlanmaktadır. 1973'te İngilizce yayımlandığı zaman *Times Literary Supplement*'te çıkan bir yazıda eser şöyle değerlendirilmiştir: "Çok ustaca yazılmış bir eser. Halil İnalçık, Osmanlı Tarih araştırmacılarının yaşayan, en önde gelenlerinden biridir. Bu kitabı okuyun, eğer daha önce bu alanda geniş bilginiz yoksa bu kitap zihni ufkunuzu genişletecek." Phoenix Press, kitabı seçkin tarihçilerin eserlerini içeren *History of Civilization* dizisinde yayımlamıştır. Bu dizi okuyucuya şöyle takdim edilmiştir: "Bu dizi tarih alanında herhangi bir tek yoruma bağlı değildir ve standart başvuru eserlerin ötesine geçme çabasıdır."

Bu kitapta, 1300-1600 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu üzerinde kısa bir girişten sonra ana konu olarak, İmparatorluğun klasik dönem kurumları anlatılmıştır. Osmanlı Uygarlığı'nın sanat, düşünce ve sosyal hayatı konuları başka bir kitapta (*Osmanlı Uygarlığı*, haz. Halil İnalçık ve Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2003) ele alınmıştır.

1971-1972'de yazılan bu eser daha önce birkaç kez Türkçeye çevrilmeye çalışılmış ve başarılı olunamamıştır. Son kez Ruşen Sezer tarafından Yapı ve Kredi Yayınları için yapılan çeviriyi gözden geçirdim, düzeltmeler ve ilaveler yaptım. Bu Türkçe baskı, kitabın en son metni sayılabilir.

İlk kez 1973'te yayın alanına çıkan bu kitaptan sonra, burada işlenen konular üzerinde tarafımdan ve meslektaşlarımla kalemiyle pek çok yeni araştırma yayımlanmıştır. Bu yayınlar, bu kitapta ele alınan konuları genişletmeye yarar, fakat esas bakımından değiştirmeyi gerektirecek nitelikte olmadığı kanısındayım. Osmanlı resmi kurumlarını 250 sayfada özetleyen bu eseri genişletmeyi de düşünmedim. Genel okuyucu ve tarih öğrencileri için bu biçimde kalması yararlı olacaktır. Ancak, kronolojiyi imparatorluk tarihinin sonuna kadar getirmek ve bir ölçüler listesi eklemek suretiyle, daha yararlı bir hale getirmek istedim. Ayrıca, konu ile ilgili görsel malzemeyi ekledik ve böylece Türk okuyucuları için kitabı daha cazip kılmaya çalıştık. Çeviriyi bir kez daha dil bakımından gözden geçiren Ayşe Erdem'in değerli çabalarını burada şükranla anmak benim için zevkli bir ödevdir.

Yapı ve Kredi Yayınları'na, kitabı İngilizce yayımlanmasından bu kadar zaman sonra Türk okuyucularına sunmak imkânını verdiği için ayrıca müteşekkirim.

Halil İncık

2003

I

OSMANLI İMPARATORLUĞU TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ, 1300-1600

GİRİŞ

OSMANLI TARİHİNİN DÖNEMLENDİRİLMESİ

14. yüzyıl başında kuruluşu sırasında Osmanlı Devleti, İslâm dünyasının sınırlarında kendini “gazâ”ya, yani “Hristiyanlığa karşı kutsal savaş”a adanmış küçük bir beylikti. Bu önemsiz sınır devleti, Anadolu ve Balkanlar’daki eski Bizans topraklarını adım adım alıyor ve kendine katıyordu; 1517’de Arap ülkelerinin fethiyle de İslâm dünyasının en güçlü devleti oldu.

Orta Avrupadan Hint Denizi’ne uzanan bir alanda elde edilen sürekli askeri başarılar, Osmanlı İmparatorluğu’na, I. Süleyman’ın saltanatı sırasında (1520-1566) bir dünya gücü konumu vermişti. Ancak, 17. yüzyılın uzun savaşlarıyla denge Avrupadan yana döndü. Osmanlı gücü inişe geçti, 18. yüzyılda Batı üstünlüğünün kabulüyle de imparatorluk politik ve ekonomik olarak Avrupa’ya bağımlı hale geldi. İmparatorluğun varlığını sürdürmesi ve olası çöküşü, sonunda bir Avrupa politikası sorunu, *Doğu Sorunu* oldu ve Osmanlı politik yaşamı 1920’ye dek Avrupa’ya bağımlı olarak sürdü.

İmparatorluğun yapısıyla kurumları, bu dönemlerin farklılaşan koşulları ile değişmiştir. İçyapısı ve politik gelişimindeki değişiklikler, 16. yüzyıl sonunda, sınır beyliğinden nasıl Sasanî, özellikle de Abbasî İmparatorluğu gibi eski Ortadoğu devletleri geleneğinde bir imparatorluğa dönüştüğünü gösterir. 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu, devlet ve hükümet gelenekleri, maliye politikaları, toprak düzeni ve askerî örgütüyle Ortadoğu imparatorluklarının en gelişmiş örneği idi. Ancak, Avrupa’nın askerî ve ekonomik

üstünlüğü, Osmanlılara, Ortadoğu devlet geleneklerinin zamanının geçtiğini, bunların yeniçağa uygun olmadıklarını öğretti.

Bu noktadan sonra Osmanlı tarihi, eski imparatorluk kurumlarının bozulmuş biçimlerinin tarihçesi, daha doğrusu, bir Ortadoğu devletinin Avrupa'nın ekonomik, politik ve kültürel meydan okuyuşu karşısında kendine çeki düzen verme çabalarının tarihidir. Türkler, söz konusu devlet anlayışından ancak 1924'te köklü bir devrimden sonra vazgeçeceklerdir.

Dolayısıyla 1590'lar Osmanlı tarihindeki temel ayrım çizgisini belirler. Ortadoğu devletine özgü kurumları Osmanlıların nasıl uyarladıklarını vurgulayan bu kitap, ilk dönemi ve bu kurumların yeni Avrupa karşısında nasıl dağılmaya başladığını betimliyor.

OSMANLI DEVLETİ'NİN KÖKENLERİ

14. yüzyıl başlarında, İran'da İlhanlılar İmparatorluğu, Doğu Avrupa'da Altınordu, Balkanlar'la Batı Anadolu'da da Bizans İmparatorluğu gibi, Ceyhun ve Tuna arasındaki büyük imparatorlukları şiddetli iç bunalımlar sarsıyordu. Aynı yüzyılın sonuna gelindiğinde, bir uc gâzisi ve Osmanlı hanedanlığının kurucusu olan Osman'ın torunları, Tuna'dan Fırat'a uzanan alanda bir imparatorluk kurmuşlardı. Bu imparatorluğun hükümdarı, Yıldırım diye bilinen I. Bayezid (1389-1402) idi. Yıldırım, 1396 yılında Avrupa'nın en güçlü şövalyelerinden oluşmuş bir haçlı ordusunu Niğbolu'da bozguna uğratmış, o zamanın en güçlü Müslüman devleti olan Memlûk Sultanlığı'na meydan okuyarak Fırat kıyılarındaki kentlerini ele geçirmişti. En sonunda da Orta Asya ve İran'ın yeni hükümdarı, yüce Timur'a karşı koyuyordu.

Osmanlı tarihinin bu ilk dönemi, Hristiyan Bizans'a karşı kutsal savaşa adanmış küçük sınır beyliğinin bu güç ve büyüklükte bir imparatorluğa nasıl dönüştüğü sorununu ortaya koyar. Bir kurama göre, Marmara havzasının Rum halkı İslâm'ı kabul ederek ve Müslümanlarla birleşerek Bizans İmparatorluğu'nu Müslüman bir devlet olarak diriltmiştir. Doğu tarihi kaynaklarını tanıyan bilim adamları, günümüzde bu kuramı temelden yoksun bir yaklaşım olarak görüyorlar. Bu tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun kökenlerinin 13. ve 14. yüzyıllar Anadolu'sunun politik, kültürel ve demografik gelişmelerinde aranması gerektiğine inanıyor.¹

1 İlk gruba örnek olarak bkz. H. A. Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, çev. Ragıp Hulusi (Özdem), (Ankara, 1998), Bölüm 1; ve N. Iorga,

Moğolların 1220'lerde başlayan Müslüman Ortadoğu'sunu işgalleri, bu gelişmelerin ilk aşamasıdır. 1243'te Köseadağ Savaşı'ndaki Moğol zaferi sonrasında Anadolu Selçuklu Sultanlığı, İran İlhanlılarına bağımlı bir devlet oldu. Moğol istilâlarının ilk sonucu, güçlü göçebe Türk boylarının, yani Türkmenlerin batıya doğru göçmeleri olmuştur. Bunlar, Orta Asya'dan İran ve Doğu Anadolu'ya gelmişler, 1243'ten sonra bir kez daha batıya doğru göçerek Bizans ile Selçuklu Devleti arasındaki sınırda, Batı Anadolu'nun dağlık bölgelerinde toplanıyorlardı. Anadolu'da 1271'de putperest Moğollara karşı bir başkaldırı oldu. Müslüman Memlûk güçleri âsilere yardımda bulunmak için Anadolu'ya girdi, ancak Moğollar isyanı zalimce bastırdı. Ondan sonra Anadolu'da yerleşik birlikler tutarak ülke üzerindeki hâkimiyetlerini sıkılaştırdılar. Gene de sonraki elli yılda sık sık isyanlar ve Moğol misillemeleri olmuştur. Sınır bölgesi Moğol yönetiminden kaçan askerler ve siyasal açıdan önemli kişiler için bir sığınak, aynı zamanda da yeni bir yaşam ve gelecek arayan umutsuz köylü ve kasabalılar için bir yurt oluyordu. Dolayısıyla sınır yörelerinin nüfusu artıyordu. Sınırın Bizans yakasındaki verimli düzlüklere yerleşme için fırsat arayan sınır göçbeleri, halkı Bizans'a karşı kutsal savaşa, gazâyâ kışkırtıyordu. Savaşçılar, çeşitli kökenlerden gâzî önderlerin (*alp*'lerin) çevresinde toplandılar ve Bizans topraklarına akınları gitgide sıklaşmaya başladı.

Savaşçı Türkmenleri örgütleyen bu gâzî önderler, Alpler 1260'la 1320 arasında Bizans'tan koparttıkları Batı Anadolu topraklarında bağımsız beylikler kurdular. Dönemin Bizans tarihçisi G. Pachymeres, İstanbul'u ancak 1261'de geri alan Palaelogların, Balkan sorunlarıyla meşgul olmaları dolayısıyla, Asya sınırlarını önemsemeyerek Türkmen akınlarına açık kapı bıraktıklarını yazar. Gerçekten

“L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen-Age”, *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*, c. XIII (Bükreş, 1927); bu yazarların Osmanlı Devleti'nin Bizanslı kökenleri kuramına karşı bkz. M. F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, (İstanbul, 1981) ve P. Wittek, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu”, çev. Güzin Yalter, *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri* (İstanbul, 1971) içinde s. 7-52.

de bu Türkmen gâzilerinin Batı Anadolu'daki akınları, 13. yüzyılda neredeyse genel bir istilâya dönüşmüştü. Bölgenin en kuzeyinde, Bizans'a en yakın olan topraklar, bu beylerden Osman Gâzi'nin elindeydi. Pachymeres'e göre Osman Gâzi, 1302 dolaylarında eski Bizans başkenti İznik'i kuşatmış, imparatorun kendisine karşı gönderdiği iki bin kişilik ordusunu pusuya düşürüp 1302 yazında Koyunhisar'da (Bapheus) yenmişti. Bir imparatorluk ordusunu yenmiş olması Osman'ın ününü yaydı. Osmanlı ve çağdaş Bizans kaynakları, Anadolu'nun her yanından gâzilerin onun bayrağı altında nasıl toplandığını betimler. Bunlar, öteki sınır beyliklerinde olduğu gibi, önderlerinin adıyla, "Osmanlılar" olarak tanınıyordu. Kolay fetih ve yerleşme beklentisi, Orta Anadolu'dan kökenleri değişik yeni yerleşimci dalgaları çekiyordu. Osmanlı Beyliği'nin gerçek kuruluşu bu 1302 zaferinden sonradır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişmesinde gazâ ülküsü önemli bir etmendir. Sınır beylikleri toplumdunun kültürü, sürekli gazâ ve Dârülslâm'ın bütün dünyayı kapsayana dek sürekli yayılması ülküleriyle kuşatılmıştı. Gazâ, her türlü girişim ve özveri için esin kaynağı olan dinî bir vazifeydi. Sınır toplumunda bütün toplumsal erdemler gazâ ülküsüyle uyumluydu. Selçuklu Devleti'nin sünnî mezhep, medrese kelâmı, yapay bir edebî dille yazılmış saray edebiyatı ve şeriat hukukundan oluşan ileri uygarlığı, sınır bölgelerinde yerini aykırı dinî tarikatlar, tasavvuf, menkıbe edebiyatı ve örf hukuku ile belirginlik kazanan bir halk kültürüne bırakıyordu. Türkçe, ilk kez Anadolu beyliklerinde yönetim ve edebiyat dili olmuştur. Sınır toplumu hem hoşgörölü hem de karmaşık idi. Ortak tarihsel deneyim, Bizanslı sınır savaşıları, *akriat*'ı, Müslüman gâzilerle yakın temasa geçirmişti. İslâmiyet'i kabul edip Osman'ın savaşılarıyla iş birliği yapan Rum beyi Mihal Gâzi, özümseme sürecinin iyi bilinen bir örneğidir.

Gazâ'nın amacı, dârülharbi yıkmak değil, ona boyun eğdirmekti. Osmanlılar imparatorluklarını, Müslüman Anadolu ile Hristiyan Balkanlar'ı kendi yönetimleri altında birleştirerek kurdular.

Her ne kadar gazânın sürekliliği devletin temel ilkesi idiyse de imparatorluk Ortodoks Kilisesi ile milyonlarca Ortodoks Hristiyan'ın koruyucusu olarak doğmuştur. İslâm, itaat etmek ve cizye ödemek koşullarıyla, Hristiyan ve Yahudilerin mal ve can güvenliğini sağlıyordu. Onlara dinlerini özgürce uygulama izni veriyor, kendi dinlerine göre yaşamalarını sağlıyordu. Sınır toplumunda Hristiyanlarla beraber yaşayan Osmanlılar, İslâm'ın bu ilkelerini büyük bir cömertlik ve hoşgörüyle uygulamışlardır. Osmanlılar, imparatorluğun başlangıç yıllarında savaşa başlamadan önce, Hristiyanların gönüllü teslim olma ve güvenlerini sağlamaya çalışan bir politika izlemişlerdir. Bu siyaset, yönetenler için gelir kaynaklarını güvence altına almak için zorunlu idi.

Gâzilerin korkunç akınlarının ardından, dinî yasaları ve hoşgörü güvenceleriyle, İslâm devletinin koruyucu yönetimi gelirdi. Ayrıca, köylünün bir vergi kaynağı olarak korunması, hem Ortadoğu devletinin geleneksel bir tutumu, hem de hoşgörülü davranmayı yüreklendiren bir politika idi. Haraçtan elde edilen gelir, ilk İslâm halifeliğinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nde de gelirlerin büyük bir bölümünü oluşturuyordu.

Böylece Osmanlı İmparatorluğu, Ortodoks Hristiyan Balkanlar'da Müslüman Anadolu'yu tek bir devlette birleştirecek olan, bütün inanç ve ırklara birmişlercesine davranan, gerçek bir "sınır imparatorluğu", egemenlik şemsiyesi olarak geliyordu.

Batı Anadolu'daki gâzi beylikleri çok geçmeden, Selçuklu Sultanlığı'nın gelenek ve kurumlarını benimsediler. Eski Selçuk sınır yörelerinde kurulmuş Kastamonu, Karahisar ya da Denizli gibi kentler, birer Selçuklu uygarlığı merkezi oldular. Yöneticilerle bilginler, İslâm devlet yönetim biçimi ve uygarlık geleneklerini bu kentlerden ve Orta Anadolu kentlerinden kalkıp, Bizans topraklarında gâzi beyliklerin başkentlerine dönmüş olan Milâs, Balat, Birgi, İzmir, Manisa ve Bursa'ya getiriyordu. Her beylik küçük bir sultanlığa dönüşüyordu. Örneğin Osman'ın oğlu Orhan, ilk gümüş parasını 1327'de Bursa'da bastırmış, 1331'de İznik'te bir medrese

kurmuş, 1340'ta ise bir pazar ve bedesten ve değerli malların satıldığı bir kapalıçarşı yaptıırarak, Bursa'da bir ticaret merkezi meydana getirmiştir. Arap gezgini İbn Battuta, 1334 dolaylarında ziyaret ettiği Bursa'yı, "güzel çarşıları ve geniş sokakları olan büyük bir kent" olarak betimler.²

Osmanlı ve öteki sınır beyliklerinin kuruluşu, bu genel toplumsal ve kültürel temel üzerinde gerçekleşmiştir. Gazâ ve yerleşme, Osmanlı fetihlerinin etkin öğeleriydi. Fethedilen yerlerde benimsenen yönetim ve kültür biçimleri ise, Ortadoğu uygarlığı ve politika geleneğinden kaynaklanır.

2 Hamilton A. R. Gibb (çev.), *The Travels of Ibn Battuta*, (Londra, 1958), c. I, s. 42.

SINIR BEYLİĞİNDEN İMPARATORLUĞA 1354-1402

Osmanlı Devleti 1350'lerde bir dizi sınır beyliğinden biri olmaktan öte bir şey değildi. Ancak, 1352 sonrası olayları Osmanlıların üstünlüğünü öylesine sağlam olarak belirledi ki, öteki beylikler otuz yıl içinde Osmanlılara bağımlı oldular. Bunda kilit olay, Osmanlıların Balkanlar'da, batıya doğru sonsuz genişleme olanakları sunan bir köprübaşı kazanmalarıydı. Anadolu'dan Avrupa'ya ilk geçiş güç bir işti. Gelibolu Yarımadası ve Boğazlar Hristiyanların kontrolünde olduğundan Osmanlıların Trakya'ya çıkaracakları bir birlik Bizanslılarca bozguna uğratabilirdi. Sorunu Osmanlılardan yana, Çanak-kale Boğazı'nın doğu yakasındaki Karesi Beyliği çözdü.

Osmanlı başarısını bir dizi olay hazırlamıştır. Karesi tahtı için bir çekişme, 1345'te Orhan'a bu beyliği topraklarına katma fırsatı verdi. Osmanlı hizmetine girmiş olan Karesili gâziler, Çanak-kale Boğazı ötesine bir sefer yapılmasını istiyorlardı. Orhan'ın, batı sınırını yöneten oğlu Süleyman komutasında sefer için hazırlık yapıldı. Olaylar onlardan yanaydı. Orhan, 1346'da Bizans tahtında hak iddia eden İoannis Kantakuzenos ile bir ittifak yapmış, İoannis'in kızı Theodora'yla da evlenmişti. Bu durum Osmanlılara Bizans'ın içişlerine karışma ve Trakya'daki iç savaşa katılma fırsatı verdi. Süleyman, Sırp ve Bulgar güçlerine karşı Kantakuzenos'a yardım için 1352'de Edirne'ye gittiğinde, Gelibolu Kıstağı'nın doğu kıyısındaki Çimpe'de (Omurbeyli) yerleşti. Kantakuzenos'un ısrarlı isteklerine karşın kaleyi boşaltmayı reddetti. Hem Anadolu'dan taze birliklerle bu köprübaşını güçlendirmeye, hem de Gelibolu Kalesi'ni kuşatmaya koyuldu. 1354

Mart'ının 1'ini 2'sine bağlayan gece meydana gelen bir deprem, Gelibolu'nun ve yöredeki öteki kalelerin duvarlarını yıktı. Süleyman'ın güçleri bu müstahkem yerleri hemen ilhak ettiler. Kaleler onarılıp Anadolu'dan gelen askerlerle doldurularak Osmanlıların Avrupa toprağında kesin olarak yerleşmeleri sağlandı. Olay, Bizans ve Batı Hristiyan dünyasında büyük kaygılar uyandırdı. Kostantiniye'deki Venedik elçisi, tehlike karşısında kalan Kostantiniye'nin kendini, güçlü bir Hristiyan devletinin korumasına teslim etmeye hazır olduğunu yazıyordu. Avrupa, Kudüs'ü geri almak için değil de Kostantiniye'yi Osmanlılardan kurtarmak için bir haçlı seferi planlanıyor, Latin ve Yunan kiliselerinin birleşmeleri projesi artan bir şevkle yeniden ele alınıyordu. Gelibolu'nun fethinden sonra 1354'te Osmanlıların eline esir düşen Selânik Başpiskoposu Grigoryos Palamas, kendisini tutsak alanların ona İslâm'ın doğudan batıya sürekli ilerlemesinin Tanrı'nın kendilerine yardım ettiğinin ve İslâmiyet'in doğru din olduğunun açık kanıtı olduğunu söylediklerini bildirir.³

Süleyman, Avrupa'daki ileri mevzilerini güçlendirmek için, Anadolu'dan Avrupa'ya Müslümanları, özellikle de kolay yerleştirilebilecek göçebeleri taşıyordu. Yeni Türk köyleri kurulmuş, sınır bölgeleri de Süleyman'ın genel komutasında ve her biri gâzî bir beyin yönetiminde sağ, sol ve orta sınır boyları olarak düzenlenmişti. Osmanlı akınları sürüyor, Osmanlı işgal alanı büyüyordu. Ancak, Süleyman'ın beklenmedik ölümü ile Foçalıların Orhan'ın en küçük oğlu Halil'i tutsak etmesi, Orhan'ı Bizans'la barışa zorladı. Olaylar Bizanslıları, Trakya'yı diplomatik yollardan elde etmek için çalışmaya yöreklendiriyordu. Süleyman'ın fetihleri tehlikeye düşmüştü ve sınır güçleri kaygılı ve rahatsızdı. 1359'da Halil serbest bırakıldığında, gâziler işi geciktirmenin yenilgiye çağrı çıkarmak olacağını ve Avrupa'nın boşaltılmasından başka çare kalmayacağını anlamışlardı. Sultanın oğlu, Gelibolu sınır komutanı Murat ve savaşçılığa baş koymuş Lâla Şahin, Edirne'nin alınmasını amaçlayan bir saldırı başlattılar. İlk yıl, Meriç Vadisi'ndeki ve İstanbul-Edirne

3 G. G. Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources", *Speculum*, XXVI, 1 (1951): s. 104-118.

yolu üzerindeki kaleleri ele geçirerek kentin askerî yardım ve gerekli ihtiyaç maddeleri yollarını kestiler. 1361'de savunma güçlerinin son yarma hareketi de başarısızlıkla sonuçlandı (Sazlıdere Savaşı) ve Trakya başkenti Edirne aynı yıl içinde teslim oldu.

Trakya'daki fetihler Anadolu'dakilerle aynı biçimde devam etti. Yerli Rumlar, sürekli gâzî akınları karşısında kalelere sığınıyordu. Gönüllü teslim olan kentlilere ilişilmiyor, karşı koyanlar ise kentlerini Türklere bırakmaya zorlanıyordu. Osmanlı yönetimi Anadolu-lu Türkleri yeni fethedilmiş topraklara yerleşmeye yüreklendiriyor, kimi zaman da zorla göçmen sürüp yerleştiriyordu. Dervişler, sonraları yeni Türk göç ve köylerinin çekirdeğini oluşturacak olan sayısız zaviye kuruyorlardı. Türk göç ve yerleşme hareketi, Trakya'daki fetihlerin hemen ardından gelerek Avrupa'da Osmanlı yayılmasına sağlam bir temel yaratmıştır.

Balkanlar'da Osmanlı fetihlerini coğrafya koşulları da belirlemiştir. Fetihler, batıya doğru tarihsel *Via Egnatia* doğrultusunu izleyerek, Serez, Manastır ve Ohri yoluyla, 1385'te Arnavutluk kıyısına varıldı. Makedonya ve Arnavutluk'ta yerel beyler Osmanlı egemenliğini kabul etti. Selânik liman ve kentinin 1387'de düşmesiyle Tesalya'ya doğru ikinci bir ilerleme yolu açıldı. Bir üçüncüsü de İstanbul-Belgrat yolunu takip ediyordu. 1365'te de az bir karşı direnişten sonra Meriç Vadisi Osmanlı denetimine girdi.⁴ 1385'te Balkan geçitleri yoluyla Sofya ve Niş üzerinden Morava Vadisi'ne girildi. Ertesi yıl Sırp Krallığı Osmanlı hâkimiyetini tanıdı. Sağ kol gâzileri, Tunca Vadisi'ni takip ederek Karnobad geçidi yoluyla Balkan sıradağlarını aştılar. Dobruca despotu ile Bulgaristan kralı 1371'de Osmanlı haraçgüzarı oldular. Osmanlılar, artık Balkan Yarımadası'ndaki başlıca yolları denetimlerinde tutuyorlardı. Gelibolu'nun fethinden sonra yaptıkları gibi, Anadolu'dan, aralarında güçlü yörük grupları da olan göçebeler getirip anayollar boyunca ve çevredeki dağlık bölgelerde yerleştirdiler. Balkanlar'daki önemli Osmanlı kentleri, başlangıçta ana ilerleme yolları yakınlarındaki sınır yerleşimleri idi. Trakya'nın sınır bölgeleriyle Meriç ve Tunca

4 K. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, (Prag, 1876), s. 309.

vadilerinde yoğun nüfuslu Türk yerleşimleri kuruldu. Balkanlar'daki Osmanlı topraklarıyla sınırdaş alanların yerel beyleri, artık yarımada-
nın efendisi olan Osmanlı sultanının egemenliğini kabul ettiler.

Balkanlar'daki Osmanlı fetihlerinin niye bu kadar kolay olduğunu açıklamak güç değildir. Osmanlı istilâsı, bir yığın bağımsız kral, despot ve ufak beyin kendi yerel çekişmelerinin çözümü için dış yardım aramakta tereddüt göstermediği, politik bir parçalanma dönemine denk düşüyordu. Balkanlar'da hüküm süren bu çözülüş içinde yalnız Osmanlılar tutarlı bir politika izliyorlardı. Bunun uygulanabilmesi için gerekli askerî güç ve merkezî yetki de yalnız onlarda vardı. Avrupa'nın ilk daimî ordusu yeniçeriler, Osmanlılara büyük bir üstünlük sağlıyordu. Doğrudan doğruya kendi buyruğu altında olan bu orduyu sultan, Edirne'nin alınışından sonra savaş tutsaklarından kurmuştu. Ayrıca, her Balkan devletinde biri Macar ya da Latin Hristiyanlarıyla ittifaka, öbürü de Osmanlılarla iş birliğine hazır iki hizip vardı. Genellikle soylular, üst düzey din adamları, yazarçizer takımıyla saraylılar Batı Hristiyanlarının yardımından yana idiler. Rum Ortodoks nüfus ise, İtalyan veya Macar hâkimiyetine ve Latin etkisine bağnazca karşıydı. Onlara arka çıkan Osmanlılar ise Ortodoks Hristiyan halkı haraçgüzar tebaa olarak benimsediler. Osmanlılar Trakya'ya 1346 ile 1352 arasında Kantakuzenos'un müttefiki olarak girmişlerdi; 1365-1366'da Bizanslılar, Macarlar ve Eflâklılarca sıkıştırılan Bulgaristan kralına da Osmanlı müttefikleri takviye göndermiştir.

Osmanlılar, feodalizm ilkelerine saygılıydı. Önceleri haraçgüzar beyden, İslâm devletine boyun eğmenin bir kanıtı olarak yıllık ufak bir vergi isterlerdi. Daha sonraları haraçgüzar beyin oğlunun rehin tutulmasını, bağımlılık andı vermek için beyin yılda bir kez saraya gelmesini, sultanın seferlerine yardımcı birlikler göndermesini istediler. Haraçgüzar beylerden, sultanın dost ve düşmanlarına kendi dost ve düşmanları gibi davranmaları istenirdi. Haraçgüzar, bu ödevleri yerine getirmezse toprakları dârülharp ilân edilir, gâzilerin acımasız akınlarına açılırdı.

Papanın, Ortodoks Kilisesi'nin Roma ile birleşmesi koşuluyla Bizans'ı kurtarmak için haçlı seferi düzenleme çabasının semeresiz

kalması ve Sırp beylerinin 1371'de Çirmen'de bozguna uğraması üzerine, Balkan beyleri birer birer Osmanlı hâkimiyetini kabul ettiler. Paleolog ailesi üyelerinin, Bizans tahtında kalabilmek için sultandan yardım peşinde koşmalarının Bizans imparatorunu bir Osmanlı haraçgüzarı durumuna düşürmesi de (1371) bu zaferden sonradır. Öteki Balkan hükümdârları da Bizans örneğini izlediler.

İlk dönem boyunca Osmanlıların karşısına önemli bir devlet ne Balkanlar'da ne de Anadolu'da çıkmıştır. Papa'nın, Osmanlılara karşı haçlı seferi ilân eden 25 Aralık 1366 tarihli bağıtına karşın, Avrupalı bir haçlı ordusuyla da karşılaşmadılar. Büyük bir haçlı donanma ya da ordusu, Osmanlı ilerlemesini gerçekten durdurabilirdi. O vakitler Osmanlıların en güçlü rakibi, Balkanlar'daki Osmanlı ilerlemesini, aşağı Tuna havzasında kendi hükmünü yaymak için kullanan Macar Krallığı idi. Başlıca Osmanlı zaafı ise, deniz gücü yokluğu idi. Rumeli ile Anadolu arasında geçiş noktası olan Çanakkale Boğazı'nın denetimi Hristiyan devletlerin elindeydi. Savoyalı VI. Amadeo, 1366'da aldığı Gelibolu'yu ertesi yıl Bizanslılara vererek Osmanlıları güç bir durumla karşı karşıya bırakmıştı. IV. Andronikos, kendisine Bizans tahtını sağlayan I. Murat'a Gelibolu Kalesi'ni 1376 Ekim'inde vermeye razı olana dek, Rumeli'ndeki Osmanlı güçlerinin Anadolu ile sürekli ilişkileri kesilmişti.

Osmanlı yayılması, Balkanlar'da politik koşulların olduğu kadar toplumsal koşulların da yardımıyla görmüştür.⁵ Son araştırmalar, Bizans İmparatorluğu ve ardılı Balkan devletlerinde merkezî gücün inişe geçişi ile feodalizmin doğuşunun eşzamanlı olduğunu gösteriyor. Vergi gelirleri askere ait, devlet denetimindeki *pronoia* topraklarının mülkiyeti, manastırlarla etkili kişilerin eline geçiyordu. Bunlar, devletten parasal ve yasal ayrıcalıklar kopararak bu toprakları yaşamları boyunca mülkleri gibi kullanıyorlardı. Ayrıca, köylüden istenen feodal yükümlülükleri keyfi olarak arttırabiliyorlardı.⁶

5 Bkz. H. İncelik, "L'Empire ottoman", *Actes du ier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, III (1969) içinde, s. 80-85.

6 Bkz. G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, çev. Henri Grégoire ve Paul Lemerle (Brüksel, 1954), G. Ostrogorsky, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine* (Brüksel, 1954); G. Ostrogorsky, *Quelques*

Doğrudan doğruya Osmanlı yönetiminde olan bölgelerde bu gibi topraklar yeniden devlet denetimine giriyor ya tımara dönüşürülüyor ya da kara ordusunda gördükleri askerî hizmet karşılığında, Türk köylülerinden oluşan yayalara dağıtılıyordu. “Kanûn-ı Osmânî”nin basit vergi hükümlerinde buyurulmamış bütün yerel vergiler kaldırılıyordu. Tek gelir ya da ayrıcalık kaynağı, sultanın fermanıydı. Kanûnların uygulama sorumluluğu, yerel askerî yetkililerden bağımsız çalışan kadiya yüklenmişti. Osmanlı rejimi, bu yolla dağınık feodal yönetim yerine merkezî bir yönetim, feodal beylerin kişisel yetkisinde olagelmış vergi ve ayrıcalıklar yerine de genel hükümler koyuyordu.⁷ Yeni rejimin köylüler açısından, eskisine oranla çok daha iyi olduğu söylenebilir. Osmanlıların yerel Balkan yönetimlerine üstünlüğünü anlamak için Osmanlı yasalarını Sırp kralı Stefan Duşan’ın yasalarıyla karşılaştırmak yeterlidir. Örneğin, Duşan’ın yasalarınca köylü, haftada iki gün beyi hesabına çalışmak zorundaydı; Osmanlı kuralları reâyânın sipahînin toprağında yılda ancak üç gün çalışmasını gerektiriyordu. Köylüleri yerel yetkililerin sömürüsüne karşı korumak, Osmanlı yönetiminin temel bir ilkesi idi. Osmanlılar, aynı zamanda, Ortodoks Kilisesi’ni resmen tanıyarak Katolik Kilisesi’ni bütün ülkede, ilke olarak, yasaklamışlardı. Osmanlıların Balkanlar’da yayılışının hızı ve kolaylığını ve köylünün Osmanlılara direnmekte neden beylerine katılmadığını açıklamakta, bu etmenlerin hepsi önemlidir.

Bunların yanı sıra, Osmanlılar kendilerini belli bir toplumsal inancın temsilcileri olarak görmüyorlardı. Hristiyanlara karşı uzlaşmacı bir politika izleyerek ülkelerini büyütüp gelir kaynaklarını

problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine (Brüksel, 1956); P. Charanis, “On the Social and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later”, *Byzantinoslavica*, XVII (1959): s. 94-153; D. Angelov, “Certains aspects de la conpucète des peuples balkaniques par les Turcs”, *Byzantinoslavica*, XVII (1959): s. 220-275 ve D. Angelov, “Zur Frage des Feudalismus auf dem Balkan im XIII bis zum XIV Jhr.”, *Études historiques à l'occasion du Xle Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 1960* (Sofya, 1960) içinde, s. 107 ve sonrası.

- 7 Bkz. H. İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu”, *Belleten*, XXIII, 92 (1959): s. 575-610; H. İnalçık, “Çift Resmî”, *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı.

arttırmanın daha kolay olacağını biliyorlardı. Yerli soylulara ve askerî sınıfa hoşgörölü davranmak da yayılmacı öğretilerinin bir parçası idi. Osmanlılar, kendilerine açıkça karşı çıkanların dışında askerî sınıf üyelerini kendi hizmetlerinde görevlendirirlerdi. Böylece, Bulgaristan, Sırbistan, Makedonya ve Tesalya'da, Slavca "voynuk" adıyla bilinen binlerce yerli savaşıyı kendi askerlik hizmetinde tutular. Bunlar, devlet topraklarının sabit bir bölümünden yararlanma hakkını ellerinde tuttukları gibi, vergi yükümlüsü de değillerdi ve Osmanlı ordusunda savaş hizmeti görürlerdi. Sırbistan'ın Hristiyan göçebeleri Eflâklar (Vlahlar), sınır muhafızlığı ve akıncılık hizmetleri karşılığında belli vergilerden yükümlü tutulmazdı. Osmanlılar, üst bir sınıftan olan eski *pronoia* üyelerini tımarlı sipahî yaparlar, ama aynı zamanda feodal ayrıcalıklarına da son verirlerdi. Haraçgüzar devletlerden toplanan askerlerin çoğu, İslâm'ı kabul etmeksizin kendi bey ya da başbuğları komutasında, Osmanlı ordusunda hizmet görürdü. İslâm, zamanla daha çok mühtedî kazanmıştır ama aileleri üç-dört kuşaktır Hristiyan kalmış tımarlılara 15. yüzyıl sonlarında hâlâ rastlanıyordu. Fethedilmiş bir bölgenin Osmanlılaştırılması, apansız köklü bir dönüşüm değil, adım adım ilerleyen doğal bir gelişim olmuştur.⁸

Osmanlılar, 14. yüzyıl ortalarında Balkanlar'da fetih yoluna girdiklerinde, Anadolu'da Ankara'dan Çanakkale Boğazı'na uzanan güçlü bir devlet kurmuş bulunuyorlardı. 1350'lerde Stefan Duşan'ın Sırbistan İmparatorluğu ile Bulgaristan Krallığı'nın dağılmalarından sonra güç ve büyüklük bakımından hiçbir Balkan devleti Osmanlı Devleti ile karşılaştırılmazdı. Osmanlıların Avrupa'daki ilerlemesi Asya'daki topraklarının genişlemesiyle her zaman koşut olmuştur. Bir cephedeki ilerlemeyi ötekiindeki bir ilerleme izlemiştir. Osmanlılar, iki cephede birden çarpışmak zorunda kalmaktan kaçınmaya bütün tarihleri boyunca özen göstermiştir. Bu, Çanakkale Boğazı'nı henüz denetleyemedikleri erken dönem boyunca, bir ölüm kalım sorunu idi.

8 Bkz. H. İnalçık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", çev. Hamdi Can Tuncer, *Cogito*, 19 (1999): s. 115-135.

14. yüzyılda Anadolu'da Osmanlılara rakip iki güçlü devlet vardı: eskiden Moğol valilerinin merkezi olan Sivas'ı başkent edinmiş Eretna Beyliği ile o vakit Selçuklu başkenti Konya'yı içeren Karaman Beyliği. Osmanlılar, 1354'te Ankara'yı Eretnalılardan aldılar ama hâlâ Eretna ve Karaman arasındaki ittifak karşısında bulunuyorlardı.

I. Murat'ın hükümdârlık döneminde (1362-1389) hızla genişleyen Osmanlı Devleti'nde bir geçim kapısı elde etmek, gâziler ve Anadolu yerleşimciler için çekici bir olasılıktı. Dönemin Ortadoğu kaynakları, bu sultanı bütün uc beyliklerinin beyi olarak betimler. Osmanlılar, bu nedenle Germiyan Beyliği'nin başkenti Kütahya ile önemli bir bölümünü ve daha güneydeki Hamidili'ni ilhak etmekte büyük bir güçlük çekmediler. Ancak bu gibi saldırı eylemlerini, Germiyanlı arazisini Şehzade Bayezid'in çeyizi olarak kabul ettikleri, Hamidili topraklarını ise satın aldıkları yollu iddialar ileri sürerek, her zaman meşrulaştırmaya çaba göstermişlerdi. Hamidili'nin ilhakı Karaman başkenti için ciddi bir tehdit oluşturmuştu. Karamanlı güçleri kendilerine karşı yürüdüğünde Osmanlılar, bunun sürdürdükleri gazâyâ karşı bir ihanet eylemi olduğunu ilân ederek bu saldırının din düşmanlarına yardım ettiğini, dolayısıyla da şeriata göre Karamanlıları ortadan kaldırmanın dinî bir ödev olduğunu ileri sürdüler. Osmanlılar, bu politikayı doğudaki Müslüman komşularına saldırırken sıkça kullanmışlardır. Aynı suçlamayı daha sonra Mısır Memlûkleri, Akkoyunlu Uzun Hasan ve İran Safevilerine karşı yineleyecek, fetvâlarla bu iddiayı bütün İslâm dünyasına yayacaklardır.

Murat, 1387'deki Karamanlı saldırısını, Bizans imparatoru, Sırp despotu ve öteki Sırp beyleri gibi Hristiyan haraçgüzarlarının katkıda bulunduğu güçlerle karşılayıp, ordusu genellikle aşiret ögelerinden oluşan Müslüman rakibini kesin bir yenilgiye uğrattı. Bu zaferden sonra, Orta Anadolu'daki Karamanlılar, Kastamonu'daki Çandarlılar ve Antalya'daki Hamit hanedanının bir kolu gibi bağımsız hükümdârlar, Osmanlı sultanını kendi efendileri olarak tanıdılar. Osmanlı sultanına yalnız Sivas'ta Eretna hanedanının yerine geçen Kadı Burhaneddin karşı koyarak, Osmanlıların ipek yolunda önemli bir kent olan Amasya'ya doğru yayılmasını engelledi.

Murat'ı Anadolu sorunları meşgul ederken Balkanlar'da, Sırbistan, Bulgaristan ve Bosna kendisine karşı birleşmiş, 27 Ağustos 1388'de bir Osmanlı ordusu Ploçnik'te (Bileca) Bosnalılara yenilmişti. Fakat aynı yılın kışında yıldırım gibi bir sefer Tuna Bulgaristan'ını boyun eğmeye zorladı. Ertesi bahar, bağımlı beylerin katkısı yardımcı güçlerle Avrupa'ya geçen Murat, 15 Haziran (Doğu Hristiyan takvimine göre 20 Haziran) 1389'da birleşik Sırp ve Bosna ordularını Kosova Ovası'nda zorlu bir savaşta yendi. Bu zafer Osmanlı hâkimiyetinin Balkanlar'da iyice yerleşmesini sağlamıştır.

Böylelikle, 1389 yılına gelindiğinde, Osmanlılar Balkanlar'la Anadolu'da, bağımlı haraçgüzar beylikler üzerinde geniş bir imparatorluk kurmuş bulunuyordu. Ancak, bunların Osmanlı yönetimine başkaldırmak için her fırsatı kullandıkları, en sonunda Fâtih döneminde Osmanlıların bu hanedanları ortadan kaldırıp her beyliği doğrudan doğruya yönetilen bir eyâlete dönüştürmek zorunda bıraktıklarını da belirtmek gerekir.

Kosova Savaşı'nda bir Sırp knezinin Murat'ı öldürdüğü söylentisi yayılınca, Anadolu'daki beylik hanedanları başkaldırdı. Yeni Sultan I. Bayezid (1389-1402), 1389'la 1392 arasında Anadolu beyliklerini ilhak ederek bu bölgelerin yönetimlerine kendi sarayında yetişmiş kulları atadı.

Bayezid Anadolu'da meşgulken Balkanlardaki Osmanlı etkisi azalmıştı. Macaristan ve Eflâk'ın Tuna Bulgaristan'ı ile Dobruca'ya ilişkin planları, küçülmüş Bulgaristan Krallığı'nı güç bir duruma sokuyordu. Macarlar Vidin'de sağlam bir konuma gelmeye çalışırken, korudukları Eflâk beyi Mircea da Dobruca ile Aşağı Tuna'nın sağ kıyısındaki Silistre'yi işgal etmişti. Osmanlı etkisi bu tehlikelere karşı koyabilmek için hiç de yeterli değildi. Osmanlı sultanı, Balkanlar'a gelip 1393'te Tuna Bulgaristan'ını doğrudan doğruya Osmanlı yönetimi altına aldı. Bulgaristan kralını haraçgüzar bir bey olarak Niğbolu'ya yerleştirdi, Mircea'yı da Silistre ve Dobruca'dan sürüp attı. Sırbistan Despotluğu da Macarlarla Osmanlılar arasında tampon bir devlet olarak, güç bir durumda idi, ama benzer bir yazgısı olmadı. Bunların yanı sıra, I. Murat'ın ölümü, Paleologları

Bizans ve Mora'da yüreklendirmişti. Onlar iki kilisenin birleşeceği sözünü vererek papayı bir haçlı seferi düzenlemesi için ikna yolları arıyorlardı. Venedik etkisi de Mora'da doruğuna ulaşmıştı.

Bu durum karşısında Bayezid, aralarında Paleologların da bulunduğu, Balkanlar'daki bütün haraçgüzar beyleri, haraçgüzarlık bağlarını bir kez daha pekiştirmek için 1394'te Karaferiye'ye (Verria) çağırdı. Paleologların kaçmaları üzerine Konstantiniye'yi ablukaya aldı, Tesalya'yı işgal etti, Mora'ya akıncılar gönderdi. Başka bir Osmanlı ordusu, yerel beyleri itaate zorlayarak Arnavutluk'u doğrudan doğruya Osmanlı yönetimi altına aldı. Bayezid, 1395'te Tuna kıyısında Slankamen'e dek varan bir sefere girişti, sonra da Eflâk'a giderek Argeşte Mircea'yı yenilgiye uğrattı. Niğbolu'ya geçerek, Bulgar kralı Şişman'ı tutsak aldı, onu düşmanla iş birliği etmekle suçlayarak idam etti. Böylece, yerel hanedanları ortadan kaldırarak, haraçgüzar devletlerden oluşan bir yönetim yerine merkezî bir imparatorluk yönetimi yaratmakta epey yol aldı. Osmanlı Devleti, Bulgaristan Krallığı'nı ortadan kaldırmakla, Aşağı Tuna bölgesinin Macaristan'a karşı savunmasını artık zayıf bir tampon devlete bırakmıyor, doğrudan doğruya kendisi üstleniyordu. Eflâk da haraçgüzar konumuna getirilmişti. Osmanlılarla Macarlar arasında Aşağı Tuna'nın denetimi için verilen savaşın doruk noktası, 1396'da Niğbolu'da noktalanın haçlı seferi oldu. Balkanlar'daki mücadele ile Venedik de yakından ilgiliydi. Bu savaşta donanmasını Çanakkale Boğazı'nda, Anadolu ile Balkanlar arasında iletişimi kesmek için kullanmak istiyordu. Batılı şövalyeler için ise, haçlı ordusunun kesin bir yenilgiye uğradığı bu savaş (25 Eylül 1396), yalnızca bir haçlı macerası olmuştur.

Niğbolu'daki zafer yalnız Balkanlar'daki Osmanlı denetimini güçlendirmekle kalmayıp Osmanlıların İslâm dünyasındaki saygınlığını da büyük ölçüde yüceltti. Ününün doruğundaki Bayezid, 1399'da Anadolu'ya döndü ve Karaman ile Kadı Burhaneddin'in topraklarını ilhak ederek Tuna'dan Fırat'a uzanan merkezî bir imparatorluk yarattı. Bu imparatorluğun doğal merkezi olacak Kostantiniye'yi ele geçirmek çabasıyla kentin ablukasını kuvvetlendirdi. Bu sıralarda Timur (1335-1405), Orta Asya ve İran'da güçlü bir imparatorluk kurmuş,

kendini de İlhanlıların Anadolu üzerindeki egemenlik haklarının vârisi ilân etmişti. Osmanlı sultanı Timur'a meydan okumuş, ancak 28 Temmuz 1402'de Ankara Savaşı'nda bozguna uğrayıp tutsak düşmüştü. Savaş sırasında Anadolu'nun yerli sipahîleri, Timur'un sarayına sığınmış olan eski beylerinin safına geçmişlerdi. Bu hükümdârlar, Timur'un koruması altında eski beyliklerini her yerde yeniden kurdular. Bayezid'in merkeziyetçi imparatorluk girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış oldu. Kalan Osmanlı toprakları, Timur'un egemenliğini kabul eden oğulları, Çelebiler arasında bölüşüldü. Bunlar, Timur'un ölümü üzerine, Osmanlı ülkesinin bütününe denetimlerine almak için amansız bir iç savaşa tutuştular.⁹

9 Bkz. "Bâyezid I", *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı.

FETRET DÖNEMİ VE TOPARLANIŞ

Ankara bozgunundan sonra Osmanlı Devleti tamamen parçalanabilirdi; fakat 1416'da Osmanlılar, Rumeli ve Anadolu'daki eski konumlarını elde etmişlerdi bile. 1453'te İstanbul'un fethiyle de I. Bayezid'in imparatorluk özlemini gerçekleştirmişlerdir. Dolayısıyla, 1402 ile 1453 arasındaki dönemin can alıcı tarihsel sorunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç savaş, haçlı işgalleri ve başka bunalımlar yüzünden toptan yıkılma tehlikesiyle karşılaştığı bir zamanda bu şaşırtıcı kalkınışı nasıl başardığını açıklayabilmektir.

Bayezid'in küçük oğlu Çelebi Mehmet, egemenliğini önce Amasya'da sonra da Bursa'da olmak üzere, Anadolu'da kurmuş, Rumeli ve Edirne'yi denetimi altına almaya çalışıyor, Edirne'de egemenlik süren büyük kardeşi Süleyman Çelebi (1402-1411) de egemenliğini Anadolu'ya taşımaya uğraşıyordu. Rumeli ya da Anadolu ile sınırlı bir Osmanlı Devleti'nin yaşayamayacağını ikisi de anlamıştı. Yerel devletler ve Balkanlar'la Anadolu'daki hükümdârlar, 1402'de kurulan *status quo*'yu korumaya kalkarak, bu iç savaşta olumsuz bir rol oynuyorlardı. Tıpkı 1402'den sonra bağımsız Anadolu beyliklerinin yeniden kurulması gibi, Rumeli'de de Bizans, Sırbistan, Eflâk ve Arnavutluk beyleri topraklarının bir bölümünü yeniden elde etmiş, bağımsız davranmaya başlamışlardı. Süleyman Çelebi, 1403'te Bizanslılarla bir antlaşma imzalayarak, Selânik'le birlikte, kıyı boyundaki bir miktar toprağı elden çıkardı. Bizans imparatoru, dengeyi korumak için, her zaman Osmanlı şehzadelerinin en güçlüsüne karşı en güçsüzünü destekledi. Musa Çelebi'nin (1411-1413) gücü

Rumeli'nde artınca Bizans, Mehmet Çelebi'nin Balkanlar'a geçmesine yardım etti. Sırbistan despotu da Mehmet'le bir ittifak yaparak son zaferinde ona yardım etti. Ancak, Mehmet kimi Anadolu beyliklerini ilhak edip, kimilerini de haraçgüzar konumuna indirince, Bizans ve Balkan beyleri kendisini bir tehdit olarak görmeye başladılar. 1416'da Venedik, Bizans ve Eflâk öylesine saldırgan bir politika benimsemişlerdi ki, Mehmet'in yönetimi altında yeniden birleşmiş Osmanlı Devleti bir kez daha parçalanma ve yok olma tehlikesiyle karşılaştı.

Mehmet'in, Bizanslılarca kısıktırılan kardeşi Mustafa, kendisine karşı Rumeli'nde bir başkaldırı yönetirken, Venedik donanması Gelibolu'da bir Osmanlı gücünü yok etti. Eflâk beyi Mircea, önce Mustafa'yı yüreklendirmiş, sonra da Batı Anadolu'da ve Rumeli sınırının Dobruca ve Deliorman yörelerinde tehlikeli bir başkaldırı yöneten Şeyh Bedreddin'i korumuştur. Mircea, bu yörenin denetimini elde etmeye çalışıyordu. Mehmet Çelebi, önce Mustafa'yı Bizans'a sığınmak zorunda bırakıp, 1416 güzünde de Bedreddin ayaklanmasını bastırdı. Bizans'la barış yapmak gerektiğini anlayıp bir antlaşma imzaladı; buna göre imparator Mustafa'yı hapiste tutacak, o da kendi payına *status quo*'yu bozmayacaktı. Bu arada, Timur'un oğlu Şahruh, babasının Anadolu'da kurduğu düzeni tersine çevirmeye kalkışacak herkesi tehdit ediyordu. Mehmet, Şahruh'a bir mektup göndererek kendisini sadık bir bağımlı olarak tanıttı ve beyliklere yalnızca gazâ yapmasını engelledikleri için saldırdığını savladı. Balkanlar'da bir tek Mircea'nın üzerine yürüyen Mehmet, onu Tuna'nın ötesine sürerek, ırmağın sol kıyısındaki Yerköyü'nü (*Giurgiu*) 1419'da bir Osmanlı ileri karakoluna çevirdi. Mehmet, 1416'dan sonra, Bayezid'in merkezî imparatorluğunu diriltmek için çok erken olduğunu anlamış ve uzlaşmacı bir politika gütmeye başlamıştı.

Bu dönemin olayları, toprağı vakıf ya da emlak olarak ellerinde tutan etkili Anadolu aileleri ile onların savaş güçlerini oluşturan aşiretlerin, Osmanlıların merkezî yönetimine karşı olduklarını gösterir. Bunlar, Osmanlılara karşı kendi ayrıcalıklarına güvence veren eski hanedanları tutuyordu. Balkanlar'daki yerel hanedanlar da benzer bir konumda idiler. İlk dönem sınır devletinin eski geleneklerini

sürdüren, merkezileşmeye de aynı ölçüde karşı olan Rumeli sınır (uc) halkı, sultan adaylarına destek vererek iç savaşlarda yaşamsal bir rol oynadı. En yoğun yörük nüfuslu sınır bölgesi olan Dobruca-Deliorman, 15. yüzyılda bir isyan yuvası olmuştu.

Ancak, Osmanlı birliği ve merkezî yönetiminden yana çalışan güçlü etmenler de vardı. En güçlü etmen Osmanlı kul sistemi idi. Özellikle de sayıları altı ya da yedi bine çıkmış yeniçeriler, hasımlarına karşı Osmanlı sultanına tartışmasız bir üstünlük sağlıyordu. Osmanlılar, eyâletlerde kendi konumlarını güvenceye alan ve temsil ettikleri merkezî yetkeyi büyük ölçüde güçlendiren bir sipahî ordusu ve kul kökenli bir askerî yöneticiler topluluğu yarattılar. Köylü ve tüccarlar da merkezî Osmanlı yönetiminden, önceki feodal rejimde sağladıklarından daha çok yarar elde ediyorlardı. Son bir etmen ise, Osmanlı sultanının Müslüman halk katındaki engin saygınlığıydı. Osmanlı sultanı en büyük gâzî idi ve bu durum, kendisine çok önemli maddî ve manevî yararlar getiriyordu.

Mehmet'in 1421'deki ölümünü üç yıl süren bir bunalım izledi. Bizanslılar, Gelibolu'yu Bizans'a bırakmayı kabul eden Şehzade Mustafa'yı salıverdiler. Rumeli'nin tümü kendisini sultan tanıdı. Yeniçeriler ve ulemâ ise, tahta Osmanlı başkenti Bursa'da çıkmış olan Mehmet'in on yedi yaşındaki oğlu Murat'ı destekliyordu. Murat, uc beylerinin başında Rumeli'nden kendisine karşı yürüyen amcasını 1422'de yendi. Daha sonra bütün güçlerini toplayıp, rakibini desteklemiş olan Bizans'ı 2 Haziran'dan 6 Eylül'e kadar kuşatma altına aldı. Bu sırada, Anadolu'daki bağımlı beylerin hepsi ayaklanmış, I. Mehmet'in bin bir güçlkle fethettiği toprakları yeniden ele geçirmişlerdi. Murat'ın küçük kardeşi Mustafa'yı da isyana teşvik edip Bursa'yı kuşattılar. Murat, İstanbul kuşatmasını kaldırdı, 20 Şubat 1423'te kardeşini yendi, onu kıskırtan Anadolu beylerini de cezalandırdı. Çandarlılar ve Karamanlılar dışında, Batı Anadolu beyliklerine boyun eğdirdi. Böylece genç sultan, devletin iç sorunlarından kurtulmuş, durumu babasının ölümünden önceki biçimine getirmişti; artık dikkatini Balkanlar'daki topraklarını tehdit eden devletlere çevirebilirdi.

Nüfuzunu Aşağı Tuna'ya yaymak isteyen Macar Krallığı, Balkanlarda Osmanlı baskısından faydalıyor, Venedikliler de aynı şeyi Bizans topraklarını ele geçirebilmek için yapıyordu. İstanbul kuşatması sırasında Venedikliler, Selânik ve Mora'nın denetimini elde etmek için Bizanslılarla görüşme başlatmışlardı. 1423 yazında Bizanslılar, o vakitler Osmanlı ablukasındaki Selânik'i Venedik'e bıraktılar. İstanbul'u da Venedik'e vermelerinden korkan Osmanlılar, Bizanslılarla bir antlaşma yaptılar. Yıllık bir haraç ödeme ve 1403'te alınan toprakların geri verilmesi karşılığında Bizans'a saldırmamayı kabul ettiler. II. Murat, Anadolu beyleriyle de barış yaparak, bütün güçlerini Selânik'te Venediklilere saldırmak için topladı. Venedik Savaşı 1430'da Selânik'in Osmanlılarca alınmasına kadar sürdü.

Osmanlı iç savaşları sırasında Eflâk ve Sırbistan üzerinde Macar etkisi artmış, 1427'de de Macaristan'la Osmanlılar arasında Sırbistan tahtı üzerine çekişme çıkmıştı. Georgi Brankoviç, despotluğun Belgrat'taki Macarlar ve Güvercinlik'teki Osmanlılar arasında tampon bir devlet olması koşuluyla, Sırbistan despotu olarak tanındı. İki taraf, 1427'de bir antlaşma imzaladılar.

Osmanlılar, 1430'da Selânik'in alınmasından sonra, Balkanlar'da daha saldırgan bir politika benimsediler. Tuna'nın güneyindeki bölge, ancak doğrudan doğruya kendi denetimlerinde olursa devletin güvencede olacağını, dolayısıyla Sırbistan üzerinde Macar, Mora'yla Arnavutluk üzerinde de Venedik'in iddialarına karşı çıkmak zorunda olduklarını görüyorlardı.

1431'de Macar antlaşmasının süresi sona erince, Sigismund sultandan Bosna, Sırbistan ve Tuna Bulgaristan'ı üzerinde Macar hâkimiyetini tanımasını istedi. Bulgaristan tahtında hak iddia eden Frujin adında biri de Sigismund'un yanına sığınmıştı. Macaristan'la Osmanlı İmparatorluğu'nun karşı iddiaları arasında sıkışıp kalmış tampon devletler, kendi varlıkları için savaş veriyordu. Osmanlılar, Macaristan'ın Eflâk ve Sırbistan'da artan etkisini görerek, 1434 sonrasında daha saldırgan bir politika izlediler. 1437'de Sigismund'un ölümü kendilerine iyi bir fırsat sağladı. Ertesi yıl bir Osmanlı ordusu, sultanın komutasında Tuna'yı geçip Erdel'in yönetim merkezi

olan Sibiu'ya kadar ilerledi. Macaristan'a karşı bu güç gösterisinin ardından Osmanlılar, Sırbistan Despotluğu'nu ilhak ederek burasını 1439'da Osmanlı eyâleti ilân ettiler. 1440'ta Macarları Belgrad'tan atmak için başarısız bir denemeye kalkıştılar. János Hunyadi, Erdel'e giren Rumeli güçlerini 1441 ve 1442 yıllarında üst üste yenilgiye uğrattı; ertesi yıl onun buyruğu altındaki bir Macar ordusu Tuna'yı geçti, Balkan Dağları'na kadar ilerleyerek Osmanlı tarafında korku yarattı. Anadolu'da da Karamanlılar saldırıya geçerek eski Hamidili topraklarını işgal ettiler. Murat, barışçı bir politikaya dönerek 1444'te Edirne'de Macarlarla bir antlaşma imzaladı. Kral ve Sırbistan despotu, antlaşmayı Szeged'de onayladılar. Macarlar Tuna'yı geçmemeye ve Bulgaristan üzerindeki iddialarından vazgeçmeye razı olurken, Osmanlılar da Sırbistan Despotluğu'nun yeniden kurulmasını kabul ediyordu.

Murat, Anadolu'ya döndü ve 1444 yazında Yenişehir Antlaşması'yla Hamidili'ndeki toprakları Karamanlılara bıraktı. Böyle yaparak, devletin doğu ve batı sınırlarını güvence altına almış olmaktan memnundu. Ancak, Bizans, Bayezid'in torunu Orhan'ı koruyarak Murat'a büyük kaygı veren bir iç savaş tehlikesi yaratıyordu. II. Murat, 1444'te oğlundan yana tahttan çekildi. Böylece oğlunun tahtta yerleşmesini sağlamayı umuyordu. Bizanslılar ve papa, bu fırsatı kaçırmamak için, savaş yanlısı Macar hizbini kışkırttılar. Macaristan ve Polonya kralı VI. Vladislav barış antlaşmasını geçersiz sayarak savaşa hazırlanıyordu. Bütün Rumeli'nde eski yerel hanedanlar Osmanlılara karşı silâha sarıldı. Bunlardan biri, Kuzey Arnavutluk'ta babası İvan Kastriota'nın mirasını elde etmek isteyen, İskender Bey diye bilinen ünlü George Kastriota idi.

Edirne'de paniğe kapılan halkın çoğu Anadolu'ya kaçmaya başladı. Bizanslıların salıverdiği Orhan Dobruca'ya gitmiş, orada bir isyan çıkarmaya çalışıyordu. On iki yaşındaki Sultan II. Mehmet olayları denetleyemiyordu. Sadrazam Çandarlı Halil ile sultanın lâlaları Zağanos ve Rumeli Beylerbeyi Şihabeddin arasında bir güç savaşı başlamış, Edirne'de çıkan bir yangın ise binlerce evi mahvetmişti. Birleşik bir Eflâk ve Macar ordusu Tuna'yı geçip Osmanlı başkentine doğru

ilerlemeye başladığında, bir Venedik filosu da Çanakkale Boğazı'nı kapatmıştı. Eski Sultan bu bunalımın ortasında acele Rumeli'ne çağrıldı. II. Murat, boğazı büyük güçlüklerle geçerek ordunun başında düşmanı 10 Kasım 1444'te Varna'da karşıladı. Varna'da Osmanlı zaferi, Bizans İmparatorluğu ve Balkanlar'ın yazgısını belirlemiştir. Osmanlılar, bunalımdan Bizans'ı sorumlu tutarak, Bizans'a son bir saldırı için planlar yaptılar. Genç sultanın güvence içinde tahtında oturmasını sağlar düşüncesiyle iki eski savaşçı, Zağanos ve Şihabeddin, planı şiddetle savunuyorlardı. Ulemâ sınıfından gelen Çandarlı Halil ise, kendi gücünü azaltır ve devleti yeniden büyük güçlüklerle karşı karşıya bırakır korkusuyla plana karşıydı.

Osmanlıların Bizans politikası, iktidar kavgasıyla böylesine yakından ilintiliydi. Çandarlı Halil, en sonunda, bir yeniçeri isyanı düzenleyerek II. Mehmet ve akıl hocalarını iktidardan uzaklaştırıp II. Murat'ı 1446 Mayıs'ında yeniden tahta çıkardı.

Murat, ikinci saltanatını 1444 bunalımında isyan etmiş Balkan haraçgözarlarına boyun eğdirmek için savaşlarla geçirdi. 1446'da Mora despotuna, 1448 ve 1450'de İskender Bey'e karşı sefere çıktı. 1448'de Kosova'da şiddetli bir savaştan sonra Hunyadi'nin saldırısını püskürttü. 3 Şubat 1451'de öldüğünde, Osmanlı İmparatorluğu 1402 darbesinden bütünüyle kurtulmuştu.

Murat, babasının 1416 bunalımından sonra yaptığı gibi, tahtta güvenliğinin, *status quo*'nun korunmasına bağlı olduğuna inanmıştı. Batı Anadolu beyliklerinin kimilerini ilhak ettiyse de Karamanlılar ve Çandarlılarla barışı koruyor, Timur'un oğlu Şahruh'u kıskırtmama da özen gösteriyordu. Ancak, uzlaşmacı tutumunun, savaşmayı sürdürmek zorunda kaldığı Balkanlar'da Osmanlı egemenliğini tehlikeye soktuğunu çok geçmeden anladı. Bu savaşlar sırasında Osmanlılar, Batı'nın top ve tüfek gibi üstün silâhlarını ve Hunyadi'nin başarıyla kullandığı "tabur cengi"¹⁰ taktiğini alıp benimsediler. Osmanlılar, 1422 Konstantiniye kuşatmasında büyük toplar, 1444'teki Varna Savaşı'nda da tüfek kullanmışlardır. 1442'de Osmanlılar, Gelibolu'da altmış kadirga, Tuna'da ise seksen-yüz kadar hafif tekneli

10 Orduyu top arabaları ortasına alarak savaşmak.

bir ırmak filosu bulunduruyorlardı. Osmanlı donanmasının, artan gücü Venediklileri kendi donanmalarını güçlendirmeye zorlamıştı.¹¹

II. Murat'ın hükümdârlık süresi önemli bir ekonomik gelişme dönemi olmuştur. Ticaret artmış, Bursa ve Edirne gibi Osmanlı kentleri önemli ölçüde büyümüşü. Casus Bertrandon de la Brocquière, 1432'de yıllık Osmanlı gelirin 2.500.000 altın dükaya çıktığı, Murat'ın elindeki kaynakları kullansa, Avrupa'yı kolayca istilâ edebileceği gözleminde bulunur.¹²

II. Murat öldüğünde Osmanlı İmparatorluğu, genç II. Mehmet ve lâlaları Şihabeddin ve Zağanos'a fetih planlarını gerçekleştirmelerine imkân verecek denli güçlü idi. Mehmet'in temel amacı, Tuna'nın güneyindeki bütün Balkan ülkeleri ile Fırat'ın batısındaki tüm Asya ülkelerini doğrudan doğruya Osmanlı yönetimi altına sokarak atası Bayezid'in merkeziyetçi imparatorluğunu diriltmekti. Ancak büyük dedesinin tersine, onun ilk amacı Konstantiniye'nin fethi idi. Bunun kendisine bir imparatorluk kurmak için gerekli saygınlık ve gücü sağlayacağını bilincindeydi. Tahta geçtikten sonra Çandarlı'yı vezir-i âzamlık makamında tuttuysa da gerçek iktidar şimdi savaşı gruba geçmişti. Murat'ın ölümü üzerine 1451 yazında başkaldıran Karamanlılara karşı kısa bir seferden sonra Konstantiniye'nin fethi hazırlıklarına başlandı.

11 N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à histoire des croisades au XVe siècle*, (Paris, 1899), s. 486-488.

12 Bkz. H. İnalçık, "Murad II", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, s. 598-615.

İMPARATORLUĞUN PEKİŞMESİ 1453-1526

Timur'un ölümünden sonraki yarım yüzyıl boyunca Osmanlılara karşı Bizanslılar, kimi zaman Osmanlı tahtında hak iddia eden şehzadeleri kullanarak kimi zaman da haçlı tehdidiyle dayanabilmişlerdi. Bizans elçileri, II. Mehmet Karamanlılarla savaşırken, tahtta iddiası olan Orhan'ı serbest bırakma tehdidiyle birkaç ayrıcalık kazanabilmişlerdi. 12 Aralık 1452'de Papa ile Kiliselerin birleşme anlaşması uyarınca imparatorun huzurunda, Ayasofya'da yapılan ilk tören, Osmanlılara karşı da bir birlik ve tehdit gösterisiydi.

Mehmet'i, dış nedenler kadar iç nedenler de Kostantiniye'yi bir an önce fethetmeye zorluyordu. Çandarlı, kuşukları dağıtmak için, Macaristan ve Venedik ile antlaşmalar imzaladı. Venedik, 1453 Mayıs'ında İstanbul'a yardım için filosunu yola çıkardığında yeterli zaman kalmamış olacaktı. Fâtih, kenti kuşatmadan önce, dedesi Bayezid'in yaptırdığı Anadolu Hisarı'nın karşısına, Avrupa kıyısında Rumeli Hisarı'nı yaptırtarak Boğaz'ın denetimini ele geçirmişti. Artık Boğaz'dan geçmek isteyen bütün gemilere onun izni gerekiyordu. Kostantiniye kuşatması, 6 Nisan 1453'ten 29 Mayıs'a kadar, elli dört gün sürdü. Savunma güçleri 8.500 kişi kadardı; düzenli Osmanlı ordusu ise en az elli bin kişilikti. Fatih, kenti o zamana dek görülmemiş büyüklükte toprakla dövdü. Ortaçağ'ın en güçlü istihkâmları olan kent duvarlarının saldırıyla ele geçirilmesi, bu yeni silâhların zaferidir. Osmanlı ve Batı kaynakları, Türklerin kente, duvarlarda topla açılan gedikten genel bir saldırıyla girdikleri noktasında birleşir. Savunucuların başlıca düzenli gücünü, Cenevizli bir grup

paralı asker oluşturunuyordu. Cenevizli komutan Giustiniani-Longo yaralanıp gemisine kaçınca da savunucuların morali çöktü. Surlar üzerindeki savunmaya Venedik elçisiyle Osmanlı şehzadesi Orhan da katılmıştı. Kuşatma sırasında imparatorun paralı Rum askerlerinin çoğu evlerine dönüyor, İtalyanlarla yerli Rumlar arasında da çatışma eksik olmuyordu.

Osmanlı ordugâhında, kuşatmanın başarılı olamayacağı ve hemen kaldırılması gerektiği kanısındaki Çandarlı ile gelecekleri kuşatmanın başarısına bağlı olan Sultan ve savaşçı grup arasındaki çekişme sürüyordu. Venedik ve Macaristan'ın güçlerini harekete geçirdikleri haberi geldiğinde kurulan savaş meclisinde bu bir kez daha açığa çıktı. İmparator teslim olmayı reddedince Osmanlılar 29 Mayıs günü için son bir saldırı planladılar. Son saldırı hazırlıklarını Zağanos düzenledi. Osmanlı ordusu, 29 Mayıs sabahında direnmeyi kırarak, “top yıktığı gedik”ten kente girdi. Sultan, gelecekteki başkentinin yağmalanmasını istemiyordu; ancak dinî hukuka göre üç günlük yağma izni vermesi gerekiyordu. Kent zor kullanılarak alınmıştı; bu yüzden taşınır mallar şeriata göre askerlerin yasal ganimeti idi; halk da yasal olarak köleleştirilebilirdi. Mehmet, fethin ilk günü, kente bir alayla girdi, yağmayı durdurdu, Ayasofya'ya giderek namaz kıldı. Kiliseyi camiye çevirdi ve ilân etti: “Bundan sonra tahtım, İstanbul'dur”.¹³

Genç Fâtih, artık kayserlerin tahtında oturuyordu. Gazâ yolundaki bu fetih, öteki tüm Müslüman hükümdârlarinkini geçmişti ve o kendisinde sonsuz bir iktidar görüyordu. Fetihden hemen sonra Çandarlı tutuklanmış, ihanetle suçlanıp idam edilmişti; şimdi iktidar rakiplerinin eline geçmişti. Fâtih Mehmet, yarım yüzyıldır imparatorluğun birliğini tehlikeye düşüren taht üzerindeki iddiaların önünü kesmek için Orhan'ı bulup idam ettirdi, küçük kardeşi Ahmet'i de boğdurttu.

Fethi izleyen yirmi beş yıl boyunca Fâtih, bir savaştan ötekine koşarak Rumeli ve Anadolu'da merkezî imparatorluğunu kurdu. Fetihlerinin önceden belirlenmiş bir plan izlediği savını destekleyecek

13 Konstantiniye kuşatması hakkında bkz. S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, çev. Derin Türkömer, (İstanbul, 1999).

bir kanıt yok; ancak, Bizans kayser tahtı artık kendisine ait olduğundan, Doğu Roma İmparatorluğu'nun bütün eski topraklarının yasal hükümdârı olduğunu ileri sürüyordu. Papa II. Pius, bu iddianın yasal olabilmesi için, Hristiyan da olması gerektiğini söylüyordu.¹⁴ Çağın yazarlarından İbn Kemal'e göre Fâtih, egemenlik iddiasında bulunacak hükümdâr ailesinden bütün Rumları idam etmeyi ilke edinmişti.

Fâtih, İstanbul'un stratejik önemini çok iyi anlıyor, donanmasını İstanbul'da tutarsa dünyaya egemen olabileceğine inanıyordu.¹⁵

Rumeli Hisarı'nı yaptırarak 1452'de İstanbul Boğazı'nı kontrol altına alması gibi, 1463'te Çanakkale'de boğazın iki yakasında iki kale yaptırarak Çanakkale Boğazı'nı denetimi altına aldı. Bozcaada'yı tahkim ederek, İstanbul ve boğazları koruyan savunma sistemini daha da güçlendirdi ve Anadolu ile Rumeli arasındaki iletişimi güvenceye aldı. Donanmayı 1470'lerde otuzdan doksan iki kadirgaya çıkarmıştır.

Osmanlı donanması, 1454'te Karadeniz'e açılarak kıyılardaki Ceneviz kolonileri, Trabzon Komnenos ülkesi ve Boğdan gibi bütün devletleri Osmanlı egemenliğini tanıyarak haraç ödemeye zorladı.

Osmanlılar, Tuna'yı imparatorluğun kuzeydeki doğal sınırı olarak saptamışlardı. Herhangi bir devletin Balkan Yarımadası'nda Tuna'nın güneyinde yerleşmesini engellemek ve daha önce burada bir yer edinmiş olanları atıp çıkarmak Fâtih'in politikası olmuştur; bu, 1460'ta Mora'nın, 1464-1479'da Kuzey Arnavutluk'un, 1463'te de Bosna'nın fethiyle belli oldu. Yerel hükümet ve hanedanların düşmanla iş birliği etme tehlikesi her zaman gündemde olduğundan Mehmet, yerel beylere emeklilik verip görevlerine son vererek ya da uzak yerlere valilikle göndererek, Balkanlar'ı bütün yerel beylerden arındırma yoluna gitti. Örneğin, Mora'nın fethinden sonra, Demetrios Paleologos'a 300.000 akçelik bir emeklilik ödedi. Daha sonra tehlikeli gördüğü Trabzonlu Komnenosları ve Bosna kralını toptan ortadan kaldıracaktır.

14 Bkz. Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, (Münih, 1953), s. 212-213.

15 Z. Dolfen, *Assiedo e pres adi Constantinopoli nell'anno 1453*, (Münih, 1868), bölüm 20.

Balkanlar'da Mehmet'in başlıca amacı Macar etkisini önlemektir. Sırbistan Despotu Brankoviç, 1451'de Macar yardımıyla Kruşevats bölgesini ele geçirerek, Macar etkisini Tuna ötesinde Balkanlar'ın kalbine taşımış oldu. İstanbul'un fethinden sonra Mehmet, Sırbistan'a üst üste dört sefer yapmış, nihayet bölgeyi 1459'da ilhak etmiştir. Ancak, 1456'da Macarlar, kendisini Belgrat kuşatmasında geriye püs-kürttüler. Eflâk voyvodası Vlad Drakul, Macarlarla ittifak kurarak, 1461'de Tuna'da Osmanlılara saldırdı. Fâtih, ertesi yıl Eflâk'ı ilhak ederek karşılık verdi; Drakul'un yerine Radul'u geçirerek Macar tehdidini zayıflattı. Öte yandan, Balkanlar'daki Venedik etkisi de Osmanlı'nın Mora ve Arnavutluk'taki kontrolünü tehdit ediyordu.

Mora'da Paleologlar arasında bir anlaşmazlık çıkmış, Demetrios Osmanlılardan, Toma ise Venediklilerden yardım istemişti. O arada Venedikliler, Argos, Anabolu (Nauplion), Koron ve Modon limanlarını işgal etmişti.

Fâtih, 1458 ve 1460 yıllarında iki seferle Mora Despotluğu'nu ilhak etti. Böylece Venediklilerle Osmanlılar birbirleriyle doğrudan doğruya karşılaşmış oluyorlardı. İskender Bey ile ona katılan Arnavut senyörleri, Venedik, papa ve Aragon kralının yardımıyla Kuzey Arnavutluk dağlarında Osmanlılara başarıyla direniyordu. Venedikliler bu durumdan yararlanarak İşkodra ve Draç'ı işgal ettiler. Ancak, denizde üstün olan Venediklilerle karada üstün olan Osmanlılar belirleyiciliği olacak bir savaşa girmekten kaçındılar. 1423'ten 1430'a dek süren Selânik kuşatması böyle bir savaşın nasıl uzayıp gidebileceğini daha önce göstermişti. Fakat kentin Rum psikoposunun yardımıyla Osmanlılar Argoş'u alınca, bu zaman zaman alevlene gelmiş kavga tam bir savaşa dönüşerek 1463'ten 1479'a dek sürdü. Mehmet'in 1463'te Bosna ve Hersek'i işgal etmesine karşı Macarlar, Bosna'ya girip başkenti Jayçe'yi işgal ederek, aynı zamanda Venedik'le bir antlaşma imzalayarak tepki gösterdiler. Venedikliler Anadolu ve İran'da müttefik ararken, Arnavutluk'ta İskender Bey de Venedik'le iş birliği yapıyordu. 1463 güzünde, Venedik, Osmanlıların Anadolu'daki en büyük rakipleri Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'la görüşmeler başlattı. Karaman tahtı üzerinde 1464'te kavga çıktığında Uzun

Hasan Orta Anadolu işlerine karıştı. Mehmet 1468'de Karaman'ı aldıysa da Akdeniz kıyısına kadar uzanan dağlarda yaşayan Türkmen oymaklarına boyun eğdiremedi. Bu Yörükler sonraki elli yıl içinde de denetim altına alınamamış, zaman zaman Karaman tahtında hak iddia edenlerle birlikte başkaldırmışlardır.

Osmanlıların Karaman'ı işgalinden sonra Uzun Hasan daha saldırgan bir politika izlemiş ve 1471 yılı geldiğinde Karaman sorunu Osmanlı egemenliği için ciddi bir tehdit halini almıştı. Şimdi Doğu Anadolu'nun yanı sıra İran'ın da hükümdarı olan Uzun Hasan, Timur kadar korkunç bir düşman olmuştu. Venedik'le ittifak halindeydi ve Rodos Şövalyeleri, Kıbrıs kralı ve Alanya beyi ile ilişki kurarak onlara otuz bin savaşçı göndereceğine söz verdi. O sıralarda Türkmen oymaklarının denetiminde olan Toros Dağları'ndan Akdeniz kıyılarına yürüyerek Venedik'le doğrudan doğruya temas kurmayı düşünüyordu. Birkaç Venedik gemisi bu kıyıya, Uzun Hasan'da olmayan ateşli silâhlarla donatılmış bir güç çıkardıysa da Uzun Hasan'ın kuvvetlerini orada bulamadılar. Bir haclı filosu 1472'de Osmanlı kıyılarına saldırırken Uzun Hasan kuvvetleri, Karamanlı takviyelerle Osmanlıları Karaman'dan sürmüş, Bursa üzerine yürüyordu.

Venedik'le yaptığı antlaşmaya göre Uzun Hasan, kıyı boylarında kale yapmamak ve denizleri Venedik gemilerine kapatmamak koşullarıyla, bütün Anadolu'yu elde edecekti. Venedik ise Mora, Midilli, Eğriboz ve Argos'u geri alabilecekti. Venedik'in İstanbul'u işgali bile düşünülmüştü.

Mehmet bu durumun üstesinden gelebilecek yeterli güce sahipti. Uzun Hasan ve Karamanlıların saldırısını püskürttü, yetmiş bin kişilik bir ordu toplayarak Uzun Hasan'a karşı olağanüstü önlemler aldı. Düzenli orduya ek olarak Müslüman ve Hristiyan uyruklu-lardan paralı asker topladı. Bu süreçte Balkanlar'daki her Hristiyan köyünden iki adam alınmıştı. Uzun Hasan'ı Fırat'ta karşılayarak 11 Ağustos 1473 tarihinde Başkent (Otlukbeli) Savaşı'nda korkunç bir yenilgiye uğrattı. Venedik'in umutları suya düşmüştü; Mehmet saldırıyı doğrudan doğruya Venedik'e yönelterek 1474'te Arnavutluk'ta İşkodra'yı kuşattı ve 1478'te kuşatmayı kendisi yönetmeye

geldi. Venedik'in denizle iletişim yolları kesilmiş, Macaristan'ın söz verdiği yardım ise gelmemişti. 25 Ocak 1478'de yapılan barış antlaşmasına göre Venedik İşkodra'yı teslim ediyor, Mora'daki Maina Limanı'yla Limni ve Eğriboz adaları gibi savaşta kaybettiği yerlerden vazgeçiyor, işgal ettiği yerleri geri veriyor ve yıllık on bin düka altın tazminat ödemeyi kabul ediyordu. Sultan ise, Venedik'e ticaret özgürlüğü vermiş ve İstanbul'da daimî bir Venedik balyozu bulunmasına müsaade etmişti.

Mehmet, girdiği savaşlardan zaferle çıkmıştı. Rumeli ve Anadolu'daki imparatorluğu, Bayezid'inkinden daha da büyüktü. Anadolu'da Karaman'ı, 1461'de de Kastamonu'daki Çandarlı Beyliği'ni ilhak ederek imparatorluğun sınırlarını Fırat'a kadar genişletmişti. Balkanlar'da Tuna'yı, Belgrat'tan Karadeniz'e dek imparatorluğun kuzey sınırı yapmıştı. Fakat Mora ve Arnavutluk kıyılarında ve Ege'de, Venedik'in elinde hâlâ önemli noktalar bulunuyordu. Belgrat ve Kuzey Bosna hâlâ Macarların elinde idi ve Ege'de Rodos Şövalyeleri, Karadeniz'le Aşağı Tuna'da da Polonya'dan destek gören Boğdanlı Büyük Stefan Osmanlı üstünlüğü için hâlâ tehlike oluşturmakta idi.

Anadolu ve Rumeli'nde imparatorluğunu pekiştirdikten sonra Fâtih Sultan Mehmet, dikkatini bu hedeflere çevirdi. Rodos Şövalyeleri yalnız Akdeniz'e açılışı önlemekle kalmayıp papanın buyruğuyla bir haçlı saldırısı için sürekli bir ileri karakol oluşturmuyordu. Mehmet, 1480'de Vezir Mesîh Paşa komutasında Rodos'a karşı bir ordu gönderdi; bu arada Gedik Ahmet Paşa, Arnavutluk kıyısındaki Avlonya'dan Güney İtalya'ya doğru hareket etmişti. Mesih geri çekilmek zorunda kaldı, fakat Gedik Ahmet Paşa, 11 Ağustos 1480'de Otranto'yu alarak orada bir Osmanlı köprübaşı tuttu. Tüm İtalya'yı istilâ amacıyla büyük bir ordu toplamak üzere Rumeli'ne geri geldi. Roma'dan Fransa'ya kaçmaya hazırlanan papa, bütün batı Hristiyan devletlerini yardımına çağırdı. Ertesi bahar Mehmet büyük bir ordunun başında Anadolu'ya geçti, ancak ordunun ikinci konağında birden son nefesini verdi.

Fâtih Sultan Mehmet, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek kurucusudur. Avrupa ve Asya'da başkenti İstanbul olmak üzere, dört yüzyıl

boyunca büyük Osmanlı İmparatorluğu'nun çekirdeği olacak bir imparatorluk kurmuştur. Fâtih, *Sultanu'l-Berreyn ve Hakanu'l-Bah-reyn* (İki karanın ve iki denizin hükümdarı, yani Rumeli-Anadolu'nun ve Akdeniz-Karadeniz'in hükümdarı) lâkabını kullanıyordu. Dünya hâkimiyeti için savaşıyor, ama aynı zamanda bir hoşgörü ve kültür adamı da olan bir savaşçıydı. Rum Ortodoks patriği olarak atadığı Gennadios'a, Hristiyan dininin ilkelerini özetleyen bir risâle yazmasını emretmiştir. Ulemâdan seçkin kişiler haftanın belli günleri kendisine ders vermeye sarayına gelirlerdi. Hümanistleri ve Rum bilginlerini huzuruna kabul ederdi; saray duvarlarına freskler yapması ve kendi portresini çizmesi için Venedik'ten Gentile Bellini'yi çağırmıştır. Ancak Fâtih Sultan Mehmet'i çağdaş Rönesans hükümdarları arasında saymak biraz abartılıdır. Fâtih, her şeyden önce gâzi bir İslâm hükümdarıdır; amacı da devletini dünyanın en güçlü imparatorluğuna dönüştürmektir.¹⁶

II. Mehmet'in 1481'deki ölümünü, büyük bir yeniçeri isyanı, oğulları Cem'le Bayezid arasında taht kavgası ve izlediği maliye ve yönetim politikalarına karşı genel bir tepki izledi. Aşırı savaşçı politikası ülkeyi yormuştu. İktidarı sınırsız, sert bir hükümdardı; kışın bile süren seferlerden bitkin düşmüş yeniçeri ordusu âsilemişti. Büyük girişimlerine kaynak sağlamak için gümrük vergilerinin yanı sıra köylünün ödediği bazı vergileri arttırmış, akçenin gümüşünü birçok kez düşürmüş, çok sıkı bir malî denetim getirmişti. Son olarak da önceleri vakıf ya da emlak haline dönüşmüş yirmi bin (?) kadar çiftlik ve köyü devlet denetimine almış ve tımar olarak askere dağıtmıştı. Bu tedbirler, özellikle eski ve etkili aileler, ulemâ ile şeyhler ve dervişler arasında genel bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Durumdan memnun olmayanlar bir propaganda hareketi başlatıp Mehmet'in büyük oğlu Bayezid etrafında toplandılar. Mehmet'in ölümü üzerine yeniçerileri isyana kışkırttılar. Fâtih'in vezir-i âzamı Karamânî Mehmet Paşa öldürüldü, Bayezid'i tahta çıkarmak için

16 II. Mehmet için Babinger'e karşı şu eleştiriye bkz. H. İnalcık, "Mehmed the Conqueror (1423-1481) and His Time", *Speculum*, XXXV, 3 (1960): s. 408-427.

tedbirler alındı. Bayezid yandaşları, yeniçerilerin taptığı Gedik Ahmet Paşa'nın desteğine güveniyorlardı; bu büyük savaşçıyı, İtalya seferi hazırlıklarını n tam ortasındaiken, Bayezid saflarına çağırdılar. Gedik Ahmet, Cem'i yenerek Bayezid'i tahta geçirdi, ancak gerçek iktidar Gedik Ahmet'le kayınpederi İshak Paşa'nın ellerinde kaldı.

Çeşitli yönlerden gelen baskılar yeni sultanı babasının politikalarından vazgeçmeye zorluyordu. Vakıfların çoğu eski durumuna getirildi, tımara dönüştürülmüş emlak ta özel mülkiyete geri verildi; ancak tepki toplumsal ve politik yaşamla sınırlı değildi. Güçlü bir topluluk yaşamın her alanında şeriatın uygulanmasını istiyor, yeni sultanı adâlet ve şeriatın savunucusu ilân ediyordu. Bellini'nin fresklerinin sökülüp çarşıda satılması bu döneme rastlar. Kimileri, Mehmet'in fetihlerinde fazla ileri gittiğini iddia edip yeni sultana II. Murat'ın politikasına dönme öğüdü veriyordu.

Gedik Ahmet Paşa ise, Batı Hristiyan dünyasına saldırıyı sürdürmek istiyor, yeni sultanı eleştiriyordu. Bayezid Gedik'i idam etti, kayınpederi İshak Paşa'yı da azletti. Gedik Ahmet Paşa'nın Ot-ranto'daki silâh arkadaşları 11 Eylül 1481'de teslim olmuş, bazıları paralı asker olarak İtalyan prenslerinin hizmetine girmişti. Bayezid, askerlerini yatıştırmak ve kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmak için, Mehmet'in hiçbir zaman bütünüyle boyun eğdiremediği Boğdan'a karşı bir sefer yaptı. Parlak bir zafer kazanarak 1484'te Akkirman ve Kili'yi (Kilia) aldı. Boğdan zaferini, Mısır ve Suriye'nin hâkimi ve İslâm dünyasının en saygın hükümdârı Memlük sultanına karşı uzun ve yıpratıcı bir sefer (1485-1491) izledi. Memlukler, Güney Anadolu üzerinde egemenlik iddia ediyor, kendilerini yalnız Türkmen Dülkadir Beyliği'nin değil, Karamanlıların da hâmisi sayıyorlardı. Osmanlılarla Memlükler arasında açık rekabet, 1468'te Osmanlıların Karaman'ı fethiyle başlamış, Osmanlılar etkilerini Dülkadir Beyliği'ne de yaymaya kalkınca çekişme yeniden alevlenmişti. Ayrıca, Fârih Sultan Mehmet en büyük gâzî sıfatıyla, İslâm dünyasında öncelik iddia ediyor, dolayısıyla bu sınır beylikler üzerinde üstün hakları olduğunu ileri sürüyordu. Mehmet'in yarıda kalan son Anadolu seferinin, memlûklere karşı olması mümkündür.

Cem, 1481'de Bayezid'e yenilgisinden sonra, Mısır'a kaçmıştı; ancak 1482'de Memlûklerin yardımıyla Anadolu'ya girdi ve iç savaş yeniden başladı. Bayezid'e yenilerek Rodos'a sığındı. Bayezid, 1485'te Memlûklere savaş açtı, fakat kesin bir sonuç alınamadı. 1491'e gelindiğinde, altı büyük savaş iki tarafı da tüketmişti; savaş öncesi durumu geçerli sayan bir antlaşma imzaladılar. Bu başarısızlık, Bayezid'i ordusunu yeniden biçimlendirmeye ve ateşli silâhların sayısını arttırarak modernleştirmeye yöneltti.

Bayezid'in iç ve dış politikaları ihtiyatlı ve uzlaşmacıydı. Bu, papanın bir buyruğu üzerine Rodos Şövalyeleri'nin tahtta iddiası olan Cem'i salıvererek bir iç savaş başlatabilecekleri gerçeğinin belirlediği bir tutumdur. Bayezid, Cem'i hapiste tutmaları için önce Rodos Şövalyeleri'ne, sonra da papaya yıllık kırk beş bin düka ödüyordu.

25 Şubat 1495'te Cem'in ölümünden sonra, Avrupa politikası eskisi kadar ihtiyatlı olmayan Bayezid, Venedik'e savaş ilân etti. Venedik'le müttefik olan Macaristan, Sırbistan'a saldırdı, fakat Osmanlılar Mora'da İnebahtı, Modon ve Koron limanlarını ele geçirdiler. 1499-1503 savaşı artık Osmanlı donanmasının Venedik'e açık denizde meydan okuyabileceğini göstermiştir. Osmanlılar savaş sırasında 1.800 tonluk -o dönemde bilinenlerin en büyüğü- iki savaş gemisi yaptılar. Bunda Ceneviz ve Raguzalı gemi mühendislerinden yararlanıldı.

Osmanlı İmparatorluğu Avrupa politikasında rol oynamaya bu dönemde başlamıştır. İtalyan Savaşları (1494-1559) sırasında yenilgiye uğrayan her devlet son çare olarak düşmanına karşı Osmanlı yardımı almak tehdidini kullanmıştır. Başlangıçta Osmanlılar, Fransa-Venedik ittifakına karşı Milano ile Napoli tarafını tutuyordu. Bayezid, Napoli kralına yardıma yirmi bin kişilik bir ordu gönderme sözü vermiş, ancak karşılığında Otranto'yu istemiştir. Bundan sonra Avrupa içi mücadelelerinde Osmanlı rolü gittikçe daha önemli olacaktır.

1500'ü izleyen yıllarda Bayezid'in ılımlı yönetimi; eski toprak sahibi aileler, dirliklerini yitirmiş eski askerler, özellikle de göçebe topluluklar gibi Anadolu'daki gayrimemnun grupları, Osmanlı egemenliğine karşı isyana yüreklendiriyordu. Orta Anadolu bozkırları,

Toros Dağları ve Tokat ile Sivas arası yaylalardaki güçlü Türkmen toplulukları, Osmanlı yönetiminin merkezileştirme eğilimine karşı idiler. Yerleşik nüfusu korumak ve tarım gelirlerini elde tutmak çabasıyla yönetim, bu aşiretleri denetimi altına almak istiyor, onları tahrîr defterlerine geçiriyor, düzenli vergiye râbî tutuyordu. Osmanlı, göçebe ekonomisi ve göçebelerin töre hukuku ile bağdaşmıyordu. Osmanlı yönetimi sünnî Ortodoksluk davasına sarılırken aşiretler, göçebe töresi ve şaman inançlarıyla derinden değişikliğe uğramış bir İslâm biçimini savunan derviş tarikatlarına bağlanıyorlardı. Aşiretler, Osmanlı karşıtı politik ve toplumsal özlemlerini Heterodoks din giysilerine bürüyor, giydikleri kırmızı başlıktan ötürü “Kızılbaş” diye biliniyorlardı.

Bu Türkmenler, Doğu Anadolu’daki Akkoyunlu Devleti’nin temelini oluşturmuş, Fâtih Sultan Mehmet 1473’te Uzun Hasan’ı yendikten sonra bunlara acımasız bir baskı uygulamıştı. 1500 dolaylarında, Erdebili bir şeyh soyundan gelen ve Uzun Hasan’ın akrabası olan İsmail Safevî, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran’da politik gücü Akkoyunluların elinden aldı. Heterodoks bir tarikatın önderi olarak etkisini bütün Anadolu Türkmenleri üzerinde yaygınlaştırdı. Dâîleri¹⁷ onun propagandasını bütün Anadolu’da hatta Rumeli’nde yayıyordu. Binlerce Osmanlı uyuğu İsmail’e uymuş, İsmail bütün Türkmenlerin politik ve dinî önderi olmuştu. Osmanlı hükümeti için Kızılbaş hareketi artık bir iç sorun olmaktan çok fazlasını ifade ediyordu.

Kendisinden önce Timur ve Uzun Hasan’ın yaptıkları gibi, İsmail de Anadolu’yu kendi İran imparatorluğunun bir parçası yapacağını açık açık söylüyordu. Doğudan böylesi bir tehditle karşılaşan Osmanlılar, Venedik savaşına son verme yollarını araştırmaya başladılar. Daha sonra İsmail, Venedik’le ittifak arayacak, ateşli silâhlar elde etmek için özel istekte bulunacaktı. Bayezid, İsmail’in meydan okumasına karşı uzlaşmacı bir tutum izliyordu; ancak 1511’de hükümdarlığının sonlarına doğru Osmanlı şehzadeleri taht kavgasında iken, Batı Anadolu Kızılbaşları İsmail’in dâîlerinin biri, Şahkulu

17 İsmailî ve diğer batınî mezheplerin inanışlarını yaymaya gönderilen kişiler.

etrafında isyan bayrağını kaldırdılar. Yolları üstünde bulunan her şeyi yakıp yıkarak Kütahya'yı aldılar, Bursa üzerine yürüdüler. İsyanı, daha önce tımarları ellerinden alınmış sipahilerin yönetmiş olması kayda değer bir noktadır.

Yaşlı ve hasta sultanın artık durumu denetleyemediği açıktı. İşin başından beri İsmail'e karşı güçlü önlemler alınmasını isteyen Şehzade Selim, yeniçeri desteğini kazanarak 24 Nisan 1512'de babasını tahtı bırakmaya zorladı.

II. Bayezid'in hükümdârlık yılları, istikrar ve güvenlik koşulları içinde büyük bir ekonomik gelişme ve şehirleşme dönemi olmuştur. Edirne, İstanbul ve Bursa, camilerin yanı sıra kervansaraylar ve kulliyelerle imparatorluk başkentlerinin özelliği olan başka büyük yapılar kazanarak hızla gelişmeyi sürdürdüler. Dönemin tarihçisi İbn Kemal, Bayezid'in babası gibi büyük bir Fâtih olmadığını, ancak babasının dönemindeki fetihleri pekiştirdiğini söyler.

I. Selim ve Süleyman'ın büyük fetihleri için gerekli koşulları, bu gelişme dönemi yaratmıştır. Bayezid, Osmanlı ordu ve donanmasını da yenilemiştir; Selim'e İran'da İsmail'e ve Mısır Memlûklerine karşı kesin zaferlerini kazandıran en önemli etmen, Osmanlı ordusunda kullanılan ateşli silâhlardır.¹⁸

I. Selim (1512-1520), tahtta kendisine rakip olan kardeşlerini birer birer ortadan kaldırdı. Şah İsmail'in Anadolu'daki kırk bin kadar yandaşını hapse attırdı veya idam ettirdi, sonra da Şii bir Rafizî olarak suçladığı İsmail'e saldırdı. İsmail, Uzun Hasan'ın yaptığı gibi, Selim'e, Timur'u hatırlatarak yanıt verdi. Yavuz Selim, İsmail'in ordusuna Doğu Anadolu'da yetişip 23 Ağustos 1514'te Çaldıran'da kesin bir zafer kazandı. Bu zafer Kızılbaş tehlikesini geçici olarak yatıştırdı ve Selim'in Erzurum'dan Diyarbakır'a kadar olan dağlık bölgeyi Osmanlı İmparatorluğu'na katmasını sağladı. Bu bölgenin yerel hanedanları ve aşiret reisleri, 1516-1517 döneminde Osmanlı hâkimiyetini tanıdılar.

18 II. Bayezid'in dış politikası konusunda bkz. S. N. Fisher, *The Foreign Policy of Turkey, 1481-1512*, (Urbana, 1948) ve H. Sohrweide, "Der Sieg der Safeviden in Persien und seine Rückwirkung auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert", *Der Islam*, XLI (1965): s. 195-223.

Anadolu artık doğudan gelecek istilâlara karşı güvenliydi. Azerbaycan, Kafkaslar ve Bağdat yolları da Osmanlılara açılmıştı. Buna karşılık, Anadolu'nun, özellikle Doğu Anadolu'nun Türkmen aşiretleri, Safavî ordularında asıl gücü oluşturacakları İran ve Azerbaycan'a toplu bir göç hareketi başlattılar.

Selim'in ertesesi yıl Dülkadir Beyliği'ni alması, Mısır Memlûkleriyle çatışmayı kaçınılmaz kıldı. Mısır ve Suriye'yi iki buçuk yüzyıldır yöneten Türk ve Çerkes kölelerin oluşturduğu Memlûk hükümdarları, 1501'den beri Portekizlilerce Kızıldeniz'de saldırıya uğramışlardı ve Osmanlılardan deniz yardımı istiyorlardı.

Kızıldeniz'deki Portekiz saldırılarından korkuya kapılmış bütün Arap dünyası, umutlarını, dönemin büyük gâzi hükümdârı, Osmanlı sultanına bağlamışlardı. İslâm'ın Peygamberi Muhammed soyundan gelme Mekke Şerîfi, 1516'da I. Selim'e bir heyet göndermeyi önermiş, Memlûk sultanı al-Gavrî bunu önlemişti. O zamanlar Arap ülkelerinin Osmanlı yönetimini kabul etmeye hazır oldukları olasıdır; nitekim Selim, Memlûklerin üzerinc yürüdüğünde Araplara, kendilerini Memlûk boyunduruğundan kurtarmaya ve İslâm dünyasını korumaya geldiğini ilân etmiştir.

Selim, önce Halep'e yürüdü. Kentin valisi ve halk Osmanlılar tarafına geçti ve 24 Ağustos 1516'da da Selim Merc-i Dâbık'ta al-Gavrî'nin ordusunu yok etti. Memlûk sultanı savaş alanında düştü. Selim, Halep Ulu Camii'nde, Abbasî halifesi al-Mütevekkil'in huzurunda "Hâdimü'l Haremeyn" (Mekke ve Medine Hâdimi) unvanını aldı. Memlûk sultanlarının unvanı "Hamimü'l Haremeyn" (Mekke ve Medine'nin Hâmisi) idi. Osmanlı ordusu, geri kalan Memlûk güçlerini yenerek Şam ve Kudüs'ü de aldı.

Mısır'da kendini sultan ilân eden Tuman Bey Osmanlılara teslim olmayı reddetti. Selim, bunun üzerine, Mısır halkıyla köylüsünü bağışlayacağını, savaşın yalnızca Memlûklere karşı olduğunu bildirerek, ordusuyla Sina Çölü'nü geçti. 22 Ocak 1517'de Ridaniye Savaşı'nda yenilen Tuman Bay direnişi gerilla yöntemleriyle sürdürmek istedi ise de yakalanıp idam edildi. Mekke Şerîfi, kısa bir süre sonra 17 Temmuz 1517'de, kutsal kentlerin anahtarlarını Selim'e

gönderip itaatini bildirdi. Suriye, Mısır ve Hicaz böylece Osmanlı egemenliğini tanımış oldu. Selim, aynı zamanda Yemen'in kimi bölgelerinde de hak iddia etmiştir. Halep'in eski Memlûk valisi Hayra Bay'ı Mısır valisi atayan Selim, gemilere yüklenen büyük ganimetlerle İstanbul'a döndü.

Arap ülkelerinin, özellikle de Mekke ve Medine'nin Osmanlı İmparatorluğu'na katılmaları, yeni bir çağın başlangıç noktasıdır. İmparatorluk artık bir sınır devleti değil, bir İslâm halifeliği idi; Osmanlı sultanları da kendilerini artık yalnız sınırların değil, bütün İslâm dünyasının koruyucuları sayıyordu. Bu yeni devlet kavramının politik ve ekonomik yararları, Selim'den sonraki dönemde belli olmuştur.

Osmanlı yöneticilerinin bu yeni bilincinin sonuçlarından biri, İslâm din hukukunun devlet yönetiminde öne çıkarılmasıdır. Selim'in fetihlerinin önemli bir başka sonucu da dünyanın en zengin ticaret yolunun bundan böyle Osmanlıların denetimine geçmiş olmasıydı. Osmanlı devlet geliri iki katına çıkmış, sarayın ihtiyat hazinesi dolup taşmıştı. I. Süleyman (1520-1566), dünya çapında fetih planlarını bu kaynaklarla destekleyebilmiştir.

OSMANLI DEVLETİ'NİN DÜNYA GÜCÜ OLUŞU 1526-1596

1596'ya kadar dünyada, Osmanlıları bir biçimde ilgilendirmeyen uluslararası tek bir politik sorun olmamıştır.

1519'da Habsburglardan V. Karl ile Fransa kralı I. François, Mukaddes Roma-Cermen İmparatorluğu tahtına adaydılar; ikisi de Avrupa'nın bütün güçlerini Osmanlılara karşı seferber etme sözü vermişti. Alman elektör prensleri V. Karl'ı işe daha uygun buldular; seçimden kısa bir zaman sonra, 1521 Mart'ında, bu iki Avrupa hükümdarı birbiriyle savaşa başladı. Avrupa'nın bölünmüş olması Osmanlılara büyük yarar sağlıyordu. I. Süleyman, Orta Avrupa'nın kapısı Belgrat'a yürümek için bu zamanı seçti. 29 Ağustos 1521'de Belgrat düştü; 21 Ocak 1522'de de Doğu Akdeniz'in giriş kapısı Rodos'u Aziz Yahya Şövalyeleri'nden aldı.

V. Karl, 1525'te François'yı Pavia'da tutsak alınca, Fransızlar son çare olarak Osmanlılardan yardım istediler. François, daha sonra Venedik elçisine Osmanlı İmparatorluğu'nu, V. Karl'a karşı Avrupa devletlerinin varlığını güven altına alabilecek tek güç olarak gördüğünü bildirmiştir. Osmanlılar da Fransa ile ittifakı, Avrupa'ya tek bir gücün hâkim olmasını önleyecek bir araç olarak görüyordu. I. François'nın elçisi 1526 Şubat'ında sultana, François Karl'ın koşullarını kabul etmiş olsaydı, Mukaddes Roma-Cermen imparatorunun "dünya hükümdarı" olacağını söylemişti.

Ertesi yıl Süleyman büyük bir orduyla Macaristan'a doğru ilerledi. 29 Ağustos 1526'da Mohaç'ta kazanılan zafer ve Budin'in alınışı, Habsburgların merkezi Viyana'yı tehdit ediyordu. Ancak

Osmanlı ordusu, sadece Srem'i işgal ederek Macaristan'dan çekildi; Macar Diet'i János Zápolyai'ı kral seçti. Tuna'nın ötesinde ve bütünyle yabancı bir ülkede doğrudan doğruya Osmanlı yönetimini kurmak çok güç ve pahalı görüldüğünden, Osmanlılar Macaristan'ı önceleri, Boğdan gibi, haraçgüzar bir devlet yapmak istediler. Fakat Habsburgların Macar yandaşları Pressburg'da toplanan bir Diet'te V. Karl'ın kardeşi Arşidük Ferdinand'ı Macaristan kralı seçtiler; o da ertesi yıl Budin'i işgal edip Zápolyai'ı sürdü. Süleyman Macaristan'ı yeniden ilhak etti ve 8 Eylül 1529'da Zápolyai'a Osmanlı haraçgüzarı olarak krallık tacı giydirdi. Zápolyai yıllık bir haraç ödemeye razı oluyor ve kalede bir yeniçeri garnizonu bulunmasını kabul ediyordu. Sefer mevsimi geçtiği halde Süleyman, Habsburg başkenti Viyana'ya kadar ilerlemeye devam etti. Üç haftalık bir kuşatmadan sonra geri çekildi.

Ferdinand, 1531'de Macaristan'a yeniden girerek Budin'i kuşattı. Ertesi yıl Süleyman, buna karşı, Macaristan'a büyük bir ordu ile girerek Karl'ı meydan savaşına çağırdı, fakat Viyana'nın altmış mil yakınlarındaki Güns Kalesi önünde oyalandığından Viyana'yı ikinci defa kuşatma şansını kaybetti. Karl'ın amirali Andrea Doria, Mora'da Koron'u Osmanlılardan almıştı. Akdeniz'de ikinci bir ceph açması gerektiğini anlayan sultan, bütün Osmanlı deniz güçlerini ünlü Türk korsanı ve Cezayir Fâtihi Barbaros Hayrettin'in komutasına vererek onu Fransızlarla iş birliği emriyle kapudan-ı derya atadı. Fransızlar, 1531'den beri Sultan'ı İtalya'ya karşı harekete geçirmeye çalışmaktaydılar; şimdi ise, resmî bir ittifak istiyorlardı. Bu ittifak 1536'da yapıldı. Sultan Fransa'ya, dost bir ülke olarak imparatorluk içinde serbest ticaret izni vermeye hazırды.¹⁹ Elçiler, ittifakın politik ve askerî ayrıntılarını sözlü olarak karara bağlayıp gizli tuttular.

19 I. Selim, 1517'de Mısır'dayken, Memlûklerin vermiş olduğu kapitülasyonları yenilediğini Fransız ve Katalan konsoloslarına bildirmişti. I. Süleyman da tahta geçtiğinde bunları yenilemiştir. Ancak Sultan, I. François'nun 1536'da yolladığı elçi J. De La Forest ile İbrahim Paşa'nın üzerinde anlaştıkları kapitülasyonları onaylamadığı için, "1536 kapitülasyonları" diye bir şey yoktur. Fransızlara verilen ilk Osmanlı kapitülasyonları 1569 tarihlidir; bkz. "İmtiyazat", *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı.

François'nın Osmanlılarla ittifakı, rakibine batı Hristiyanlık dünyasında bol bol propaganda malzemesi sağlıyordu. Fransızların ısrarı Süleyman'ı, V. Karl'a ancak İtalya'da saldırırsa savaşı başarılı bir sonuca götürebileceğine inandırmıştı. Fransızlar, İtalya'nın kuzeyini Osmanlılar da güneyini işgal edecekti. Süleyman, 1537'de ordusunu Arnavutluk'ta Avlonya'ya getirdi ve Arnavutluk'taki Venedik limanlarını ve Fransız donanmasının da yardımıyla Korfu Adası'nı kuşattı. Ancak ertesi yıl Fransızlar Karl'la barış yaptılar. François, Osmanlı baskısından yararlanarak Milano'yu almak istemişti; ama imparator sözünden dönünce Osmanlılarla olan "gizli" ittifak politikasına döndü.

Akdeniz'de Karl 1535'te Tunus'u aldı; fakat 1538'de Barbaros, Andrea Doria komutasındaki haçlı donanmasını Preveze'de yenilgiye uğratarak Akdeniz'in tartışmasız hâkimi oldu.

François sultana 1540'ta bir kez daha yaklaştığı zaman, Karl'ın barış antlaşması düzenlemeye gelen elçilerine sultan, Fransa'ya top- rakları geri verilmedikçe barış yapmayacağını söyledi. Fransa'nın Milano'yu barışçı konuşmalarla elde edemeyeceğini anladığı 1541-1544 döneminde Osmanlılarla Fransızlar arasında yakın iş birliği gerçekleşecektir.

1541'de Zápolyai öldü; Ferdinand da Macaristan'ı yeniden istilâ etti. Süleyman, bir kez daha ordusuyla Macaristan'a gelerek, bu kez ülkeyi bir beylerbeyi buyruğunda, Osmanlı vilâyeti olarak doğrudan doğruya Osmanlı yönetimine aldı. Zápolyai'nin dul karısıyla çocuğunu o zamanlar Osmanlı haraçgüzarı bir ülke olan Erdel'e gönderdi. Ferdinand, sultanın Macar tahtının vârisi olarak hak iddia ettiği batıda ve kuzeyde ince bir şerit halindeki Macar arazisini 1526'dan beri elinde tutuyordu. Süleyman bu bölgeyi fethetmek niyetiyle 1543'te Macaristan'a bir kez daha girdi; aynı zamanda da François'ya yardım için Barbaros komutasında 110 kadırgalık bir filo gönderdi. Fransız-Osmanlı filosu Nice'i kuşattı, sonuç alamadı, Osmanlı filosu ertesi bahar harekâta devam etmek için kışı Fransa'nın Toulon Limanı'nda geçirdi. Bunun karşılığında küçük bir Fransız topçu birliği Macaristan'daki Osmanlı ordusuna

katılmıştı. Ancak, bu iş birliği pek etkili olmuş sayılamaz. İran'la bozulan ilişkilerden dolayı Süleyman batı cephesinde barış istiyordu. Ferdinand'la, bu kez Karl'ı da içine alan bir ateşkes imzaladı. 1 Ağustos 1547'de imzalanan ve Süleyman'ın Fransa'yı da taraf yaptığı bu antlaşmaya göre Ferdinand, zaten hâkim olduğu Macaristan'ın bir bölümünü, yılda otuz bin dükalık bir haraç karşılığında elinde tutmaya devam edecekti.

Üç yıl sonra Ferdinand, Erdel'i denetimine almaya kalkınca Habsburglarla savaş yeniden başladı. Osmanlılar Ferdinand'ı geri püskürtüp, 1552 yılında Güney Erdel'de yeni Temeşvar Beylerbeyliği'ni kurdular.

Fransa'da, yeni Kral II. Henri tahta çıkınca V. Karl'a karşı savaşta Osmanlı ittifakının korunması gereğini anladı. Fransız ittifakı, Osmanlıların Avrupa politikasının temel taşı idi. Osmanlılar, V. Karl'a karşı savaşan Alman Protestan prenslerinin Schmalkalden ittifakını da doğal bir müttefik olarak görüyorlardı. Fransa'nın isteğiyle Süleyman, Lüterci prenslere yaklaşıarak, bir mektupta papa ve imparatora karşı Fransa ile iş birliğini sürdürmelerini teşvik etmiş, ayrıca Osmanlı orduları Avrupa'ya girerse prenslere genel af çıkaracağına ilişkin güvence vermiştir. Araştırmalar, 1521 ile 1555 arasında Osmanlı baskısının Habsburgları Protestanlara ödün vermeye zorladığını ve Protestanlığın sonunda resmen tanınmasında bir etmen olduğunu göstermiştir.²⁰ Süleyman, Protestanlara yazdığı mektupta, putları yıkıp papaya karşı çıktıkları için Protestanları Müslümanlara yakın gördüğünü bildiriyordu. Katolikliğe karşı Lütercilerle Kalvencileri desteklemek ve korumak Avrupa'da Osmanlı politikasının temeltaşlarından biri olacaktı. Osmanlı politikasının amacı, Avrupa'da politik birliği önlemek, Habsburgları güçsüz düşürmek ve birleşik bir haçlı seferini engellemekti. Osmanlı korumasındaki Macaristan, Avrupalıları "Kalventürkçülük"ten söz etmeye başlatacak kadar etkin bir Kalvencilik Kalesi olacaktı. 16. yüzyılın

20 Bkz. E. Benz, *Vittenberg und Byzanz*, (Marburg, 1949); S. A. Fischer-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism, 1521-1555*, (Cambridge, MA, 1959) ve K. M. Setton, "Lutheranism and the Turkish Peril", *Balkan Studies*, III, 1 (1962): s. 136-165.

ikinci yarısında Kalvenci Fransız bloku, Osmanlı ittifakının Katolik İspanya'ya karşı kullanılmasını da istemiştir. Kalvencilerin Fransa'da Aziz Bartolomeos Günü kıyımları, Osmanlı hükümetinin protestosuna neden oldu.

Martin Luther ve yandaşlarının, Osmanlı tehlikesini Tanrı'nın bir cezalandırması sayarak başlangıçta yansız bir tutum takındıklarını, ancak Türk tehlikesi Almanya'yı tehdit etmeye başlayınca askeri ve mali yardımlarla Ferdinand'ı desteklemekte tereddüt etmediklerini, bunun karşılığında Lütercilik için her zaman ayrıcalık elde ettiklerini de söylemeliyiz. Dolayısıyla, Osmanlılar yalnız Fransa'daki gibi ulusal krallıkların değil, Avrupa'da Protestanlığın da yerleşmesinde önemli bir etmen olmuştur.

V. Karl, Venedik örneğine uyararak, Safavilerle diplomatik ilişkiye girdi; böylece Süleyman, aynı zamanda hem doğu hem de batıda savaşmak zorunda kalmamak için, Safevilerle çatışmaktan kaçınıyordu. Ancak, sınır bölgesinde Bitlis'in yerel beyi Şeref Han'ın 1533'te İran himayesine girmesi; aynı zamanda şahın Bağdat valisinin Osmanlılarla bir anlaşmaya varması üzerine savaş kaçınılmaz oldu. Süleyman, Ferdinand ile bir ateşkes imzalayarak ordusunun başında İran üstüne yürüdü. Bu 1534-1535 seferinde Süleyman, Tebriz ve Bağdat'ı aldı ve Azerbaycan ile Irak'ı ilhak etti. İpek üreten Geylân (Gilân) ve Şirvan bölgelerinin yerel hanedanları da Osmanlı hâkimiyetini tanıdılar. Basra emiri 1538'de bağlılığını bildirdi. Osmanlılar, Kızıldeniz'in yanı sıra Basra Körfezi'nin de egemenliğini ele geçirmekle, Ortadoğu'dan Hindistan'a giden bütün yolları denetimleri altına almış oldular. 1546'da Basra, Portekizlilere karşı deniz seferleri için Süveyş'ten sonra ikinci bir üs haline getirildi; ancak 1552'de bir Osmanlı seferi, Portekizlileri Basra Körfezi'ni denetleyen Hürmüz Adası'ndan atmayı başaramadı.

Osmanlılar Orta Avrupa'da savaşı yeniden başlatınca, İranlılar karşı saldırıya geçtiler. Süleyman bunun üzerine, 1548'de ikinci kez İran üstüne yürüdü. Bu savaş aralıklı olarak yedi yıl sürdü. 29 Mayıs 1555'te imzalanan Amasya Antlaşması'yla Bağdat Osmanlılara bırakıldı.

Bu Osmanlı girişimleri, 16. yüzyıl ortalarında, Orta Asya ve Atlas Okyanusu'ndan Hint Okyanusu'na kadar uzanan kıtalararası bir alanda bulunan devletlerarasında yeni ittifaklar yaratmıştır. Avrupa'nın güçler dengesi sistemi, bu yolla, büyük ölçüde genişlemiş oluyordu.

16. yüzyıl ortalarında Rus Çarı IV. İvan, Ejderhan'a kadar Volga havzasını işgal etmiş, yalnız Osmanlıları değil, Orta Asya hanlıklarını da tehdit ediyordu. Bunun üzerine Osmanlılarla Özbekler birbirlerine daha da yaklaştılar. İran yolundan Ortadoğu ile temas kuramayan Orta Asya hanlıkları genellikle Hazar Denizi'ni kuzeyden geçip Kırım limanlarına giden yolu kullanırlardı. Bu yolun denetimini Ruslar ele geçirince Orta Asya hanlıkları, özellikle de Harzem hanı, bu hac ve ticaret yolunu Rus denetiminden kurtarması için Osmanlı sultanından birçok kez istekte bulundu.

Doğu Avrupa'da 1530'lara kadar ikinci derecede bir güç olan Moskof Büyük Knezliği'nin yayılışını Osmanlılar, o zaman kuzeyde bir tehlike olarak görmemişler, Kırım'da Osmanlı egemenliğini tehdit eden Jagellonlara karşı Moskova ve Kırım Hanlığı arasındaki ittifaka destek bile vermişlerdi. 1497'de Moskovalılara Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret özgürlüğü de verildi. Fakat 1530'larda Moskof Büyük Knezi ile Kırım hanı, Altınordu'nun Volga havzasındaki eski topraklarını ele geçirmek için savaşa girdikleri zaman han, Osmanlıları tehlike hakkında uyarmaya başladı. Osmanlılar, Rus yayılmasının Karadeniz havzası ve Kafkaslar'daki konumlarını tehdit ettiğini ancak 16. yüzyıl ortalarında anlamaya başladılar. IV. İvan, 1547'de Çar (imparator) unvanını aldıktan sonra, 1552'de Kazan, 1554-1556'da da Ejderhan olmak üzere, Volga havzasının Müslüman hanlıklarını işgal ve ilhak etmiş, Kuzey Kafkaslar'da Terrek Irmağı'na kadar ilerleyerek Rus İmparatorluğu'nun temellerini atmış bulunuyordu. Çar, bölgede Nogaylar ve Çerkesler arasında müttefikler de bulmuştu. Batı'da ise, Boğdan voyvodası Petru Rareş Moskova'dan 1543'te himaye istemişti. Bir de Osmanlıların Azak Kalesi'ni ele geçirmeye kalkışan Kazak başbuğu Dimitraş vardı. Bu başarılarından sonra, Rus Çarlığı, Doğu Avrupa'da birinci sınıf bir güç

olarak Altınordu'nun yerine geçmiş, etkisini Kafkaslar ve Karadeniz yöresindeki Osmanlı topraklarına kadar yaymıştır.

Osmanlılar dikkatlerini kuzeye, ancak 1566'da sonra, Habsburglarla savaş kaçınılmaz olmaktan çıktığı zaman çevirebildiler. Ordu ve donanmayı Don Irmağı boyunca kuzeye çıkarma, sonra bu ırmağın Volga'ya en yakın aktığı yerde iki ırmak arasında bir kanal kazarak donanmayı Volga boyunca Ejderhan'a indirmek gibi görülmemiş bir plan geliştirdiler. Ordu ve donanma Rusları Ejderhan'dan çıkarmak için iş birliği yapacak, sonra da donanma Hazar Denizi'ne girerek İran'da Osmanlı ordusuna yardım edecekti. Plan, bu bakımdan, Rusları Volga havzasından sürme ve İran'ı geriden kuşatma amacı güdüyordu. Bu ortak tehlike iki gücü birleştirdi. Çar, 1568 kışında İran'a elçi göndererek Osmanlılara karşı ittifak öneriyor, aynı anda Papa XIII. Gregorio da Osmanlılara karşı yapılacak bir hacı seferi planına Çar ve Şah'ı da katıyordu. 1569'da Osmanlıların kanal kazma ve Ejderhan'ı kuşatma girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Planı Vezir-i âzam Sokollu Mehmet Paşa geliştirmişti; rakipleri ise imparatorluğun kuzeyde güç ve pahalı bir savaş sürdürmektense, güçlerini Akdeniz'de yoğunlaştırmasını öneriyordu. Çar ise, Osmanlılara açıkça meydan okuma umudunun şimdilik başarılı olmadığını biliyordu.

Çar, Volga havzasındaki konumunu korumak için sultana karşı barışçı hatta dostça bir tutum takındı. Sultan, Kazan'la Ejderhan'ı Ruslara bırakıyor, ancak Kırım Hanlığı, Çerkez illeri ve Kafkaslar üzerinde Osmanlı egemenliği iddiasını sürdürüyordu. Sultan, Ruslardan bu alanlardan çekilmelerini ve Orta Asya-Kırım yolunu açık tutmalarını istedi. Ancak Osmanlılar, tam bu sırada Venedik ile Akdeniz'de savaşa tutuştuğundan bu politikayı tutarlı ve güçlü bir biçimde izleyemediler; 1570'te Kıbrıs'ı aldılarsa da 1571'de İnebahtı'da (Lepanto) ezici bir yenilgiye uğradılar.

Papa, Rusya'yı Avusturya ve Polonya ile birleşerek Türklere saldırmaya teşvik ettiyse de çar barışı bozmadı; Volga havzasında yerleştikten sonra oyalama politikasını benimsedi. Kuzey Kafkaslar'da yaptırdığı kaleleri de hiçbir zaman boşaltmadı.

Osmanlı yönetimi Rusya'ya karşı mücadeleyi, iki bağımlı devlette, Kırım hanı ile Erdel voyvodasına bıraktı. Çar, 1572'de Polonya krallığına aday olduğunda, Osmanlılar önce Fransız Valois hanedanından Henri'yi, sonra da Osmanlı haraçgüzarı olan Erdel voyvodası István Báthori'yi desteklediler. Moskova'ya karşı amansız bir savaş başlatarak çarın batıda fethettiği bütün yerleri alan István'ı Polonya tahtına çıkarmayı başardılar.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEMESİ

Kanunî Sultan Süleyman, bütün dünyayı kapsayan gücünü, Bender Kalesi'nde 1538 tarihli bir yazıtta şöyle dile getirmiştir:

Ben, Tanrı'nın kulu, bu dünyanın sultanıyım. Tanrı'nın inayetiyle ümmet-i Muhammed'in başındayım. Adına Mekke ve Medine'de hutbe okunan Süleyman'ım ben. Ben, Bağdat'ta şah, Bizans diyarlarında kayser, Mısır'da sultanın, donanmalarını Akdeniz, Mağrip ve I lind'e yollayan sultanım. Macar taht ve tacını alan ve onları bir kuluna bağışlayan sultan benim. Voyvoda Petru başkaldırdı, ancak atımın ayakları onu toz eyledi; Boğdan'ı da fethettim.²¹

Ancak Süleyman'ın son yıllarında uluslararası koşullar Osmanlılar için elverişsiz hale geldi ve Süleyman'ın dünya hâkimiyeti girişimi belirleyici ilk başarısızlıklarla tanıştı.

1559'da Cateau-Cambrésis Barışı, Avrupa'ya İspanyol üstünlüğünü getirmiş, Fransa iç savaşa girmiş olduğundan bu krallık Avrupa politikasında Osmanlıların başlıca müttefiki olmaktan çıkmıştı. 1565'te Malta başarısızlığı ve 1566'da Süleyman'ın son Macaristan seferi, Osmanlıların Orta Avrupa ve Akdeniz'de ilerlemelerinde bir duraklamanın başlangıcını simgeler.

1570-1571'de Kıbrıs'ın fethi Osmanlıların son büyük askerî başarısıdır. Bu çok iyi tahkim edilmiş adanın alınması; Akdeniz'deki en güçlü Hristiyan donanmasının iletişim hatlarının kesilmesini,

21 M. Guboglu, *Paleografia şi diplomatica Turco-Osmana*, (Bükreş, 1958), 167; tıpkıbasım 7.

adaya büyük bir ordunun götürülüp orada bakımının sağlanmasını gerektiriyordu. Kara ordusu ve donanmanın iş birliği ile kazanılan bu zafer, Osmanlı silâhlarının en büyük başarısıydı; fakat sefer sırasında bir Hristiyan ittifakının oluşması da Osmanlıların büyük korkularının gerçekleşmesiydi. Don Juan komutasındaki güçlü müttefik donanması, Osmanlı donanmasını 7 Ekim 1571'de, Akdeniz'de o zamana dek yapılmış en büyük deniz savaşında yenilgiye uğrattı. Savaşa 438 tekne katılmış, Osmanlılar iki yüz otuz gemiden iki yüzünü kaybetmiş, iki yanın toplam kayıpları da elli dokuz bine varmıştı. Bütün Avrupa, bu büyük zaferi Türk tehlikesinin sonu olarak kutladı. Üç yıllık bir ittifakla bağlı olan İspanya, Venedik ve Papalık İstanbul'a doğrudan doğruya bir saldırı bile düşünür oldular. Fakat 1572'de Kıbrıs'a doğru yola çıktıklarında bir mevsimde inşa edilmiş bir Osmanlı donanmasıyla karşılaştılar. Kış boyunca bütün Osmanlı tersaneleri, İnebahtı'da yitirilen gemileri yeniden yerlerine koymak için dur durak bilmeden çalışmıştı. Bunu gören Venedik, 7 Mart 1573'te Osmanlılarla barış yaparak Kıbrıs üzerindeki bütün haklarından vazgeçti ve büyük bir savaş tazminatı ödedi.

1578-1606 arasında Osmanlılar Doğu'da İranlılarla, Batı'da Orta Avrupa'da Habsburglarla bir dizi tüketici savaş yaptılar. 1578 ve 1590 arasında İran savaşlarında Osmanlılar, Kafkaslar'dan Niha-vend'e dek İran'ın bütün batı eyâletlerini ilhak ettiler. 1588'de Osmanlıların Orta Asyalı müttefiki Özbek Hanı Abdullah, Horasan'ı istilâ etti. Bu savaş sırasında, Batı İran'da ordugâhını Derbend'de kuran Osmanlı komutanı Osman Paşa, kuzey stepleri yoluyla Kırım'dan askerî yardım almış, Hazar Denizi'nde de bir deniz gücü oluşturma girişiminde bulunmuştur. Fakat İran'a Kırım'dan gönderilen takviyelere Rusların Kuzey Kafkaslar'da saldırısı ve Rus-İran diplomatik ilişkilerinin yinelenmesi Osmanlıları endişelendirmiştir.

Osmanlılar, Habsburgların elinde kalan küçük bir Macar toprağını hep sultana ait olarak görmüşlerdi; 1590 İran barışından sonra bu sorunu çözmeye karar verdiler. Sınır olayları iki imparatorluğu 1593'te savaşa sürükledi. Şaşırtıcı olaylarla dolu ve uzun süren bu savaş, dünya koşullarının ne denli Osmanlılara karşı gelişmiş

olduğunu gösterdi. Papa, Avusturyalılar için doğuda güçlü müttefikler buldu. Boğdan, Eflâk ve haraçgüzar Erdel voyvodası Osmanlılara karşı isyan ederek Avusturya yanında savaştılar; öte yandan kara ve denizden geniş bir cephe boyunca Dinyeper Kazakları da saldırıyordu. Osmanlılar büyük çaba gösterdiler ve Sultan III. Mehmet'in kişisel komutasındaki orduları, 23-25 Ekim 1596'da Haçova'da büyük bir zafer kazandı. Fakat bunun hiçbir kalıcı sonucu olmadı. İmparatorun güçleri saldırıyı sürdürerek gelip Budin'i kuşattı.

İran Şahı Büyük Abbas, 1599'da Avrupa'ya elçiler göndererek Osmanlılara karşı ekonomik ve askerî görüşmeler başlattı. İmparator, elçi heyetini Viyana'da çok sıcak karşıladı. Onlara, doğuda Rus ve Gürcülerle Osmanlı karşıtı bir ittifak kurmak istediğini ve Avrupa'nın Hristiyan krallarını kutsal bir haçlı ordusunda birleştirmeye çalıştığını bildirdi. Şah, Osmanlılara öykünerek, ordusuna ateşli silâhlarla donatılı yeni kul birlikleri kattı. 1603'te hücumu geçti. Osmanlılar, imparatorluğu iç karışıklıkların sarstığı bir zamanda, doğu ve batı cephelerinde aynı anda savaşmak zorunda idiler. Şah Abbas, Osmanlı birliklerini Azerbaycan ve Kafkaslar'dan Anadolu içlerine sürdü. Osmanlı hükümeti bu durumda Habsburglarla barış yapabildiği için kendini talihli sayıyor ve 1606 Zitvatorok Antlaşması'yla Habsburgların elinde olan Macar toprakları üzerindeki bütün haklarından vazgeçiyordu. Habsburglar yıllık otuz bin dükalık haracı artık ödemeyecekti. Savaş Osmanlılara kendi askerî zayıflıklarını göstermiş ve 1595'ten sonra birkaç kez barış istemek zorunda bırakmıştır.

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nu büyük sıkıntıya sokan karışıklık ve huzursuzluğun temel nedeni, İran ve Avusturya savaşlarının getirdiği yüküdür. İnebahtı'dan sonra Osmanlılar, Akdeniz'de üstünlüklerini de koruyamadılar. Avrupa'da, İspanya kralı II. Felipe konumunu sağlamlaştırmıştı. Fransa'da, Osmanlıları destekleyen Kalvencileri Aziz Bartolomeos kıyımı yok etmişti. İspanyollar, Hollanda'da isyancılara karşı savaşlarını şiddetlendirmiş, İngilizlere karşı baskılarını arttırıyorlardı. Felipe, 1580'de Portekiz Krallığı'nı ve sömürgelerini ilhak etti. Osmanlı sultanı, 1578'de imparatorluğun bütün kaynaklarını İran'a karşı toparlamak için gerekli bir

adım atarak İspanya ile ateşkes yapıyor, öbür yandan Hollandalılara Felipe'ye karşı yüreklendirici mektuplar gönderiyor, 1580'de kapitülasyonlar vererek İngilizlerle dostça ilişkiler kuruyor ve Portekiz Krallığı'nı canlandırma çabalarına ilgi gösteriyordu. İspanyol armadasının İngiltere'ye karşı 1588'de bozguna uğramasının Akdeniz'de önemli sonuçları oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük rakibi İspanya, gücünün düşmesi nedeniyle, Akdeniz'de artık büyük girişimler üstlenemeyecekti. Ancak, bundan yararlanan Osmanlılar olmadı.

Osmanlılar, Akdeniz'deki üstünlüklerinin kaybıyla, Kuzey Afrika eyâletlerinin denetimini de yitirdiler. Trablusgarp, Tunus ve Cezayir deniz güçleri artık sultanın donanmasının düzenli bir parçası olmayıp, kendi önceliklerine göre davranan korsan yuvalarına dönmüştü. İnebahtı yenilgisi, Doğu Akdeniz'de artan Hristiyan korsan etkinliğinin de habercisi olmuştur. 1570'ten sonra Malta Şövalyeleri ile Aziz Stefan askeri tarikatı, Doğu Akdeniz'deki Osmanlı deniz trafiğini ciddi olarak tehdide başlamıştı. Çok geçmeden İngiliz ve Hollandalı korsanlar da onlara katılarak yalnız İspanyol değil, Osmanlı gemilerine de saldırmaya başladılar. Osmanlı hükümeti Mısır ve Suriye ile olan önemli iletişim yollarını güçlkle açık tutabiliyordu. 17. yüzyıl başlarında Mısır'da yerel Memlûklerin etkileri artıyor, Osmanlı yönetimi zaafa düşüyor, Lübnan'da ise Emir Fahreddin bağımsız bir hükümdâr gibi davranmaya başlıyordu. Bütün bunlar merkezî hükümetin, uzak eyâletler üstündeki denetimini kaybetmekte olduğunu gösteriyordu.

Osmanlı donanmasının Karadeniz'de Kazaklara etkili bir biçimde karşı koyamaması da gerilemenin daha az kaygı verici bir göstergesi değildi. Dinyeper'den küçük teknelerden oluşan filolarıyla inen Kazaklar, 1590'lardan sonra Karadeniz kıyılarına baskınlarını yoğunlaştırdılar. Gittikçe artan bir cüretle 1614'te Sinop'u, 1625'te de Boğaziçi'nde Yeniköy'ü yaktdılar. 1637 ile 1642 arasında bir süre Azak'ı bile ellerinde tuttular. Osmanlı ekonomisinin yaşam damarı Karadeniz'de güvenlik kalmamıştı, Osmanlı ticareti ve limanları da çökmeye başlamıştı.

Osmanlı deniz gücünün zayıflamasının birkaç nedeni vardır. İnebahtı Savaşı sırasında Osmanlı donanması hâlâ, düşmanın güçlü borda atışları yapan büyük yelkenli gemilerine karşı etkisiz kadirğalardan oluşuyordu. Özellikle, 16. yüzyılın sonlarına doğru Hollandalılar ve İngilizlerin gelmeleriyle Akdeniz'e bu tür gemiler hükmedecekti. 1607'de Sir Thomas Sherley, bir İngiliz savaş gemisinin on Türk kadirgasını yenebileceğine dikkat çekmiştir. Osmanlı donanması yeni gemileri ancak çok geç ve büyük güçlüklerle edinebildi. Başka bir önemli etmen de Hristiyan Akdeniz devletlerinin birleşik donanmalarının karşısına çıkacak kadar güçlü bir Osmanlı donanmasının donatım ve bakımının güçlüğü idi. Ayrıca, donanmaya malî destek sağlamak için salınan olağanüstü vergiler ülkede geniş çapta hoşnutsuzluk ve huzursuzluk yaratmış, İnebahtı'dan sonra cyâlet askerî güçleri deniz savaşlarına katılmaktan kaçınmak için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardı. İmparatorluğun, maddî olanaklarını yitirmiş olduğu bir gerçektir.

Osmanlılar, 16. yüzyıl boyunca Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle savaşarak Hindistan'la Ortadoğu arasındaki ticaretin denetimini ele geçirmelerini önlediler. Osmanlılar, Hint Okyanusu'nda 1580'den sonra Portekiz'in yeni hükümdarı İspanya kralının güçleriyle karşılaşuyordu. II. Felipe, Hint Okyanusu'ndaki ticaret yollarını keserek Osmanlılara öldürücü bir darbe indirebileceği kanısındaydı. Osmanlılar da Portekiz kralının 1578 Alcazar Savaşı'nda başına gelen felaketten yararlanmaya kalktılar; küçük bir Osmanlı filosu Süveyş'ten yelken açarak Doğu Afrika kıyısındaki Portekiz kalelerini birer birer ele geçirdi. 1585'te Mombasa Osmanlı hâkimiyetini tanıdı. Ancak bu Osmanlı başarıları çok sürmedi.

İspanyol ve Portekizliler, güçlü bir donanma göndererek, Osmanlıları tanıyan yerel başbuğları cezalandırdılar; üstün bir Portekiz gücü ve yerel bir zenci saldırısıyla karşılaşan Osmanlı amirali teslim olmak zorunda kaldı. Afrika projesi başarısızlıkla son bulmuştu. Çok geçmedi, Akdeniz gibi Hint Okyanusu'nu da daha üstün gemileriyle Hollandalılarla İngilizler denetlemeye başladılar; Osmanlılar da kendilerinden önceki Portekizli ve İspanyollar gibi bu denizden

sürüldüler. 1613'te Kızıldeniz'de bile Hollandalı ve İngiliz korsanlar faaliyette idi.

16. yüzyılın sonlarına doğru İngilizler biber ve diğer baharatları, hâlâ Kahire'den satın alıyordu; fakat 1600'de East India Company'nin kurulmasıyla doğrudan doğruya Hindistan'dan almayı tercih etmeye başladılar. Osmanlı limanlarında alınan gümrük vergileri ve kara yolundaki büyük masraflar, biber fiyatlarının Ortadoğu limanlarında üç kat daha yüksek olması sonucunu verdi.²² Osmanlı tarihçisi Âli, Hindistan'dan Kızıldeniz'e bir yılda gelen gemi sayısının yirmiden üç ya da dörde düşüşünü öncelikle gümrük memurlarının açgözlülüğüne yorar. İngilizler, 1614'ten sonra, Cava ya da Sumatra'dan getirdikleri biberi doğrudan doğruya Osmanlı limanlarında satmaya başladılar. İngiliz gemileri, 1618'de Yemen'de Muha'ya Hint ürünleri getirmeye başladı; kahve ticareti önem kazanınca da orada bir ticaret üssü kurdular. En sonunda Hint baharat ticareti Ortadoğu'yu tümüyle terk etti. Deniz üstünlüğünün yitirilmesi, Osmanlı ekonomik çöküntüsünde, böylesine önemli bir etmen olmuştur.

Aynı dönemde İran ipeğinin Avrupa'ya ihracı için yeni yollar aranması, Osmanlı ekonomisi için bir başka tehdit oluşturdu. Küçük Asya, İran ipeği ve Avrupa yünlülere için başlıca geçiş yoluordu. 16. yüzyılın sonlarına kadar İngiliz kumaşları, Orta Asya'ya Anadolu'dan geçerek gönderilirdi. Yalnız bu transit ticaretinin Osmanlı hazinesine, yılda 300.000 dükalık gümrük geliri sağladığı hesaplanmıştır.

Şah Abbas, 1603'te Osmanlılara saldırdığı zaman Osmanlı İmparatorluğu'na ipek satışını yasaklamış, ülkesinde bu ticaretten sağlanan altın ve gümüş kıtlığını önlemek için de ipeği, Hint Okyanusu yoluyla Avrupa'ya doğrudan doğruya satmaya kalkışmıştı. 1603'te Lizbon'a giden bir İran elçi heyeti yanında iki yüz balya ipek taşıyor ve denizden gönderildiğinde ipeğin çok daha ucuz olacağını kanıtlamaya çalışıyordu. Şah tarafından 1617'de yalnız İngiltere'ye edilebilmişti; iki yıl sonra Hint Okyanusu yoluyla gönderilen ilk İran ipeği İngiltere'ye ulaştı.²³

22 H. Wood, *A History of the Levant Company*, (Londra, 1935), s. 37.

23 A. B. Hinds (yay.), *Calendar of State Papers, Venedik*, c. XV (Londra, 1909), belge 194, 299, 352, 587 ve 903.

Bir ipek ticareti merkezi olarak Osmanlı pazarlarının bütünüyle bırakılmasını, Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasındaki savaşın 1617'de sona ermesi ve İngilizlerin gümüş ya da altınla ödemek yerine ipeği yünlüyle takas etmekte ısrar etmeleri önlemiştir. Gene de İngiltere ve Hollanda arasındaki ticaretle Basra Körfezi'ndeki Bender-Abbas Limanı hızla gelişti. Hindistan ticaretinin, Hollanda ve İngiltere'nin hüküm sürdüğü Atlas Okyanusu yoluna kayması gibi Avrupa ve Orta Asya arasındaki ticaret yolu da Rus denetimine girdi. Politik ve ekonomik olarak Osmanlı İmparatorluğu, artık Küçük Asya, Balkanlar ve Arap ülkeleriyle sınırlı, bölgesel bir imparatorluk durumuna düşmüş olup sınırlarını bu alan içinde bile güçlkle savunabiliyordu. Akdeniz'de, Kızıldeniz'de ve Karadeniz'de, Hristiyan dünyası Osmanlı ülkelerinin yaşam damarlarına her yerde saldırıyordu. Bütün bunlara karşın Osmanlı gerilemesinin baş nedeni gene de içeridedir.

Osmanlı devlet ve toplumu, 1580'lere dek, kendi sistem ve ülkeleri içinde uyumlu ve dengeli görünüyordu. Toplum değişimle değil, düzeni korumakla var oluyordu. İmparatorluğun yönetici, yani askerî ve ulemâ sınıflarının güvenli, sürekli ve yeterli gelirleri vardı. Bunların lüks eşya tüketimi artıyordu. Yalnız sultan ve vezirler değil, daha az zengin olan kişiler bile büyük mimari yapılar ısmarlıyor, vakıflar kuruyorlardı. Yetmiş yıl süreyle gümüş akçe ile altın para arasındaki oranı koruyabilmiş olmak, ekonomik ve toplumsal istikrarın bir göstergesidir. Nitekim 1510'da bir altın 54, 1580'de ise 60 akçe değerinde idi. Hükümet hizmetindeki binlerce saraylı, asker, müderris, kadı ve bürokrat açık bir terfi sistemi içinde düzenli maaş ya da tımar geliri alıyordu. Üretici sınıf, ne gibi vergiler ödeneceğini tamı tamına biliyor ve etkin merkezi yetkililer, yerel yolsuzluklara karşı oldukça etkin bir koruma sağlıyorlardı. Her sınıfın üyeleri uzun yıllardır divân defterlerine kaydedilmişti ve devletin elinde bu sınıf yapısını çok sıkı denetleyecek güç vardı. İmparatorluk, temel ihtiyaç maddeleri bakımından da kendine yeterliydi ve başlıca ithalat, Avrupa yünlüleri, Hint dokumaları, Rus kürkleri ve İran ipeği gibi lüks eşyaydı. İmparatorluk yöneticileri, dünyayı fethedebileceklerine inanıyor, yabancıların gözlerini kamaştıran bir

ihtişam ortasında sonsuza dek sürececek bir imparatorluktan bahsediyorlardı.

Buna karşın, yirmi-otuz yıl sonra bütün bu göz kamaştırıcı yapı, temellerinden sarsılacaktır. Keşmekeş ve kargaşa ortasında, geçim ve geleceklerinden kaygılı aynı yöneticiler, sultanın yetkisine karşı çıkmaya, hukuku göz ardı etmeye, devlet hazinesini soyup savunmasız halkın malını talan etmeye başlamıştı. Şiddet, vurgunculuk, rüşvet ve daha başka yolsuzluklar yaygınlaşırken iç karışıklıklar artıyordu. Felâket tellâlları imparatorluğun yıkılacağı tahmininde idiler. Dönemin tarih yazarı Selânikî, yayılmakta olan anarşiden şöyle bahseder:

Reâyâ padişahın buyruklarına artık itaat etmiyor, askerler sultana karşı geliyordu. Yetkililer hiç saygı görmüyor ve sözlerin değil yumrukların hedefi oluyordu. Herkes keyfince hareket ediyordu. İstibdad ve adâletsizlik artarken eyâletlerdeki halk İstanbul'a akın etmeye başladı. Eski düzen ve uyum yok oldu. Bunlar yıkılınca arkadan felâketin geleceği kesindir.

Kıyametin, hicretin bininci yıldönümüne (1591-1592) geleceği kehanetinde bulunanlar, korkularının haklı olduğuna inanıyordu. Fakat modern tarihçinin, nedenleri başka yerde araması gerekir.

Nedenlerin biri nüfus artışıydı. Arşiv araştırmaları, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun köylerde yüzde 40, kentlerde yüzde 80 arttığını göstermiştir.²⁴ Hükümet, binlerce topraksız ve işsiz Anadolu köylüsünü, 1570'ten sonra Kıbrıs'a gönderdiği zaman nüfus fazlasının farkındaydı. 16. yüzyılın ikinci yarısındaki devlet kayıtlarında, "levant" ya da "gurbet taifesi" diye bilinen topraksız ve işsiz gençlerden gittikçe daha sık söz edilir. Yeni fetih alanlarına gönderilemeyen levantlerin artan sayısıyla Anadolu'daki eşkıyalık artışı arasında açık bir ilişki vardır.

Klâsik dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun iki temel kurumu, kul ve tımar sistemleriydi. Bunlar, devletin askeri ve politik düzenini, vergi sistemini ve toprak kullanma biçimlerini tanımlayarak,

24 Ö. L. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I, 1 (1958): s. 23-25.

devletin bütün toplumsal ve politik yapısını belirliyordu. 16. yüzyılın sonuna doğru bu kurumlar hızla bozulmaya başladı. Dönemin Osmanlı yorumcuları da bu çözülüşü imparatorluğun gerilemesinin temel nedeni olarak görürler. Yöneticiler, klâsik dönemde hükümet ve askerlik hizmetlerini yalnız sultanın kullarının yapması gerektiği görüşündeydiler. 1575'ten başlayarak reâyâ, yani vergi ödeyen uyruklar, bunların arasına sızıp ayrıcalıklarını paylaşmaya başladılar ve bu şekilde saray ve devlet sistemine girmiş oldular. Kul sisteminin remeli böylece tahrip edilmiş oldu. Çağdaş gözlemciler de bunun itaat ve disiplindeki çöküşün nedeni olduğuna inanırlar. Sultanın iktidarı sarsılıyor, reâyâ da kılıcı sabana yeğ tuttuğundan tarım bırakıyor, vergi geliri azalıyordu.

Tımar sistemi de bozuluyordu. Birçok tımar saraylıların eline geçmiş ve özel mülk ya da vakfa dönüştürülmüş, toplam tımar sayısı azalmış, diğerleri de rüşvet karşılığında reâyâyâ verilmişti. Sonuçta, imparatorluk ordusunun belkemiği olan tımarlı sipahî sayısı azalmıştı. Kalanlar ise Avrupalı ateşli silâhla donanmış asker karşısında savaşa yaramıyordu.

Çöküş nedenlerini arayan Osmanlı yazarları, eski Osmanlı kurumlarının bozulduğunu, “tagayyür ve fesadı” anlamışlardır; fakat bu bozulmayı sultanın iktidarının azalması ve parçalanmasına yorarlar. Sultanın mutlak iktidarını, önceleri yalnız vezir-i âzâmın temsil ettiğini, fakat zayıf sultanların iktidatlarını sorumsuz kişilere verdiklerini, devlet yönetiminin birliğini böylece yitirdiğini iddia ederler. Belli kişiler, sultanın iktidarını kişisel amaçları için kullanmaya başlamış, rüşvet ve yolsuzluk korkunç artmıştı. Ayrıca Osmanlı yazarları, rüşveti devlet örgüt ve yönetiminin bozulmasındaki temel nedenlerinden biri olarak görürler.

Bu yazarların çoğu, çöküşün çözümünü yaparken, devleti hükümdârın mutlak iktidarıyla özdeş gören geleneksel Ortadoğu devlet ve toplum kavramlarından yola çıkar ve bu iktidarın bütünlüğünü ve mutlak olma gereğini savunurlar. Önerdikleri çareler de bu kavramın ötesine gitmez. Zaten alınan önlemler de istenenin karşısı sonuçlar doğuruyordu. Değişen koşulları görmezden gelip “eski yasa ve kuralların”,

yani klâsik Osmanlı kurumlarının diriltilmesinin çürümeyi durduracağı savındaydılar. Bu görüşün yanlış olduğu, 17. yüzyıl ortalarına dek anlaşılamamıştır. İbn Haldun'un determinist tarih görüşünden etkilenecek olan bu dönemin siyasi düşüncesi, gerilemenin ancak uzatılabilir olduğunu, bütünüyle durdurulamayacağını ileri sürüyordu.

16. yüzyıl Osmanlı yazarları ile modern tarihçilerin imparatorlukta temel değişiklikleri aynı nedenlere dayandırması beklenemez. İşe, tımar sisteminin bozulma nedenlerini çözümleyerek başlamalıyız.

Yay ve ok, mızrak kılıç ve kalkan gibi geleneksel ortaçağ silâhlarıyla donatılı tımarlı sipahî, ateşli silâhlarla donanmış Avusturya ve Alman piyadesiyle karşılaştırıldığında geri kalmış bir ortaçağ askeri idi. Bu atlı ordusu kendini ortaçağ geleneğinde gerçek bir askeri sınıf sanıyor ve ateşli silâh kullanmayı mertlik anlayışlarına yakıştıramıyordu. Bundan dolayı Osmanlı hükümeti Alman piyadesiyle rekabet edebilecek bir ordu oluşturmak için başka yollar aramıştır. I. Süleyman zamanından beri ateşli silâhlarla donanmış yeniçeri sayısı sürekli arttırılmıştır. Süleyman döneminde on altı bin olan yeniçerilerin sayısı 1609'da otuz yedi bine ulaşmıştı. Buna karşılık, Süleyman döneminde en az seksen yedi bin olan sipahilerin sayısı, 1609'da kırk beş bine inmişti. Koçi Bey, 1630'da sadece sekiz bin dolaylarında sipahî kaldığını yazar.

Kapıkulu ordusu büyüdüğünden, Türkler de yeniçeriliğe kabul edilerek devşirme sistemini bozan bir uygulamaya geçiliyordu. Osmanlı hükümeti ateşli silâh kullanmasını bilen Anadolu gençleri paralı asker olarak tutmaya başlamıştı. Ateşli silâhlarla donanımlı, "sarıca" ve "sekban" diye bilinen bu atlı ve yaya askerler, genellikle yurtlarından ayrılmış, topraksız genç köylülerden oluşuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu reâyâsı, 16. yüzyıl sonuna doğru ateşli silâh yapmaya ve kullanmaya başlamıştı; hükümet de Anadolu bu keskin nişancıları, genellikle sultanın kulları buyruğu altında, yüz kişilik sekban ve sarıca bölükleri halinde örgütleyerek Orta Avrupa savaş alanlarında kullanmaya başladı. 1590'dan sonra bunlar, Osmanlı ordusunun en etkili birimleri olacaktı. Eyâlet valileri de bunları kendi hizmetlerinde kullanmaya başladılar. Bunun bir sonucu da

eyâletlerdeki eski askerî örgütlerin ihmal edilmesi oldu. Artık sipahî ordusu, çoğunlukla, yol ve kale yapımında kullanılıyordu. Yaya, voy-nuk ve müselleme gibi öteki eski örgütler ya kaldırılmış ya da başka görevlere verilmişti. Bir vakitler imparatorlukta çok önemli yeri olan klâsik askerî örgütlerdeki bu değişikliklerin, politik, ekonomik ve toplumsal yaşam üzerinde derin bir etkisi oluyordu. Biz, burada, bu çok karışık değişikliklerin ancak genel bir özetini verebiliriz. Önce, devlet maliyesinin ve tımar sisteminin temeli olan toprak kullanım ve vergi salma biçimlerindeki değişiklikleri inceleyeceğiz.

Yeniçerilerin aylıklarıyla sekbanların günlüklerini ödemek için devlet, merkezî hazinede durmaksızın çoğalan miktarda para biriktirmek zorundaydı. Bunları karşılamak için tımar olarak ayrılmış kimi topraklar doğrudan doğruya hazine denetimine alınmış ve gelirlerini toplama hakkı mültezimlere verilmişti; ancak kimileri, hileli yollardan, saray ve devlet memurlarının ellerine geçmiş, ötekilerse vakfa döndürülmüş, gelirleri de devlet için yok olmuştu. Vergiyle toplanan para miktarı yetersizdi; dolayısıyla hazine kendini sürekli bir açık karşısında buluyordu. 1580'lerde gümüş akçenin değer yitirmesi, daha sonra da dolaşımda sahte ve gümüş içeriği eksik sikkelerin artması, mali bunalımı daha da ağırlaştırdı.

16. yüzyıl ortalarında Avrupa pazarını Meksika gümüşü istilâ ederek çok büyük fiyat artışlarına neden olmuştu; aynı durum 1580'lerde altının gümüşe oranla daha ucuz olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda yineleni. Doğu'daki görece ucuz altın fiyatları, Avrupa gümüşünün imparatorluğa ihracını öylesine arttırdı ki 1584'te "Türkiye'ye giden başlıca ticaret metallerinden birinin sandıklar dolusu gönderilen İspanyol *realî* olduğu" kayıtlara geçmiştir.²⁵ Osmanlı pazarı Avrupa gümüş sikkelerinin akınına uğradı, fiyatlar da kısa bir zamanda iki katına çıktı. Tımarlı sipahiler, kapıkulları gibi topluluklar ya da vakıf gelirleriyle yaşayanlar, birdenbire yoksullaştılar. Sipahiler çok masraflı buldukları uzun seferlere gitmektense tımarlarını bırakıyor, başkentteki yeniçeriler de gittikçe daha sık

25 P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, (Paris, 1896), s. XIX-XXIII.

başkaldırıyordu. Devlet görevlileri, asker ve kadılar arasında rüşvet ve haksız mal mülk edinme artıyordu. Devlet korkunç bir hızla yükselen hazine masraflarını, akçeyi tağşış edip değerden düşürerek karşılamaya çalışıyor, ancak bu yetersiz önlemler durumu kötüleştirmekten başka bir işe yaramıyordu.

Hazinenin yıllık geliri, 1534'te beş milyon altın dükaya ulaşmıştı; fakat 1591'e gelindikte, verginin çoğu akçe olarak salındığı için, gerçek değeri yarı yarıya düşmüştü. Paranın değer yitirmesi ile sahte para ve karaborsacılıkta bir çoğalma, faiz hadleri, tefecilik ve vurgunculukta aşırı bir artış baş gösterdi. 1593'te Avusturya ile savaşa girilmesiyle durum daha da kötüleşti. Bu sefer, kısmen isyancı yeniçerileri sefere göndererek başkenti onlardan kurtarma amacıyla açılmış bir savaştı. Ancak savaş beklenenden çok daha uzun sürdü; ordu ve deniz güçlerinin masrafları devlet bütçesinde büyük ve kalıcı bir açık yarattı. Hükümet geleneksel vergileri, örneğin cizyeyi, reâyâ arasında hoşnutsuzluğun artacağını düşünmeden beş ya da altı kat arttırdı; ancak gelir hâlâ yctmiyordu. Önceleri ancak olağanüstü olarak, "avâriz" adı altında salınan vergiler çoğaltılmış ve nakden ödenmesi gereken düzenli yıllık vergilere çevrilmişti.

Olağanüstü vergi yani avâriz sisteminde, vergilemek amacıyla aileler 10-15 hanelik birimlere ayrılmıştır. 1576'da her birime 50, 1600'de ise 280 akçe biçilmiştir. Para vergileri böylece devlet gelirinin temel bir kaynağı oldu. Bu, vergi sisteminde devrim yaratan bir gelişme idi. Aynı ödenen vergiden nakdî ödemeye geçiş ileri bir adımdır; fakat vergilendirme imparatorluk halkları üzerinde, özellikle Hristiyan uyruklar üzerinde ağır bir yük olmuş, hoşnutsuzluk yaygınlaşmıştır.

Devletin malî sıkıntısına çare olmak niyetiyle alınan önlemler, yıkıcı sonuçlar doğurdu. Beylerbeyilerine, sekban birliklerine asker almak için vergi toplama yetkisi verildi. Bu durum, küçük rütbeli komutanları, sekban ve sarıca birimlerinin komutanlarını halkı kendi hesaplarına soymaya götürdü. Dahası, devlet bu askerlere sefer için ücretlerini ödeyemediği ya da görevlerine son verdiği zaman, bunlar celâlî çeteleri halinde kırılık alanda dolaşarak gittikleri yerlerde halktan zorla azık ve para toplamaya başladılar. Anadolu, ülkeyi

talan eden celâli çeteleri yüzünden, Yüz Yıl Savaşları'ndan sonraki Fransa'nın perişan durumuna düştü.

Osmanlı hükümeti, bu eşkıyaya karşı şiddetle eyleme geçerek onları “celâli” yani devlete karşı asî ilân etti. Bunlarla savaşmak için, devlet başlangıçta halkı kendi milis güçlerini kurmakta özgür bıraktı; ancak bu önlem, durumu daha da kötüleştirmekten başka bir işe yaramadı, çünkü milisler çoğu kez celâlîlere katılıyordu. Hükümet onlarla, sonunda, ancak ateşli silâhlarla donatılmış sekban ve sarıca birlikleriyle savaşabildi. Tımarları ellerinden alınmış ya da yetersiz gelirleri olan sipahîler ve talan peşinde koşan göçerler, asî sekban ve sarıca bölüklerine katılıyordu. 1598 dolaylarında Kara Yazıcı'nın güçlü önderliğindeki asî güçlerin sayısı yirmi bin kişiyi aşıyordu. Hükümet güçleri, Kara Yazıcı'yı 1602'de güçlükle yenebilmiş, eşkıyalar Anadolu'nun dört bir yanına dağılmıştı. Zengince Anadolu-lular Balkanlar, Kırım, İran ve Arap ülkelerine göçe başladı; tarlalar boş kalıyor, ardından da açlık ve kıtlık geliyor, hazine ise gelir kaynaklarını tümüyle yitiriyordu.

1595'le 1610 arasında bu silâhlı eşkıya, Anadolu'nun her yerini allak bullak etti. Şah Abbas, 1603'te, hüküm süren bu karmaşadan yararlanarak karşı saldırıya geçti ve Osmanlı birliklerini eski İran eyâletlerinden Anadolu'ya sürdü. Osmanlı yönetimi, İran'la savaşmadan önce bütün güçlerini Anadolu'daki celâlîlere karşı toplamak zorunda kaldı. Bütün Anadolu celâlîlerinin önderi Canbulatoğlu, 1607 ile 1610 arasında yenilgiye uğratıldı, binlerce eşkıya da kılıçtan geçirildi. Birçoğu İran'a sığındı ya da Suriye ve Irak'a kaçtı.

Bu dönemde haydutluk yaygın bir hal almıştır. Reâyânın ilk büyük çapta isyanlarına ağır vergiler, yolsuzluk ve güvensizlik duygusu yol açmıştır.

Celâlîler dönemi büyük bir malî bunalım zamanına rastlamış, imparatorluğu içinden hiçbir zaman çıkmadığı bir çöküntüye sürüklemiştir. İngiliz elçisi, 1607'de İstanbul'dan, “Görebildiğim kadarıyla Türk imparatorluğu büyük bir çöküşte; yıkıldı yıkılacak”, diye yazıyordu. 17. yüzyılda da özellikle de savaş zamanlarında, buna benzer kargaşalar çıkacaktır.

Celâli isyanlarının bir sonucu olarak, yeniçeriler eyâletlere yerleştirildi ve zamanla yeni bir üst sınıf biçiminde şehirlerde örgütlendi. Kentler ve büyük kasabaların yanı sıra küçüklerine de Celâlîlere karşı başlıca düzenli güçler, yani yeniçerilerle sultanın merkez sipahileri yerleştirildi. Bunların sayıları artınca, taşra toplumunun en etkili sınıfı olarak, ulemâ, lonca başları ve tüccarlara katılarak etki ve güçlerini, genellikle mültezim olarak edinilmiş büyük servetler toplamakta kullanır oldular. Çeşitli yollardan devlet topraklarından geniş alanlar edindiler, bu topraklardaki köylüler ortakçı konumuna düştüler. Merkezî iktidar zayıflarken bunların güç ve etkisi artıyordu; sonraları eyâletlerde boy gösterecek yerel hanedanların çoğunu oluşturan ve 18. yüzyılda eyâletlere hükmedecek âyan sınıfının kökeni bu sınıftır.

Devletin maaşlı, daimî ordusunu oluşturan kapıkulları ile sekban ve sarıcalar arasında şiddetli bir düşmanlık vardı. Bunlardan kimileri kendilerini kapıkulu kılığına sokuyor, bu yüzden bütün imparatorlukta, ama özellikle Anadolu'da, yeniçerilik taslayan binlerce asker bulunuyordu. Geri kalan sekban ve sarıca askerleri asî önderler çevresinde toplanarak acımasızca kapıkullarına saldırıyordu. 1623'le 1628 arasında Abaza Mehmet Paşa komutasında bütün Anadolu'yu denetimleri altına aldılar.

Özetle, klâsik Osmanlı İmparatorluğu'nun temel kurumları, hızla yükselen Avrupa'nın etkisiyle dağılmıştı; Osmanlılar kendilerini değişen koşullara uyduramıyordu. Osmanlı, modern ekonomik sorunları anlayamıyor, Ortadoğu devletinin geleneksel formüllerine bağlı kalıyordu. Çağdaş Avrupa güçlerinin merkantilist ekonomi düşüncesinin tersine Osmanlı devlet adamları serbest pazar politikasına bağlı idiler; temel sorunları, iç pazarda ihtiyaç maddelerinin bolluğunu sağlamaktı. İmparatorluk için kapsamlı bir ekonomi politikası düzenlemekten geri kalıp, kapitülasyonlarla pazarı Avrupalılara açmakta bir tehlike görmüyorlardı; öyle ki, 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra imparatorluğun Akdeniz limanları arasındaki taşımacılığını bile Avrupalılar üstlenmeye başladılar. Geleneksel anlayışa bağlı olan Osmanlı Devleti, imparatorluğa mal ithalini teşvik ediyor, ihracatı ise köstekliyordu. İthalata da ihracata da eşit

gümrük vergisi koyuyor, iç pazarda sıkıntı yaratabileceği kaygısı ile belli metallerin ihracını yasaklıyordu. Lonca kısıtlamalarını muhafaza ederek kimi üretim ve ihracat dallarının gelişmesi önleniyordu.

Hızla gelişen hümanist bir Avrupa kendisini her türlü ortaçağ engeline kurtarıırken, Osmanlı İmparatorluğu Ortadoğu uygarlığının geleneksel kurumlarına sıkı sıkı sarılmakta idi. Bu kurumların olgunluğa eriştiği I. Süleyman döneminde, Osmanlı ekonomi ve toplumu kendi halinden memnun, içedönük ve dış etkilere kapalı bir duruma gelmişti. Osmanlılar, tarihleri boyunca, teknolojik, tıbbî ve malî birkaç modern keşfi benimsemişlerse de ancak askeri ve pratik bir dizi amaç için kullanmışlardır. Şeriatla kutsanmış Ortadoğu kültürünün görüş ve değerlerinden ayrılmamış, Avrupa araç ve yöntemlerini yaratan anlayışı kavramaya çalışmamışlardır. Daha 15. yüzyılda, Osmanlı devlet, din ve kültürünü tarafsız olarak tasvir etmeye çalışan Avrupalı gözlemciler vardı;²⁶ kendi dinsel ve politik üstünlüklerine inanmış Osmanlılar ise gözlerini dış dünyaya kapatmışlardır. Meselâ Amerika üzerinde bir tek tercüme eser yazılmış, ama bunu okuyan pek az insan görülmüştür.²⁷

Böylece, 16. yüzyılın son on yılında Avrupa'nın ekonomik ve askerî etkisi ve onu izleyen derin bunalım, Osmanlı İmparatorluğu'nu kökten dönüştürerek tarihinde yeni bir çağ açmış oldu. Geleneksel Ortadoğu devletinin kurumları çağdışı hale gelmiş, yeni koşullara uyma çabaları ise imparatorluğun geleneksel temellerini sarsmaya başlamıştır. İmparatorluk, 17. yüzyıl ortalarında bir kez daha görece sakinleştiğinde, 1600 öncesindeki durum kökten değişmiş bulunuyordu.²⁸

26 Bkz. B. La Brocquière, *Voyage d'Outremer*, yay. Ch. Schefer, (Paris, 1892); C. D. Rouillard, *The Turk in French History, Thought and Literature, 1520-1660*, (Paris, 1941) ve R. Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453-1517)*, (New York, 1967).

27 Bkz. T. D. Goodrich, *The Ottoman Turks and The New World*, (Wiesbaden, 1990).

28 Bkz. H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980): s. 283-337; H. İnalcık, "Adaletnâmeler", *Belgeler* (Türk Tarih Kurumu), II, (1965), s. 49-145.

II

DEVLET

OSMANLI HANEDANININ DOĞUŞU

Tarih kayıtları, Osmanlı hanedanının kurucusu Osman Gâzî'yi Kastamonu emirinin buyruğu altında, sınırlarda savaşıyan yarı-göçer bir Türkmen başbuğu olarak gösterir. Bir hanedan kurucusu olarak nasıl ortaya çıktığı önemli bir tarih sorudur.

Uc geleneği, Selçuklu sınır düzeninde bağımsız bir önder olabilmesi için Osman'ın Hristiyanlara karşı önemli bir zafer kazanmasını ve Selçuklu sultanından “bey” sanını almasını gerektiriyordu. Geleneksel Osmanlı anlatılarına göre Osman, önemli bir Bizans kalesi olan Karacahisar'ı alır, zaferden sonra da sözde, sultan kendisine onur hil'atı, bayrak, at ve davul gibi geleneksel yetke simgeleri göndererek onu bey ilân eder. Aynı gelenek, Osman'ın yetkesi için yasal bir İslâmî temel gösterme çabası da sergiler. Anlatıya göre, Osman bağımsızlığını Bapheus'da (Koyunhisar) Bizans ordusuna karşı ünlü zaferinden sonra, 1302'de ilân etmiş, kendi adına hutbe okutmuştur. Bu da Osmanlı hanedanının sultanlık yetkesini meşrûlaştırmak için sonradan çıkartılmış bir söylentidir; ancak Bapheus zaferinin Osman'ın tarih sahnesine çıkmasında en önemli olay olduğundan kuşku yoktur.

Ucların toplumsal ve tinsel yaşamına, aynı zamanda, derviş tarikatlari hükmederdi. Dolayısıyla, Osmanlı politik gücü için sûfi bir köken de aranmıştır. En eski öyküler, Osman'ı, ahî örgütü ile ilişkide bir Vefâiyye şeyhi, Ede Balı'dan kut alırken gösterir. Şeyh, sözde Osman'ın ahfadının dünyayı yöneteceği kehanetinde bulunarak ona bir gâzî kılıcı kuşandırır. Osman'ın uctaki en etkili din adamı olan Ede Balı'nın kızıyla evlendiği de ileri sürülmüştür.

Osman'ın ölümü üzerine (1324), yerine geçecek olanı seçmek için yapılan toplantı Ede Bali'nın yeğeni Ahî Hasan'ın zâviyesinde olmuş; Orhan ve oğlu Süleyman yeni fethedilen alanlarda bu ahîler ve öteki dervişler için vakıflar yaptırarak Osmanlı devlet ve hanedanının kuruluşunda ahîlerin ve dervişlerin önemli rol oynadıklarını teyid etmiştir. Osmanlı Beyliği'nin kurucusu kuşkusuz Osman Gâzi'dir. Osmanlı Sultanlığı'nın kurucusu ise Orhan'dır, o sultan sanını taşımış, bir bağımsızlık belgesi olarak da ilk Osmanlı sikke-lerini bastırmıştır.

Öbür Anadolu beylikleri Orhan'ın oğlu Murat'ın hükümdarlığını tanıyınca Murat, "Hüdavendigâr" ve ondan önce Selçuklu sultanlarının kullandığı ve imparatorlukta hak iddiasını açıkça gösteren "sultan-ı âzam" unvanlarını aldı. Halefi I. Bayezid, çağdaş Batı kaynaklarının *imperator* olarak betimlediği ilk Osmanlı sultanıdır. Bayezid, 1395'te Kahire'deki Abbâsî halifesinden Anadolu Selçuklu hükümdarlarının özel unvanı "sultanü'r-Rûm", yani "Bizans ülkeleri sultanı" unvanının resmen tanınmasını istemiştir. Fakat bundan kısa bir süre sonra Anadolu'daki eski Moğol toprakları üzerinde Timur hak iddia edecek, yalnızca bir ucbeysi olarak gördüğü Osmanlı hükümdarının kendisini tanımamasını isteyecekti. Daha sonra Timur'un oğlu Şahruh'un ileri süreceği aynı iddiaya Osmanlılar, kendi soylarını eski Orta Asya Türk hanlarına bağlayan bir soyağacı uydurarak ve ef-sanevî Oğuz Han soyundan geldiklerini iddia ederek karşılık verdiler. Osmanlılar bu dönemde Orta Asya Türk söylencelerini bilinçli olarak canlandırıp benimsediler. II. Murat zamanında yazan Yazıcıoğlu Ali, "Kayı boyundan Ertuğrul, oğlu Osman Bey ve ucbeyleri bir kurultay kurdular. Birbirlerine danışıp Oğuz Han töresini anlayınca Osman'ı han atadılar" der. Orta Asya hanlık kavramı, böylelikle bir gâzi önderinin kişiliğinde İslâmî sultanlık kavramıyla birleşiyordu.

Kostantiniye'nin fethi ile, II. Mehmet en saygın Müslüman hükümdâr oldu. Osmanlılar onu, ilk dört halifeden bu yana en büyük Müslüman hükümdâr olarak görüyordu. İslâm dünyası da gazâya, en büyük güç ve etki kaynağı olarak bakmaya başladı. Fâtih Sultan Mehmet kendini, bütün Müslümanlar adına çarpışan bir gâzi

olarak görüyordu: "...bu zahmetler Allah içindir. Zira elimizde İslâm kılıcı vardır. Eğer bu zahmeti ihtiyar etmeyevüz bize gâzî demek layık olmaz. Ve hem yarın Hak hazretinde hacil oluruz".¹ Memlûk sultanına Kostantiniye'nin fethini bildirdiği mektubunda Mehmet, "Müslümanlar için hac yollarını açık tutmak senin görevindir; bizim görevimiz de gazâ sağlamaktır", diye yazmıştı.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti Kostantiniye'yi aldıktan sonra Mehmet aynı zamanda kendini Roma İmparatorluğu'nun tek yasal vârisi olarak görüyordu. Giacomo de Languschi onun, "Dünya İmparatorluğu, tek bir din ve hükümdârla, tek olmalıdır. Bu birliği gerçekleştirmek için İstanbul'dan daha uygun bir yer yoktur", dediğini bildirir.² Sarayındaki Rum bilginleri ve İtalyan hümanistleri kendisine Roma tarihi okurlarmış. Bir Rum olan Yorgos Trapezuntios, bir şiirinde kendisine şöyle hitap etmiştir: "Kimse kuşku duyamaz; Romalıların imparatorudur o. İmparatorluk tahtını kim elinde tutuyorsa gerçek imparator odur; İstanbul da Roma İmparatorluğu'nun merkezidir".³

Özetle, Fâtih, İslâm, Türk ve Roma evrensel egemenlik geleneklerini kendi kişiliğinde birleştirdiğini iddia ediyordu; İstanbul'u bir dünya imparatorluğu merkezi yapmak gayesiyle Gennadios'u 1454'te Rum Ortodoks patrikliğine atadı, Ermeni patriği ile hahambaşını da İstanbul'a getirtti.

Osmanlı sultanının yasal durumu, I. Selim'in saltanatı döneminde köklü bir değişikliğe uğramıştır. Selim, hilâfetin eski merkezî alanları olan Suriye ve Arabistan'ı imparatorluğa katarak İslâm dünyasının sınırlarında yalnızca bir gâzî sultan değil, aynı zamanda Mekke ve Medine'nin hâmisî ve hac yollarının koruyucusu oluyordu. Bu, o zamanlar her Müslüman hükümdârın kullandığı halife unvanını taşımasından daha anlamlıdır. Selim, hilâfetin simgeleri sayılan Peygamber'in kutsal eşyalarını İstanbul'daki sarayına göndermişse de Abbasî halifesi el-Mütevekkil'in halifelîği Selim'e devir

1 Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, F. R. Unat ve M. A. Köymen edisyonu, II. Cilt, (Ankara, 1949-1957), s. 752.

2 F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, (Münih, 1953), s. 168.

3 Babinger, s. 226.

ettiği ya da Selim'in, geleneksel anlamda, bütün İslâm dünyasının halifesi olduğunu iddia ettiği doğru değildir. Sünnî öğretiyeye göre halife, Peygamber'in kabilesi Kureyş'ten olmalıydı, üstelik bütün İslâm ümmeti için tekbir halife kavramının, 13. yüzyıldan beri hiçbir anlamı kalmamıştı.⁴

I. Süleyman, "yüce hilâfet"te hak iddia ettiği ve "halifetü'l-Müslimîn" unvanını kullandığında, yalnızca İslâm hükümdârları arasındaki üstünlüğünü ve İslâm'ın koruyuculuğunu vurgulamak istemiştir. Tahta çıkışında Süleyman'ı kutlamak için gönderilen bir mektupta Mekke şerifi, gazâdaki başarısının onu bütün öteki Müslüman hükümdârlardan daha yüce bir konuma yükselttiğini yazmıştır. Osmanlı sultanları hep gâzî sultan olarak kalmışlardır; ancak gazâ kavramını genişleterek bütün İslâm dünyasını himayeleri altına alıyorlardı. Onlar klâsik öğretilerden değil de gazâ ilkelerinden yola çıkarak hilâfet kurumuna yeni bir anlam verdiler.

İslâm dünyası Osmanlıları, Batı Hristiyanlığının saldırısına karşı savunan tek güç olarak görüyor ve Osmanlı üstünlüğünü kabul ediyordu. 1517'de Selim henüz Kahire'de iken, bir Portekiz donanması Cidde ve Mekke'ye saldırmak için Kızıldeniz'e girmişti. Mekke şerifi malını ve hazinelerini toparlayarak tepelere kaçmaya hazırlanıyordu; Hicaz halkı Osmanlı reisi Selman Reis'e kendilerini bırakmaması için yalvardı. Limanı savunan Selman Portekizlileri kaçırttı.⁵ 16. yüzyıl ortalarında Sumatra ve Hindistan'ın Müslüman hükümdârları Portekizlilere karşı Osmanlı yardımı isterlerken, mektuplarında açıkça sultanın "İslâm'ın koruyucusu" unvanını kullanmışlardır. Türkistan hanları da sultana, Volga havzasını işgal eden ve hac için Mekke'ye Kırım yoluyla ulaşımını engelleyen Ruslara karşı benzer ricalarda bulundular. Hac yollarını açık tutmak için sultanın Hindistan ve Volga havzasına sefer düzenlendiğini biliyoruz. Osmanlılar, doğal olarak, bu durumu kendi politik yararları için kullandılar. Geleneksel hilâfet öğretisini de ancak 18. yüzyılda ve gene politik çıkarlar yüzünden canlandırıdılar.

4 T. Arnold, *The Caliphate*, (Londra, 1965).

5 H. İnalcık (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 1, (Cambridge, 1994).

I. Süleyman'ın İslâm dünyasının koruyuculuğunu üstlenmesi onun evrensel politikasının ancak bir yüzüydü. Avrupa'da V. Karl'ın imparator sanını tanımayı reddederek, onu yalnız İspanya kralı olarak tanıyor ve Karl'ın Hristiyan Avrupa'nın bütünü üzerine egemenlik iddiasına karşı çıkan her gücü destekliyordu.⁶

1532'de Süleyman Venedik'te kendisi için Batı stilinde muazam bir imparatorluk tacı yaptırmış ve o yıl Viyana'yı almak amacıyla sefere çıkmıştı.

6 Bkz. G. Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power", *Süleyman the Second and His Time*, haz. H. İnalcık ve C. Kafadar, (İstanbul: İSİS, 1993), s. 163-194.

TAHTA ÇIKIŞ (CÜLÛS)

Altı yüz yıllık hükümlanlık süresinde Âl-i Osman otuz altı hükümdâr çıkarmıştır. İmparatorluğu, bu hanedansız düşünebilmek olanaksızdır. Örneğin, İngiltere’de hanedan değışikliğı İngiltere’nin bir devlet olarak dağılmasına neden olmamıştır; fakat Osmanlı ailesi olmaksızın bir Osmanlı İmparatorluğu olamazdı.

İslâm geleneğinde sultanın olgun yaşta, akli başında bir erkek olması gerekir; fakat tahta çıkışı düzenleyen bir yasa ya da töre yoktur. Eski Türk inançlarına göre, hakanın atanması Tanrı’nın elinde olduğundan, değışmez bir hanedan yasası koymak ya da tahttaki sultana eylemle meydan okumak Tanrı’nın istencine karşı çıkmaktır. I. Süleyman, tahtı ele geçirmek için düzen kuran oğlu Bayezid’e, “geleceğe ilişkin her şeyi Tanrı’ya bırakmalısın; çünkü hükümdârlıkları ve yönetimlerini düzenleyen, kişiler değil, Tanrı’nın istencidir. Tanrı ülkenin benden sonra senin olmasını istemişse, yaşayan hiç kimse bunu engelleyemez”, demiştir. Hangi Osmanlı şehzadesi imparatorluk başkentini, hazine ve arşivlerini ele geçirmekte ve yeniçerilerin, ulemâ, bürokrasi ve saray görevlilerinin desteğini kazanmakta başarı gösterirse, yasal sultan olurdu. Gerçekte, tahta geçişte temel etmen, 1421’den sonra yeniçerilerin desteğı olmuştur.

Taht için yapılan ölümcül kardeş kavgalarının sonucu, Tanrısal bir buyruk olarak görülürdü. Yenik düşen şehzadeler genellikle düşman topraklarına sığınarlardı; dolayısıyla da Osmanlı İmparatorluğu sürekli iç savaş tehlikesi karşısındaydı. Bu yüzden Fâtih Sultan Mehmet, “Tanrı’nın saltanatı bağışladığı oğlum, devletin

iyiliği için kardeşlerini yasal olarak öldürebilir. Ulemânın çoğu bunu mübah buluyor”, dediği “kanûnnâme”siyle, gerçek imparatorluğun ilk günlerinden beri yaygın olan bir âdeti kanûnlaştırmıştır. Ancak, bu bile iç savaşları önleyememiştir. Bunun temel nedenlerinden biri, padişah oğullarının, on iki olan erginlik yaşına eriştiklerinde, Anadolu’nun eski yönetim merkezlerine, lâlaları eşliğinde vali olarak gönderilme âdetiydi. Orada haşkenttekine benzer bir saray ve yönetim kurarlardı. Selçuklu döneminde bu şehzadeler kendi eyâletlerinde neredeyse bağımsızdılar; ancak Osmanlılar, şehzadelerin lâlaları ve öteki yöneticileri büyük bir dikkatle saray içinden seçerler, bunlar da merkezî hükümetin buyruklarına göre davranırlardı. Şehzadeler, yalnız kendilerine ayrılan gelirleri alır ve yakından denetlenirlerdi.

Bu şehzade valiler, daha babaları yaşarken, başkente yakın bir valilik elde etmeye, saray içinde ve kapıkulu askerleri arasında destek bulmaya girişirlerdi. Şehzadelerin sabırsızlığı kimi zaman iç savaşa yol açardı. 1511’de Selim, kardeşlerine karşı silâha sarılmış, Süleyman ise 1553 ve 1561’de oğulları Mustafa ve Bayezid’i kendi hükümdârlığına karşı çıkmaları nedeniyle idam ettirmiştir. Bu olaylardan ders alarak II. Selim (1566-1574) ve III. Murat (1574-1595), sadece en büyük oğullarını valiliğe atamışlardır. Bunlar babalarının ölümü üzerine direnişle karşılaşmadan tahta çıkmışlar, saraya hapsedilmiş kardeşlerinden kolayca kurtulmuşlardır. Saraya girer girmez, III. Murat’ın ilk işi beş kardeşini boğdurmak olmuştur. III. Mehmet (1595-1603) ise, on dokuz kardeşini öldürtmüş ve şehzadeleri vali atama âdetine son vermiştir. Onları haremde, sonradan “kafes” diye bilinen özel bölmelere yerleştirmiştir. Şehzadeler kafesten ayrılmaz, çocuk sahibi de olamazlardı. Sürekli olarak idam korkusu ile yaşamaktan çoğunda ruhsal bozukluklar belirmiştir. II. Süleyman (1687-1691), tahta çıkmak üzere çağrıldığında kendisini kafesten almaya gelen saray görevlilerine, “Ölüm fermanım çıkmışsa söyleyin. Namazımı kılayım da aldığınız buyruğu öyle yerine getirin. Çocukluğumdan beri, kırk yıl hapislik çektim. Hemen ölmek, her gün biraz ölmekten yeğdir. Tek bir nefes için ne korkulara

katlanıyoruz!” diye ağlamıştır.⁷ Padişah, kafesten güçlkle alınıp tahta oturtulmuştu.

Önceleri, eyâletlerdeki şehzadeler taht için açıkça savaşa girişirlerdi. Yenilgi takdir-i ilahî olarak görülürdü. Kafes sistemi ise, eski Türk geleneğine aykırıdır, bu da bize söz konusu geleneğin, 16. yüzyıl sonlarında gücünü yitirdiğini gösteriyor. Bu dönemde padişah, artık bölünmez bir devlet ve iktidarın simgesi olmuştur. Saray entrikaları, özellikle de vâlide sultanların entrikaları, saltanatın yazgısında önemli bir rol oynamaya başladı. Ancak, kamuoyu savunmasız çocukların öldürülmelerini hiç onaylamamıştır. III. Mehmet’in tahta çıkışında, babasının cenazesinin ardından, içinde kardeşlerinin cesetleri olan on dokuz tabut Saray’dan çıktığı zaman, dönemin bir tarihçisinin deyişiyle, “göklerdeki melekler İstanbul halkının iç çekmelerini ve hıçkırıklarını işitiyordu.” III. Mehmet’in ölümü üzerine tahta çıkan en büyük oğlu I. Ahmet (1603-1617), birtakım yüksek rütbeli görevlilerin ricalarına uyarak özürllü genç kardeşi Mustafa’yı öldürtmedi. Ahmet öldüğünde oğulları olgunluk yaşına erişmemiş olduklarından, tahta Mustafa çıktı. Üç ay sonra tahttan indirilen Mustafa’nın yerine I. Ahmet’in oğlu II. Osman (1618-1622) tahta çıkarıldı.

Mustafa örneğine karşın, kardeş katli 17. yüzyıl boyunca da sürmüştür. II. Osman, Polonya seferine çıkmadan önce en büyük kardeşi Mehmet’in idamını onaylayan bir fetvâ almıştır. 1622’de yeniçeriler Osman’ı öldürünce tahta yeniden amcası Mustafa çıktı. Mustafa tahttan bir kez daha indirildi ve Osman’ın kardeşi IV. Murat sultan oldu (1623-1640). Murat, kardeşlerinin üçünü öldürttü, dördüncüsü İbrahim’i ise, Murat’ın hiç çocuğu olmadığından, bağışlandı. Murat ölünce İbrahim sultan oldu. IV. Mehmet (1648-1687) yedi yaşında tahta çıktığında kardeşleri Süleyman ile Ahmet’i bağışladı. Mehmet’in hal’i üzerine Süleyman padişah oldu; bunun ölümünden sonra ise yerine II. Ahmet (1691-1695) geçti. Bunlar, IV. Mehmet’in çocuklarını öldürtmediler. Böylece, II. Mustafa (1695-1703) ve III. Ahmet (1703-1730) sırayla hükümdârlık

7 Fındıklı Mehmet Ağa, *Silâhdâr Tarihî*, Ahmet Refik edisyonu, II, (İstanbul, 1928), s. 297.

edebildiler. Saltanatın babadan oğula geçmesi âdetinin yerine böylece Batı'daki gibi hanedan içinde *Senioratus* kuralına, yaşa göre tahta çıkma geleneği yerleşti. Ancak, 1876'da Kanûn-ı Esâsî'nin ilânına dek cülûsu belirleyen resmî bir kural olmamıştır.

Bir sultan öldüğünde bütün görev ve yasal kurallar, yeni sultanca teyid edilene dek geçersiz sayılırdı. Bu fasıla sırasında yasal olarak atanmış bir hükümet olmadığı için de kapıkulları kimseye itaat etmez, yağma ve yakıp yıkmaya kalkarlardı. Bazen ara rejim iki hafta kadar sürer, saray halkı yeni padişah tahta çıkana dek sultanın ölümünü gizli tutmaya çalışırdı. Kafes sistemine geçilmesi, doğal olarak, bu duruma son verdi.

Tarihçi Selânikî, III. Mehmet'in 1595'te tahta çıkışını ayrıntılarıyla betimlemiştir. Onun bir özeti tahta çıkış sürecini göstermek bakımından yararlı olur:

III. Murat öldüğünde vâlide sultan olayı sakladı, Manisa'da vali olan oğluna gizlice haber yolladı. Mehmet hızla İstanbul'a gitti, saraya girdiğinde top atışı yeni sultanın tahta çıkışını kente bildirdi. Camilere gönderilen bir fermanla hutbede Mehmet'in adının anılması buyuruldu. Bütün devlet erkânı saraya çağrıldı, namazdan sonra törenle sultana biat edildi. Çavuşlar, matem elbiseleri içindeki sultanı, Enderûn girişindeki Bâbü's-saâde önünde tahtta otururken, "sultanım, sen de ülken de bin yaşa" diye bağırarak selamladılar. Devlet erkânı, ulemâ ve kapıkulu bölüklerinin ağaları birer birer öne çıktılar ve tahtın önünde eğilerek biatlarını sundular. Daha sonra sultan kendi odasına çekilerek matem elbiselerini değiştirdi. Babasının cenaze namazında ve defninde bulundu. Eski sultanın yirmi yedi kızı, yedi gebe cariyesi ve sultanla yatağını paylaşmış öteki cariyelerinden oluşan ailesi, lâla ve hadımlarıyla birlikte Bayezid'deki Eski Saray'a götürüldüler. Saraydaki önemli görevlerin çoğunu Manisa'dan beri yeni padişahın yanında olan görevliler üstlendi. Cülûstan üç gün sonra geleneksel cülûs ulûfesi için Enderûn hazinesinden çekilen bir milyon üç yüz bin altın düka, beş yüz elli bini yeniçerilere olmak üzere, sultanın askerine dağıtıldı (II. Selim'in tahta çıkışından sonra, cülûs ulûfesi olarak, her yeniçeri iki bin akçe, her kapıkulu

sipahîsi bin akçe almıştır). Enderûn'un kıdemli oğlanları saray dışı görevlere getirildi. Sultan, halka görünmek için Ayasofya Camii'nde Cuma namazına katıldı. Yeni bir hükümet kuruldu. Sultan, Ferhad Paşa'yı vezir-i âzam atadı, defterdârları değiştirdi, hocasını da vezir yaptı. Yeni sultan, tahta çıktıktan iki hafta sonra, vezirler eşliğinde debdebeyle Haliç'e, Eyyûb el-Ensârî'nin türbesine giderek Osman'ın kılıcını kuşandı. Yoksullara kurban eti dağıtıldı. Sultan, karadan dönerek, ataları I. Selim, II. Mehmet, Şehzade Mehmet, I. Süleyman ve II. Bayezid'in türbelerini ziyaret etti. Dua edilmesi ve sadaka dağıtılması ile cülûs töreni son buldu. Biat edildikten, yani bağlılık andı içildikten sonra sultan yasal olarak tahta geçmiş sayılırdı. Eski bir İslâm Kurumu olan biat, yeni halifenin tanınmasını ve Müslüman ümmetini temsil eden bir grubun itaat sözü vermesini simgeler. Yeni bir Osmanlı sultanının tahta çıkışı yabancı hükümdarlara parlak ifadelerle yazılmış nâmelerle bildirildi. İmparatorluğundaki vali ve kadırlara gönderdiği fermanlarda ise genellikle şöyle bir ifade bulunur:

Tanrı'nın yardımıyla saltanat benim oldu. Bugün vezirler, ulemâ ve büyük, küçük her makamdan kişilerin tam icma' ile bana atalarımın kalan sultanlık tahtına oturdum. Adıma hutbe okunmuş ve sikke kesilmiştir. Bu fermanı alır almaz bütün kent ve kasabalarda halka cülûsum bildirilsin, adım hutbelerde okunsun, kalelerden selâm topları atılsın, kent ve kasabalar bayram şenlikleriyle aydınlatılsın.

Sonra bütün atama beratları yeni sultan adına yenilenir, bütün ülkede vergi kaynaklarını, uyrukların yasal durum ve vergiden muafiyetliklerini gösteren genel bir tahrîr buyurulurdu.

Ucbeyleleri, yeniçeriler, ulemâ ve saray hizipleri gibi çeşitli güç odakları, tahta kimin geçeceğinin belirlenmesinde etkili olurdu. Bu konuda etkili olanlar, devletin bir ucbeyliği olduğu dönemde ahîler, 1402-1413 fetret döneminde ise ucbeyleleri idi. Daha sonra, II. Murat'ın tahta çıkışına amcasıyla kardeşi karşı çıkmışlar, ancak genç Murat, yeniçerilerin ve Bursa'da büyük nüfuz sahibi Şeyh Emir Sultan'ın destekleri ve uc beylerini yanına çekebilmesiyle iki rakibini

yenilgiye uğratabilmiştir. Yeniçeriler, 1446'da Vezir-i âzam Halil Paşa'nın kışkırtmasıyla II. Mehmet'i tahtı bırakmaya zorlamışlar, babası Murat tahta ikinci kez geçmeye, ancak yeniçerilerin onayını aldıktan sonra rıza göstermişti. İshak ve Gedik Ahmet paşaların buyruklarına göre davranan yeniçeriler, 1481'de II. Bayezid'in tahta geçmesine etkili olmuş, kendisini yönetime ilişkin bazı koşulları kabul etmeye zorlamışlardı. 1511'deki taht kavgası sırasında şehzadeler, maaşlarına zam vaadiyle yeniçerileri kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Sultan ve vezir-i âzam, Şehzade Ahmet'i yeğliyor idiyse de en sonunda babasını tahtı bırakmaya zorlayıp yerine geçen, yeniçerilerin desteklediği Selim oldu.

Sultan ve vezirler, yetkelerini ellerinde tutabilmek için yeniçerilere hoş görünmek zorunda idiler; ancak Fâtih Sultan Mehmet ve I. Selim gibi güçlü sultanlar yeniçerileri etkili olarak denetleyebilmişlerdir. Öte yandan, yeniçeri desteğini elde etmiş Çandarlı Halil, Gedik Ahmet ya da Yemişçi Hasan Paşa gibi vezirlerin idarede mutlak iktidarları olmuştur.

Kafes kurumunun ortaya çıkmasıyla yeniçeriler, vâlide sultanla haremağasının çevirdiği dolapların maşası, vezir-i âzam da bu iki gücün oyuncağı olmuştur. 17. yüzyıldan başlayarak şeyhülislâmlar da çoğunlukla yeniçeri ve ulemâ ile iş birliği yaparak vezir ve sultan devirme gücü elde ettiler. Yeniçerilerin, isyanlarına yasal bir görünüm verebilmek için şeyhülislâmın fetvâsına ihtiyaçları vardı. İktidar savaşlarına şeyhülislâmlar, bazen yalnızca alet olurlardı; ancak onların fetvâları çoğu kez kamuoyunu yansıtmıştır. Sultan İbrahim'in (1640-1648) tahttan indirilmesi buna iyi bir örnektir.

Tahta uzun bir kafes hapsinden sonra çıkan İbrahim, iktidarını kanıtlamak için aşırı keyfi buyruklar vermeye başlamıştı. Venedik savaşı bunalımı ve sultanın çılgın aşırılıkları kamuoyunu kendisine karşı çevirdi ve yeniçeriler başkaldırdılar. Başlarında şeyhülislâm olduğu halde Sultan Ahmet Camii'ne giden ulemâ, asilerle birleşerek yönetimi kendi ellerine aldı ve bir vezir-i âzam seçti. Sarayda vâlide sultanın asileri desteklemekten başka seçeneği kalmadı. Ulemâ, saraya giderek İbrahim'in tahttan inmesini önerdi. Bir fetvâyla onu,

şeriatı ihlâl etmek, devlet işlerini ihmalle kendi zevklerine bağlanmak, yolsuzluğa tepki göstermemek, düşman karşısında hareketsiz kalmak, tüccarların malına yasadışı el koymak ve haremın hükümeti etkilemesine göz yummakla suçladılar (Sonraları, IV. Mehmet, III. Ahmet ve III. Selim de aynı biçimde suçlanarak tahttan indirilmiştir). Vâlîde sultanın iş birliğiyle İbrahim'in yedi yaşındaki oğlunu (IV. Mehmet) tahta çıkardılar. İbrahim, kendini hal'eden şeyhülislâma, "Bu yüce makama seni ben atamadım mı?" diye direnmiş, şeyhülislâm da "hayır, beni Tanrı atadı!" yanıtını vermiştir. Sultan, yardım almak için yeniçeri ağasına başvurduysa da ondan yalnızca, bütün halkın kendi aleyhine döndüğü yanıtını aldı. Bunun üzerine İbrahim, "Ey Tanrım, kahret bu zalimleri! Hepsi bana karşı bir olup başkaldırmış", diye lânet okumuştur. İbrahim Saray'da küçük bir odaya kapatıldı, sonra da saray görevlilerinin onu bir kez daha tahata çıkarmaya kalkışmasından korkularak, şeyhülislâmdan idamını onaylayan bir fervâ alındı. Ulemâ, bir kez daha saraya geldi, olaya dâhil olmak istemeyen saraylılar ağlaşıp kaçtılar. İbrahim, elinde *Kur'an* bağırды: "Bakın! Tanrı'nın Kitabı! Hangi emirle katledeceksiniz beni?" Cellatlar emri yerine getirmekte tereddüt ettiler, fakat ulemânın direnmesi üzerine sonunda sultanı yay kışıyle boğdular.

OSMANLI DEVLET KAVRAMI VE SINIF SİSTEMİ

İmparatorluğun gelişme dönemlerine bağlı olarak Osmanlı devlet kavramı da değişmiştir. İmparatorluğun temel ve değişmez ilkesi olan gazâ kavramını, Osmanlıların nasıl genişlettiklerini daha önce göstermiştik. İslâm'ın korunma ve yayılmasını en önemli işlevi olarak gören bir devletin, şeriatı özenle uygulaması da doğaldır. Devlet henüz bir sınır beyliği iken, hükümet ve hukuk işleri, iç bölgelerin yüksek kültür odaklarından gelmiş ulemânın elindeydi. İlk Osmanlı vezirleri ulemâdan idiler; 14. yüzyılın ilk yarısından kalan belgeler de Ortadoğu devletlerine özgü bürokratik geleneklerin daha bu dönemde Osmanlı yönetiminde yer aldığını ve yüzyıl sonuna doğru artarak egemen olduğunu gösterir. 15. yüzyılın başlarında uc geleneklerine uygun olarak yazılmış anonim tarihler (*Tevârih-i Âl-i Osmân*), I. Bayezid zamanında kayıt ve muhasebe sistemlerine geçilmesi, hazine gelirini arttırmayı amaçlayan bir malî politika ve kul sisteminin benimsenmesi gibi bürokratik gelişmeleri sert bir biçimde yerer. Bu dönemde yöneticiler, Anadolu'daki Selçuklu merkezleriyle İran ve Mısır'dan gelerek, eski Ortadoğu devlet ve yönetim kavramlarını bu yeni ve hızla büyüyen devlete sıkıca yerleştiriyordu. Hint-İran kaynaklı bu devlet ve idare kavramı, İslâm öncesi dönemde gelişmiş, İranlı ve Hristiyan kâtiplerin istihdamı yoluyla da Abbasî Halifeliği'ne geçmişti. 11. ve 13. yüzyıllar arasında Orta Asya Türk-Moğol gelenekleriyle değişmiş haliyle de Osmanlılara geçmiştir.

Taberî'ye göre, Sasanî hükümdarı Parviz (459-484), ağır vergilerle halkı yoksullaştırmakla suçlandığında, "hükümdârı ayakta

tutan ve gücünü güvenceye alan, Tanrı'dan sonra, para ve ordudur", demiştir.⁸ I. Hüsrev (531-579) ise başka bir görüş öne sürmüş: "adâlet ve denge olursa halk daha çok üretir, vergi geliri artar, devlet de zenginleşip güçlenir. Güçlü bir devletin temeli adâlettir". Karahanlı Türk hakanı için 1069'da yazılmış *Kutadgu Bilig*, politik kuram üzerine yazılmış tüm İslâm yapıtlarına girecek olan bu devlet kavramının aynısını ileri sürer: "Devleti denetlemek büyük bir ordu gerektirir. Orduyu beslemek büyük servet ister. Bu serveti elde etmek için halk zengin olmalı. Halkın zengin olması için yasalar adil olmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse devlet yıkılır".⁹

Bu devlet kuramında adâlet, uyrukların iktidar temsilcilerinin kötü davranışlarına karşı, özellikle de yasadışı vergi salınmasına karşı, korunması demektir. Bu korumayı sağlamak hakanın en önemli ödevidir. Hanlık iktidarı bütün toplum yapısının dayanağı sayıldığından, bu politikanın temel amacı, son analizde gene hükümdârın güç ve iktidarını korumak ve güçlendirmektir.

Özetle, devletin gelirleri ve gücünü arttırma gereği, adâletin uygulanmasını gerektiriyordu. Sasanî kralları ve Abbasî halifeleri bu gereği çeşitli idare kurumlarıyla gerçekleştiriyordu. Hükümdâr, belli zamanlarda bir imparatorluk divânı toplar, orada yüksek memurlarıyla çevrili halde halkın yetkililerden şikâyetlerini dinler ve derhal karar verirdi. Avlanıyorsa ya da savaştaysa, halkın yazılı şikâyetlerini bizzat kabul ederdi. Ya da her doğulu hükümet içinde temel bir kurum olarak, çok gelişkin bir gizli örgüt bulunurdu ve zulüm iddialarını araştırmak için eyâletlere gizli ajanlar gönderilirdi. Bu tür adâleti daha da çarpıcı olarak sergilemek için Sasanî hükümdârları yılda iki gün dinsel önder Ulu Magi'nin huzurunda sıradan kişiler gibi durur ve yönetimine ilişkin her çeşit şikâyeti dinlerdi. Bin yıl sonra aynı kurumu, yılda bir kez başkentte kadı mahkemesine giden Anadolu Selçuklu sultanlarınca sürdürülmüş buluyoruz. Sul-tandan davacı olan biri varsa, sultan kadı önünde hazır dururdu.

8 Ebu Cafer Muhammed ibn Cerir et-Taberî, *Chronique*, çev. Hermann Zotenberg, 4 cilt, (Paris, 1958), cilt II, s. 340.

9 Bkz. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Reşit Rahmetî Arat edisyonu, (Ankara, 1959), 155, beyit 2057-2059.

Gâzi geleneğinde eski bir Osmanlı halk destanı aynı devlet kavramını yansıtır. Derviş Sarı Saltuk, Osman Gâzi'ye şu öğüdünü verir: “Adil ol, yan tutma; yoksulun ahını alma; uyruklarına kötü davranma... kadı ve valilerini denetle ki iktidarda kalasın ve uyruklarının, bağlılığını yitirmeyesin”. Osmanlılar, bu devlet kavramının 11. yüzyıldan itibaren Selçuklu ve İlhanlı imparatorlukları tarafından değiştirilmiş bir biçimini almışlardır.

Hint-İran devlet geleneği, adâleti hükümdârın mutlak iktidarının bir lütuf ve keremi olarak gördüğünden, hükümetin yansızlığını ve adâleti temelde hükümdârın ahlakî niteliklerinde bulur. Orta Asya Türk geleneği ise, adâleti, devlet kurucusunun bir araya getirdiği kanûnlar dergisi “törü” ya da “yasa”nın taraf tutulmaksızın uygulanması olarak görür. Egemenlik ve törü ayrılmaz iki kavramdır. İran Moğol hanları, İslâm'ı kabul ettikten sonra bile, Cengiz Han'ın yarasını özel bir sandıkta saygıyla saklayıp devlet işlerinde onun yol göstericiliğine başvurmuşlardır.

Bozkır yaşamını yansıtan eski Türk devlet gelenekleri, maliye ve vergilendirme karşısında değişik bir tavır takınmıştır. 735 yılında yazılmış Göktürk yazıtlarına göre ideal hükümet, törüye uygun yönetilen hükümettir. *Kutadgu Bilig*, hükümdâra şu öğüdünü verir: “Hazineni aç ve servetini dağıt. Uyruklarını sevindir. Uyrukların çoğalınca gazâ yapar, hazineni doldurursun” çünkü “halkın akli fikri hep karnındadır... Yiyip içmeyi esirgeme onlardan”.¹⁰ 8. yüzyıl Gök-Türk yazıtları da aynı düşünceyi dile getirir. Türk hakanları uyruklarına açık alanlarda, büyük toy ve şölenler sunmayı kendilerine ödev bilirdi. Böyle toplu toy vermeyen hakanların saygınlığı olmazdı. Eski Osmanlı kaynaklarına göre Osmanlı sarayında, “ikinci vakti, halk gelsin yesin diye nöbet çalınırdı”. Saray mutfakları saraya her gelene yiyecek verirdi. Fâtih Sultan Mehmet'in vezir-i âzamı, “devlet hazine biriktirmelidir; ancak hükümdâr, parayı esirgeyerek askeri mahrum etmemek için cömert hareket etmelidir”, demiştir. Osmanlı devlet kavramı, temelde eski Ortadoğu'dan geliyorduydu da eski Türk geleneklerini de sürdürüyordu.

10 Hâcib, 393, beyit 5479-5490.

Eski Hint-İran “nasihatnâme” edebiyatı, çoğu kez, hükümdarı bir çobana, uyruklarını ise sürüye benzetir. Tanrı, uyukları korusun ve doğru yola gütsün diye çobana emanet eder; hükümdara mutlak itaat de uyrukların görevidir.

Bütün İslâm hükümdârları gibi Osmanlılar da uyruklarını, Müslüman olsun olmasın, “reâyâ” yani “sürü” sayar, fermanları reâyâyı Tanrı’nın emanet olarak verdiğini sık sık tekrarlardı. Reâyâyı, Tanrı’nın buyurduğu şeriat yolunda gütmek, İslâm ümmetinin başı olarak sultanın ödeviydi. Müslüman hukukçuların geliştirdiği biçimiyle hilâfet kuramı, birçok bakımdan Eski Ortadoğu devlet kuramının aynısıdır; ancak şeriatın uygulanmasını hükümdarın temel görevi yapmakla, Ortadoğu kavramlarında temel bir değişiklik yapar. Arık, hükümetin görevi İslâm’ın ideallerini gerçekleştirmektir; iktidar kendi başına bir iktidar olmaktan çıkmıştır. Gerçek uygulamada ise, İslâm devletleri, hükümeti etkin bir biçimde denetleyen bürokratların sürdürdüğü eski Ortadoğu devlet geleneğine bağlı kalmışlardır. Osmanlı bürokrat ve tarihçisi Tursun Bey, 15. yüzyılın ikinci yarısında şöyle yazıyordu:

Yalnız akla dayanan hükümete sultanî yasak denir; bu dünyada ve öbüründe mutluluğu sağlayacak ilkeler üstüne kurulan hükümete ise tanrısal politika ya da şeriat denir. Peygamber şeriat telkin etmiştir. Fakat bu politikaları ancak bir hükümdarın iktidarı kurumlaştırabilir. Bir hükümdâr yoksa insanlar uyumlu yaşayamaz ve topluca yok olup gidebilirler. Tanrı bu iktidarı yalnız bir kişiye vermiştir ve düzenin sürekliliği için, bu kişiye mutlak itaat gerekir.¹¹

İran devlet felsefesini izleyen Tursun Bey, devleti hükümdarın mutlak iktidarıyla özdeş kıldığı gibi, devletin kalıcılığı için de adâleti temel olarak görür. Devlet ve toplum, Tursun Bey’in her şeyde ılımlı ve bağışlayıcı olmak, zulme son vermek diye tanımladığı hukuk ve adâlet prensiplerine dayanır. Adâletsiz bir toplum ayakta kalamaz.

Ortadoğu devlet kuramının bu temel ilkeleri, şeriat ve Helen politik düşüncesinin etkisine karşın, Osmanlı zamanına dek

11 Tursun Bey, *Târih-i Ebû'l-Feth*, Mertol Tulum edisyonu, (İstanbul, 1977), s. 12-13.

değişmeksizin kalmıştır. Osmanlı yönetimi, bütün hükümet dairelerinde ve bütün devlet faaliyetlerinde apaçık görülen bu ilkeler üzerine kurulu idi.

Sasanî şehinşahi I. Hüsrev'e atfedilen altı maddelik yasa, âdil bir hükümetin ilkelerini özetler. Bunlar, köylünün ödeme gücüne göre vergi salmak ve toplanmasında yolsuzlukları engellemek, ayrıcalıkların zayıfları ezmesini ve halkın can ve malıyla oynamasını önlemek, kamu yollarını koruyup kervansaray ve köprü yaptırmak ve sulamayı teşvik etmek, ordu kurmak, eyâletlere âdil yargıç ve valiler atamak, yabancı düşmanların saldırılarını engellemektir.¹²

Bu yükümlülükleri yerine getirmek için Sasanîler, dört yönetim bölümü kurmuşlardı: politik bölüm, yargı, hazine ve genel divân. Fakat hükümetin en önemli bölümü, yetkililere karşı şikâyetleri dinlemek ve adaletsizlikleri önlemek için toplanan devlet divânı idi. Ortadoğu devletinin bu temel işlevleri değişmeden Osmanlı dönemine kadar gelmiştir.

Ortadoğu devletindeki sınıf sistemini de aynı kavramlar düzenler. Toplum iki ayrı sınıftan oluşur: ilki hükümdâr ve iktidarını devrettiği vezir ve valiler, ikincisi ise vergi verenler yani reâyâ. Nasireddin Tûsî, eski İran geleneklerine uyarak, hükümdârın adamlarını askerî sınıf ve bürokrasi olarak iki gruba daha bölmüştür. Bu gruplar vergi ödemezlerdi. Vergi verenler, ekonomik etkinliklerine göre, çiftçi, tüccar ya da yörük alt gruplarına ayrılırdı. Kimileri bunlara kent esnafını da katar. Hint kaynaklı bir yapıt olan *Kelile ve Dinme*, bu sınıf ayrımları çok sıkı korunmazsa felâket ve kargaşa çıkacağını ileri sürer. 11. yüzyıl devlet adamı Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'sine göre, hükümet kargaşayı, ancak her kişinin resmî defterlerde yazılı olduğu sınıfında kalmasıyla önleyebilirdi.¹³ Büyük İslâm fakihlerinden İbn Teymiyye (1263-1328), *Kur'an*'dan alıntılar ve Peygamber'in hadisleriyle

12. Taberî, II: 218-232.

13. M. Minovi (yay.), *Kalilah wa Dimnah*, (Tahran), s. 319; Nizâm al-Mulk, *Siyar al Muluk*, H. Darke edisyonu (Tahran, 1962), s. 178-179; Sasanîler hakkında bkz. A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, (Kopenhag, 1936), s. 93-94, 362 ve 383.

destekleyerek, bu toplumsal sınıflama görüşünü şeriate dâhil etmek istemiştir.

Osmanlılar aynı sınıflamayı sürdürerek, yeni fethedilmiş bölgelerin halklarını, Müslüman olsun olmasın, askerî sınıf ya da reâyâ diye ikiye ayırıyor. 15. yüzyılda Osmanlılar Balkanlar'da binlerce Hristiyan soylu atlı sınıfını, dinlerine karşın, askerî sınıfa kabul ettiler. İmparatorluğa ilhak edilen Anadolu beyliklerindeki askerî topluluklar da Osmanlı askerî sınıfının ayrıcalıklarını aynen uyguluyordu; ticaret ve tarımla uğraşanlar ise ister Müslüman olsun ister Hristiyan ister Anadolu'da isterse Balkanlar'da, reâyâ sayılıp reâyâ vergileri ödüyordu.

Askerî sınıf, doğrudan doğruya sultanın hizmetinde olan herkesi, üretimle uğraşmayan bütün askerî grupları, din adamlarını ve bürokratlarla ailelerini, akrabalarını, uyruk ve kölelerini içerir. "Muâf reâyâ" diye bilinen bir grubun, devlete yaptıkları belli hizmetler karşılığında belli vergi muafiyetleri ve ayrıcalıkları olurdu.

Reâyâ durumundan çıkmak ve askerî sınıfa girmek için özel ve nadiren verilen bir sultan beratı gerekirdi. Reâyâdan birinin askerî sınıfa girmesi için, genellikle, bu sınıfla belli bağlantıları olması ya sınırda ya da sultanın seferlerinde gönüllü savaşması gerekirdi. Hizmetlerinin değeri karşılığında sultan, ona askerilik tanıyan bir berat çıkarabilirdi. Ancak I. Süleyman, ataları askerî olmayıp da askerî sınıfa bu yolla girenlere verilmiş vergi muafiyetlerini geri almıştır. Vergi ödeyicisi ve üretici olarak reâyânın vazgeçilmezliği nedeniyle, reâyâlıktan askerliğe geçmek devletin temel ilkelerini çiğnemek sayılırdı. 17. yüzyıl başlarında Osmanlı yazarları, bu usûlden vazgeçilmesini, imparatorluğun başlıca çökme nedeni olarak görürler.

HUKUK: SULTANÎ HUKUK (KANÛN), DİNÎ HUKUK (ŞERÎAT)

15. yüzyıl sonlarında yazan Tursun Bey'e göre sultan, tamamen kendi yetkesiyle kural koyabilir ve yasa çıkarabilirdi. Şeriatı bağımsız olan ve kanûn diye bilinen bu yasalar, dinî değil, akılcı ilkelere dayanır ve öncelikle kamu ve yönetim hukuku alanlarında konurdu.

Aralarında İbn Haldun'un da bulunduğu kimi İslâm hukukçuları, İslâm'ın dinî hukuku olan şeriâtın bütün yasal sorunları çözebileceğini savunarak, yalnızca sultanın buyruğuna dayanan bir yasa olan kanûnu gereksiz bulurlardı. Öteki hukukçular ise, söz konusu durumlar hakkında şeriât bir şey söylememiş ise kanûnun hem gerekli hem de yasal olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yasa, genellikle kamuca kabul edilen âdete ya da kıyas için temel olabilecek ilkelere uymalı, İslâm ümmetinin iyiliği için gerekli olmalı, şeriâta karşıt hiçbir şey içermemeli ve hükümdâr yasayı etkin biçimde uygulayabilmelidir.

I. Süleyman'a atfedilen, ama gerçekte 15. yüzyılın sonlarına doğru çıkarılan gelişmiş kanûnnâmenin önsözünde, "Sultan Osmanlı kanûnunun düzenlenmesini buyurdu, çünkü bu kurallar dünya işlerinde başarılı olmak ve ahalinin işlerini düzene koymak için gereklidir" denir.¹⁴

Türk geleneğinde egemenlik ile hanın koyduğu yasalar bütününü (törü) birbirlerinde ayrılmaz esaslar olduğundan, 11. yüzyıl ortalarında Türk yönetiminin yayılmasıyla beraber İslâm hukuk uygulamalarında şeriât yanında kanûn ilkesi de kabul görmüştür. Ayrıca, hükümdârlar, politik güçlerinde herhangi bir sınır tanımak da

14 Mehmet Arif (yay.), *Târih-i Osmâni Encümeni Mecmuası*'na ek.

istemiyordu. Osmanlıların ortaya çıkışından önceki dönemde sultanın kanûn koyma hakkı, Ortadoğu'da iyice kök salmış bir ilkeydi.

Osmanlı kanûnu, fermân şeklinde ortaya çıkmıştır -Sultan ne buyursa, o sultanın yasaıdır- ve böylelikle sultanların, koşullar gerektirdikçe çıkardığı kurallar bütünü bir kanûnnâme oluşturmuştur. Bu yüzden, tahta yeni bir sultan çıktığında bu kanûnnâmeler teyid edilmeleri gerekirdi. Temel ve değişmez hukuk, İslâm'ın dinî hukuku şeriat idi. Fermanlarda, her zaman, konulan yasanın şeriata ve daha önce konmuş kanûnlara uygunluğunu ifade eden bir ifade bulunur.

Üç kanûn türü vardır. İl olarak, sultanların belli konularda çıkardığı yasa özelliğinde fermanlar vardı. Dağınık belge koleksiyonlarında, "Kanûn-i Osmânî"nin büyük bölümünü oluşturan bu yasal buyruklardan yüzlerce bulunur. İkinci olarak, belli bir bölge ya da toplumsal grupla ilgili kararlar gelir.¹⁵ Üçüncü olarak da bütün imparatorluğa uygulanabilir genel kanûnnâmeler vardı.

Kâtiplerin ferman biçiminde hazırladıkları yasaların çoğunu, merkezî hükümet, genellikle yönetim sorun ve ihtiyaçlarına bir cevap olarak hazırlardı. Vezir-i âzam ya da nişancının inceleyip imzaladıktan sonra padişaha sundukları bu belgeler, sultanın sözlü ya da yazılı teyidinden sonra yasa haline gelirdi. Bütün yasaların çıkarılışında, önce kimlerce önerildiğine bakılmaksızın, aynı işlem uygulanırdı. Ancak, arada başka aşama olmaksızın, sultanın doğrudan doğruya yasa yaptığı nadir durumlar da vardır. Kanûnnâme derlemek ya da bir yasa konusunu şerh etmek her zaman nişancının yetki alanındaydı.

Özellikle vergi ve nüfus tahrirleri yeni yasalar önerilmesine yol açardı. Osmanlılar yeni fethedilen bir bölgede böyle bir tahrîre giriştikleri zaman attıkları ilk adım, bölgenin fetih öncesi yasa ve örflerini öğrenmek olurdu. Osmanlı idaresi fethedilen toprakların tüm yasa, örf ve kurumlarını ortadan kaldırmaya çalışmaz, birçok yerel kanûnları muhafaza ederlerdi, böylece yeni idarenin gelmesi ardından

15 Bkz. Joseph von Hammer, *Das osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, 2 cilt, (Viyana, 1815) ve Ö. L. Barkan, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları*, (İstanbul, 1943).

sökün edebilecek kargaşadan kaçınılırdı. Bunun yanında, deneyimler Osmanlı'ya, köklü değişikliklerin vergi gelirlerinde azalmaya neden olduğunu öğretmişti. Tahrîr emini bu alanlarda yalnızca şeriat ve Osmanlı hukuk ilkelerine karşıt olan uygulamaları kaldırırdı. Öteki kuralları kaydeder ve sultanın onayı için İstanbul'a yollardı. Sonraki tahrîrlerde, değişiklikler yapılabilir ya da eski kuralların yerini Osmanlı yasaları alabilirdi. 1517-1518'de Doğu Anadolu'nun, 1537'de de Irak'ın fethinden sonra Osmanlılar, Akkoyunlu Hükümdârı Uzun Hasan'ın yasalarını muhafaza etmişlerdir. Gene bunun gibi, Mısır ve Suriye'de Memlûk sultanı Kayıt Bay'ın yasaları muhafaza olundu. Ancak 1540'tan sonra Akkoyunlu yasalarının yerini Osmanlı kanûnu aldı. 16. yüzyılın ikinci yarısında Macaristan vergi yasaları temelde Osmanlı yasalarıydıysa da kimi ana vergiler Macar kralları zamanlarından kalma vergilerdi ya da uyarlama idi. Kıbrıs ve Gürcistan'ın fethinden sonra da büyük ölçüde Osmanlı yasaları konmuştur. Ancak, yerel uygulamaların erken dönemde Osmanlı düzenlemelerinde daha önemli bir yer tuttuğu, gerçekte de Kanûn-ı Osmânî'nin gelişmesinde büyük bir etkisi olduğu kesindir.¹⁶

Osmanlılar, fetih öncesi dönemden kalma, belli grupların toplumsal konumlarını belirleyen kuralları da değiştirmeden bırakmıştır. Sırbistan ve Bosna'da, Osmanlı madencilik yasaları, Eflâkların örgütlenmesiyle ilgili fermanlar, olduğu gibi daha önceki yerli yasalardan aktarılmıştır. 16. yüzyıl ortasında bu bölge artık bir sınır bölgesi olmaktan çıkınca Eflâklar, olağan Osmanlı reâyâ yasalarının hükmü altına alındı.¹⁷

Tahrîr emini, gerekli nedeni göstererek, sultana bir yasanın kaldırılması ya da düzeltilmesi tavsiyesinde bulunabilirdi. Bu ihtiyaç genellikle, yerel halkın şikâyetlerinden ya da gelir arttırma gereğinden çıkardı. Sultan önerileri kabul edip bir ferman çıkarırsa, bölgenin yasaları ona göre değiştirilirdi. Bu bakımdan, yeni tahrîrler bir bölgenin hukukî kurallarını belirlemek ve değiştirmekte çok önemli bir süreç oluşturur.

16 Bkz. H. İnalçık, "Râiyyet Rûsûmu", *Belleten*, XXIII (1959): s. 575-608.

17 H. İnalçık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II, 3-4 (1965): s. 65-67.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ana yönetim birimi olan sancakların her biri için bir tahrir defteri bulunur.¹⁸ II. Bayezid zamanından başlayarak bu defterlerin yazımına, yerel anlaşmazlıkların çözülmesinde başvuru, ilgili sancağın kanûnnâmesi ile başlamak âdet olmuştur. Sancak kanûnnâmelerinin başlıca amacı tımar vergilerinin değerini ve toplanma biçimini göstermekti. Bu kanûnnâmeler toprağı kullanma ve devrine ilişkin yasaları ve reâyânın yasal konumuyla muafiyetlerini belirlerdi. İçlerinde, daha da seyrek olarak, kentlerdeki pazar ve gümrük vergilerini gösteren listeler, bâc kanûnları da eklenirdi. Sancak kanûnnâmelerinde ceza yasaları ya da askerî sınıfın durumunu yöneten yasalar nadiren eklenmiştir. Zira bu konular genel kanûnnâmede yer alır.

Her sancağın kendi kanûnları olmasına rağmen, esasta hepsi Kanûn-i Osmânî'ye uygunluk gösterir. Gerçekte, Osmanlılara özgü rejim için temel bir yasal sistem vardı ve Osmanlılar bu sisteme karşı her örfü kabul edilemez bir bidat olarak görürdü. Fâtih Sultan Mehmet'in iki kanûnnâmesi, bir yasa derlemesi olan Kanûn-i Osmani'yi düzenli bir hale sokmuştur.

Kostantiniye'nin fethinden hemen sonra çıkarılan bu derlemelerin ilki, reâyâ ile ilgilidir. İlk bölüm, bütün reâyâyâ uygulanabilir bir ceza hukuku yasası içerir, fakat vergi salmayı düzenleyen bölüm Müslümanlarla Hristiyanları ayrı ayrı ele alır. Bu bölüm öncelikle reâyânın tımar sahiplerine ödemesi gereken vergilerden söz eder; tahrir defterlerine uygun olarak reâyâ vergisi, öşür vergisi, hizmetler, son olarak da pazar rüsûmunu düzenler. Bu kanûnnâme, Fâtih Sultan Mehmet'in zamanına kadar geçerli olan yasaların bir derlemesidir, bundan ötürü de içinde birçok yerel etkilerin bulunması doğaldır.

Fâtih'in 1476 dolaylarında çıkardığı ikinci kanûnnâmesi saltanatının son yıllarından kalma olup devlet örgütleriyle ilgilidir. Bunu derleyen nişancı, giriş bölümünde, padişahın buyruğıyla sultanın atalarının yasalarını topladığını, sultanın kendisinin de kimi eklemler yaptığını yazmıştır. Yasayı, sultanın yapıtın başlangıcındaki yazılı

18 Bkz. Hamilton A. R. Gibb (çev.), *The Travels of Ibn Battuta*, (Londra, 1958), c. I, s. 42.

buyruğu (Hatt-ı Hümayûnu) geçerli kılar; sonunda da sultan “Devlet böyle düzenlenmiştir. Gelişmesi için benden sonra gelecek oğullarım çaba göstereler” der. Bu ikinci kanûnnâme, yetkileri, terfileri, rütbe-leri, maaşları ile hükümet ve sarayın başlıca görevlilerini, emeklilik, protokol ve cezaları gösterir. Yönetimin merkezi ve iktidarın kaynağı olarak bir mutlak hükümdâr kavramını, sultana yakınlık derecesine dayalı bir protokol sistemiyle yansıtır. Bunlar, sanıldığıının tersine Bizans kökenli olmayıp bütünüyle Türk İslâm kavram ve biçimleridir.¹⁹

Fâtih, bu iki genel kanûnnâmeden başka, para dolaşımı, darp-hane, gümrükler, tekeller ve belli vergilerin toplanması ile belli grupların toplumsal konumlarını yöneten kurallarla ilgili bir yığın yasama fermanları çıkarmıştır.²⁰ Küçük değişikliklerle 17. yüzyıla kadar geçerli kalan bu yasa ve kurallar, güçlü yerel etkiler sergiler.

Reâyânın konumunu belirleyen Fâtih reâyâ kanûnnâmesi, uygulama alanı sonraki ek ve değişikliklerle genişlemişse de Kanûn-i Osmânî'nin özü olarak kalmıştır. İlk büyük eklemeler, II. Bayezid zamanında ve 1501'den önce yapılmış olmalıdır.

Kanûn-i Osmanî'nin temel ilkeleri, Fâtih Sultan Mehmet'in kanûnnâmesinden ve Rumeli ve Anadolu sancak kanûnnâmelerinden önce, 14. yüzyıl sonlarında düzenlenmiş olmalıdır. Anadolu ve Rum (Amasya-Sivas) beylerbeyliklerinin kanûnnâmeleri, 16. yüzyılda genişletilerek Doğu Anadolu, Suriye, Kıbrıs ve Gürcistan eyâletlerini de kapsamına almıştır. Gene bunun gibi, Macaristan'da yasamanın temelini, Rumeli'nin sancak kanûnnâmeleri oluşturmuştur.

15 yüzyıl kanûnnâmelerine göre, Kanûn-i Osmanî'nin temel ilkesi, “reâyâ ve ülke sultanındır” kuralı idi. Bu bakımdan hiç kim-
senin, sultandan özel bir izni olmadan, toprak ve köylü üzerinde bir hakkı ya da yetki kullanma gücü yoktu. Bu ilke, sultanın imparatorluktaki mutlak hâkimiyetini güvenceye alıyor, eyâletlerde her tür yerel beyliği ve sömürüyü ortadan kaldırıyordu. Bu ilke, sultana tımar sistemini kurma imkânı, vakıf ve özel çiftlikleri de bir dereceye

19 Bu konuda bkz. M. F. Köprülü, “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine İctisarı”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihî Mecmuası*, II (1932-1939): s. 165-298.

20 Bu tür bir kanûn derlemesi için bkz. R. Anhegger ve H. İnalçık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber Müceb-i Orf-i Osmânî*, (Ankara, 1956).

kadar denetleyebilme gücü sağlıyordu. Gerçekte bu ilke, mutlak ve merkezî Osmanlı rejiminin temel taşıydı. Kânûn-i Osmanî, angarya iş ve hizmetleri ilke olarak kınar ve bunları çoğunlukla paraya çevirir. Böylece, önceki feodal hizmetler sisteminden genellikle daha basit ve yolsuzluğa daha az açık bir vergi sistemi getirmiştir.²¹ Olağanüstü zahire vergisi ve angarya yani avârız salgını, ancak devlet yararına ve ancak sultanın özel bir ferman çıkarmasından sonra alınır, başka durumlarda görevliler reâyâdan yalnız pazar fiyatlarına göre zahire alabilirdi. Bu kurallar, askerî sınıfın köylüyü sömürmesini önleme amacını güdüyordu, dolayısıyla ödeme gücüne göre değerlendirmek ve yasaya göre toplamak, vergi sisteminin temel ilkeleriydi. Kanûn-i Osmânî, her verginin miktarını ve toplanma zaman ve biçimini belirlemeye büyük önem verir ve bir verginin değişik adlar altında iki kez toplanmasını önleyecek hükümler içerirdi. Maaşsız papazları, yaşlılar, sakatlar, kadın ve çocukları vergi dışı bırakırdı.

Ceza yasası bütün imparatorlukta geçerli olup kadıların şeriatı tamamlayıcı olarak uyguladığı bir kanûndu. Öldürme, ırza geçme, şiddet kullanarak hırsızlık, eşkıyalık gibi şiddetli suçlar için idam ve sakatlama emrediyor, kamu yetkililerine de bunların yerine para cezası kabul etmeyi yasaklıyordu. Cezası para ya da fälaka olan bölümde zina, fizikî saldırı, içki içme ve değişik tür hırsızlıklar ele alınmıştır. Ceza yasası, şeriat hukukunun da temelini oluşturan *lex talionis* gibi ilkelere göre yazılmış olup, şeriatın açıkça emretmediği para ve disiplin cezalarını belirlerdi. Örneğin bir at hırsızı ya elinin kesilmesine razı olur ya da bunun dengi, iki yüz akçe (yaklaşık beş altın düka) olarak saptanmış bir para cezası öderdi. Şarap içmenin cezası, kadıların emrettiği kadar fälaka ve sultan yasasının belirlediği bir para cezasıydı. Zina işleyenler, zenginler üç yüz, orta gelirli iki yüz, yoksullar da yüz akçe olmak üzere, varlıklarına göre para cezasına çarptırılırdı. Yasadışı cinsel ilişkiler için evli olmayan kişilerden, varlıklarına göre yüz, elli, kırk ya da otuz akçe para cezası alınırdı.

21 Bkz. G. G. Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources", *Speculum*, XXVI, 1 (1951): s. 104-118.

Bedensel cezaların yaygın biçimleri bir el ya da bacağın kesilmesi, küreğe mahkûm olmak ve değnekle dövülmektir. Sopa ya da bunun yerine para cezaları hafif suçlar içindi. Yetkililer suçluları itirafa zorlamak için işkence kullanır, işkence sonucu ölümler araştırma konusu olmazdı. Bir suçlu bulunamazsa bütün topluluk, örneğin bir köy, cezalandırılabilirdi. Cezanın şiddeti suçlunun erkek ya da dişi, özgür ya da köle, evli ya da bekâr, Müslüman ya da gayrimüslim olmasına göre değişir, ikinciler ceza miktarının yarısını öderdi.

Askerî sınıf üyelerini, başkentteki Divân-ı Hümâyûn ya da ait oldukları askerî örgüt önderinin başkanlığındaki divânlar yargıladı. Kamu düzenini ilgilendiren konularda sultan, vezirleri ya da iktidarının diğer temsilcileri, kanûnnâme ile sınırlanmamış hükümler verebilir ya da af çıkarabilirlerdi. Hanedan üyeleriyle yüksek rütbeli görevlilerin idamı, yayla ve kan çıkartmadan yerine getirilirdi.

Osmanlı hukuku, âdet ve misâle büyük önem verir, fermanların sık sık yalnızca “uygulana gelmiş âdete göre” davranmalarını buyurduğu kadınlara böylece geniş kişisel karar yetkisi vermiştir. I. Süleyman döneminin Silistre Kanûnnâmesi, der ki: “Kanûnnâmenin açık, yazılı bir buyruğunun olmadığı bir durumda, kadı konuyu resmen başkente danışmalıdır. Gelen buyruğa göre hareket ederek sorunu çözen bir karar vermelidir. Bu kararı defterine kaydetmeli ve benzer durumlarda ona göre karar vermelidir”.

Kadı hem şeriatı hem de devlet kanûnunu uygulamak üzere Sultan tarafından bir beratla atanırdı. Kadıların elinin altında, sultanî kanûn derlemeleri bulunurdu. Bunun resmen onaylanmış olması gereği yoktu. Kadılar, yükümlü oldukları yasama buyruklarını resmî sicil defterlerine geçirirdi yalnızca. Veya bu değişiklikleri ellerindeki kanûnnâmelere kaydederdiler. Osmanlı hukuku, böylece, sürekli bir gelişme durumundaydı ve bize kadar gelmiş şerhli yüzlerce kanûnnâme, bu hukukun tarihi için değerli birer kaynaktır.

Hiçbir sanık, kadının yazılı hükmü olmadan cezalandırılmazdı. Hükümleri yerine getirme ancak bey sıfatı taşıyanların hakkıydı; fakat kadının hükmü olmadan en küçük para cezasını alamazlardı. Yasa, sultanın buyruğu üzerine bir ceza vermek için gelmiş

kapıkullarının dahi, sanığı kadının huzuruna çıkarıp davasının görülmesini gerektirirdi.

Şeriat alanı içindeki medenî hukuk davalarında kadı kararlarına sultanın dahi saygı göstermesi zorunluydu. Miras davalarında görürde bir vârisin olmadığı durumlarda tevârüs edilecek mülk bir yıl süreyle vasînin elinde kalır, hazine ona ancak bu süreden sonra sahip çıkabilirdi (beytül-mâl). Ölmüş bir gayrimüslimin malını bir vâris çıkana dek kadı saklardı. Hazinesin bu tür mülklere el koymasını yasa yasaklıyordu.

Bunlar, Osmanlı hukukunun ideal biçimlerinin bir betimlemesidir. Gerçekte, sultanlar kimi zaman adâletnâmeler, yani eyâlet yetkililerinin yanlış işlemlerini düzeltmek için buyruk çıkarmak zorunda kalırdı. Adâletnâmeler, en çok, kadı ve öteki görevlilerin reâyâyâ angarya ya da yasadışı salgınlar uyguladıkları ya da para cezalarını ve rüsûmları kanûnsuz arttırdıkları durumlarla ilgilidir.

SARAY

Osmanlı Devlet Yapısının Temel Örgütü: Kul Sistemi

Kul (Gulâm) sistemi Osmanlı devlet idaresinin temel kurumlarından biridir. Sarayda ve devlet hizmetinde kullanılmak üzere kölelerden gençler yetiştirilmesi Osmanlılara, Ortadoğu İslâm devletlerinden gelen eski bir gelenektir.²² Anadolu Selçuklularında Şerefeddin Gulâm, Has Balaban ve Karatay kardeşler gibi kul aslından ünlü kumandanlar biliyoruz.²³ Kullar yalnız askerî hizmetlerde kullanılıyordu. II. Keykavus, büyük emirlikleri kölelere verince Türk aslından emirler ona karşı cephe aldılar.²⁴

Osman Gâzî Bursa ablukasına “kulu Balabancık Bahadır’ı” atamıştır.²⁵ Osmanlılarda kölelerden saray ve idare adamları yetiştirildiği hakkında Orhan Gâzî devri belgelerinde kayıtlar vardır.²⁶ I. Murat devrinde yeniçeri ordusu savaş esirlerinden kurulmuştur.²⁷

22 Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, (İstanbul, 1941), s. 85-94, 108-122; M. F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, *THİM*, I, s. 208-221, 242-46; M. F. Köprülü, “Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri”, *Belleten*, VII, 28 (1943), s. 275.

23 Bkz. *Tarih-i Âl-i Selçuk*, tıpkıbasım neşri, F. Uzluk, (Ankara, 1952), s. 52, 57, 66, 71.

24 *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 52-53.

25 *Neshri*, Fr. Taeschner neşri, I, (Leipzig, 1951), s. 35.

26 Onun Şaban 761/Haziran 1360 tarihli vakfiyesinde, İ. H. Uzunçarşılı neşri, *Belleten*, No. 107, 422, levha 16; Evrenkuş Hadım ve Şahin b. Abdullah; Orhan’ın bir temliknâmesinde, *Belleten*, No. 19, s. 280; tavaşi Mukbil.

27 Bkz. *Aşık Paşazâde Tarihi*, F. Giese neşri, (Leipzig, 1928), s. 50.

Osmanlı idaresi, kendi tebaası Hristiyan halkından aynı amaçla çocuk toplama yöntemini getirmiştir. Devşirme oğlanı denilen bu çocuklar, esir sayılmazdı. Devşirme, Osmanlıların kul sistemine getirdikleri önemli bir yeniliktir.

Merkeziyetçi bir imparatorluk kurmaya çalışan I. Bayezid devrinde kul sistemi tam bir gelişme gösterdi. Tahrîr defterlerinde bu devre kadar inen kayıtlar, onun imparatorluğun her tarafında yalnız yüksek idarî-askerî makamları değil, tımarları da kullara verdiğini göstermektedir. Bu radikal hareket, gâzî çevrelerinin duygularını aksettiren anonim tarihlerde tepkiyle karşılanmıştır. Kul yöntemi ve devşirme, çağdaş Bizans ve batılı kaynaklarda anılır. Dukas, Bayezid'in sarayında seçilmiş çocuklardan bahseder. Devşirme için 14. yüzyıl sonunda *Chronique du Religieux de Saint-Denys* der ki “*Ils enlèvent les enfants pour les instruire dans leurs impures croyances*” (Aykırı inançlarında yetiştirmek için çocukları devşirirler).

II. Murat devrinde bu sistem hakkında çağdaş kroniklerde olduğu kadar resmî arşiv kayıtlarında da geniş malzemeye sahip bulunuyoruz.²⁸ Musa Çelebi'nin (1411) kapıoğlanı yedi bin kişiye, II. Murat'ınki dört beş bin kişiye²⁹ varmakta idi. Arvanid Sancağı defterine göre de orada askeri sınıfın her kademesinde Padişah kulları ve Bey kulları tımarlı sipahiler arasında çoğunluğu oluşturmakta idi.

Çağdaş yerli ve yabancı gözlemcilerin açık ifadeleri, bu sistemin Osmanlılar tarafından beklenen sonuçları bilinerek uygulandığını kanıtlamaktadır.³⁰

Zamanla Osmanlı padişahları kendi icra gücünü, yalnız kendi kullarına emanet etmeyi bir prensip olarak kabul etmişlerdir. 15.

28 Özellikle, 835 *Hicri Taribli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, yay. H. İncelik, (Ankara, 1954).

29 *Neşri*, s. 135, 140; B. de La Broquière, s. 182-83.

30 II. Murat devrinde Yazıcızâde Ali [(*Tarih-i Âl-i Selçuk*) Topkapı Sarayı Kütüphanesi. Revan 1390, s. 23] padişahlığın kullara sahip olmakla mümkün olduğunu ifade etmiştir (krş. Machiavelli, *The Prince*, bölüm IV). Kemal Paşazâde (Millet Kütüphanesi, İstanbul, No. 25, v. 11-12), “gılmanın hepsi padişah kapısında eşit olduklarından hiçbirisi diğerleri üstüne çıkmayı ve saltanat iddiasında bulunmayı aklından geçirmez.” der.

yüzyılda fethedilen bölgelerde yüksek sınıfa mensup Beyzâdeler Osmanlılar tarafından saraya alınmakta, orada ayrıcalıklı muamele görmekte ve saraydan göreve çıkma zamanı çoğu kez bey unvanıyla en önemli mevkilere getirilmekte idiler. Böylece Osmanlı öncesi Rum, Bulgar, Sırp ve Arnavut aristokrasilerine mensup birçok kişizâdeler, bu devirde Osmanlı beyleri ve vezirleri olarak hizmet etmişlerdir. Ancak Anadolu Selçuklularında olduğu gibi, kul sisteminden gelenlere yalnız askerî makamlar verilmiş, maliye ve yazı işleri şefliklerine genellikle ilmiye sınıfından Türk-Müslüman unsurlar getirilmiştir. Kul aslından olanları küçümseme ve onlara karşı haset ve düşmanlık olduğu anlaşılmaktadır.³¹ Mutlak merkeziyetçi imparatorluğunu kurarken II. Mehmet kul sistemini geliştirdi ve vezir-i âzamlık dâhil olarak devletin icra makamlarını kulların eline verdi. Bu devirde ulemâ vezirliği, yalnız Padişah kullarına mahsus bir makam saymakta idiler.³²

16. yüzyılda da ehl-i örf, padişah adına emir verme yetkisine sahip kullar anlamına geliyordu. Kullardan oluşan kapıkulu, ilk devirde devlet içinde üstün nüfuzu olan kudretli ucbeyleri karşısında, Osmanlı padişahlarının merkezî otoritesinin kurulmasına başlıca faktör olmuştur. Koçi Bey³³ kapıkulunun eyâlet askerî karşısında bir denge oluşturduğunu ve kendi zamanında bu dengenin yıkılmış olduğunu ifade etmiştir.

Kul sistemi, Kanunî Süleyman (1520-1566) ve ilk iki halefi zamanında en geniş uygulama aşamasına erişmiştir.

31 Bkz. Dukas, s. 63; H. Hüsameddin (*Amasya Tarihî*, III, İstanbul) yerli Türklere ile dönmeler arasında bu rekabeti mubalâğa etmekle beraber, devlet siyasetinde ilk devrede bunun önemli bir rol oynadığına şüphe yoktur. Karamanî Mehmet Paşa ile İshak Paşa rekabeti, II. Bayezid devrine Amasya'dan gelen ricâl ile Gedik Ahmet arasındaki rekabet, Çandarlı Halil ile Zaganuz ve Şihabeddin paşalar arasındaki rekabet bir bakıma böyle yorumlanabilir.

32 Bkz. *Şakâik-i Numaniyye*, Mecdi tercümesi, s. 102; Ahmet Gürânî'nin sözü; Fâtih'in sarayında hizmet görmüş J. M. Angiolello'ya göre (*Historia Turchesca*, Bükreş, 1909) kumandan ve başka yüksek mevki sahiplerinin çoğunluğu kul sistemine göre yetişmiş kimselerdendi.

33 *Risâle*, yay. A. K. Aksür, s. 51.

Kulların menşei başlangıçta en çok savaş esirleri idi. Sarayda Bal-kan senyör çocuklarından rehine olarak tutulanları, buna katmak gerekir. Büyük şehirlerde esir pazarlarından en iyi esirler padişah için satın alınırdı. I. Bayezid devrinden itibaren kullara devşirmeden gelen çocuklar katılmıştır. 16. yüzyılda her menşeden toplanan kul-ların toplamı yılda 7-8 bine yükseliyordu. Bunun ortalama üç bin kadarı devşirme idi. Devşirme oğlanları İstanbul'a getirilince, vücut ve karakter itibarıyla en iyileri seçilir, bazen sultanlar seçimde biz-zat hazır bulunurlardı. Saray için seçilenler İstanbul'da Galatasaray ve İbrahim Paşa saraylarına, taşrada Edirne ve Manisa saraylarına gönderilirdi. Kalanların çoğu yeniçeri olmak üzere Anadolu'da Türk köylülerinin yanına gönderilir, küçük bir kısmı Padişah bahçelerin-de hizmet için bostancı yapılırdı. Saraya ayrılmış olanlara içoğlanı, yeniçeri olacaklara acemioğlanı denirdi. Ayrıca fethedilen yerlerde asil ailelerin çocukları seçilerek saraya gönderilirdi. 16. yüzyıl baş-larında Galatasaray'da 300, Edirne sarayında 300 içoğlanı vardı. Bu oğlanlar, 2 ile 7 yıl arasında bu saraylarda sıkı bir disiplin altında eğitim gördükten sonra çıkma denilen ikinci bir elemenden geçer ve en uygun görülenleri seçilerek padişahın oturduğu sarayda, yani Yeni Saray'da Büyük Oda ve Küçük Oda denilen dairelere alınırlar-dı. Saraya alınmayanlar kapıkulu sipahî bölüklerinden alt kademedede bulunan ulûfeciler ve garibler bölüklerine verilirdi. 1537'de Yunus Bey'e göre,³⁴ Padişahın sarayında 8 ile 20 yaş arasında 700 içoğlanı vardı. Büyük Oda'da ve Küçük Oda'da oğlanlar yalnız okuma-yaz-ma ve bedenî idmanlarla uğraşırlardı. İslâmî eğitimden sonra içoğla-nı kendi özel eğilimine göre özel bir alanda uzmanlaşmak imkânına sahipti. Odalarda türlü fenler, hat, inşa, siyakat, hesab, musikî öğ-retilirdi. Bunlar kâtip sınıfına geçebilirlerdi. II. Bayezid oğlanların tahsili ile şahsen ilgilenirdi. Bayezid, dinî ilimlerde derinleşenlerin ilmiyeye girmesine izin vermişti. Odalarda oğlanlara beden kuvve-tini geliştirme, binicilikte ve silâhşorlukta beceri kazanma imkânı verilirdi. Başlıca sporlar, ağırlık taşımak ve çekmek, güreş, ok atma,

34 A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire*, (Cambridge, 1919), s. 263.

süvarilik, kılıç talimi, tomak ve cirit oyunları idi. Bundan başka her içoğlanı bir hizmette veya sanatta maharet kazanmak zorunda idi. Enderûn'da minyatür, nakş, ciltçilik, hattatlıkta birçok üstat yetişmiştir. Bu lüzumlu bilgiler ve maharetler yanında saraydaki terbiyenin en önemli amacı, padişahın hizmetinde kendisine mutlak bağlılık ve itaat duyguları aşılardı. Odalarda mutlak bir disiplin uygulanırdı. Yatma, kalkma, yemek ve istirahat için belli saatler belirlenmişti. Her istedikleri zaman konuşamazlar, dışarı ile ve aileleri ile ilişkide bulunamazlardı. Saraydan çıkıncaya kadar bir manastır hayatı yaşar, kadın yüzü göremezlerdi. Hadımlar aralarında yatar, onların gece gündüz her türlü hareketlerini gözetlerdi. Saraydan ayrılan Menavino³⁵ Enderûn'da verilen terbiyeden güdülen gayeyi şöyle özetler: "Dini bütün, kibar konuşmasını ve hareket etmesini bilen, edebiyata âşinâ, namuslu, nefesine hâkim çelebiler, centilmenler yetiştirmek". Odalarda oğlanlar, onar kişilik gruplara ayrılmış olup her grubun başında yetişkin bir oğlan lâla unvanı ile arkadaşları arasındaki disiplinden sorumludur. Oğlanlar, birbirlerine lâladâş derler. Fakat odaların asıl gözetimi, kapıoğlanı kethüdasına verilmiştir. O, kendi emrindeki hadımlarla (sayıları 16 ile 30 arasında değişmiştir) bu görevi yerine getirir.

Sarayda devamlı personeli hadımlar teşkil eder. Bunlar, bu mak-satla hadım edilmiş kölelerdir. Disiplini koruyan ve oğlanları terbiye eden onlardır. Bu hadımlar veya akağalar, Fâtih devrinde 20, I. Selim devrinde 40 kişi idiler. Bütün hadımların başı kapıağası, bir diğer adıyla Bâbü's-saâde ağası'dır. Onun altında sırasıyla üç odabaşı; has odabaşı, hazine-dârbaşı (serhâzinîn), kilercibaşı gelirdi. Bunlar padişahın kişisel hizmetleri ile görevli olup dışarıda ve içerde daima yanında bulunurlar, gece nöbet tutarlardı. Onların padişaha doğrudan doğruya arzda bulunmak yetkisi vardı. Arz ağalarının sayısı sonraları artmıştır. Kapıağası Padişah adına sarayın mutlak âmiridir. Sarayda Fâtih döneminde içoğlanı olarak bulunmuş J. M. Angiollo, onun için, sarayda "Sultandan maada herkesin âmiridir" der.

35 B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, (Cambridge, 1941), s. 63.

Padişah, yalnız saray işlerinde değil, dışarıya ait devlet işlerinde de onun fikrini alırdı. II. Selim ve III. Murat devirlerinde kapağası Gazanfer Ağa, devlet işlerinde nüfuz kazanan ağalardandı. 1584'de Habeşî Mehmet Ağa, haremın şefi Dârü's-sâade ağalığını bağımsız hale getirmiştir. Hazinedârbaşılıktan kapağalığına geçilirdi. III. Ahmet, Silâhdar Ali Ağa'yı (sonra Vezir-i âzam) sarayın genel âmiri tayin ettikten sonra kapağaları ikinci dereceye düşmüşlerdir. Kapağaları, çıkmada, vezirlik, beylerbeyiliğine, daha sonraları 16. yüzyıl-da Mısır valiliğine tayin edilegelmişlerdir.

Has odabaşı, hazinedârbaşı ve kilercibaşı padişahın doğrudan doğruya kişisel hizmetlerine bakan yukarı odaların (koşuşların) âmiridirler. Oğlanlar, Büyük Oda ve Küçük Oda'da normal olarak dört yıl tahsil ve terbiyeden sonra yeni bir elemenden geçerler. Buna çıkma denir. Çıkmada en uygun görülenler, hazine ve kiler odalarına alınırlar, kalanlar kapıkulu süvari bölüklerinden sipahîoğlanları ve silâhdârlar bölüklerine verilir. Yukarı odalar arasında en yükseği, padişahın şahsî güvenliğine ve şahsî hizmetlerine bakan Has Oda'dır. I. Selim'den sonra bu odanın bir görevi, Peygambere ait eşyanın muhafaza edildiği Hırka-i Şerif dairesine bakmaktır. Fâtih kanûnnâmesine göre Has Oda'da 32 odaoglanı ile bir silâhdâr (Padişahın silâhını taşır), bir rikâbdâr (ayakkabılarına bakar), birçok adâr (dış elbiselerine bakar), bir dülbendoğlanı (iç çamaşırlarını saklar) vardır.

17. yüzyıl başlarında bazı özel hizmetler için *seferli odası* adıyla dördüncü bir oda ihdas olunmuştur. Burada, berberler, tellaklar, soytarılar, pehlivanlar, musikişinaslar, şairler, hanendeler toplanmıştır. Personel 1686'da 149 kişiyi bulmuştur. Enderûn mehterhanesi bu odada idi. Seferli odasında çeşitli sanatlara, ulûm ve fûnûna önem verilmiş, buradan birçok değerli sanatkârlar yetişmiştir.

Oğlanlara ait terfî, nakil gibi bütün işler kapağasının veya has odabaşının arzı üzerine bizzat padişahın emriyle yapıldı. Padişahlar zaman zaman odaları ziyaret eder, yarışmalarda hazır bulunurlar ve oğlanları ödüllendirirlerdi.

Padişah sefere çıktığı zaman Enderûn halkı kendisiyle beraber gider, kendilerine at ve silâh verildi.

	Kişi adedi	Maaşların tutarı (Akçe)
Müşâherehorân (aylıklılar: çavuşlar, çaşnigirler, şairler, tabibler, vesaire)	424	4.381.458
Yeniçeriler	7.886	15.423.426
Sipahioğlanları	1.993	14.509.398
Silâhdârlar	1.593	10.069.884
Sağ ulufeciler	589	2.343.480
Sol ulufeciler	498	1.897.086
Sağ garibler	211	1.104.834
Sol garibler	204	1.032.618
Kapıcılar ve teberdârlar	319	758.622
Cebeciler	524	1.016.688
Topcular	695	975.624
Terziler	301	641.094
Aşçılar	277	654.900
Alem mehterleri	185	466.570
Çadır mehterleri ve divân sakaları	277	562.860
Ehl-i hiref (atölyelerde eşya yapan sanatkârlar)	585	1.422.726
Top arabacıları	943	985.890
Atmacacılar, şahinciler, çakırcılar	259	509.760
İstabl-i âmire	2.830	5.133.000
İstanbul acemioğlanları ve bostancılar	3.553	1.993.020
Toplam	24.146	65.882.938

Osmanlı sarayı başlıca Enderûn (iç) ve Birun (taşra) olarak iki kısma ayrılmıştır. Enderûn'da padişahın kişisel hizmetleri ile gulamların eğitime yer verilmiştir. Enderûn, padişahın özel hayatının geçtiği bir yer olduğu kadar aynı zamanda bir mekteptir. Birun ise, onun dış dünya ile ilişkilerine ait hizmetlerin bulunduğu bölümdür. Fâtih kanûnnâmesine göre, Birûn'daki teşkilâtın âmirleri derecelerine göre şöyle sıralanmıştır: Yeniçeri ağası, miralem, kapıcıbaşı, mirâhûr, çakırcıbaşı, kapıcılar kethüdası, cebecibaşı, topcubaşı. Bu son ikisi dışında ötekilere, padişahın yanında gitmek ayrıcalığına sahip oldukları için, özeni ağaları veya rikâb ağaları denirdi. Bu ağalara bağlı gruplardan başka, Birûn'da; müteferrikabaşı'ya bağlı mütefferikalar, çavuşbaşıya bağlı çavuşlar, Dârü's-saâde ağasına bağlı baltacılar, bostancıbaşıya bağlı bostancılar bulunurdu.³⁶

1527 yılında Birûn'daki kapıkulları hakkında şu resmî liste³⁷ bir fikir verir.

Bu tarihte tüm devlet gelirleri 538 milyon akçadır. Kapıkulu mevcudu 1527'den sonra bir yüzyıl içinde üç katından fazla bir artış göstermiş, zaman zaman kısıtlamalar yapılmıştır.

Kul sisteminde bu grupların ve eyâletler idaresinin ahenkli bir bütün halinde işlemlerini sağlayan sistem çıkmadır; yani belli aralarla, 2-7 yılda bir veya her padişahın cülûsunda, yapılan terfi ve nakillerdir. Çıkmada büyük ve küçük odalardaki oğlanların eskileri, yani kıdemlileri, yukarı odalara, sırasıyla, Seferli, Kiler, Hazine odalarına, kalanları da sipahî oğlanları ve silâhdâr bölüklerine nakledilir, seferli, kiler ve hazine adalarındaki kabiliyetli eskiler ise, Has Oda'ya yükseltilirdi.

Çıkma'da Enderûn ve Birûn'da bütün gruplar hareketlenirdi. Birundaki ağalardan özeni ağaları, sancakbeyliği veya beylerbeyliği ile oğlanlar ise zeâmet ile eyâletlere çıkarlardı. Çasnigir ve müteferrikalar ile bölüklerdeki sipahiler zeâmete, çavuşlar, kapıcılar ve yeniçeriler umumiyetle tımara çıkarlar, yani eyâletlerde zeâmet ve

36 Bu hizmet grupları hakkında tafsîlât için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 388-464.

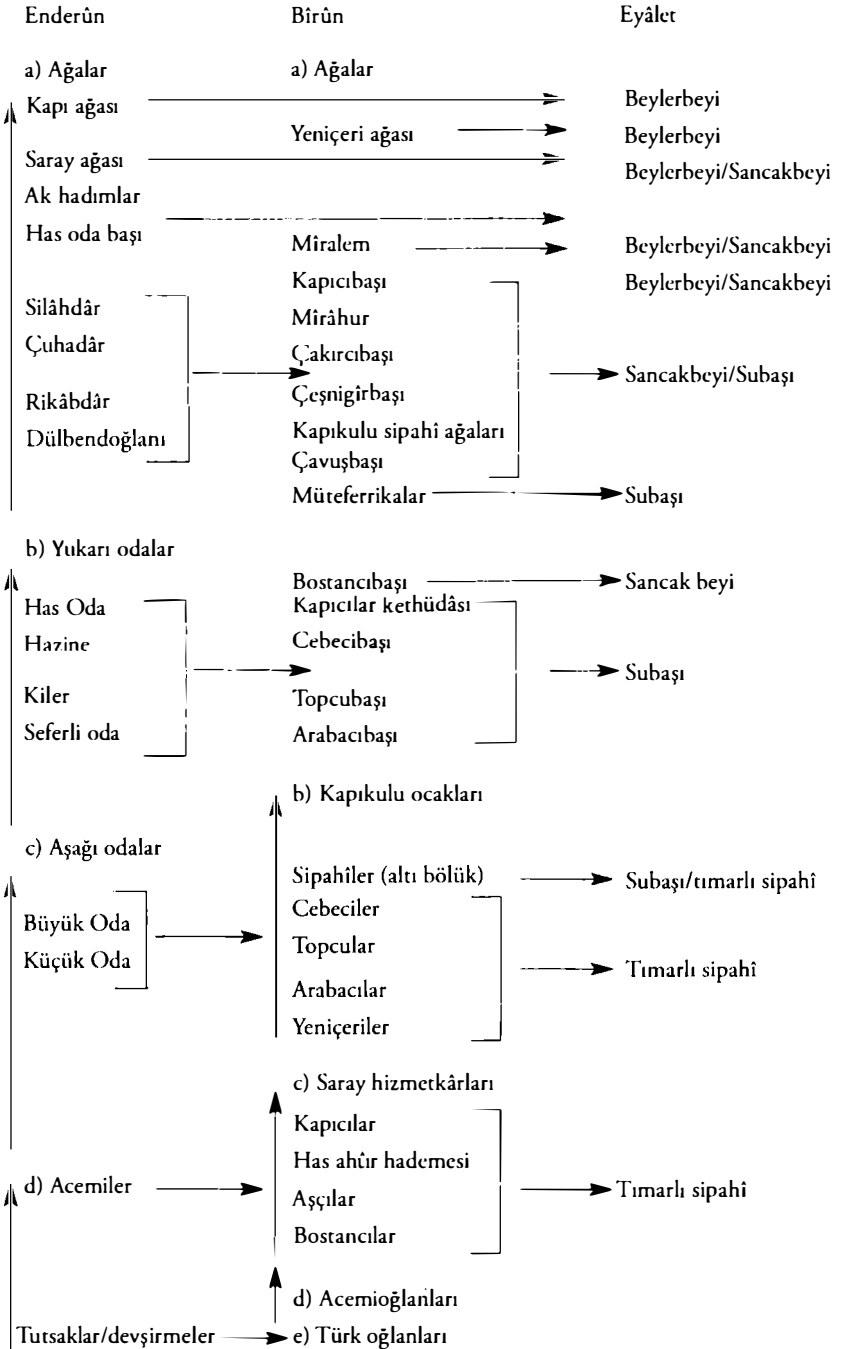
37 Ö. L. Barkan, "Sürgünler", *İkûsat Fakültesi Mecmuası*, c. XV, s. 300

tımar tasarruf eden sipahî sınıfına geçerlerdi. Bostancı ve aşçılar ise, çıkma'da, ileri gelenleri süvari bölüklerine ve kapıcılığa, kalanları yeniçeri ocağına çıkarılırdı. Özetle, Enderûn ve Birûn'daki içoğlanlarının eriştikleri son mertebe, eyâletlerde tımar teşkilâtındaki askerî hizmettir. Eyâletlerde yalnız sancakbeyliği ve beylerbeyiliği değil, zeâmet ve tımarlar, daha 15. yüzyılın ilk yarısında, Padişah ve bey kullarına verilmekte idi.³⁸ Tımarlı sipahîlerin yalnız Türk aslından Müslüman gönüllü ve akıncılardan ibaret olduğu görüşü yanlıştır.

17. yüzyıla kadar klâsik devirde tımar dirliklerinin, yani İmparatorluğun idarî-askerî temel teşkilâtının kadrosunda bey kulları (gulâmlar) da önemli bir yer tutmaktadır. Beylerbeylerinin, sancak beylerinin ve subaşlarının da kanûna göre belli sayıda maiyetleri, kapıkulları olması gerekirdi. Hatta tımarlı sipahîlerin de cebelü ve gulâm (oğlan)lardan ufak bir maiyeti, "kapısı" vardı. Her kademede tımar tasarruf eden bey veya sipahî, tımarının miktarına göre belli sayıda cebelü ve gulâm (oğlan) beslemek zorunda idi. Paşalar ve beyler kanûnla yükümlü olduklarından fazla cebelü ve gulâm beslemeye çalışırlardı. Cebelü, gulâm ve nökerler, efendileri gibi askerî sınıf statüsüne tâbidirler, böylece onlar toplumdaki reâyâdan ayrılırlar, imtiyazlı bir üst katman oluşturmurlardı. Devşirme çocuklarından bir kısmının önemli kişilerin konaklarında hizmete verildiğini de biliyoruz. Beyler ve paşalar, kullarını, padişah sarayının ufak bir örneği olan konaklarında belli hizmetlerde yetiştirdikten sonra arz edip doğrudan doğruya askerî sınıfa sokabilirlerdi. Tımar sahipleri, yararlık gösteren cebelülerini Padişaha arz ederek onlar için tımar tevcih ettirebilirlerdi. Bey ve paşaların yalnız çocukları için değil, gulâmları için de hâs veya tımar miktarına göre belli sayıda tımar verilmesi kanûndu. Tımar sipahîleri hizmetindeki cebelüler askerlik hizmeti gören kölelerdi, gulâm (oğlan)lar ise, sipahînin atına ve şahsi hizmetlerine bakardı. Gulâmlardan cebelü, cebelülerden tımarlı sipahî olmak mümkündü. 15. yüzyılın ilk yarısında ucbeyleri kendi sancaklarında tımarları, genellikle kendi gulâmlarına ve nökerlerine verebilmekte, böylece merkezi otorite

38 Bkz. H. 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, (Ankara, 1954).

Tablo 1: Kul Sisteminde Çıkma: İdare ve Ordu Hizmetlerine Geçiş

karşısında oldukça bağımsız bir duruma sahip olmakta idiler. İdam edilen paşaların gulâmları, malları gibi padişahın olur, bazen doğrudan doğruya saraya alınırdı. Özetle, kul sistemi, askerî-idarî sınıf mensuplarının her kademesinde uygulanan bir sistem idi. Bunlar, Avrupa'da olduğu gibi, babadan oğula geçen irsî bir aristokrasiye dönüşmediler, zira verilen hâs ve tımarlar irsî değildi ve sistem böyle bir gelişmeye meydan bırakmayacak biçimde merkezî bürokrasi tarafından kontrol ediliyordu.

Tablo 2: Çeşitli Tarihlerde Kapıkulu Örgütlerindekiilerin Sayıları

Yıl	1480	1568	1609	1670
Yeniçeriler	10.000	12.789	37.627	53.849
Acemioğlanlar	?	7.745	9.406	4.372
Bostancılar	?	?	?	5.003
Cebeciler	?	789	5.730	4.789
Topcular	100	1.204	1.552	2.793
Top arabacıları	?	678	684	432
Ahur hademeleri	800	4.341	4.322	3.633
Aşçılar	120-160	629	1.129	1.372
Ehl-i hiref	?	647	947	737
Terziler	200	369	319	212
Çadır mehterleri	200	620	871	1.078
Alem mehterleri	100	620	228	102
Sipahiler	3.000	11.044	20.869	14.070
Kapıcılar	400 (?)	?	2.451	2.146
Kapıcı başıları	4	?	?	83
Müteferrikalar	?	40	?	813
Çavuşlar	400	?	?	686
Tersâne neferleri	?	?	2.364	1.003
Şikâr halkı	200	?	592	?
Çaşnigirler	20	?	?	21
Sakkâlar	?	25	?	30

Osmanlılarda klâsik dönemde bu kurum sadece idare sınıfının kaynağı olmakla kalmamış, başlangıçtan beri özellikle şehirlerde toplumun sosyal ve ekonomik yapısında da birinci planı işgal etmiştir. 15. ve 16. yüzyılda Osmanlı şehirlerinde tutulmuş kadı sicilleri incelendiğinde, varlıklı halkın servetini en fazla kölelere yatırdığı görülür. Ordu ile beraber esir tacirleri gider ve savaş sonunda derhal esir pazarları kurulurdu. 17. yüzyılda yalnız İstanbul gümrüğü kayıtları 20 bin esirin girdiğini göstermektedir, 15. yüzyıl ikinci yarısında ortalama esir fiyatı 40-50 Venedik altını idi. Köle kullanılması, birçok hukukî ve iktisadî avantaj sağlamakta idi. Meselâ, Bursa'da kadifeciler ve kemhâcılar, bunlar esir işçi olarak *mukâtebe*³⁹ usûlüyle işletmekte idiler. Tüccarlar, esirleri ve atikleri (azâd edilen köle) ticari ajanları olarak kullanmakta fayda görmekte idiler. Osmanlı örfî hukukunda kölelerle ilgili oldukça etraflı hükümler şeriatı tamamlamaktadır. Osmanlılarda köle, şeriatın köleye sağladığı elverişli şartları daha da genişletmiştir. Devlet hizmetindekilere olsun, özel kişilere ait gulâmlar olsun toplumda aşağılık bir unsur olarak bakılmaz, hatta bazı hallerde kul sıfatı bir nüfuz ve itibar vesilesi olurdu. İş hayatında yetişen, içtimaî engellerle karşılaşmayan zenginleşmiş atıkların Osmanlı toplumunun yüksek katmanları arasında dikkati çekecek kadar kalabalık olduğunu kadı sicilleri ortaya koymaktadır.

Harp esirlerinin daha Orhan Gazî zamanından beri Padişah (devlet) tarafından ortakçı-kul adıyla tarım topraklarına, köylere yerleştirildiğini ve servaj usûlüyle kullanıldığını da biliyoruz. Bunların askerî sınıfa mensup gulâmlar ile hiçbir benzerliği yoktur.

Gulâm (kul) sistemine dayanan klâsik Osmanlı idare sistemi 16. yüzyılın ikinci yarısında son derece gelişti, kapıkullarının sayısı 80 bini aştı. Bu devirde, padişahın otoritesi zayıfladığından onlar sarayda, hükümette ve eyâlet idaresinde mutlak şekilde hâkim oldular; dirlikleri ve devletin ve toplumun gelir kaynaklarını tekelleri altına geçirmeye çalıştılar. Kapıkulu askeri, padişahları tahttan indirip çıkarmaya, hatta katletmeye (II. Osman) kadar zorbalığı ileri

39 *Mukâtebe*, belli hizmet karşılığı köleye özgürlük veren bir sözleşmedir.

götürdüler. Saray gulâmları bazen onlarla iş birliği yapmakla beraber genelde çıkarları padişah otoritesini korumaktı. Bu amaçla yeniçerilerle süvariler birbirlerine karşı kullanılmak istendi. Bu devri ele alan çağdaş Osmanlı tarihçileri ve Koçi Bey gibi lâyiha yazarları anarşiyi başlıca gulâm sisteminin bozulmasına atfederler.

Abaza Mehmet Paşa isyanı (1623-1628), bu kullar tahakkümüne karşı Anadolu'da uyanan direnç ve tepkiden başka bir şey değildir. Bundan sonra sarayın ve hükümetin kapıkulu askerini azaltma ve disiplin altına sokma girişimleri sonuç vermemiş, ancak Köprülü Mehmet Paşa'nın diktatör yetkileri alması üzerine kapıkulu askerinin zorbalığı bir dereceye kadar önlenebilmiştir. Kapıkulu arasındaki disiplinsizlik Enderûn'da da görülmüş, IV. Mehmet'in cülusunda çıkmanın gecikmesi üzerine saraylardaki içoğlanları ayaklanmış, nihayet 1675'de Büyük Oda ve Küçük Oda ile Galatasaray ve İbrahim Paşa saraylarındaki teşkilât kaldırılmıştır. 1683-1699 savaşlarından sonra kapıkulu ve gulâm sistemi devlet içinde eski önemini kaybederek yeni bir nitelik kazanmıştır.

Sistemin bozulmasında çeşitli nedenler vardır. İlkın gulâmların ve kapıkulu askerinin disiplinsizliği sebebiyle eski işleyişini kaybetmesi, esir kaynaklarının ve devlet maliyesinin daralması gibi sebepler göze çarpar. Fakat asıl derin nedenleri, İmparatorluğun çöküşünü doğuran, kurumları değiştirmeye zorlayan sebepler de aranmalıdır. Eyâletlerde gulâm sisteminden gelmeyen unsurlar, paşaların kapılarına girerek o yolla idarede ve orduda yer almaya başladılar. Devlet, paşa kapılarında türlü adlarda toplanan (saruca sekban, gönüllü, levent) gruplara resmî sıfat tanımak zorunda kaldı. Bu da padişahın icra yetkilerini yalnız kapıkullarının temsil etme prensibinin terk edilmesi demektir.

Diğer yandan, Hristiyan zimmî tebaa arasında *devşirmenin* uygulanması 17. yüzyıldan itibaren güçleşti. 17. yüzyılda bir devşirmede ancak iki üç bin oğlan toplanabiliyordu. Nihayet eski Enderûn mensupları ve büyük ricâl, devşirmeler yerine kendi çocuklarını saray mekteplerine ve Enderûn'daki odalara yerleştirme imkânını buldular. 18. yüzyılda icra makamlarına gittikçe daha ziyade kalemlerden

yetişenlerin geçmeye başlaması ve eyâletler idaresinde âyanların hâkim olması üzerine gulâm sisteminin önemi büsbütün azaldı. III. Ahmet (1703-1730) zamanında Enderûn'un yeni baştan örgütlenmesi, Silâhdâr Çorlulu Ali Paşa'nın getirdiği değişiklikler⁴⁰ bir dereceye kadar yeni eğilimin bir ifadesi idi. Odalarda bu devirde tahsile ve maarife daha çok önem verilmeye başlandı. Ocak yolu denilen terfi için belirli hizmetlerden geçme mecburiyeti kaldırıldı ve müstaitlerin kısa yoldan birden Has Oda'ya geçebilmesi yöntemi kabul edildi. Galatasaray'ı ve Yenisaray, hazine ve kiler odalarına doğrudan doğruya oğlan yetiştiren bir mektep olarak yeniden açıldı. Gulâm sisteminin son büyük mümessili Hüsrev Paşa'dır. Tanzimat'tan önce, kendi konağında satın almış olduğu 50 kadar köleyi hocalar vasıtasıyla okutup yetiştirmiş, devlet kapısında mühim mevkilere yerleşirmiş ve bunlardan birçoğu paşalığa yükselmişlerdir.⁴¹ II. Mahmud Batı Avrupa saraylarını taklit ederek eski Osmanlı saray teşkilâtını temelinden değiştirdi. 1831'de Enderûn Nazırlığı, 1832'de Mâbeyn Müşirliği kuruldu ve 1833'te odalar tamamıyla kaldırıldı.

40 M. Atâ, *Tarih-i Atâ*, I, s. 162-165.

41 M. Süreyya, *Nuhbetü'l- Vekayi*, (İstanbul, H. 1290), s. 269.

MERKEZÎ YÖNETİM

Divân-ı Hümâyûn ve Üyeleri

Klâsik İslâm halifeliğinde olduğu gibi Osmanlılarda da hükümetin örgütlenmesi, belli başlı organları ve işlevleri; egemenlik ve icranın meşruluğu üzerinde Ortadoğu'da hâkim devlet felsefesince belirlenmiştir. Buna göre, egemenlik ve icrayı meşru kılan temel prensip adâlettir. Yukarıda anlatıldığı gibi, vergi verenlerin korunması anlamında adâletin sağlanması, Mezopotamya uygarlıklarından beri Ortadoğu devletlerinde en önemli hükümet işlevi olarak görülürdü. Hükümdârın kendi otoritesini temsil edenlere karşı halkın şikâyetlerini dinlemek ve haksızlıkları düzeltmek için belli zamanlarda kendi huzurunda kurulan yüce divân, bütün Ortadoğu devletlerinde en önemli hükümet organı olarak var olmuştur. Osmanlı Divân-ı Hümâyûn'u temelde bir yüce mahkeme işlevi görüyor, aynı zamanda hükümet işlerine bakıyordu. Ortadoğu devlet ve adâlet anlayışıyla uyum içinde olan bu kurum, İran'da Sâsâniler zamanından beri önemini koruya gelmişti. Osmanlı örneğine en yakın uygulamanın görüldüğü Selçuklu Anadolu'sunda sultan, haksızlığa uğrayanların şikâyetlerini dinlemek için haftada iki kez yüce divâna gelirdi. Şeriatı ilgilendiren davalar kadîaskere, yönetimle ilgili sorunlar ise, öteki divân üyelerine gönderilirdi. Yıldırım Bayezid'in Mısırlı tabibi Şemseddin'in yazdığına göre:⁴²

42 V. Grecu (ed.), *Istoria*, (Bükreş, 1950), s. 178; İ. H. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, (Ankara, 1948), s. 1.

Osmanlı hükümdarı, sabahları erkenden geniş ve yüksek bir sedirde oturur. Halk sultanı görebilecekleri bir yerde, biraz uzakta durur ve haksızlığa uğramış herkes gelip şikâyetini bildirir. Dava hemen karara bağlanır. Ülkede güvenlik öyledir ki, hiçbir yerde kimse sahibinin bırakıp gittiği yüklü bir deveye el süremez.

1432’ye doğru Edirne’de II. Murat’ın sarayını ziyaret eden Bertrandon de La Brocquière de dönemin divân toplantısını şöyle anlatır:⁴³

Birinci kapıdan geçtik. Kapı içeri doğru açılıyordu ve hepsi elinde değnek, otuz kadar kul (kapıcı) tarafından korunuyordu. Biri izinsiz girmeye kalkarsa önce uzaklaşması için uyarırlar; direnirse ellerindeki değneklerle onu uzaklaştırırlar... Milano elçisi girince kapının yanına oturtuldu. Ne zaman bir elçi gelse (hemen her gün bir elçi gelir), sultan kapıda divân kurar (“il fait porte” “Faire porte” için Fransa’da “kralın huzuruna kabul edilmek” denir.) Bizim “court dur oy” dediğimiz şeye Türkler “Padişah Kapısı”, derler. Sultan içeri girdi ve yandaki bir divânhaneye gitti. Oturması için hazırlanmış kadife döşeli beş basamakla çıkılan bir sedirde, âdetleri üzere, terzilerin çalışırken oturdukları biçimde, oturdu. Sonra, divânhanenin yanında başka bir yerde beklemekte olan paşalar gelip sultanın önünden geçtiler. Divânhaneye girdiler ve divâna katılması âdet olan herkes yerini aldı. Divânhanenin duvarı boyunca sultandan olabildiğince uzakta idiler.

Başlangıçta sultanın dava dinlediği ve hükümet işlerini yönettiği yer demek olan Kapı, Dergâh-ı Âli veya Bâb-ı Âli, sonradan Osmanlı hükümeti anlamında kullanılır olmuştur.

Devlet protokolünde değişiklikler yapan Fâtih Sultan Mehmet, 1475 dolaylarında Divân-ı Hümayûn toplantılarına şahsen başkanlık etmeyi bırakmıştır. Ancak, şikâyetleri şahsen işitmek sultanın ihmal edemeyeceği temel bir görev olduğundan kasr-ı adâlet’te divân odasına bakan kafesli bir pencere açtırttı. Perde arkasında toplanılarda daima hazır olduğu hissini vermekle beraber istediği zaman dava ve tartışmaları izleyebilirdi.

43 *Le voyage d’outremer*, ed. Ch. Schefer, (Paris, 1392), s. 140.

Bu pencere bir batı kaynağında şöyle betimlenmiştir.⁴⁴

Gizli bir koridorun sonunda, dinleme yeri olarak kullanılan küçük, dörtgen bir pencere var. Bu, bürümcük ya da siyah taftadan bir perdeyle örtülü, sepet gibi örülmüş bir kafestir. Adı “tehlikeli pencere”dir, çünkü hünkâr her istediğinde görülmeksizin ve orada olup olmadığı bilinmeksizin bütün olanı biteni görüp dinleyebilir. Bu toplantılarda genel veya kişilere ait her türlü iş konuşulduğundan, herhangi bir şeyi saklamak ya da sonraya bırakmak son derece tehlikeliydi.

Devlet ricâli Divân-ı Hümayûn’da yerlerini alınca, şikâyetçilere girme izni verilir ve işe başlanırdı. Divân-ı Hümayûn, kökenindeki yüce mahkeme özelliğini hep korumuştur. III. Murat, bir keresinde halkın işlerinin ihmal edildiğini gördüğünde, işlerin anında dikkate alınmasını sağlamak üzere dinleme penceresini bırakıp divânda vezirler yanında yer almıştır. I. Ahmet, divân tartışmalarının kimi durumlarda huzurunda yapılması düzenini getirmiş ve halkı ezmekle suçlanan Kasım Paşa’nın divânda yargılanmasında, önde gelen ulemânın bu davada hazır bulunmasını istemiştir.

Divân-ı Hümayûn, 18. yüzyılda sarayda divânhânede toplanmayı bırakmış, hükümet işleri vezir-i âzamın konutunda görülmeye başlamıştır. III. Mustafa, 1766’da “başlangıçta sultanın haksızlığa uğrayanların şikâyetlerini işitmesi için kurulduğunu” ileri sürerek, Divân-ı Hümayûn’un haftada en az bir kez sarayda toplanmasını buyurmuştur.

Osmanlı sultanları, Cuma namazına, ava ya da sefere giderken halkın şikâyetlerini şahsen dinler yahut rik’a denilen dilekçelerini alırdı; çünkü “halk, sultanın onların huzur ve rahatıyla ilgilendiğini hissetmeliydi”. 1591 *nevrüz*unda III. Murat, deniz kıyısındaki yazlık sarayında kalırken, Galata ahalîşinden bir grup kayıklarla gelerek Galata kadısından şikâyetlerini bildirmişlerdi. Sultan kadıyı derhal azletmiştir. (Eski İran’da hükümdârlar, kutsal bir gün olan *nevrüz*da halkın davalarını dinlemek için yüce divân kurarlardı. Abbâsî hali felîğinde şikâyetlere bakan özel bir divan, *Divân al-mazâlim* vardı).

44 *Histoire dela décadance de l’empire grec et l’établissement de celuy des turcs*, içinde: Chalcocondyle tarihi üzerine resimler, (Rouen, 1660), s. 19.

Toplumsal konumu ne olursa olsun, herkes Divân-ı Hümayûn'a doğrudan doğruya başvurabilirdi. Reâyâ önemli işler için İstanbul'a heyet halinde temsilcilerini gönderirdi. Dolayısıyla, adâlet ve güvenliğin en emin olduğu yerler, başkente en yakın yörelerdi. Uzak bölgelerde davacılar daha çok şikâyetlerini bildirmek için kadı mahkemelerine giderler; orada kadı şikâyetleri defterine kaydeder, İstanbul'a resmi bir şikâyet mektubu gönderirdi. Dava ivediyse, İstanbul'a bir sözcü yollanırdı. Kadı yoluyla topluca yapılan başvurulara *arz-ı mazhar* denirdi. 17. yüzyılda divâna gelen şikâyet arzları dolayısıyla yazılan fermanlar, şikâyet defteri denilen ayrı defterlerde kayd olunmaya başlanmıştı. Bütün bu bürokratik ilgi, reâyânın himayesine verilen önemi vurgular.

Şikâyetler genellikle, ağır vergi yükü, vergi toplanmasına ilişkin yolsuzluklar, eşkıya ya da yerel yetkililerin baskısıyla ilgiliydi. Kimi zaman sultan, halkı göz alıcı davranışlarla memnun etme yolunu seçerek, hukukun inceliklerini bir yana bırakır, hazinenin çıkarlarını göz ardı ederdi. Özetle ister Anadolu Türkü olsun ister Balkan Hristiyan'ı, halk sultana her türlü haksızlığı ortadan kaldıracabilecek en yüce adâlet makamı, bir şefkat simgesi olarak bakmalıydı.

1661'de Denizli'den bir grup, yöre eşrafından birinin zulmünden şikâyet için İstanbul'a bir temsilci heyeti göndermişti. Ancak, sanığın etkisinde kalan Divân-ı Hümayûn üyeleri suçlamaları önemsememiş, bunun üzerine davacılar "adâleti burada da bulamazsak nereye gidelim?" diye bağırmışlardı. Perde arkasından davayı dinleyen sultan, ertesi gün için Divân-ı Hümayûn'un özel olarak toplanmasını emretmiş, davacılar haklı bulunacak sanık derhal idam edilmişti.

Yabancılar da son çare olarak sultana başvururdu. Örneğin, 1648'de gümrük vergilerindeki artıştan şikâyet etmek isteyen İngilizlerin doğrudan doğruya sultana çıkmalarını vezirler engelleyince, İngilizler, saraydan görülecek biçimde, yedi İngiliz gemisinin direklerine asılı bakır kazanlar içinde zift yakmışlardı. Hükümdâr ateşi görmüş, şikâyeti dinlemek için çavuşbaşını göndermişti.

Yerel kadıların kararlarına karşı Divân-ı Hümayûn'a başvurmak da olanaklıydı. Bu durumda dava, mahiyetine göre ya yeniden

görülmesi için aynı mahkemeye gönderilir ya da aynı bölgedeki başka bir mahkemeye aktarılırdı. Yöneticilere karşı şikâyetlere, doğrudan doğruya Divân-ı Hümâyûn bakardı.

Sultan, himaye ve adâletin yerine getirilmesi için çoğu kez, Ortadoğu devletine özgü bir gelenek olarak, müfettiş veya gizli ajan gönderme ve adâletnâme ilânı gibi başka yöntemlere de başvururdu.

Bazen sultan tebdil-i kıyâfetle bizzat teftiş yapardı. I. Süleyman sipahî, II. Ahmet ise mevlevî dervişi gibi giyinir, halk arasına karışırlandı. IV. Murat, tanınmadan yaptığı gezintilerde birçok belalıyı acımadan idam ettirmiştir. Böylece sultan, halkın saraya ve kendi gücüne güvenini pekiştireceğini umardı.

Vezir-i âzamanın temel ödevlerinden biri, zaman zaman başkentteki güvenlik önlemlerini ve pazar fiyatlarını teftiş ederek durumu sultana bildirmektir. Padişah, saray kullarını haber toplamak için gizlice göndererek, ordu ve eyâletleri yakından denetlerdi. Eyâletlerde kadıların, genellikle resmî denetim yetkisi ve rapor verme görevleri vardı.

Yeniçeri ve sipahilerin de şikâyet hakları vardı ve bunlar devlet adamlarından şikâyetlerini bildirmek için sarayın önünde toplanırlardı. Bu protesto gösterilerinin kimi zaman sultanın tahtını bile tehdit ettiği olurdu. 1588'de sipahiler, maaşları değeri yarıya düşmüş mağşûş sikkeyle ödendiğinde, şeyhülislâmdan bunun adâletsizlik olduğunu kanıtlayan bir fetvâ almış, sonra da saraya giderek malî reformun sorumlusu Mehmet Paşa'nın başını istemişlerdir. Perdeyle örtülü penceresinde dinleyen sultan, bu şikâyeti işitmiş ve kulak asmak istememişti; ancak vezirleri bunun çok tehlikeli olacağını söyleyince, Mehmet Paşa'yla başdefterdârın idamlarını emretmiştir.

Adâletin güç kullanılarak sağlanması tehlikeli bir örnek oluşturmuştur. Nitekim 1632'de kapıkulu askerleri ayaklanarak saraya girdiler. Sultanın şikâyetleri doğrudan dinleyebilmesi için Babü's-saâde önünde bir taht kuruldu. Bütün devlet ileri gelenleri, ulemâ, ordu komutanları, başkaldırının nedenlerini tartışmak için sultanın çevresinde yerlerini almışlardı. Ancak askerler, vezir-i âzamı sultana ve devlete ihanetle suçlayarak hünkârın gözleri önünde paramparça

ettiler. Bu eylem, sultanın otoritesini çiğnemek anlamına geliyordu, çünkü adâlet dağıtma gücü yalnız ona aitti.

II. Mehmet'in Divân-ı Hümâyûn görüşmelerine bizzat başkanlık etmekten vazgeçmesinden sonra, şikâyetleri ve davaları dinleme görevi doğal olarak vezir-i âzama geçmişti. Kendileri de Divân-ı Hümâyûn üyesi olan Rumeli ve Anadolu kadiaskerleri, şeriat alanına giren davalarda ona yardım ederlerdi. Divân-ı Hümâyûn toplantısından sonra sultan, divân üyelerini Bâbü's-saâde arkasındaki Arz Odası'nda kabul ederek kararlarını onaylardı. Divân üyeleri, padişahın huzuruna belli bir sırayla girerdi. İlkönce yeniçeri ağası girer, doğrudan doğruya sultana bağlı olan yeniçeri ocağına ilişkin işleri arz ederdi. O ayrıldıktan sonra kadiaskerler girer, özellikle kadıların atama listelerini sunardı. Onlardan sonra sıra ile vezir-i âzam, öteki vezirler, defterdârlar ve nişancı arzda bulunurlardı. Defterdârlar, mali işler hakkında bilgi verdikten sonra ayrılır, günün konuları üstüne bilgi vermek ve sultandan özellikle önemli atamalar ve kararlar hakkında onay almak için vezir-i âzam sultanla baş başa kalırdı.

Sultan, yabancı elçileri, yeni atanmış valileri, yeni atanmış ordu komutanlarını ve kadıları da Arz Odası'nda kabul ederdi. Doğrudan doğruya bir buyrukta bulunmak istediği zamanlarda bunu kendi eliyle özel bir fermanın üzerinde onaylar, *Hatt-ı Hümâyûn* denilen bu emri kapıgâsıyla vezir-i âzama yollardı. Hatt-ı Hümâyûn doğrudan doğruya bir emir ("beyaz üzerine") olabilir yahut çok önemli bir konuda bürolarda Padişah adına hazırlanan ferman kanûn veya vezir-i âzaman sunduğu telhis üzerine bizzat sultanın eliyle koyduğu emir biçiminde olurdu. Aslında her türlü bürokratik işlem, "bâkî emr ü ferman sultanındır" formülüyle, her hususta son kararın padişaha ait olduğunu vurgulardı. Hatt-ı Hümâyûn Kurumu, sultanın devlet iktidarının tek ve mutlak sahibi olduğunu vurgular. Ama gerçekte durumun farklı olduğu aşağıda görülecektir. Sultan, önemli kararlar almadan önce, tartışmak için vezir-i âzam ya da şeyhülislâmı gâh tek başlarına gâh güvendiği başkalarıyla birlikte saraya çağırırdı. Örneğin III. Mehmet, 1597'de bir kez divân dağıldıktan sonra vezir-i âzam ve bir başka veziri, Avusturya'yla savaş üzerine

gizli bir konuşma yapmak için deniz kıyısındaki köşküne çağırılmıştır. Sultan, bu gizli danışmanların yanı sıra, başka önemli kararlar öncesinde, kendisinin ya da vezir-i âzâmın başkanlık ettiği *meşveret meclisi* toplayabilirdi. Meşveret, *Kur'an* ve hadisin emrettiği dini bir ödevdir. Bu divânlara şeyhülislâm, kıdemli vezirler, emekli askerler ve görüşlerini özgürce söyleyebilecek başka danışmanlar çağrılabilirdi. Meşveret, genellikle savaş kararlarından önce toplanırdı. I. Murat Kosova Savaşı'ndan önce, I. Selim Memlûklere karşı saldırıdan önce böyle bir toplantı yapmış ve savaş kararı orada alınmıştı. Bu yöntem bilgi edinme ve sorumluluğu paylaşma için gerekli bir yöntemdi. Vezir-i âzam kendisi böyle bir toplantı yapmak istediğinde, önce sultanın iznini almak zorundaydı. Ancak, birtakım olağanüstü meşveret meclislerinin, sultanı tahttan indirme ve geçici hükümet kurma kararları aldığı da olmuştur. Büyük siyasî buhranlarda bu gibi kararlar, şeyhülislâmın huzuruyla Şeriat adına alınırdı.

Devletin en önemli işlevi adâletin sağlanması olduğundan, Divân-ı Hümâyûn her şeyden önce yüce bir mahkemeydi; divânın aynı zamanda bütün devlet işleri ve atamalar hakkında tartışan ve karar alan bir hükümet işlevi de vardı. Bu alanda Divân-ı Hümâyûn'da verilen kararlar, padişah hükmü şeklinde çıkar ve fermanlar *mühimme* denilen ana divân defterlerine kaydolunurdu.

Hükümetin asıl etkinlikleri, geleneksel Ortadoğu devlet anlayışına uygun olarak, siyasî, adlî ve malî üç ayrı bölümün ilgi alanlarındaydı. Devlet iktidarını korumak, iç güvenliği sağlamak ve ülke çıkarlarını yabancı düşmanlara karşı savunmak; politik sorunlar olarak vezirlerin sorumluluğu altında idi. İslâm kamu hukukunda, hilâfetin tanımlanmasında bu görevler, devletin veya halifenin temel görevleri olarak saptanmıştır. İki kadiasker adli, defterdârlar malî yetkiyi temsil ederdi. Bunların yanı sıra Divân-ı Hümâyûn'dan çıkan buyruk ve yazışmaların kanûnlara ve geleneğe uyduğunu kontrol eden bir hükümet görevlisi sıfatıyla bir nişancı, öbür adıyla *tevki*'i vardı. Bir belgeye padişah adına yasallığını sağlayan tuğrayı nişancı çekerti (resmi bir yazıyı onaylayan yazı veya alâmete tevki denirdi). Örfî kanûnnâmeleri hazırlama görevi de nişancıya aitti.

Devletin kuruluş ve gelişme dönemlerinde nişancıların hükümette büyük otoriteleri vardı. Kanûnları yazıp düzenleyen Koca Nişancı Celâlzâde Mustafa, bu nişancıların en tanınmışıdır. Beylik bürolarından çıkan belgelerin son kontrolünden sorumlu olarak Osmanlı divân dilinin oluşmasında da nişancılar önemli bir rol oynamışlardır. Erkân-ı Devlet diye bilinen bu dört makamı işgal eden kişiler, Divân-ı Hümayûn'da sultanın otorite ve iktidarını temsil ederlerdi ve doğrudan sultanın huzuruna çıkma hakları vardı. Bunlar sadece sultana karşı sorumluydular ve ancak kişisel davaları söz konusu olduğunda kadı mahkemelerinde yargılanırlardı. Resmî görevlerine ilişkin durumlarda sadece sultan hüküm verebilirdi. 1596'da başdefterdârın rüşvet almaktan yargılanması için yapılan bir öneri, "başdefterdâr, sultanın yetkesiyle iş görür ve hazineyi sultan adına yönetir. Bugüne dek bu makam hakkında hiç soruşturma olmamıştır" iddiasına dayanılarak geri çevrilmiştir.

Başlangıçta, eyâletlerdeki bütün tımarlı sipahilerin başkomutanı olan Rumeli beylerbeyinin her zaman Divân-ı Hümayûn'da oturma ve tartışmalara katılma ayrıcalığı vardı. Bu ayrıcalık, I. Süleyman tarafından vezir-i âzam İbrahim Paşa için onaylanmıştır. Rumeli beylerbeyiliği görevi vezir-i âzamlıkla birleştirilmiş, böylece ordu komuta birliğinin sağlanması düşünülmüştür.

16. yüzyılın ikinci yarısında donanmanın önemi artınca, *kapudan-ı derya* vezirlerden seçilir olmuş, böylece kapudan-ı derya'nın Divân-ı Hümayûn'a katılması sağlanmıştır. Yeniçeri ağası ve öteki komutanlarla şeyhülislâm, ancak olağanüstü toplantılara katılırlardı.

Şeyhülislâmın siyâsî bir iktidarı yoktu. I. Selim'in saltanatında hırsızlıkla suçlanan 150 hazine görevlisine ölüm cezası verilmesi tartışma konusu olmuş, Şeyhülislâm Ali Cemâli Efendi hükmün şeriata aykırı olduğunu ileri sürerek sultanla görüşme talep etmişti. Otoriter bir padişah olan Yavuz Sultan Selim, onun araya girmesine öfkelenerek, şeyhülislâma, sözlerinin, "padişahın siyâsî iktidarını çiğneme" anlamına geldiğini, "kimsenin sultanın emir ve yasaklarını sorgulama hak ve yetkisine sâhip olmadığını" söylemiştir.

Sonuç olarak, imparatorluğun klâsik döneminde sultan, mutlak politik ve idarî yetkisini yalnız vezirlere devrederdi. Eyâletlerde ya da seferdeyken yalnız vezirin olağanüstü divân kurarak dava dinleme ve hüküm verme hakları vardı. Bu arada ölüm cezası bile verebilirlerdi. Onlar, Divân-ı Hümâyûn'da yetkelerini vezir-i âzâmın rızası ya da emriyle kullanırlardı. Sultan, kendi siyaset ve yürütme yetkisini, mutlak temsilcisi olarak kullanma hakkını, yalnız vezir-i âzama vermiştir.

Fâtih Sultan Mehmet'in kanûnnâmesi vezir-i âzamı şöyle tarif eder:⁴⁵

Vezir-i âzâmın her şeyden önce vezir ve komutanların başı olduğu bilinmeli. O herkesten büyüktür; her konuda sultanın mutlak vekilidir. Hazineye vekil olan defterdar, vezir-i âzâmın denetimindedir. Bütün toplantı ve törenlerde herkesten önce vezir-i âzam yerini alır.

Kural gereği vezirler, valiler, askerler, ulemâ ve reâyâ, dilekçe ve isteklerini vezir-i âzama sunar, o da bunları, gerekli görürse, sultana iletir, işin önemine göre sultanın onayını aldıktan sonra onun tuğrası ile bir ferman çıkarırdı. Bütün atamaların, önce vezir-i âzâmın onayına sunulması gerekirdi. O, padişahın mutlak vekili olarak hükümdâra danışmadan karar alabilirdi. “Vezir-i âzâmın sultanla ilişkilerine ve kararlarına hiç kimse, hattâ öteki vezirler bile karışmamalı” idi. Hükümdâr ona, mutlak vekillik işlevinin simgesi olarak kendi mührünü teslim etmiştir. Mührün geri alınması vezir-i âzâmın azline işarettir. Bir sefere padişahın özel bir beratıyla *Serdâr-ı Ekrem*, yani başkomutan tayin olduğunda, vezir-i âzâmın iktidarı doruğuna ulaşırdı, çünkü o zaman sultana danışmadan her hususta karar verebilir, atama ve azletmekte istediği gibi davranabilirdi. Bu yetkilerle doğu seferine serdar tayin edilen Vezir-i âzam İbrahim Paşa, Defterdâr İskender Çelebi ile yetki çatışmasına düşmüş, onu idam ettirmiş, kendisinin saltanatda gözü olduğu dedikoduları yayılmış, düşmanları padişahı kandırarak idamına sebep olmuşlardır. Askerî komuta ve sivil idare yetkilerinin bir elde

45 *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, ek, s. 10.

toplanması, Osmanlı Devleti'nde Çandarlılardan beri normal bir gelenek haline gelmiştir. Önceki İslâm devletlerinde normal olarak bürokrasinin başı olan vezirle ordu kumandanı ayrı kişilerce temsil olunurdu. Çok güçlü olan Çandarlı ailesini hükümetten uzaklaştırarak vezir-i âzamlarını kulları arasından seçen ve onlara kendi mutlak vekâlet yetkisini vererek klâsik Osmanlı vezir-i âzam tipini yaratan Fâtih Sultan Mehmet'tir. Görevi, 1455'ten 1468'e kadar sürekli elinde tutan Mahmud Paşa, çok güçlü hale gelince Fâtih onu kolayca ber-teraf edebilmiştir. II. Murat'ın saltanatı sırasında, ulemâdan gelme bir bürokrat devlet adamı olan Halil Paşa'yla eyâlet ordusunun komutanı Rumeli Beylerbeyi Şihabeddin arasında rekabet vardı. Fâtih, vezir-i âzamlıkla Rumeli beylerbeyliğini bir süre Mahmud Paşa'nın şahsında birleştirmiştir. (Devlet içinde statü grupları ve temsilcileri arasında iktidar çatışmaları için ileride ayrıntılı bilgi verilecektir). Sultanın mutlak iktidarı, vezir-i âzamanın yetkisi üzerine konan bazı kısıtlamalarla korunmuştur. 1536'da İbrahim Paşa v 1614'te Nasuh Paşa, saltanata göz diktikleri iddiasıyla idam edilmiştir. Gerçekte güçlü bir vezir-i âzam sultanın tahttan indirilmesine neden olabilirdi. Ancak onun da yetkileri sınırsız değildir. Örneğin, önemli bir karar almadan önce Divân-ı Hümayûn'un öteki üyelerine mutlaka danışmak zorundaydı. Nitekim, İbrahim Paşa'nın idam hükmü giymesinde bir etmen de öteki vezirlere danışmadan hareket etme âdetiydi. Ayrıca, devletin malî ve adlî bölümlerinin başkanları olan başdefterdâr ve kadıaskerler, kendi alanlarında sultanın dolaysız temsilcileriydiler, fakat bu makamlara yapılacak atamaların mutlak denetimini vezir-i âzam elinde tutmakta idi. III. Murat, Vezir-i âzam Sokollu'nun aşırı nüfuzunu önlemek için yakınlarından Üveys Paşa'yı deftardarlığa atamıştı. Vezir-i âzamanın defterdârı denetleme hakkı vardı; ancak Fâtih Sultan Mehmet kanûnâmesinin diliyle, "Defterdâr emretmedikçe hazineye ne tek bir akçe girer ne de hazineden tek bir akçe çıkar". Buna karşı defterdâr, vezir-i âzama aylık bir rapor sunmak zorundaydı. Defterdârın azli istenirse, doğrudan doğruya sultana sunulması gerekirdi.

İkinci vakti vezir-i âzam, defterdâr ve kadiaskerler, saraydaki Divân-ı Hümâyûn toplantılarından sonra kendi bürolarına ait işleri görmek üzere kendi konutlarında divân kurarlardı. En önemli askerî birlik olan yeniçeri ocağının ağası, vezir-i âzamanın yetkisi dışında idi, ona emredemezdi. Doğrudan doğruya sultanın atadığı yeniçeri ağası, kendi konutunda ayrı bir divân kurar, yeniçerilere ilişkin sorunlarla orada ilgilenir ve davalara bakardı. Sonraları, ağanın ocak hiyerarşisinden değil, saray görevlilerinden atanması yöntemi getirilerek sultanın ocak üzerinde kontrolü arttırılmıştır. Yeniçeriler, devlet içinde sultanların ve vezir-i âzamların değişmesinde ağır basan bir güç odağı olarak politikada birinci derecede rol oynamışlardır. Öte yandan, sultana sunacağı her dilekçe hakkında yeniçeri ağası, vezir-i âzama önceden bilgi vermek zorundaydı. Bundan başka, ocağın personel memurluğunu yapan yeniçeri kâtibini vezir-i âzam seçer, böylece yeniçerilerin yönetiminde denetimi olurdu. Savaşa sultan kendisi gitmiyorsa, yeniçerilerin bir bölümü pâyitahtta kalırdı. Bütün yeniçeri ordusunun vezir-i âzamanın komutasına verildiği seferler enderdi.

16. yüzyılın ikinci yarısından sonra kapudan-ı derya da denizcilik sorunları ve donanmada ortaya çıkan davalara bakan ayrı bir divâna başkanlık eder, atamalar için aday gösterir veya atama ve aziller yapardı. Ancak vezir-i âzamanın ara sıra tersaneyi ziyaret ve teftiş etme hakkı vardı. Böylece, vezir-i âzam padişahın mutlak vekili olarak bütün idare kolları üzerinde kontrol yetkisine sahipti.

Saray personel ve yönetimine, vezir-i âzamdan bağımsız olan Kapağası, bir diğer adıyla Bâbü's-saâde Ağası veya Akhadım Ağa bakardı. Öte yandan, saraydan çıkma sırasında vali ve kumandanların atanmasında başlıca yetki sahibi olan kapağası, devlet içinde çok önemli bir mevki sahibi idi. Hariçten sultanla temas kurmak isteyenler, onun aracılığına başvurmak zorunda idiler. Sultanın en yakın adamı olan kapağası, II. Bayezid döneminde çoğu kez vezir-i âzamlık ve önemli valiliklere getirilmiş, hükümet sarayda odaklanmıştı; zira Şehzade Cem'in geri gelmesi kaygısıyla yaşayan II. Bayezid, bu makamlara yalnız kendine en yakın kimseler sıfatıyla akhadım ağalarını atıyordu. Devlet içinde yetkilerin dengesi prensibi sonucu,

sultan hepsinin üstünde otorite birliğini sağlamış oluyordu. Fakat bu sistem, I. Selim gibi kıyasat, azim ve çalışkanlık sahibi padişahlar sayesinde işlerlik gösterebilmiştir. Vezir-i âzam kapağasının azli veya kendi adayının atanması için sultana başvurabilirdi.

Devlet içinde vezir-i âzamdan bağımsız olan en büyük siyasî gücü ulemâ temsil ederdi. Kadı ve din görevlilerini atama ve azletme yetkisi elinde olan Anadolu ve Rumeli kadiaskerleri, İslâmî hukukun uygulanmasından sorumlu devlet memurlarıydılar. Şeriat alanına giren davalarda son hükmü onlar verirdi. Ulemânın başı olan şeyhülislâm, hükümet üyesi sayılmazdı, idarî-icrai yetkisi yoktu. İdarede tarafsız kalmak mümkün olmadığı inancıyla İslâm hukukunun tarafsız yorumlanması görevi, bağımsız müftülere bırakılmıştı. Medrese hocalarının ve müftülerin başı şeyhülislâmdı. Gene de şeyhülislâmın zamanla devlet işlerinde büyük etkisi olmaya başlamıştır. Yeni bir şeyhülislâm atanmasına ilişkin dilekçeyi sultana vezir-i âzam verirdi. Tabii sultan, adayı kabul etmeyebilirdi. Örneğin, 1598'de Vezir-i âzam Yemişçi Hasan'ın bütün baskılarına karşın sultan şeyhülislâmlığa kendi hocasını getirmişti. Şeyhülislâmlarla sürekli çatışma halinde olan Hasan Paşa, bunlardan birinin, Sun'ullah'ın azledilmesini sağlamıştı. Öte yandan, uyumu sürdürmek isteyen vezir-i âzam Cerrah Mehmet Paşa bütün önemli devlet sorunlarında şeyhülislâma danıştı. Şeyhülislâmın fetvâsıyla sultanlar tahttan indirilmiş; birçok vezir-i âzam da yerinden atılmıştır.

Şeyhülislâm, ulemânın başıydı. Medrese üyelerinin atanma, terfi ve azillerine ilişkin dilekçeyi vezir-i âzama o verirdi. 16. yüzyıldan sonra molla derecesindeki büyük kadıların atanma ve azline ilişkin öneride bulunma yetkisini elde ederek, bütün ulemâ örgütünün denetimini şeyhülislâm gerçekten ele geçirmiştir. Vezir-i âzam nasıl sultanın yürütme yetkisinin mutlak temsilcisi ise, şeyhülislâm da sultanın İslâm cemaatinin başı, imamı sıfatıyla dinî yetkilerinin mutlak temsilcisi sayılmıştır.

Çeşitli kısıtlamalar, vezir-i âzaman sultaninkine eşit bir güç kazanmasını önlemiştir. Fakat sultanın mutlak temsilcisi sıfatıyla bütün devlet birimlerini denetim ve gözetim hakkı vardır. Bu da, bürokrasinin

bağımsızlığını ve denetim birliğini sürdürmeye yeterli sayılmıştır. Vezir-i âzamın onayı olmadan hiçbir makamda azil ya da atama işlemi olamaz, Hatt-ı Hümayûn dışında herhangi bir sultan fermanı da çıkmazdı. Vezir-i âzam tarafından sultanın onayına sunulan Divân-ı Hümayûn kararlarının reddedilmemesi bir gelenek olarak yerleşmiştir. Vezir-i âzamın bu bağımsızlığı, Ortadoğu devletlerinin değişmez bir ilkesidir. III. Murat'tan başlayarak bu prensibin gözetilmemesi, sorumsuz saray mensuplarının araya girmesiyle güçler dengesinin ve vezir-i âzam yetkilerinin zayıflaması, Koçi Bey ve öteki lâyiha sahipleri tarafından devlette “tagayyür ve fesadın” kaynağı sayılacaktır.

Murat Paşa'yı vezir-i âzamlığa atayan I. Ahmet, kendi eliyle yazdığı bir fermanla, “sana vezir-i âzamlığı kimsenin tavsiye ve görüşüne başvurmadan verdim ve mührümü gönderdim”, demiştir. 1656'ya doğru devletin derin bir bunalıma düştüğü sırada Köprülü Mehmet Paşa vezir-i âzamlığı, şu şartlarla kabul etmişti: Sunduğu önerilerden hiçbirini sultan reddetmeyecek, bütün atama ve azilleri kendisi yapacak, sultanın vezir-i âzamdaki danışmanı olmayacak, hiçbir karıştırmayı saray benimsemeyecek ve kendisine karşı yapılan bütün iftiralar göz ardı edilecek.

Yerleşmiş bir kurala göre vezir-i âzamlığa aday ikinci vezirdi. Fakat kapıağası, vâlide sultan ya da sultanın hocası, vezir-i âzamın seçiminde önemli bir rol oynardı. Böylece bağımsızlığını koruyamaz duruma düşen yeni vezir-i âzam, yeniçeriler ya da ulemânın yardımına güvenir ya da etkili bir saray grubuna kendini sevdirecek görev süresini uzatma yollarını arardı.

Yavuz Sultan Selim gibi müstebit sultanların yanında kimi vezir-i âzamlar gölgede kalırken, Gedik Ahmet (1474) ya da Köprülü Mehmet (1656-1661) gibi vezir-i âzamların diktatörce güçleri olmuştur. Gedik Ahmet Paşa'nın güç kaynağı yeniçeri ordusu, Köprülü Mehmet Paşa'nın ki ise vâlide sultanı.

Kafes sistemi uygulanmaya başlamadan önce tahta yeni çıkan sultanlar, başkente, eyâlet valiliği süresince taşrada sarayında hizmet etmiş olan adamlarıyla birlikte gelirlerdi. Bunların iktidarı tam olarak kendi ellerine geçirme çabaları, Osmanlı iç politikasını daima

büyük ölçüde etkilemiştir. Fâtih Sultan Mehmet'in lâlası Zağanos, vezir-i âzam Çandarlı Halil'e şiddetle karşı çıkarak yeni hükümdârı Konstantiniye'yi kuşatmaya teşvik etmişti. Ferihten sonra rakibini idam ettirmiş ve vezir-i âzam olarak yerine geçmiştir. II. Selim tahta çıktığında, eski hocasının tavsiyeleri üzerine hareket ederek Vezir-i âzam Sokollu'yu güç durumda bırakmıştı. 1579'la 1599 arasında III. Murat ve III. Mehmet'in hocası ulemâdan tarihçi Hoca Sa'deddin, devletin iç ve dış politikasına yön veren başlıca kişi idi. Resmî saray tarihçisinin yorumunca, "umur-i saltanat külliyyen onun reyine bağlı idi". Kafes sistemi getirildikten sonra vezir atamalarında vâlide sultan temel etmen olmuştur. 1596'da İbrahim Paşa, ancak III. Mehmet'in annesi Safiye Sultan'ın ısrarıyla vezir-i âzam kalabilmişti. Fakat vâlide sultanların hiçbiri Kösem Sultan kadar etkili olmamıştır. Yeniçeri ocak ağalarıyla ittifak halinde, her vezir-i âzam değişikliğinde ve IV. Mehmet'in tahta çıkışına (1648) kadar her cülûsta önemli bir rol oynamıştır. IV. Mehmet küçük yaşta tahta oturtulunca da eski egemenliğini sürdürmek istemiştir. Ancak, IV. Mehmet'in annesi, rakibi Turhan Sultan, 1651'de Kösem'i boğdurtmuş ve vâlide sultan sıfatıyla onun yerini almıştır.

Perde arkasından hükümet kararlarını etkileyebilen bir başka kişi de sultanın şeyhidir. Her sultanın bir şeyhi vardır. Tarikatlardan birinin şeyhi olan mürşit sıfatıyla, sultanın manevî rehberi sayılır, geleceği bildirerek Tanrı'nın yardımını sağladığına inanılırdı. Bu durumuyla şeyh, Orta Asya Türk hakanlarının yanındaki şamanlara yakın bir benzerlik gösterirdi. Konstantiniye kuşatması sırasında Fâtih Sultan Mehmet sürekli olarak Bayramiye şeyhi Akşemseddin'in manevî kılavuzluğuna başvurmuştu. Fethin tarihi hakkında gaipten verdiği haber gerçekleşmeyince şeyh, çoğu dönme olan askerin imandan nasipleri olmadığını ve başlarına sert, acımasız bir komutan atanmasını önermişti.⁴⁶ III. Murat'ın manevî danışmanı, Halvetî tarikatından Şeyh Şücâ o denli etkiliydi ki, yüksek bir makam isteyen herkes ister istemez önce onu ziyaret etmek zorunda kalmıştır.

46 Bkz. H. İncelik, *Fâtih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, (Ankara, 1954), s. 217-19.

Bu adamların en ünlülerinden biri, sultanın dinî duygularını körüklemekle kalmayıp politikaya da karışan, I. Ahmet'in şeyhi Celvetî tarikatı şeyhi Üsküdârî Mahmud Hüdâî Efendi'dir. Örneğin, Ruslarla barış antlaşması yapılmasını, Rusların Terek, Ejderhan ve Kazan kalelerini bırakmaları koşuluyla, barış tavsiye etmiş; hapisteki kadıların salıverilmesi için uğraşmış ve Ahmet Paşa'nın Mısır valisi atanması öğüdünü vermiştir.

Osmanlı politikasını belirlemekte kamuoyunun da genellikle kabul edildiğinden daha büyük bir etkisi vardır. Daha 16. yüzyılın ikinci yarısında kapıkulu askeriyeye zanaatkârlar arasında bir çıkar birliği vardı. Kapıkullarının birçoğu zanaatkâr ya da tüccar olmuş, bazıları da paralarını ticarî girişimlere ya da faize yatırmıştı. İstanbul halkı her zaman ayaklanmaya hazırды; bu tür karışıklıklar genellikle malî ve ekonomik sıkıntı zamanlarında patlak vermiştir. Hükümetin kötü önlemleri sonucu sıkıntıya düşen halk ulemâyı başlarına alarak harekete meşru bir görünüm verirdi. 1648'de Sultan İbrahim'in, 1687'de IV. Mehmet'in, 1703'te II. Mustafa'nın, 1730'da III. Ahmet'in ve 1807'de III. Selim'in tahttan indirilmelerine yol açan ayaklanmalar bu türdendi.

Halk ayaklanmaları ancak kapıkulu askerlerinin ve ulemânın iş birliğiyle başarılı olabilirdi. 1651'de, İstanbul halkı yeniçeri cuntasının iktidarına karşı ayaklanmıştı. Yasalar reâyânın silâh taşımamasını yasakladığından, eyâletlerde köylü ayaklanmaları seyrekti. Köylülerin toprağı bırakıp dağılması devlete ayaklanmalar kadar kaygı veren bir çeşit eylemsiz direnişti; çünkü bu durum, devlet hazinesini ve tımar sahiplerini gelir kaynaklarından yoksun bırakarak imparatorluğu güçten düşürdü. Köylünün topraklarını terk edip dağılmasından, "perâkende" olmasından korkan devlet, zaman zaman köylüyü kayıran önlemler alır, kimi zaman vergileri azaltmaya veya affetmeye mecbur olurdu.

Osmanlı sultanlarının kamuoyunu kendilerinden yana çekme zorunluluğı, onları âdil düzen politikasını yenilemeye iten önemli bir faktördür. Hükümdâr sevilmezse, halk arasında, şeriâta saygı göstermediğı, şarap içtiğı ya da başka uygunsuz davranışlarda

bulunduğu söylentileri ortalığa çıkardı. Bir despot olan IV. Murat, kendisi hem içki düşkünü hem de içki yasağının en acımasız destekçisiydi. Osmanlı sultanları şerîata sadık görünmek için, namazlarını savsaklayanların ya da oruç tutmayanların cezalandırılması için zaman zaman genel emirler çıkarır, meyhane ve genelevlerini kapattırırlardı. Kendileri cuma günleri camiye giderek cemaatle namazı hiç aksatmaz, yoksullarla dervişlere sık sık sadaka dağıtırlardı. Kurban bayramlarında, yalnız İstanbul'da üç bin olmak üzere, binlerce kurban kesilip yoksullara dağıtıldı. Sultan, Mekke ve Medine'ye her yıl on binlerce altın dükalık hediye gönderir, sürre alayı denen bu hazine katarı Mekke ve Medine'ye varış yolu boyunca büyük merasim ve gösterilere neden olurdu.

Sultanlar dinî önderlerden, özellikle halkça tutulan şeyh ve dervişlerden her zaman çekinmişler ve bunları kendilerine yaklaştırmaya ya da sert önlemlerle onlara boyun eğdirmeye çalışmışlardır. Bu şeyh ve dervişler, genellikle muhalif halk hareketlerinin baş propagandacılarıydılar. Örneğin, III. Mehmet'in saltanatı sırasında hükümet, camilerde vaazlarıyla İstanbul halkını kışkırtan bir şeyhi kentten sürmüş, fakat nüfuzlu bir Nakşibendî şeyhi olan Mahmud'u 1639'da idam ettirmiş, yanına yedi sekiz bin kadar yandaş toplamış olan Sakarya Şeyhi'ni de Ilgın'da öldürtmüştür.

Çağdaş eleştirilerde, 17. yüzyılın ilk yarısındaki politik bunalımın temel sebebi, otorite birliğinin, vezir-i âzamın bağımsızlığının yitirilmiş olması ileri sürülmüştür. Köprülü Mehmet Paşa'nın, 1656'da diktatörce yetkilerle vezir-i âzam atandığına yukarıda değindik. Kendisinden sonra bu makama, oğlu Fazıl Ahmet (1661-1676) geçmiştir. Saraylılar ve yeniçeri cuntasının iktidarı yerine Köprülüler yönetimi boyunca hükümet işleri vezir-i âzamın kongından yönetilmiş, sonuçta saraydaki Divân-ı Hümayûn toplantıları eski önemini yitirmiştir. Sultan, arz ve telhis denilen raporlarla durum hakkında bilgi alır, emir ve isteklerini Hatt-ı Hümayûn denilen kendi eliyle yazılmış bir notla geri gönderirdi. Bu Hatt-ı Hümayûnlar, genellikle Bâb-ı Âlî'nin kararlarını değiştirmeyen kısa yinelemelerden ibarettir.

Hükümetin vezir-i âzâmın konutuna, Bâb-ı Âlî'ye taşınmasıyla Divân-ı Hümayûn vezirleri arka plana düşmüş; doğrudan doğruya vezir-i âzâmın hizmetindeki üç görevli önem kazanıp öne çıkmıştır. Bunlar, vezir-i âzâmın politik ve askerî konularda temsilcisi olan Kâhya Bey, Divân-ı Hümayûn'da şikâyet ve davalara bakan Çavuşbaşı ve uzun bir süredir Divân-ı Hümayûn'un başkâtipliğini yapmakta olup, devlet antlaşmalarıyla nizamnâmeleri muhafaza eden Reîsü'l-küttâb idi. 1720'den sonra bu görevliler, Paşa Kapısı veya Bâb-ı Âlî'deki toplantılarda, vezir unvanıyla devletin birer üyesi haline gelmişlerdir. Makamları 19. yüzyılda, sırasıyla, içişleri, adâlet ve dışişleri bakanlıkları olacaktır.

Bu süreçte defterdâr kapısı da gelişerek, malî işler için bağımsız bir bölüm durumuna gelmiştir. Başdefterdâr, haftanın belli günlerinde Bâb-ı Âlî'de yapılan toplantılara katılırdı. Vezir-i âzam, önemli kararlar almadan önce genel danışma divânları toplardı.

EYÂLET YÖNETİMİ VE TIMAR SİSTEMİ

Eyâlet Yönetimi

Osmanlı sultanları, bir bölgeyi yönetmek için ilk dönemlerden itibaren hep iki yetkili atamışlardır: askerî sınıf kökenli ve sultanın yürütme yetkisini temsil eden bey, ulemâ kökenli ve sultanın yasal yetkisini temsil eden kadı. Bey, kadının hükmü olmadan hiçbir ceza veremez, kadı da hiçbir kararını kendi icra edemezdi. Kadı, kararlarında, yani şeriat ve kanûnu uygulamada beyden bağımsızdı. Emirlerini doğrudan doğruya sultandan alır, sultana doğrudan doğruya dilekçe verebilirdi. Eyâlet yönetimindeki bu güçler ayrımını, Osmanlılar âdil bir yönetimin temeli olarak görürlerdi.

Henüz bir uc beyliği olduğu zamanlarda Osmanlı ülkesi, bir “hünkâr sancağı”yla, beyin oğullarının yönetimine bıraktığı sancaklara bölünmüştü. Sancak, hükümdârdan iktidar simgesi olarak bir sancak (bayrak) almış, askerî bir vali olan sancakbeyinin emrindeki yönetim birimidir. 1361’den sonra Osmanlı topraklarının Balkanlar’da hızla genişlemesi üzerine, denetimi elde tutabilmek için, bütün sancakbeylerinin başına bir beylerbeyi atamak gerekmişti. Selçuklularda eyâletler, sultanın *melik* unvanı taşıyan yarı bağımsız oğulları arasında bölüşülürdü. Uc (serhad) eyâletleri beylerbeyi unvanı taşıyan uc emirlerinin idaresi altında idi. I. Murat, 1362’de tahta çıkmak üzere Bursa’ya hareket ettiği zaman, güvendiği lâlâsı Şahin’i bu göreve atayarak, ilk beylerbeyliğini Rumeli’nde kurmuştur.

I. Murat, daha sonra oğlu Bayezid'i, doğuda, Anadolu'da yeni fethedilmiş bölgelerin valisi olarak Kütahya'ya yerleştirdi. Bayezid, 1393'te Rumeli'ne geçtiğinde, başkenti Kütahya olan ve bütün Batı Anadolu'yu kapsayan bir Anadolu Beylerbeyliği kurma gereği duymuştu. Osmanlı şehzadesinin oturduğu Amasya başkent olmak üzere, üçüncü bir beylerbeylik oluşturuldu. Bunlar, 15. yüzyılın ortasına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun üç beylerbeyliği olarak kalmış ve imparatorluğun her zaman omurgasını oluşturmuştur.

Fetih döneminde Osmanlı yönetiminin Rumeli eyâletlerinde kuruluşunun, iki aşamalı bir süreçten geçtiğini görmüştük. Doğrudan doğruya Osmanlı yönetiminde sancak olarak örgütlenmiş alan ile gazâya açık alan arasında, ya bir uc, sınır bölgesi ya da vasaal bir devlet olarak tampon bir bölge bulunurdu. Uclardaki beyler, merkezî hükümetten, başkente görece yakın olanlara oranla daha bağımsızdı ve beylikleri babadan oğula geçen Evrenosoğulları, Mihaloğulları, Paşayığitoğulları, Malkoçoğulları gibi ailelerdendi. Bu beylerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konumları, tıpkı Selçuklu hükümlanlığındaki Osman Gâzi'nin konumu gibiydi. Uc-beylerinin bölgelerindeki sipahiler genellikle kendi kulları ya da hizmetkârlarıydı. Sırp Despotluğu, Eflâk ve Boğdan voyvodallığı gibi vasaal devletlerdeki hanedanlara Osmanlılar, bazen içişlerinde özerklik verir, ama onları yıllık bir haraç vermek ve seferlerde yardımcı güç sağlamakla zorunlu tutardı. Bazı bölgeleri ucbeyliği, bazılarını da vasaal beylik olarak tutmayı yeğlerlerdi.

15. ve 16. yüzyıllarda ise, hükümet yeni fethedilen yerleri sancakbeylerinin doğrudan yönetimlerine vermiş, bunların başına da bir beylerbeyi atamıştır. Böylelikle yeni beylerbeylikler ortaya çıkmıştır. Yeni beylerbeyliklerinin oluşturulması, askerî düşüncelerle belirlenen uzun bir süreçten geçirdi. Örneğin, önceleri Rumeli beylerbeyine bağı olan Bosna'nın Avusturya'ya karşı askerî bir önlem olarak ayrı bir beylerbeylik biçiminde örgütlenmesi, 1463'ten 1580'e kadar sürmüştür. Özü Beylerbeyiliği, 16. yüzyılda Kazaklara karşı bir önlem olarak, Batı Karadeniz bölgesi sancaklarından oluşturulmuştur. 1533'te imparatorluktaki beylerbeylik sayısı altı idi;

Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının sonlarına gelindiğinde on altıya varmıştır.

1533'te, bütün deniz güçlerini V. Karl'a karşı birleştirme çabasıyla, Cezayir Beylerbeyliği kurularak Barbaros Hayrettin'e verilmiştir. Barbaros, *kapudan-ı derya* unvanıyla, kendi fethettiği Cezayir'le Akdeniz kıyı ve adalarındaki on üç sancağı kendi yönetiminde birleştirmiştir. 1590'dan sonra genişlikleri sınırlandırılan beylerbeylikler, o zamandan başlayarak "eyâlet" diye adlandırılmıştır. 1610'a doğru imparatorlukta böyle otuz iki eyâlet vardı (bkz. Tablo 3).

Devlet, tımar sistemini, ancak sancak sistemiyle Osmanlı yasa ve yönetiminin yeterince yerleştiği bölgelerde uygulayabilirdi. Tımar sistemi; Mısır, Bağdat, Habeşistan, Basra ve Elhasa eyâletlerinde uygulanmamıştır; dolayısıyla bunların bir derece özerklikleri tanınmıştır.

Tablo 3: 1610'a Doğru Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Mevcut 32 Eyâlet

Beylerbeylikler (Eyâletler)	Başkent	Fetih tarihi	Beylerbeylik olma tarihi
Rumeli	Edirne; sonra Sofya ve Manastır	1361-1385	1362 dolayları
Anadolu (Batı Anadolu)	Ankara ve Kütahya	1354-1391	1393
Rum	Amasya ve Sivas	1392-1397	1413
Trabzon	Trabzon	1461	1578 dolayları
Bosna	Saraybosna	1463	1580
Karaman	Konya	1468-1474	1468-1512
Kefe	Kefe	1475	1568
Dülkâdir	Maraş	1515	1522
Erzurum	Erzurum	1514	1533
Diyarbakır	Diyarbakır	1515	1515
Musul	Musul	1516 dolayları	1535
Halep	Halep	1516	1516
Şam	Şam	1516	1517-1520
Trablusşam	Trablus (Lübnan)	1516	1570 dolayları

Mısır	Kahire	1517	1517-1522
Yemen	Zebit, Sanaa	1517-1538	1540
Cezâir-i Bahr-i Sefid	Gelibolu	1354-1522	1533
Cezâir-i Garp	Cezâyir	1516	1533
Kars	Kars	1534	1580
Bağdad	Bağdad	1534	1535
Van	Van	1533	1548
Tunus	Tunus	1534	1573 dolayları
Basra	Basra	1538-1546	1546
Elhasa	Elkatif	1550 dolayları	1555
Budin	Buda	1526-1541	1541
Trablus garp	Trablus (Libya)	1551	1566
Temeşvar	Temeşvar	1552	1552
Şehrizer	Şehrizer	1554	?
Habeş	Suvakin ve Cidde	1555-1557	1557
Kıbrıs	Lefkoşe	1570	1570
Çıldır	Çıldır	1578	1578
Rakka	Urfa	1517	1600 dolayları

Sultan, bu eyâletlerin her birine kalabalık bir yeniçeri garnizonu yerleştirir, birer vali, defterdâr ve kadı atardı. Eyâlet gelirleri sipahîlere tımar olarak dağıtılmaz, vali bütün askerî ve idarî giderleri karşıladıktan sonra başkentte her yıl “salyâne” denen, sabit bir miktar vergi gönderirdi. Bu eyâletlere “salyâne eyâletleri” denmiştir.

Doğu Anadolu’nun bazı yörelerinde, aşiret reislerinin elinde babadan oğula geçen sancakların yönetimi de değişikti. “Hükümet” diye bilinen bölgelerde ise bütün gelirler aşiret beyine aitti; ancak bey, sultanın buyruğu üzerine orduya belli sayıda asker vermek zorundaydı. Sultan, bu bölgelerde yörenin önemli kentlerine bir kadı atar ve bir yeniçeri birliği yerleştirirdi.

İmparatorlukta böylece, doğrudan doğruya Osmanlı yönetiminde olanlardan ayrı, birçok özerk yönetim birimi vardı. Salyâne

eyâletleri ve hükümetlerin yanı sıra, vasal birer Hristiyan beylik olan Boğdan, Eflâk, Erdel, Ragusa (Dubrovnik), Gürcistan ve Çerkezistan ve 17. yüzyılda Kazak Hetmanlığı'yla, Kırım Hanlığı, Mekke Şerifliği ve Geylân gibi tâbî Müslüman beylikleri vardı. Ayrıca, deniz gâzisi, levent (korsan) beylerin fethettikleri Trablusgarp, Tunus ve Cezayir beylerbeylikleri uc sınır eyâleti niteliklerini korumuşlardır.

16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, hepsi bir ara haraç ödeyen Venedik, Polonya, Habsburg İmparatorluğu üzerinde kuramsal egemenlik iddiasındaydı.

Tımar Sistemi

Ancak, tipik Osmanlı eyâletlerinde tımar sistemi geçerliydi. Bu sistem, büyük bir imparatorluk ordusunu ortaçağ ekonomisine dayanarak ayakta tutabilme kaygısından doğmuş ve imparatorluğun eyâlet yönetimiyle malî, toplumsal ve tarımsal politikalarına biçim vermiştir. Nitekim bu politikaların hemen hemen hepsi, devletin askerî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla geliştirilmişti.

Para darlığı Ortadoğu devletlerinin temel sorunlarından biriydi. Altın ve daha da önemli olan gümüş, para sisteminin temeliydi. Bu metallerin kıtlığı karşısında devlet, büyük çaplı girişimler, özellikle de beslediği büyük bir ordu için para bulmakta zorlanırdı. Öte yandan, aynı nedenlerden ötürü, köylüler de en önemli vergi olan tahıl öşrünü nakit olarak ödeyemedikleri için, aynı olarak öderlerdi. Ortaçağ devleti ise, aynı ödenen vergiyi toplayıp paraya çevirme olanaklarından yoksun olduğundan, bu gelir kaynaklarını mültezimlere satardı. Böylece devlet gelir kaybeder, ordunun maaşlarını ödeyebilmek için gereken parayı toplayamazdı. Bu yüzden, devletin tarım gelirlerini askerlere tımar olarak tahsis etmesi, Ortadoğu'nun Müslüman imparatorluklarının en eski geleneklerinden biri haline gelmiş, askerlerin maaş yerine doğrudan doğruya bu gelirleri köyde oturup toplaması gerekmiştir. Başlıca gelirleri askerlere maaş olarak bırakılan bu toprak birimleri, Bizans'ta *pronoia*, İslâm ülkelerinde ise *iktâ'* veya tımar diye bilinirdi.

Bu sistemde sipahî, gelir kaynağı olan köyde yaşar, aynı olarak ödenen ürün vergisi öşrü de kolayca toplayabilirdi. Böylece asker, mültezimin yerini alır, öşrü nakde çevirme sorumluluğunu da üstlenirdi. Böylesi bir sistemin bir üstünlüğü de ortaçağ ordularının temel ögesi sipahinin, yaşadığı köyde atına kolayca bakabilmesiydi.

Bizans İmparatorluğu ve daha sonra Balkan devletlerinde köylüler, tarım vergisiyle beraber sipahîlerine yılda birer araba odun ve yem, yarım araba da saman vermekle yükümlüydüler. Buna ek olarak sipahîlerinin toprağında çalışmak ve arabalarıyla hizmet etmek zorundaydılar. Osmanlılar, Balkanlar'ı fethettiklerinde karşılına çıkan bu angarya hizmetleri nakit paraya, çift resmine çevirmekte zorlanmadılar. Zamanla, zengin Hristiyan beylerin elindeki geniş mülklerle bazı manastır topraklarını da tımara dönüştürdüler. Tımar sistemi, daha ilk dönemlerden başlayarak Osmanlı rejiminin ayırıcı bir niteliği olmuştur.

İmparatorluğun klâsik döneminde Osmanlı ordusunun en büyük bölümünü eyâletlerdeki *tımarlı sipahîler* oluştururdu. Sipahî, geleneksel silâhlar kullanan tipik bir ortaçağ atlısıdır; Osmanlı ordusunda ateşli silâh kullananlar genellikle yeniçerilerdi. Bir tahmine göre, 1475 dolaylarında ulûfe, yani nakit maaş alan, kapıkulu sipahîlerinin sayısı üç bin, yeniçerilerinki de altı bin iken, Rumeli'nde yirmi iki bin, Anadolu'da on yedi bin tımarlı sipahî vardı.⁴⁷ Yüz yıl sonra I. Süleyman zamanında ise, altı bin kapıkulu sipahîsi, on-on iki bin yeniçeri, kırk bin eyâlet sipahîsi olduğu hesaplanmıştır. 1503'de on iki bin yeniçeri, elli bin tımarlı sipahî, on bin sekban solak ve yedi yüz çavuş vardı (Firdesi, *Kutbname* 90-92).

Tımar sistemini kurmak ve sürekli bir merkezi denetim sağlamak için hükümet, eyâletlerdeki bütün gelir kaynaklarını ayrıntılı olarak saptamak ve bu kaynakların tımar olarak dağılımını gösteren defterler düzenlemek zorundaydı. Bir bölgenin fethinin hemen ardından, *tahrîr* yapılır, o sancağın gelir kaynaklarını belirlemek üzere "tahrîr

47 Bkz. F. Babinger, *Die Aufzeichnungen den Genuesen Jacopo-de-Promontorio über des Osmanenstaat um 1475*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, 1956, 8 (Münih, 1957).

emini" veya "il yazıcısı" denilen bir görevli gönderilirdi. Sonraları, her yirmi otuz yılda bir veya bölgenin vergi gelirlerinde değişiklik göze çarptığında il yazıcısı gönderilirdi. İl yazıcısı, köylerdeki bütün aile reislerinin ve bekârların (mücerredlerin) adlarını ve ellerindeki toprağın yaklaşık miktarını ayrıntılı bir tahrîr defterine, "mufassal deftere" kaydederdi. Deftere, her köyün adının altına, öşür ve çift resmine ek olarak, Hristiyanlardan alınan "ispençe" denilen ve nakit olarak ödenen bir çift vergisi para cezaları, yani cerimeler ve gerdek resmi gibi başka resimlerden elde edilecek paranın tahmini toplam-ları geçirilirdi. Her köyün ödemesi gereken gelir miktarı böylece belirlenirdi. Tahrîr tamamlanınca, sultan, yani devlet hazinesi, vezir ve beyler için ayrılan hâslar çıkartılar, geri kalanı da sipahîler arasında tımar ve zeâmet olarak dağıtılırdı. *Zeâmet*, resmî anlamda, yıllık değeri yirmi ile yüz bin akçe arasında olan bir subaşı tımarıydı. Yıllık değeri yüz bin akçeden çok tımarlara *hâs* denirdi.

Mufassal defterin başına sancak sipahîlerinin söz konusu gelirleri hangi oran ve koşullara göre toplayacağını gösteren bir kanûn-nâme konurdu. Mufassal defterlerin yanı sıra, bir de gelirlerin hâs, zeâmet ve tımar olarak dağılımını gösteren ikinci özet bir defter, icmâl defteri hazırlanırdı. Köylülcr, kanûnnâmelerdeki kurallara göre vergilerini öder, yeni bir tahrîre kadar durumları değişmezdi. Anlaşmazlık baş gösterdiğinde, kadılara kararlarında bu tahrîr defterleri yardımcı olurdu. Her tımar, bölünmez ve değiştirilemez bir birimdi, buna "kılıç tımar" denirdi.

Merkezî hükümette, nişancının dairesinde bu defterlerin her birinden birer nüsha bulundurulurdu. Öteki nüshayı eyâletin beylerbeyi saklardı. Değişiklikler, bu defterlere nişancı tarafından "derkenar" olarak kaydolunurdu.

Tımar sistemi, yüzeysel olarak ortaçağ Avrupa feodalizmine benzer; ancak ikisi arasında temel ayrılıklar vardır. Devlet, tımar sistemini uygulayabilmek için, toprak üzerinde hiçbir özel mülkiyet hakkıyla engellenmeksizin kendi mutlak denetimini kurar. Osmanlı Devleti, daha önceki İslâm devletleri örneğine uyarak, bütün tahıl ekilen tarım topraklarının "miri", yani devlete ait olduğunu ilân etmiştir. Yalnız

mülk ve vakıf toprakları bu kuralın dışında tutulmuştur. Tahrirde toprakların mülk ve vakıf nitelikleri sürebildiği gibi, sultanın iradesiyle gözden geçirilebilir, mülk ve vakıf nitelikleri kaldırılabilirdi.

Bu sistemde genellikle tarım arazisi devlete aitti. Toprağı işleyen köylüler babadan oğula geçen kiracı konumundaydılar. Tapu resmi denilen bir para ödeyerek tasarruf hakkı kazanırlardı. Köylünün toprak üzerindeki hakları yalnız babadan oğula geçer, köylü toprağı satamaz, hediye olarak bağışlayamaz veya izinsiz olarak başkasına aktaramazdı. Ancak, unutmamalıdır ki mirî topraklar üzerinde etkili kişiler, özel mülkiyet hakları edinmek için uğraşırlardı. Abbasî Halifeliği ve Bizans İmparatorluğu'nda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da devlele bireyler arasında, toprak mülkiyeti savaşı, imparatorluk toplumsal tarihinin en önemli sorunlarından biri olmuştur. Devletin zayıf olduğu zamanlarda özel mülk ya da vakıf olan toprakların alanlarında bir artış olur, hükümdârlardan biri güçlü bir merkezî otorite kurduğunda bu gibi topraklar üzerinde özel mülkiyet haklarıyla vakıfları kaldırarak devlet denetimini yeniden sağladı. I. Bayezid, özellikle de Fâtiş Sultan Mehmet bu tür reformlarla ünlüdür.

Fâtiş Sultan Mehmet, 1476 yılında bütün imparatorlukta toprak vakıf ve mülkiyet haklarını gözden geçirdiği zaman, sultanın onayından geçmemiş ya da binaları yıkılmış veya amacına hizmet etmeyen bütün vakıf topraklarının devlete geri verilmesi ilkesini uygulamıştır. Bu yolla bir tahmine göre, yirmi binin üstünde köy ve çiftlik mirî arazi haline getirilmiştir. Sultan bu reformu, tımarlı sipahî sayısını arttırmak için yapmıştır. Anadolu'da bir bölüm derviş ve toprak sahiplerinin önceki Müslüman devletlerden kalma mülkiyet haklarını tanımış, ancak bunları orduya tam donanımlı bir sipahî, eşkünci göndermekle yükümlü tutmuştu. Halefî II. Bayezid döneminde, Mehmet'in reformlarına karşı güçlü bir tepki oluşmuştur. Reform karşıtları reformun şeriata uygun olmadığını iddia etmiş, böylece özel mülk ve vakıfların birçoğu asıl sahiplerine geri verilmişti. Büyük çaplı askerî girişimleri gittikçe daha çok sipahî gerektiren I. Selim ile I. Süleyman, yeniden Fâtiş Sultan Mehmet'in politikasına dönmüşlerdir.

1528 yılında toprağın yaklaşık yüzde 87'si miriydi, devletin yüksek "rakabe"si, yani kontrolü altında idi. Bu dönemde, siyahî sayısının artmasıyla mirî topraklar, toprak sahibi eski aileler ve ulemânın aleyhine artmıştır. Devlet, askerî sınıftan kişilerin tımar beklentileri karşısında özel topraklara el koymuş, ancak 16. yüzyılın sonlarına doğru devlet mirî toprakların denetimini yeniden yitirmeye başlamıştır. Koçi Bey gibi Osmanlı yazarları, bunu imparatorluğun çöküşünün baş nedenlerinden biri sayarlar.

Tımar sistemi, devlet, sipahî ve köylünün toprak üzerinde eşzamanlı haklarının bulunduğu, parçalı bir mülkiyet türüydü. Tımarı elinde tutan sipahînin toprak üzerinde kanûnlarla tespit edilmiş bazı denetim hakları vardı; bu niteliğiyle de kendisine "sâhib-i arz" yani toprak sahibi denirdi. Gerçekte ise sipahînin devletten aldığı, toprağın kendisi değil, belli ölçüde bir toprak üzerinde yaşayan halktan sabit miktarda bir devlet geliri toplama yetkisiydi. Devlet ona, toprak üzerindeki denetim haklarını, gelirini güvenceye alabilmesi için vermiştir.

Sipahînin toprak üzerinde birkaç hakkı vardı: Devletin toprak yasalarını uygular, boş toprakları, sözleşmeyle ve peşin ödenen bir kira, "tapu resmi" karşılığında talep eden köylünün tasarrufu altına verirdi. Köylü ise, toprağı sürekli işlemeyi ve zorunlu vergileri ödemeyi üstlenirdi. Ekinlik, bostan ya da çayır olarak aldığı toprağın kullanımını değiştiremezdi. Toprağı üç yıl boyunca bir neden olmaksızın boş bırakırsa, sipahî toprağı başkasına verebilirdi.

Tımar sınırları içindeki boş toprağı biri yerleşmişse, sipahî ondan yalnızca yasal vergileri alırdı. Devlet, verimli toprak alanını arttırmak için, tımarına köylü yerleştirerek ekilen toprağı arttıran sipahîyi ödüllendirirdi.

Kendisinin ve hayvanlarının ihtiyaçları için sipahî, bir çift öküzün sürebildiğı, dolayısıyla yerine göre altmışla yüz elli dönüm arasında değişen bir "çift" veya çiftlik toprak ya da bir bağ veya meyve bahçesi alırdı. Ne sipahî ne de akrabaları köylünün elindeki toprağın mülkiyetini ele geçirebilirdi. 16. yüzyılın ikinci yarısında bu sipahî çiftlikleri de toptan köylülere verilmiştir. Dolayısıyla tımarlı

sipahî, ancak devletin toprak yasalarını uygulayan bir devlet görevlisi durumundaydı.

Reâyâdan bir aile reisi, tek bir aileyi geçindirecek büyüklükte bir çiftlikten daha çoğunu elinde bulunduramazdı. Ölümü üzerine çocukları bu toprağı ortaklaşa çalıştırabilir, fakat bölemezlerdi. Çifti olan bir köylü, sipahiye toprak ürünlerinden sekizde bir alınan oşrûn yanı sıra bir de yıllık yirmi iki akçe çift resmi ödendi. Başlangıçta bazı hizmetler yerine alınan bu nakdî vergi, Bizans zamanında köylünün *pronoia* sahibine borçlu olduğu saman, yem, odun ve diğer hizmetlerin karşılığı bir ödeme idi. Gördüğümüz gibi, Osmanlılar, bu gibi feodal hizmetleri, ellerinden geldigince, nakit olarak belirlenmiş vergilere dönüştürmeye çalışmıştır. Çift resmi zamanla bölgesine göre, 33, 50, 100 akçe olarak tespit edilmiştir.

Reâyâ ve Tımar

Devlet, sipahiye gelirini garantilemesi için reâyâ karşısında birtakım haklar tanımıştı. İster Müslüman ister Hristiyan olsun reâyâ, sözcüğün en geniş anlamıyla, askerî sınıftan tamamıyla ayrı, üreten ve vergi veren tebaa idi. Daha dar bir anlamda ise, kanûnî konumları kentli ve göçebelerden ayrı köylü halktı.

Sipahiye verilen tımar hem toprağı hem de üzerindeki köylüleri kapsardı. Ekilebilir toprak, üzerinde çalışacak emekten daha bol olduğu için 15. yüzyılda reâyâ bütün tarımsal girişimlerin vazgeçilmez öğesiydi. Köy nüfusunun azlığı ve tımarlarda kullanılmayan toprak bolluğundan dolayı, tımarlılar birbirlerinin reâyâlarını kandırmak için sürekli savaş halindeydiler. Reâyâsı kaçan sipahî gelirini kaybederdi. Bu nedenle de yasa, reâyânın yerleşim yerini bırakıp başka yere gitmesini yasaklamıştı. Sipahî, kaçak bir köylüyü on beş yıl içinde toprağına dönmeye zorlayabilirdi; fakat bunun için kadının hükmü gerekliydi. Başka biri gelip bırakılmış toprağı işler ve oşrûnı öderse sipahî kaçak köylüyü dönmeye zorlayamaz, ondan ancak “çift resmi” alabilirdi. Köylü, kentte bir iş edinmişse, sipahiye yılda bir altın dükadan biraz fazla tutan “çift bozan akçesi” denen

tazminatı ödemek zorundaydı; ancak sipahî onu toprağına dönme-ye mecbur edemezdi.

Bu koşullar, 16. yüzyılda değişmeye yüz tuttu. İmparatorluk nüfusu hızla artarak ekilen toprakların da artmasına neden olmuş görünüyor. I. Süleyman dönemi tahrir defterlerinin gösterdiği gibi ekili alan, büyük ölçüde genişlemiştir. Bu dönemde ekimde kulanılan alan, zamanın teknolojisinin izin verdiği sınırlara ulaşmışa benzer. Ayrıca, toprağın değeri arttığı gibi toprak gelirleri de artmıştır. Toprağı bırakan köylülere karşı yasaların gevşemesi de, köyden kente doğru nüfus akışını teşvik etmiştir.

Devlet sipahîye başka yetkiler vererek onu köydeki düzenden sorumlu kılmıştır. Ufak suçlar için köylüden toplanan para cezalarının yarısı sipahînin, yarısı da sancakbeyinin olurdu; ancak, para cezası verme yetkisi sadece kadiya aitti. Sipahî, kanûnsuzluk eden birini tutuklayabilir ama para cezası alamazdı. Sipahî, tımarını oluşturan köyde oturur ve seferde askerî görevlerini yerine getirir, ancak tarımsal üretilenle kendisi uğraşmazdı. Sipahînin köyde yaşamasını sağlamak için Osmanlı kanûnnâmeleri köylüye bir dizi ufak tefek hizmetler yüklemişti. Sipahîye ev yapmakla yükümlü olan köylüler, ona öşür mahsûlünü koymak için bir ambar yapmak, sipahînin öşrünü ambara ya da satmak için bir günlük yoldan uzak olmayan pazara taşımak zorundaydılar. Sipahînin çayırındaki otların biçilmesine de katılmak durumundaydılar, ama kanûnnâmeye göre samanı ambara taşımaya mecbur değillerdi. Sipahî tımarına ait başka bir köyden gelmişse, köylü üç gün süreyle konukseverlik göstermek, sipahîye ve atına bakmakla yükümlüydü. Yasalar köylünün bayramlarda sipahîye armağan verme âdetini de onaylamıştır. Köylünün bir günden üç güne kadar sipahînin çiftliğinde çalışma geleneği ise, bazı bölgelerde süregelmiştir.

Her sancağın kanûnnâmesi, köylünün vermesi gereken vergi ve hizmetleri tek tek saymıştır. Sipahî bunlara yenilerini ekleyemezdi. Devlet buna o kadar önem verirdi ki, gerçekte kanûnnâmelerin başlıca maddeleri, sipahîyle reâyâ arasındaki ilişkileri düzenleyen maddelerden oluşmuştur. Kurallara aykırı hareket

eden sipahî, tımarını yitirebilirdi. Bu bakımdan reâyâ, hiç kuşkusuz, ortaçağ Avrupa'sının serflerinden daha şanslı bir durumdaydı. Aradaki başlıca fark, Osmanlı köylüsünün merkezî bir devletin ve merkezî bir hukuk sisteminin koruması altında yaşamasındaydı. Gene de, 15. yüzyıl gibi erken bir dönemde reâyânın durumuyla ilgili sultan fermanları, sipahîlerle beylerin ayrıcalıklarını kötüye kullandıklarını gösterir. Kanûnsuzlukların temel nedenlerinden biri, sipahîlerin eski feodal gelenekleri sürdürme çabalarıydı. Sultana köylüler, yasadışı ve aşırı para cezalarından yakınmış, özellikle sancakbeyleriyle kadıların asayiş ve şüphelileri takip bahanesiyle köylülerin evlerinde kalmalarından, maiyetlerini ve hayvanlarını bedavadan beslemeye zorlamalarından şikâyet eden dilekçeler göndermişlerdir. Ayrıca, sipahîlerin yasadışı vergiler icat ederek para toplamalarından ve öşrü, ürün yerine nakde çevirerek alma çabalarından da yakınmışlardır. I. Süleyman, bu tür uygulamaları yasaklayan birçok ferman çıkartmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu reâyâsının büyük çoğunluğu, tımar ve hâs topraklarına bağlı çiftçiler olmakla birlikte köylü sınıfı içinde farklılıklar da vardır. Bizans hukuku gibi Osmanlı hukuku da, köylüleri bir ya da yarım çifti olanlar diye ayırmış, az topraklıları evlilik durumlarına göre sınıflandırmış, reâyâ vergilerini de bunlara göre koymuştur. Osmanlılar, fethettikleri Bizans ve Balkan ülkelerinde *elefteroi* yani “özgürler” diye bilinen, kayda geçirilmemiş topraksız bir grup köylü bulmuşlardı. Osmanlı döneminde, topraktan kaçan ya da deftere geçirilmemiş reâyâ, baba ocağını bırakmış oğullar ve kaydedilmemiş göçebeler de aynı biçimde, tek bir sınıf olarak görülmüştür. Bu topraksızlar, genellikle tımar topraklarında geçici tarım işçisi yani “ırgad” ya da çiftçi olarak çalışır, öşür ve dönüm başına hesaplanan reâyâ vergilerini tımar sahiplerine öderlerdi. Aynı yerde üç yıl süreyle kalırlarsa o tımarın reâyâsı olurlardı. Devlet topraksızlarla göçebeleri yerleştirmeye çaba göstermiştir.⁴⁸

48 Bkz. C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Göçebeleri İskân Teşebbüsleri*, (İstanbul, 1960).

Durumları Batı Avrupa serflerinininkine benzeyen “ortakçı kul- lar” da başka bir sınıf oluşturmakta idi. Bunlar genellikle, sultan- ların ve yönetici sınıf üyelerinin mülk ve vakıflarında çalıştırdıkları savaş tutsakları ya da satın aldıkları kölelerdir. Bu tür toprakların mülkiyetini ellerine geçirenler, tarım emekçisi olarak tahrir defterle- rine kayıtlı reâyâyı çalıştıramayacağı için, kayda geçirilmemiş reâyâyı topraklarına çekmeye ya da köleler satın alıp toprağa yerleştirmeye çalışırlardı. Yönetici sınıfa ait mülklerin çoğu böyle kurulmuştur. Bu sistem Osmanlı Devleti’nin ilk yıllarından beri vardı; ama ancak 16. yüzyılın sonundan sonra yaygınlaşmıştır.⁴⁹

Saray ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere, pirinç ekimi ve başka tarımsal girişimlerde devlet ortakçı kul kullanmıştır. Fâtih Sul- tan Mehmet, İstanbul çevresindeki boş köyleri şenletmek için yüz kadar köye savaş tutsaklarını ortakçı olarak yerleştirmişti. Bunlar kendi durumlarında olmayanlarla evlenemez, hasatlarının yarısını devlete verirlerdi. Ortakçıların çoğu 16. yüzyılda reâyâ olmuşlardır.

İngiliz gezgini H. Blount, 1634 dolaylarında, rımar sisteminin, “bulundukları eyâlet topraklarını kontrol altında tutup, iyi ekilip biçilmelerini sağlamayı” amaçladığı gözleminde bulunmuştur.⁵⁰ Bu kurumun esas amaçlarından biri, gerçekten de kamu düzenini ve toprağın işlenmesini sağlamaktı. Köylere kadar uzanan güven- lik sistemi, reâyânın eşkıyalığa karşı korunmasına ve suçluların izlenip cezalandırılmasına olanak sağlıyordu. Subaşı ve sancakbe- yi, kendi bölgesindeki güvenlikten sorumluydular ve sancaklarını dönem dönem dolaşarak haydutlardan temizlerlerdi. Kadıların verdikleri bedensel ceza hükümlerini yerine getirme görevi yalnız sancakbeyine aitti.

49 Ö. L. Barkan, “XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İş- çiliğinin Organizasyon şekilleri, I: Kulluklar ve Ortakçı Kullar”, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, I, 1 (1939): s. 29-74; 2 (1940): s. 14-44; 4 (1940): s. 448-456. Yeni baskı için bkz. Ö. L. Barkan, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, (İstan- bul, 1980), s. 575-716.

50 *A Voyage into the Levant, A Collection of Voyages and Travels... Compiled from the Curious and Valuable Library of the Late Earl of Oxford*, (Londra, 1745) içinde, s. 533.

Tımarlı Sipahî Ordusu

Tımar sistemi, her şeyden önce, merkezden denetlenen büyük bir sipahî gücü besleyerek, sultanın ordusuna asker sağlamak için tasarlanmıştır. Tımarlı sipahî köyde kendi atına kendi bakardı; silâhları yay, kılıç, kalkan, mızrak ve gürzdü. Tımar geliri belli bir miktarı aşılırsa, cebe de (zırh) giyinmek zorundaydı. Sipahiler, her üç bin akçelik tımar geliri için bir “cebelü”, yani tam donanımlı bir atlı asker sağlamak zorundaydı. Beyler ise her beş bin akçeye karşılık bir cebelü sağlardı. Böylece 16. yüzyıl başlarında dokuz bin akçelik tımarı olan bir sipahî cebe giyer ve orduya üç cebelü ile, bir de çadır getirirdi. Sipahilerin maiyetleri ne kadar büyük olursa saygınlıkları da o kadar büyük olurdu. Dolayısıyla, bütün cebelüleri kapsayan sipahî ordusunun tam sayısını belirleyebilmek güçtür.

Sultan beylerbeyine sefer fermanı gönderdiğinde sipahiler, su-başlıların kumandasında, sancakbeyinin sancağı altında toplanırdı. Sancakbeyleri de beylerbeyinin bayrağı altında toplanır, sonra her beylerbeyi emredilen zamanda ve yerde sultanın ordusuna katılırdı. Daha sonra sultan, bir tür teftiş olarak, ordusuna geçit resmi yaptırırdı. Tımarlılar hafif süvari birlikleriydi. Savaş düzeninde ordunun iki kanadında yer alır, düşmanı hızla çevirmelerini sağlayacak bir yarım ay oluşturlardı. Bu birlikler, hem merkezî hazineden herhangi bir ödenek almadıklarından hem de atları yaz sonunda yorgun olduğundan, güz başlangıcında yurtlarına dönmek isterlerdi. Böylece sefer mevsimi marttan ekime kadar sürer, Osmanlı ordusu da güne doğru en zayıf durumunda olurdu. Bu durumu bilen Hunyadi gibi bazı Avrupalı generaller hep bu vakitlerde saldırıya geçmiştir. Hafif zırhlı süvari, Orta Asya’dan beri tüm Türk-Moğol ordularının temel kuvvetini oluşturmuş ve batı orduları karşısında üstünlük sağlamıştır.

Tımarlar, komutan olan subayın “arıza”sı yani dilekçesi üzerine verilirdi. Sultan, dilekçe uyarınca bir fermanla belli değerde bir tımara atar, sancakta bu değerde bir tımar boşalınca da beylerbeyi başvuran kişiye bir tezkere verirdi. Tezkereyle merkeze gelen aday sultanın beratıyla o tımarın sahibi olurdu. İlk kez tımar alınırken zorunlu olan işlem buydu; daha sonra beylerbeyileri doğrudan doğruya

kendi beratıyla Rumeli'nde 5.999, Anadolu'da 2.999 akçeyi aşmayan tımarlara atama yetkisine sahipti. 15. yüzyılda, özellikle de sınır bölgelerinde, birçok sipahî yalnızca beylerbeyi veya sancakbeyinin beratıyla, hatta subaşının tezkiresiyle tımar edinebilmiştir. 16. yüzyılda merkezî yönetim tımar dağıtımı üzerindeki denetimini sıkılaştırmıştır. Sultanın buyruğu olmadan bir tımarlının tımarı geri alınamazdı. Osmanlı tımar sistemini Avrupa feodalizminden, bu sıkı merkezî denetim ayırır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nde Avrupa örneğine benzer herhangi bir hiyerarşik bağımlılık ya da vasallık bağı yoktu. Ancak ilk dönemde, Hristiyan bağımlı beylerle sultan arasında benzeri vasallık ilişkileri olmuştur.

Tımarı hak kazanan kişi ancak askerî sınıftan olabilirdi. Reâyâyâ tımar vermek mutlak olarak yasaktı. Babası askerî sınıftan olanlar ya da sultan veya bey kulu olanlar, askerî konum kazanırlardı. Osmanlılar, yeni fethedilen ülkelerin Osmanlı askerî sınıfınıninkine benzer konumdaki sınıf üyelerini kendi askerî sınıfına kabul etmiştir. Bu yolla birçok feodal Hristiyan beyi zaim veya tımarlı sipahî olmuştur. Bunlar ya da oğulları, zamanla, İslâm'ı kabul etmiştir. 15. ve 16. yüzyıllarda tımarlı sipahîlerin büyük bir bölümü, yeniçeriler gibi kul aslından idi. Müslüman Türkler arasında yalnız gönüllü asker olup savaşta üstün hizmet gösterenler, bir de ucbeylerinin yandaşları tımar alabilirdi. Arnavutluk bölgesinin 1431 yılı istatistikleri, sipahîlerin %16'sının önceki feodal Hristiyan beyleri, %30'unun Anadolu Türkleri, %50'sinin de sultan ya da bey kulları olduğunu gösterir. Tımarların kalan %4'ü de kadı, piskopos ve saray gözdelelerinden idi. Daha sonraları, Türk kökenli sipahî oranı yavaş yavaş düşmüştür. Ölen sipahîlerin oğullarına, miktarı babalarının tımarlarının değerine göre belirlenen başka bir tımar verilirdi. Örneğin, tımarının değeri on bin akçeyle yirmi bin akçe arasında olan bir sipahî öldüğünde, birinci oğul dört bin, ikincisi üç bin akçe değerinde bir tımar alırdı. Asıl tımarın değeri yirmi binle elli bin akçe arasında idiyse, ilk üç oğula, sırasıyla, altı, beş ve dört bin akçe değerinde tımarlar verilirdi. Babalar tımarlarını, Batı feodalizmindeki gibi, vasiyetle oğullarına bırakamazdı. Oğullar, yedi yıllık bir süreyle askerî görev yapmazlarsa

sipahî konumlarını yitirir, reâyâ kaydedilerek vergiye tâbi olurlardı. Bu bakımdan, tımar sisteminde kan soyluluğu sorunu hiç olmamıştır. Sipahîliği kaldırılan bir mazûl sipahî yedi yıl içinde savaşa giderse, komutanının dilekçesiyle yeniden tımar alabilirdi.

Tımar sınıfı içinde büyük ayrımlar vardı. Hâs ve zeâmet toprakları alan beyler, genellikle saray hizmetlileriydi. Beylerbeylerinin gelirleri yılda altı yüz binle bir milyon akçe arasında değişirdi. Sancakbeylerinin iki yüz binden altı yüz bine varan değerde hâsları vardı. Subaşların ellerindeki hâs ve zeâmetlerin değerleri de yirmi binle yüz bin akçe arasında değişirdi. Bu kurallar kesinlik göstermez. Tımarlı sipahîlerin tımarları 15. yüzyılda yılda ortalama iki bin akçe dolayında idi. Bu miktar, 16. yüzyılda üç bine çıkmıştır.

Bir sancakbeyinin 1500'lerdeki yıllık geliri altın hesabıyla dört binle on iki bin arasında altın dükaya eşitti. Kadı sicilleri göstermiştir ki, aynı dönemde Bursa'nın en zengin sarraf ve tüccarlarının serveti dört bin dükayı nadiren geçiyor. Dolayısıyla, beyler ve zeâmeti olanlar, klâsik Osmanlı toplumunun en zengin kesimini oluştururlar. Buna karşılık 15. yüzyılda ortalama bir sipahînin yıllık geliri otuz-kırk altın dükaydı. Aynı dönemde bir yeniçeri ya da bir yapı ustasının da geliri hemen hemen aynıydı. Bir sipahî, üstün hizmetler karşılığında yeni eklerle tımarını arttırabilir, böylelikle yıllık gelirini dört yüz altın dükaya kadar çıkarabilirdi. Ancak, bir zeâmet elde edebilmek için çok istisnâî hizmetlerde bulunmaları gerekirdi, çünkü bu topraklar hemen hemen bütününü sultan kullarına ve bey oğullarına ayrılmıştır.

Sonraları beyler yetkilerini kötüye kullanmışlar, rüşvet karşılığında hak etmeyen kişilere tımar sağlamışlardır. Sonuç olarak, 16. yüzyılda aslında reâyâ konumundaki birçok kişi sipahî olmuştur. I. Süleyman, sisteme bu yabancı akışını yasallaştırdığı zaman, başka bir seçeneği yoktu; ama sonradan politikasını değiştirmiş, sipahî oğlu olmayanların gelecekte tımar alamamaları için sert tedbirlerle başvurmuştur. Sürekli tımar talepleri, klâsik dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerinde can alıcı bir etmendi. Tımarlarını yitirmiş ma'zûl sipahîler, kapıkulu askerleri ve sınır bölgelerindeki

gönüllüler tımar edinebilmek için sürekli baskı yaparlardı. Birçok ayaklanmaların altında bu gerçek vardır.

Öte yandan, tımar olarak dağıtılacak toprak ihtiyacı, devleti sürekli olarak yeni fetih girişimlerine zorluyordu. Ayrıca, savaşta kahramanlık gösterdiklerinde tımar ve zeâmet alabildikleri için, kapıkulu askerleri toprak kazanma yolunda bir vasıta olarak savaş yanlısıydılar. Tımar ihtiyacı, böylece, Osmanlı yayılmasında itici bir güç oluşturuyordu. Tımar ve zeâmet bekleyen sınır bölgelerindeki Anadolu gönüllülerle iç bölgelerin tımarlı sipahileri arasında da çetin bir rekabet vardı. Bu gerilim, 15. yüzyılın ilk yarısında Rumeli'ndeki sınır güçlerinin merkezî iktidar karşısında niçin sık sık uzlaşmaz bir tutum takındığını açıklar. Dobruca'da Şeyh Bedreddin ayaklanmasında bunlar aktif rol almış görünmektedir.

Tımar sorunu, Anadolu beyliklerinden devralınan sipahilerle yeni kurulan Osmanlı rejimi arasındaki gerginliği de açıklar. Osmanlılar, bazı eski sipahileri kendi topraklarının mülkiyetinde bırakmış, güvenmediklerini de emekliye ayırmıştı. Ancak, yerel sipahilerle Osmanlı sultanının atadıkları arasındaki düşmanlık sürmüştür. Nitekim 1416 İzmir ve Saruhan isyanlarıyla 1468-1511 Karaman ayaklanmalarında yerel sipahiler önderlik etmişti.

I. Süleyman'ın şehzadelerinin isyanları sırasında yoksul ya da tımarları alınmış sipahilerle, tımar ya da emeklilik isteyen başkaları da isyancı şehzadelerin çevresinde toplanmıştı.

Devlet gelirin ancak bir bölümü tımar olarak ayrılmıştı. 1528 yılında 9.650.000 altın dükaya çıkmış olan devlet gelirin ancak %37'si tımar olarak dağıtılmıştı. Bu miktarın %50 kadarı doğrudan doğruya sultanın, yani devlet hazinesinindi. Bu gelirin büyük bir bölümü ise hükümdârın hâssı olarak ayrılmış topraklardan, gerisi de pazar ve ticarî vergilerle gümrük ve madenlerden geliyordu. 1528'de 750.000 altın düka tutarı ve Müslüman olmayanların ödediği cizye-yi toplama yetkisi yalnız hazineye aitti. Sultan, hazine gelirin büyük bölümünü, nakit olarak ödenen maaş biçiminde yeniçerilere ve kapıkulu sipahilerine dağıtır, kalanını da kaleleri koruyan askerlere, sarayın masraflarına ve kamu yapılarının inşa ve onarımına harcardı.

Tımar yalnız askerlere değil, bir tür maaş ya da emeklilik maaşı olarak saray ve hükümet görevlilerine de verildi. Örneğin çavuş, müteferrika ve devlet dairelerindeki kâtipler tımar ve zeâmet alabilirdi. Hatta sultan, gözdelelerine “paşmaklık” ya da “aralık” gibi adlarla tımar ve hâs gelirleri verebilirdi. 16. yüzyılın ikinci yarısında askerlik dışı amaçlar için ayrılan tımarlardaki artış, sistemin bozulmasında önemli bir etmen olmuştur.

Yönetim ve Tımar Sistemi

Bir yönetim kurumu olarak tımar sistemi, beylerbeyinden sipahiye kadar, sultanın eyâletlerdeki yürütme gücünü temsil ederdi. Sipahilerin çeşitli yöneticilik görevleri vardı. Kırsal alandaki reâyânın korunmasıyla yükümlü bir tür polis gücü oluşturdukları gibi, tımar olarak tahsis edilmiş vergilerin toplanmasında ve mirî tımar topraklarına ait yasaların uygulanmasında önemli görevler üstlenirlerdi. Eyâlet yönetiminin başında, sultanın eyâletteki temsilcisi olan beylerbeyi (mîrmîrân) bulunurdu. Beylerbeyi sipahilerle ilgili davaları dinleyip hakemlik eder, sultanın fermanlarını uygulardı. Mısır gibi önemli eyâletlerin Beylerbeyileri vezir rütbesinde olur; yetkilerini mutlak bir biçimde kullanabilir, kadıları azledip suçlulara ölüm cezası verebilirlerdi.

Beylerbeyinin emrinde bir tımar defterdârı, tımar ve zeâmetlerle ilgili işleri düzenleyen bir defter kethüdâsı ile hazineye ait gelir kaynaklarını yöneten bir hazine defterdârı vardı. Bu görevlilerin her birinin kendi daireleri olurdu. Beylerbeyinin emrindeki görevliler ve daireler başkenttekilerin örneğince düzenlenmişti. Beylerbeyinin divânı, vekili olan kethüdâsı, yazışma işlerine bakan tezkerecisi, yani kâtipli ve sultanın atadığı yukarıda anılan görevlilerden oluşurdu. Bu divân, genellikle tımar işleri, sipahilerle ilgili davalar ve halkın şikâyetleriyle ilgilenirdi. Gerektiğinde kentin kadısı da görüşmelere katılırdı.

Mısır ve Budin gibi bazı beylerbeylikler malî bakımdan özerkti. Hazine defterdârı bütün masrafları eyâletin gelirlerinden karşılar, her yılsonunda bir bilanço yaparak artan parayı hazineye gönderirdi.⁵¹

51 Bir örnek için bkz. S. J. Shaw, *The Budget of Ottoman Egypt, 1005-1006/1596-1597*, (Lahey, 1969).

Başlangıçtan beri sancak, imparatorluğun temel yönetim birimiydi. Birkaç sancak bir beylerbeylik (eyâlet) oluştururdu. Eyâlet terimi 16. yüzyıl sonlarından itibaren kullanılmıştır. Sancaklardan “paşa sancağı” diye bilinen biri, doğrudan doğruya beylerbeyinin yönetiminde olurdu. *Subaşılık* diye bilinen birkaç küçükçe birim bir arada bir sancak oluştururdu. Kendileri kasabalarda oturan subaşılar, bölgelerindeki köylerde oturan sipahîlerin komutanlarıydı. Her subaşılığın büyükçe bir köyünde, sipahîleri sefer için örgütleyen ve subaşının bayrağı altında toplayan çeribaşı adlı bir görevli olurdu. Sancağın tüm tımarlı sipahîleri üzerinde bir alaybeyi bulunurdu.

Beylerbeyinin hâs toprakları tüm sancaklara, sancakbeylerinin kiler de tüm subaşılıklara dağılmış olurdu. Gene bunun gibi, çeşitli köylerdeki hisseler, subaşılardan zeâmetleriyle sipahîlerin tımarlarını oluştururdu. Bu sistem görevlinin denetim alanını genişletmek ve tek bir kişinin bir köyün tümüne hâkim olmasını engellemek için tasarlanmıştı.

Eyâletler, kadıların idarî ve kazaî bölgeleri olan kadılıklara göre ikinci bir taksime konu olmuştur. Kadının kendisi kasabada oturur, bölgedeki çeşitli topluluklara *nâib*’lerini gönderir ve nâhiye mahkemeleri açardı. Kadı, öncelikle şeriat ve kanûnu uygulayan bir yargı hâkimi idi; ama aynı zamanda sultanın idarî ve malî emirlerinin yerine getirilmesini gözetmekle de görevliydi. Bu niteliğiyle malî işler denetçisiydi ve yöneticilerin yasadışı etkinliklerini derhal hükümete bildirmek yetkisine sahipti. Sultanın emriyle bazen eyâlette tefiş gezileri yapardı. Osmanlı yönetiminin omurgasını oluşturan kadılar, 15. yüzyılda yükselerek sancakbeyi ve beylerbeyi olabilmişlerdir. Kimi kadıların geniş yetkilerini kötüye kullandıkları olurdu. Kadı sayısı sınırlı olduğundan kadılık görevi için, tıpkı tımarlar için olduğu gibi, büyük rekabet vardı. Ülkede kadılık sayısı sınırlı olup kadı namzetleri birkaç katına vardığından kadılık iki yıla, hatta zamanla daha kısa dönemlere indirilmiştir. Kadılar, yıllarca adaylıkta bekleyebilir, atanır atanmaz da çok para kazanmak için yolsuzluktan çekinmezlerdi. Diğer bir taraftan 16. yüzyıl ortalarında yüzlerce Anadolu medresesinde o kadar çok öğrenci kadı olmak

için okuyordu ki onlara yer bulmak imkânsız hale geldi. *Sofia* denen bu öğrencilerin çeteler oluşturup kent yaşamını felce uğrattıkları ve köyleri talan ettikleri sıkça görülmüştür.

Eyâlet yönetiminin üçüncü direği hazine defterdârı idi. O da tıpkı merkezî hükümetteki benzeri gibi, hazinenin çıkarlarını temsil ederdi. Kadı gibi, o da bağımsızdı. Doğrudan doğruya başkentle haberleşebilir, beylerbeyi ve öteki yöneticileri şikâyet edebilirdi. Öte yandan, beylerbeyileri yetkilerini kötüye kullanan kadılarla defterdârları azledebilirdi; ancak bunu hemen başkente bildirmek zorundaydılar. Bu bakımdan eyâletlerde gerçek bir denetim ve denge sisteminden söz edilebilir. İdarenin merkezîleştirilmesi, eyâletlerdeki paşaların fazlasıyla güçlü olmasını önleyecek biçimde tasarlanmıştı.

Önemli kentlerde hisarlara yerleştirilmiş yeniçeri garnizonları, yerel yetkilileri gelişigüzel güç kullanmaktan alıkoyan başka bir etken idi. Bu birlikler, kentin büyüklüğüne göre, üç yüzle beş yüz arasında değişir ve yalnız sultanın emriyle eyleme geçerdi. İç ve dış düşmanlara karşı sultanın gücünü temsil eden bu birlikler üzerinde beylerbeyilerin yetkisi yoktu. Bunlar, şehirlerde kargaşayı, Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki çatışmaları önler, yolculukları sırasında elçilere refakat eder, kervanları ve hazineye taşınan paraları korurdu.

16. yüzyılın ikinci yarısında eyâletlerde karışıklığın artmasıyla, yeniçeri birlikleri irili ufaklı bütün kentlerde yerleştirilmiştir. 17. yüzyılda merkezî iktidar zayıflarken, Cezayir, Mısır ya da Bağdad gibi uzak eyâletlerde gerçek güç bu yeniçeri birlikleri eline geçmiş ve eyâletlerde yeni bir yönetici sınıfın oluşmasında ilk adım atılmıştır.

III

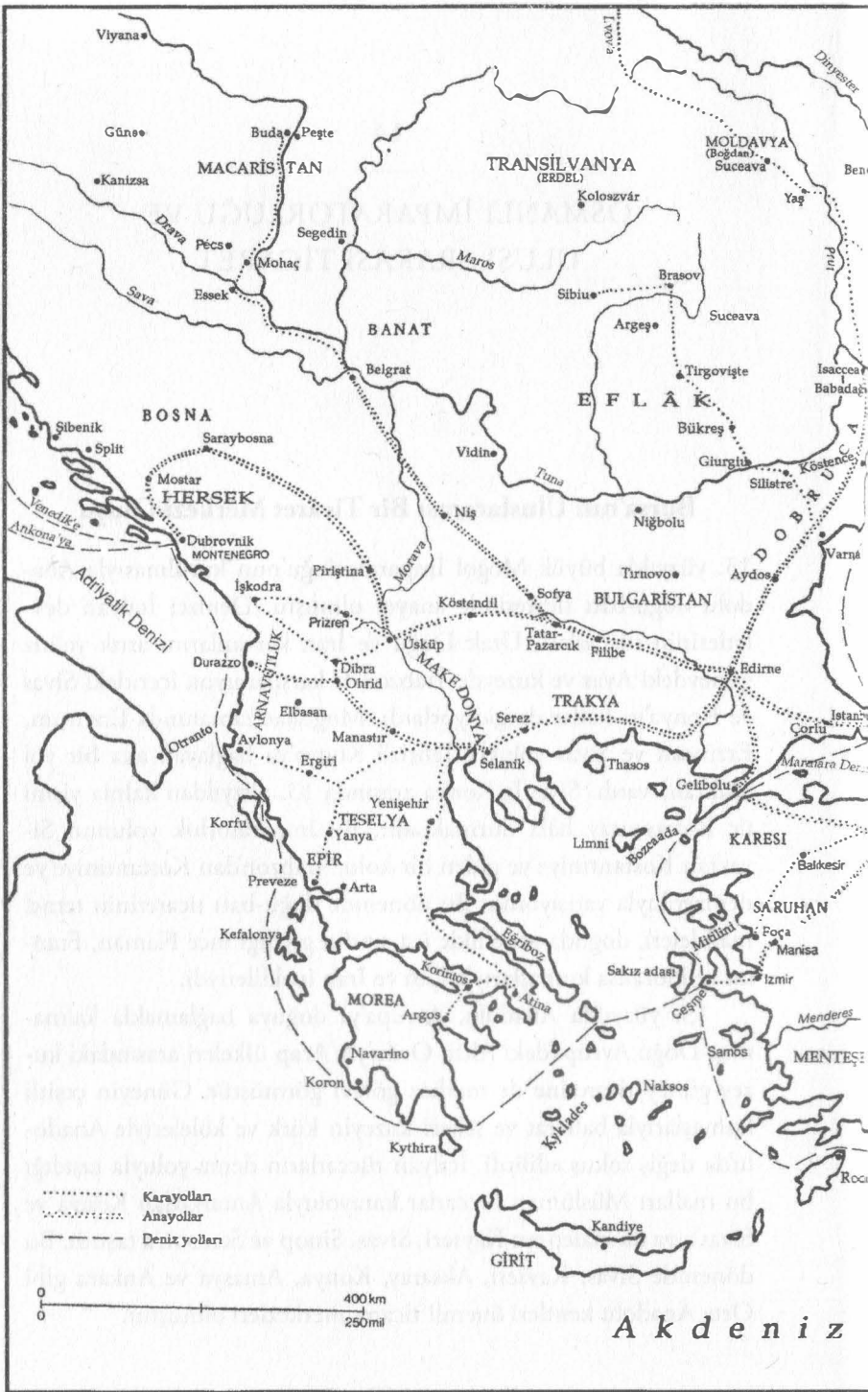
EKONOMİK VE TOPLUMSAL YAŞAM

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE ULUSLARARASI TİCARET

Bursa'nın Uluslararası Bir Ticaret Merkezi Oluşu

13. yüzyılda büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasıyla Anadolu doğu-batı ticaretinde anayol olmuştu. Denizci İtalyan devletlerinin tüccarları, Uzak Doğu ve İran kervanlarını artık yalnız güneydeki Ayas ve kuzeyde Trabzon'da karşılamıyor, içerideki Sivas ve Konya'ya kadar da gidiyorlardı. Moğollar zamanında Erzurum, Erzincan ve Sivas yoluyla Tebriz'i Konya'ya bağlayan ana bir yol (Şahrâh) vardı. Sivas'la Konya arasında 13. yüzyıldan kalma yirmi üç kervansaray hâlâ durmaktadır. Bu imparatorluk yolunun Sivas'tan Kostantiniye'ye giden bir kolu, Trabzon'dan Kostantiniye'ye denizyoluyla yarışıyordu. Bu dönemde doğu-batı ticaretinin temel maddeleri, doğuda genellikle üst sınıfın giydiği ince Flaman, Fransız ve Floransa kumaşlarıyla Çin ve İran ipeklileriydi.

13. yüzyılda Anadolu, Avrupa'yı doğuya bağlamakla kalmamış, Doğu Avrupa'daki Altın Ordu'yla Arap ülkeleri arasındaki kuzey-güney ticaretine de merkez görevi görmüştür. Güneyin çeşitli kumaşlarıyla baharat ve şeker kuzeyin kürk ve köleleriyle Anadolu'da değiş tokuş edilirdi. İtalyan tüccarların deniz yoluyla taşıdığı bu malları Müslüman tüccarlar karayoluyla Antalya'dan Konya ve Sivas'a ya da Halep'ten Kayseri, Sivas, Sinop ve Samsun'a taşırdı. Bu dönemde Sivas, Kayseri, Aksaray, Konya, Amasya ve Ankara gibi Orta Anadolu kentleri önemli ticaret merkezleri olmuştur.

Harita 2: Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaret Yolları

14. yüzyılda İran'da İlhanlı İmparatorluğu'nun çökmesi (1335) ve Batı Anadolu'da Osmanlıların ortaya çıkmasıyla (1300-1360) politik ve ticarî ağırlık merkezi Batı Anadolu'ya kayarak ticaret yolları düzeninde bir değişikliğe neden oldu.¹ 14. yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti'nin hem politik hem de ticarî merkezi olan Bursa, Anadolu'nun en önemli ticaret merkezi ve doğu-batı ticareti için bir ambar olmuştur. 1391 yılı geldiğinde Batı Anadolu'nun Balat, Efes ve Foça gibi ticaret merkezleri de Osmanlı denetimine geçmiş ve Bursa'ya bağlanmışlardır. Artık İran kervanları bu limanlara Bursa yoluyla ulaşıyordu. Üstelik II. Bayezid hâkimiyetini Amasya ve Tokat yoluyla doğuda Erzincan'a kadar yayarak bu kervan yolunun denetimini elde etmişti. İran ipek kervanları artık Trabzon'dan geçen deniz yolunu kullanmıyor, karadan Bursa'ya gitmeyi yeğliyordu. Bu yol üzerindeki Amasya ve Tokat, 15. yüzyılda ekonomi ve kültür bakımından Bursa'dan sonra Anadolu'nun en önemli kentleri olmuştur.

Bayezid, 1399 yılında Hint ve Arap mallarının Güney Anadolu'daki başlıca giriş limanları olan Antalya'yla Alanya'yı aldı. Bu ticaret, Adana ve Konya yoluyla, Halep'ten Kostantiniye'ye kadar Anadolu'yu çapraz geçen eski kara yolunu izliyordu. Osmanlılar Bursa'yı güneyle bağlayan bu yolun tam denetimini ancak 1468'de Karaman Beyliği'nin fethinden sonra ele geçirebilmiştir.

Müslüman tüccarlar artık Arabistan ve İran'dan Osmanlı toprakları üzerinden Bursa'ya güvenlik içinde gidebiliyordu. Doğu Akdeniz ticaretinin en önemli iki merkezi Konstantiniye ve Galata'da yerleşmiş Venedik, Ceneviz ve Floransa tüccarları için Bursa, doğu mallarını satın almak ve Avrupa yünlülere satmak için en yakın pazardı. İbn Battuta, daha 1334'te Orhan'ın Anadolu Türkmen sultanlarının en zengini olduğunu yazabilmiş,² Cenevizliler 1352 gibi erken bir tarihte Osmanlılarla bir ticaret antlaşması imzalamıştır. 14. yüzyıl sonunda Schiltberger, Bursa'nın ipek ticareti ve endüstrisini, Şam ve Kefe'ninkilerle karşılaştırarak, İran ipeğinin o zamanın

1 Bkz. H. İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, III, 2 (1960): s. 131-142.

2 H. A. R. Gibb, *The Travels of Ibn Battuta*, s. 450-452.

Avrupa ipek endüstri merkezleri, Venedik ve Lukka'ya (Lucca) Bursa'dan gönderildiğine dikkat çekmiştir.³

İran ipeği ticareti, Bursa'nın gelişmesinin ve zenginliğinin temel dayanağıydı. 16. yüzyılda Avrupa ipek endüstrisi büyük boyutlarda gelişmiş ve Bursa Kuzey İran'daki Esterabad ve Geylân'ın son derece ince ipeğinin uluslararası pazarı olmuştur. Medicilerin ve Floransalı başka firmaların Bursa temsilcisi Francesco Maringhi, 1501'de İran'dan Bursa'ya her yıl çok sayıda ipek kervanı geldiğini söylemiştir. Onun mektupları, İtalyan tüccarların kervanların gelişini sabırsızlıkla bekleyişini, mal alabilmek için yapılan koşuşturmayı ve şiddetli rekabeti yansıtır.⁴ Kazanç gerçekten de hayli yüksekti. İtalya'da bir *fardello* (= 79,821 kg) ipek, yetmiş-seksen dükalık bir kâr getiriyordu. Bursa'da bin dolaylarında ipek tezgâhı günde beş *fardello* ipek işliyordu. İpek fiyatları sürekli yükselmiş, 1467'de *fardello* başına elli akçeden 1488'de yetmişe, 1494'te de seksen iki akçeye çıkmıştır. Orta büyüklükte bir kervan yaklaşık iki yüz *fardello* ipek getirirdi. Bursa'da çeşitli yıllarda ipekten alınan gümrük resimlerini gösteren Tablo 4, ithalatın hacmi hakkında bir fikir verebilir:

Tablo 4: Bursa'da Çeşitli Yıllarda İpekten Alınan Gümrük Resimleri

Yıllar	Altın düka olarak gümrük resmi
1487	40.000
1508	33.000
1512	43.000
1521	13.000
1523	17.000
1557	24.000

1512'den sonra gelirlerdeki düşüş, İran savaşlarının sonucudur. 1555 barışından sonra bir yükselme görülüyorsa da toplamlar 15. yüzyıl ölçülerinin çok altında kalıyor.⁵

3 J. E. Teffer (yay.), *Travels and Bondage*, (Londra, 1879), s. 34.

4 G. R. E. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medicis*, (Cambridge, ABD, 1932), s. 122.

5 Bkz. "Harîr" maddesi, *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı.

İstanbul Osmanlı başkenti olduktan sonra bile Bursa, İmparatorluğun başlıca ticaret merkezlerinden biri olmayı yüz yıl daha sürdürmüştür. Halep uzun bir süre önemli bir ipek ticareti merkezi ve Bursa'nın rakibi olmuştur. İpek kervanları Halep'e, Erzurum yoluyla ve Fırat Vadisi boyunca ya da daha çok, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Birecik yoluyla, Tebriz'den gelirdi. Osmanlılar, 1516-1517'de Halep'i alarak bu yolların denetimini ellerine geçirdiler. O tarihten sonra İran ipeğinin Avrupalılara açık bütün çıkış noktaları artık Osmanlıların eline geçmiş bulunuyordu. 16.yüzyıl sonlarında Osmanlılar, Şirvan ve Geylân'daki Kuzey İran ipek üretim merkezlerini doğrudan doğruya kendi yönetimlerine katmayı denemişlerdir.

Bursa ticaretinde ipek tek kalem değildi. Misk, ravent ve Çin porseleni Orta Asya'dan Bursa'ya gelen malların önemli bir bölümünü oluştururdu. İranlı tüccarlar, yanlarında Avrupa yünlüleri, değerli Bursa işlemeli kumaş ve kadifeleri, özellikle de değeri İran'da daha yüksek olan altın ve gümüş sikkelerle dönerlerdi.

Casus Bertrandon de la Brocquière, 1432 yılında Şam-Bursa karayolunu betimlemiştir. Şam'da üç bin develik bir kervanla Mekte'den dönmekte olan bir hacı ve tüccar grubuna katılmıştı. Kafiledeki Türk grubunda, başlarında sultanın atadığı Bursalı bir tüccar bulunan birçok önemli kişi vardı. De La Brocquière, elli günlük bir yolculuk sonunda geldiği Bursa'da Floransalı tüccarların yanı sıra baharat almaya gelmiş Galatalı Cenevizliler bulmuştu.⁶

Bu kervan yolunda taşınan mallar genellikle baharat, çivit çeşidi, boyalar, ilaç ve dokuma gibi yükte hafif pahada ağır şeylerdi. 1487'ye doğru Bursa'ya ithal edilen safran, lök boyası ve biberden alınan gümrük resmi yaklaşık iki bin altın düka tutuyordu. Bu kervan ticareti bütünüyle Müslüman tüccarların, genellikle de çoğu büyük sermaye yatırmış Halepli ve Şamlıların elindeydi. Örneğin, Ebû Bekir ed-Dimeşki adlı zengin bir tüccar, 1500 yılında dört bin altın düka değerinde baharat satmıştı.

6 Bkz. H. İncalick, "Bursa and the Commerce of the Levant", *JESHO*, III/2 (1960), s. 137.

1480'lerde, Hindistan'daki Behmanî Sultanlığı'nın güçlü veziri Mahmud Gâvân, adamlarını her yıl Hint mallarıyla Bursa'ya gönderirdi. Bunların bazıları, 1481'de Balkanlar'a geçerek orada Hint dokumaları ve başka mallar satmıştır.

Benedetto Dei adlı bir Floransalı, kendisinin ve tüccar arkadaşlarının 1470 dolaylarında Bursa'da pamuk ve balmumunun yanı sıra baharat satın alabildiklerini kaydetmiştir. F. Maringhi'nin raporları, Bursa'nın İtalya'ya, az da olsa, baharat ihraç ettiğini gösterir. Maringhi 1501'de Floransa'daki ortağına üç çuval biber gönderdiğini, istiyorsa daha da gönderebileceğini yazmıştır. Ancak Floransa ve Bursa arasındaki fiyat farkı, ipek ticaretinden elde edebilecek kâra oranla yeterince büyük değildi. Maringhi, 1503'te yeni mal gelmezse bir kantar (yaklaşık 56,5 kg) biberin fiyatının Galata'da yirmi yedi altın dükaya çıkabileceğini yazmıştır. Bir kantar biberin 1501'de Edirne'de resmî fiyatı on sekiz altın dükaydı; ancak Portekizliler baharatı Avrupa'ya doğrudan doğruya Hindistan'dan, Atlantik üzerinden taşımaya bu tarihten önce, 1500'de başlamışlardır.

Osmanlılar ve Hindistan Ticaret Yolu

16. yüzyılda Portekizliler, bütün çabalarına karşın Hindistan ve Endonezya'dan Basra Körfezi ve Kızıldeniz yoluyla Ortadoğu'ya ulaşan ticaret yollarını kesememişlerdi. 16. yüzyılın ikinci yarısında Hürmüz'den Ortadoğu'ya baharat satışını serbest bırakmak zorunda kalmışlardır.

1509'da Portekizlilerin Hint Okyanusu'nda bir Memlûk filosunu imha etmesi üzerine Memlûk sultanı yardım için Osmanlı sultanına başvurduğu zaman, Osmanlılar gemi inşası için Süveyş'e derhal malzeme ve usta göndermişti. Yavuz Sultan Selim 1516-1517'de Suriye, Mısır ve Hicaz'ı fethetti. Portekizliler o sıralarda Kızıldeniz'e girmiş, ortalığa Mekke ve Medine'yi ele geçirecekleri korkusu yayılmıştı. I. Selim, 1517'de hâlâ Kahire'deyken, Portekizlileri Hint Okyanusu'ndan çıkarmak amacıyla Süveyş'te bir filo inşası için emir verdi. 1517'de Osmanlı amirali Selmân Reis, Cidde'ye

saldıran Portekizlileri püskürttü, sonra 1525'te donanmayla Hint Okyanusu'na çıkmak üzere Yemen'e gitti.

Portekizliler Osmanlılarla açık çatışmaya girmekten genellikle kaçınmış, Osmanlılar bunu görerek onlara Hindistan'da saldırıya karar vermiştir. Portekizlileri Kuzey Hindistan'da Diu'dan çıkarmak için 1538'de otuz gemilik bir filo Hadım Süleyman Paşa kumandasında Süveyş'ten hareket etti. Ancak girişim başarısızlığa uğradı. Yerel Müslüman yönetici, Gücerat Sultan Osmanlıların ona yardım için değil de yörede hâkimiyetlerini kurmak için geldikleri korkusuyla iş birliği yapmayı reddetti; bu başarısızlığın en önemli nedeni oldu. Fakat bu tarihte Osmanlılar Yemen ve Aden'de yerleşmeyi başarmışlardı.⁷

Osmanlı İmparatorluğu, bu yüzyıl boyunca doğrudan doğruya Hindistan ve Endonezya'dan baharat almayı sürdürmüştür. Ara sıra baş gösteren darlıklara karşın Halep, Kahire, İstanbul ve Bursa pazarlarında Avrupalı tüccarlarla Hint malları değiş-tokuşu etkin olabilmıştır. 1554'te sadece Venedikliler, İskenderiye'de altı bin kantar baharat satın almıştı. 1560'la 1564 arasındaki yıllık on iki bin kantarlık alımları da Vasco da Gama'nın Hindistan denizyolunu keşfinden önceki miktara ulaşmıştı. Bunun bir sonucu olarak Lizbon pazarı dönem dönem bunalıma girmiştir. Mısır'daki bir Portekiz casusu, 1564'te hükümetine, İskenderiye'ye otuz bin kantar baharat geldiğini bildirmiştir.⁸ Mekke'nin limanı Cidde'ye her yıl baharat yüklü yirmi gemi gelir, Osmanlı hacıları Mekke'den baharat, boya ve Hint kumaşı taşıyarak yurda dönerlerdi.

7 Hint Okyanusu'ndaki Osmanlı-Portekiz çatışması hakkında bkz. L. Dames, "The Portuguese and the Turks in the Indian Ocean in the Sixteenth Century", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1921), bölüm I; E. Denison Ross, "The Portuguese in India and Arabia, 1517-1538", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1922), bölüm I; R. B. Serjeant, *The Portuguese of the South Arabian Coast*, (Oxford, 1963); Kâtip Çelebi, *The History of the Maritime Wars of the Turks*, çev. J. Mitchell, (Londra, 1831); L. O. Schuman, *Political History of the Yemen at the Beginning of the Sixteenth Century*, (Amsterdam, 1961); *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, yay. haz. H. İnalcık, D. Quataert ile, (Cambridge, 1994).

8 F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, (Paris, 1949), s. 425-433.

Hacı kervanlarının getirdiği baharattan Şam'da alınan gümrük rûsûmu 1562'de 110.000 bin altın dükaya yükselmişti. Avrupalı tüccar, baharatın bir bölümünü Şam'da satın alarak Beyrut'tan ihraç ederdi. Gelen baharat ve boyaların büyük bir bölümü de Bursa ve İstanbul'a, oradan da Balkanlar'a ve kuzeye yollanırdı. 1545 yılında Bursa için yapılan gümrük düzenlemeleri, Avrupalı tüccarların orada baharat satın aldığını göstermektedir. 1582'ye gelindiğinde, Bursa'da baharattan alınan gümrük rûsûmu, 1487'dekinin dört katına, 7.250 altın dükaya çıkmıştı. Belgeler, Venediklilerin 1590 gibi geç bir tarihe kadar İstanbul'a kumaş getirip baharat aldıklarını gösteriyor. 1547'de bir Macar tüccarı, Bursa'ya ucuz Kersey yünlüsü getirmiş ve 110 kantar baharat almıştı. Ancak 16. yüzyıl ortalarından sonra Macarlar baharatı batıdan almaya başladılar.

16. yüzyıl boyunca, Kızıldeniz gibi Basra yoluyla da Hindistan'dan baharat gelmeye devam etmiştir. 1583'te Basra'yı ziyaret eden J. Eldred, "Hürmüz'den bu Basra Limanı'na her ay, baharat, çivit ve basına kumaşlar gibi her türlü Hint eşyası yüklü birçok gemi geliyor" diye yazar.

Suriye ve Mısır limanlarıyla Antalya, Alanya ve İstanbul arasındaki denizyolları da karayollarından daha önemsiz değildi. 1470'lerde yazan Venedikli Malipiero, Antalya'yı Anadolu baharat ticareti için hâlâ bir ambar olarak görür. 1559 yılı Antalya gümrük kayıtlarına göre, o yıl limana her biri yirmi-otuz tüccar taşıyan elli gemi uğramıştır. Bu gemilerin çoğu Müslümanlarındı. 15. ve 16. yüzyıl gümrük kayıtlarına göre, Anadolu'nun Suriye ve Mısır'a başlıca ihracatı kereste, demir ve demir eşya, Bursa ipeklileri, Ankara sofları, pamuklu dokumalar, halı, kilim, afyon, kuru yemiş, kürk, balmumu ve zifti. Suriye ve Mısır gemileri, Hint baharatı, çivit, Mısır keteni, pirinç ve şekerle Suriye sabunu getirirdi. O dönem, Antalya ve Antalya'ya bağlı limanlarda gümrük geliri yılda yedi bin altın dükaya yükselmişti.

Güney Anadolu limanlarından Mısır'a kereste ihracı eskiden beri önemli olmuştur. Toros dağlarında, asıl aşiret adlarının yerine "tahtacı" diye ün salmış, büyük bir Türkmen göçebe grubun kestiği

kereste, Antalya, Alanya, Finike ve diğer bazı limanlardan Mısır ve Suriye'ye gönderilirdi. Kereste ihracatı hükümet tekelindeydi. Kereste ve ziftten alınan gümrük rûsûmu 1477'de yıllık 3.500 altın dükaya varmıştı.

Antalya, ayrıca köle ticaretinde de merkezdi ve beyaz köle ihraç ettiği güneyden zenci köle ithal ederdi. Transit ticaretiyle meşgul pek çok Bursalı tüccar da Antalya'da otururdu.⁹ 1516-1517'de Mısır'ın fethinden sonra, İstanbul'a doğrudan denizyolu ile giden malların hacmi artmış, Antalya-Bursa yolu da eski önemini yitirmiştir. Antalya 17. yüzyılda önemsiz bir yerel liman durumuna düşmüştür.

Mısır ve Suriye, İstanbul ve imparatorluk ekonomisi için yaşımsal önem taşıyordu. Pirinç, buğday, arpa, baharat ya da şeker gibi, sultanın sarayı için gerekli erzak kalyonlarla Mısır'dan gelirdi. 16. yüzyılda Suriye saraya, yılda 50.000 kg sabun gönderirdi. Sudan altını İstanbul'a Mısır yoluyla gelirdi. Mısır bütçesinin yılda yarım milyon altın dükaya varan fazla geliri sultana gönderilirdi. Merkezi hükümet bu miktarı, altın olarak almakta daima ısrar ederdi. Mısır bütçesinden başka istekler de olurdu. Örneğin, 1532'de, Mekke ve Medine'ye on dört bin altın düka sadaka gönderilmiş, saray için şeker ve baharata 13.866, mücevher ve dokumalara ise 12.053 altın düka harcanmıştı. 1528'de imparatorluk gelirinin üçte birini sağlayan zengin Mısır ve Suriye eyâletleri, imparatorluk hazinesinin temel kaynaklarındandı.

Bu gelişmeler dolayısıyla, genellikle Rodos, Kıbrıs ve Girit'teki üslerinden hareket eden Hristiyan korsanların İskenderiye'yle İstanbul arasındaki deniz yolunu sürekli tehdit altında tutmaları pek yadırganamaz. 15. yüzyılda Doğu Akdeniz'deki en etkin korsanlar, Katalonyalıları. Fetih yılı olan 1522'ye kadar İstanbul'la İskenderiye arasındaki yolu, Rodos'taki Aziz Yahya Şövalyeleri kontrol altına almışlardı. 1517'de Mısır'ın fethinden sonra Rodos'un da alınması mutlak bir gereklilik olmuş, adayı sonunda uzun ve çetin bir kuşatmadan sonra 1522'de I. Süleyman almıştı.

9 Antalya'da ticaret hakkında bkz. İnalçık, "Bursa and the Commerce of the Levant", s. 143.

Osmanlılar, kendilerini korsanlara karşı korumak için, her zaman savaş gemilerinin eşlik ettiği konvoylarla yolculuk ederdi. Samuel adlı bir Yahudi, 1641'de elli gemilik bir konvoyun İstanbul'dan nasıl kalktığını, Çanakkale'de nasıl on iki savaş gemisiyle karşılandığını ve Ege'de kapudan-ı deryâ eşliğinde yol alışını tasvir etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu ve Karadeniz Ticareti

Karadeniz ticareti, Osmanlı ekonomisinin en önemli parçalarından biriydi ve uzun bir süre de yabancı rakipler olmaksızın sürmüştür. Osmanlılar Çanakkale'yi denetlediklerinden, İtalyanları kolayca Karadeniz ticaretinin dışında tutabilmiş ve bölgeyi, Mısır ya da Suriye gibi, imparatorluk ekonomisinin ayrılmaz bir parçası olarak geliştirebilmişlerdir. İstanbul ve Ege bölgesinin ihtiyacını karşılayan buğday, balık, yağ ve tuz gibi temel gıda maddeleri, eski zamanlardan beri Kuzey Karadeniz yöresinden gelirdi. İstanbul'u aldıktan ve Boğazlar üzerinde sıkı bir denetim kurduktan sonra II. Mehmet, bu yiyecek maddelerinin İtalya'ya ihracını yasaklamıştı. İtalyan gemileri İstanbul ve Gelibolu'da boğazları geçerken yoğun kontrol altındaydılar. Karadeniz ticareti büyük ölçüde bu metalar üzerinde olduğu için, Karadeniz de yabancılara hemen hemen kapalı hale gelmiştir. Osmanlılar, 1475'te Kuzey Karadeniz'in Kefe ve Azak limanlarını fethettiler; Kili ve Akkerman da 1484'de ellerine geçti. Bu aşamadan sonra Ceneviz ve Venediklileri bölgeye girmekten caydırmaya başladılar. 15. ve 16. yüzyıllarda Karadeniz'de görülen İtalyan gemileri ya Girit veya Sakız'dan şarap getiren Venedik gemileri ya da Galata ve Sakız'da Osmanlı uyruğu olmuş İtalyanların gemileriydi. Böylece, başta Kefe'de oturanları olmak üzere Ermeniler, Yahudiler, Rumlar ve Müslüman Türkler gibi Osmanlı uyrukları, Karadeniz limanlarıyla Boğdan ve Polonya'daki doğu ticaretini İtalyanların elinden almaya başladılar.

Fâtih Sultan Mehmet 1456'da yani Boğdan voyvodası III. Âron Osmanlı hâkimiyetini kabul ettikten iki yıl sonra, Boğdanlı tüccarlara, "Akkerman'daki tüccarların gemileriyle denizden gelip Edirne,

Bursa ve İstanbul'da serbestçe alışveriş yapmalarına" müsaade eden bir ayrıcalık vermiştir. Böylece, 15. yüzyılda Akkerman ve Kili ticareti, Boğdan Voyvodalığı'nı refaha kavuşturdu. Kefe'den Polonya'ya giden eski ticaret yolu şimdi Kili ve Akkerman limanlarıyla Boğdan'dan geçiyordu ve bu yol üzerinde Boğdan'da Suçeva (Suceava) ile Polonya'da Livov (Lwow) gelişerek birer doğu ticaret ambarı olmuşlardı. Polonya'nın; Boğdan, Akkerman ve Kili'yi ele geçirme çabaları başarısızlığa uğradı. Bu iki limanla Kefe'nin denetimi, Osmanlılar için ekonomik olduğu kadar politik bir gereklilikti.

1490-1512 yılları arasındaki Osmanlı gümrük kayıtları, kuzey ülkeleriyle Akdeniz arasındaki ticaretin üç büyük limanı olan Kefe, Akkerman ve Kili'deki ekonomik etkinliği ayrıntılı bir biçimde sergiler.

1490 kayıtlarına göre, Kefe'ye dört ayda yetmiş beş gemi uğramıştır. Bunların kaptanlarının sekizi Rum, yedisi İtalyan, biri Rus, geri kalanıysa Müslüman'dı. Gemi sahipleri arasında iki Osmanlı devlet adamı, Mesih Paşa ve Sinan Bey vardı. Gemilerin çoğu İstanbul ve Galata, Trabzon, Azak, Sinop ve İzmit'ten geliyordu. Bunlar genellikle, ortalama üç-beş tüccarın malını taşıyabilen, ufak teknelerdi. Bu teknelerle, on altısı Rum, dördü İtalyan, üçü Yahudi, ikisi Ermeni, biri Boğdanlı ve biri Rus, yüz elli yedi tüccar gelmişti. Kalan yüz otuzu Müslüman idi. Mallarının çoğu İstanbul ve Bursa'dan, Trabzon, Sinop, Kastamonu ve Amasya gibi Güney Karadeniz kentlerinden ve Ankara, Sivrihisar, Beyşehir, Uşak ve Gördes gibi Orta Anadolu merkezlerinden geliyordu. İstanbul üzerinden Kırım limanlarına Avrupa menşeli kumaşlar, Bursa ipeklileri, Hindistan baharat ve boyaları, özellikle Batı-Anadolu'nun pamukluları sevk olunmakta idi. Sinop Limanı'nı kullanan Kastamonu yöresi, pirinç, demir, pamuklu kumaş ve sof kumaşı ihraç ederdi. Tosya kenti ise önemli bir sof üretim merkeziydi. Yöre, kendi yerel ürünlerini ihraç ettiği gibi, ipek, kına ve öteki boyalarla birlikte Hint ve Arap malları için de transit merkeziydi. Sırma işlemeli kumaşlarla, kadifeler ve İran ipek yolu üzerinde Amasya'da dokunan değerli ipekli kumaşlar, Kefe'ye Sinop'tan yollanırdı. Osmanlı sarayında bile talep edilen

Amasya ipekli kumaşları ün salmıştı. Pamuklu kumaşlar da ihracata aynı derecede önemliydi. Amasya yakınındaki Merzifon, Kırım'a binlerce top pamuklu ihraç eden bir üretim merkezi olmuştu.

Kefe, özellikle şarap, rakı, fındık, gemi direği olmak üzere, Trabzon yöresinden de mal alırdı. Orta Anadolu'nun Kefe'ye ihraç ettiği en önemli mal, pamuklu kumaşlardı. Ankara'nın sof kumaşları, Beypazarı pirinci, Beyşehir'in afyonu, Uşak ve Gördes'in ünlü halıları ikinci sırada idi. Kefe, Ege bölgesinden de zeytin, zeytinyağı, fasulye, kuru üzüm, özellikle de şarap ve sirke alırdı. Bursa tüccarları ise ipekli kumaş, halı ve boya getirirdi.

Kefe yoluyla, Kırım Hanlığı, Polonya, Moskova Büyük Knezliği'yle, Deşt-i Kıpçak ve Volga Tatarlarına, Anadolu'dan yapılan ihracatın başlıca maddelerini, böylece, pamuklu ve ipekli kumaşlar ve Akdeniz yöresine özgü gıda maddeleriyle şarap oluşturunuyordu. İstanbul'dan Kefe'ye giden mallar ise, Avrupa kumaşlarıyla Arabistan ve Hindistan'dan ithal edilen mallar idi.

Güneye yapılan ihracatta da en önemli liman Kefe idi. Kırım ve Kuban bozkırından, Kefe yoluyla İstanbul'a hem kent hem de saray için gerekli olan buğday, un, tereyağı, peynir ve bal gönderilirdi. Saray mutfakları 1600'da Kefe'den tek bir siparişte iki bin kantar tereyağı istemiştir. Kırım Hanlığı'nın soyluları, bu pazarın taleplerini karşılayabilmek, tahıl üretimini arttırabilmek için, tarım işçisi olarak bozkıra Rus ve Kazak esirleri yerleştirmişlerdi. Kuzey Karadeniz step bölgesindeki yarı-göçebeler de ihracat için tahıl üretti.

İstanbul ve güneyin ihtiyaçlarını karşılayan bu bölgenin ekonomisinde Don Irmağı ağzında mersin balıkçılığı ve havyar üretimi de önemliydi. Venediklilerle Cenevizlilerin önceleri İtalya'ya gönderdikleri un, balık ve havyarın çoğu artık İstanbul'a gidiyordu. Tutulan balığın %10'unu devlet alır, fiçılarda tuzlanmış halde depolar ya da gemilere yüklerdi. Kopa ve Taman limanları yoluyla Çerkezistan kıyılarından Kefe'ye sürekli olarak, havyar ve bal akardı.

Tuz üretimi balık endüstrisiyle yakından ilişkiliydi. Kırım'ın çeşitli tuz madenleri, özellikle de Sivastopol yakınlarındaki Sarıkerman'da olanlar, İstanbul'a ve balık saklamak için kullanıldığı Azak'a

büyük miktarda tuz gönderirdi. Kırım hanı, 16. yüzyılın sonlarında, İstanbul'da satılmak üzere, yılda ortalama olarak bin iki yüz ton tuz yollardı.

Kefe ve Kefe'ye bağlı Azak, Kerç, Taman ve Kopa limanları, Tatarların Rus ve Polonya topraklarına yaptıkları akınlarda alınan esirlerin satıldığı önemli esir pazarlarıydı. Esirler, genellikle Taman'dan Kefe'ye götürülür, orada Anadolu tüccarlarının getirdiği kumaşlarla takas edilirdi. Devletin, 16. yüzyıl ortalarında esir ticaretinden yılda yüz bin altın dükalık gelir elde etmesi pazarın büyüklüğü hakkında bir fikir verir. Esir başına vergi dört altın dükaydı. Esirlerin çoğu İstanbul'a, bir miktarı da Sinop ve İnebolu'ya giderdi. Kefe esir ticareti, Osmanlılardan önce Cenevizlilerin elindeydi.

Türk-Tatar halkları, Kefe yoluyla güneye, büyükbaş hayvan, koyun, at, koşum takımı, ünlü Tatar yay ve okları, Kazan'dan maroken deri gönderirdi. Osmanlılarla Kuzey Karadeniz bölgelerinin Müslümanları arasındaki kültürel yakınlık, ticarî ve ekonomik bağları geliştirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu, 15. ve 16. yüzyıllarda Rusya ile ticarî ilişki kurmuştur. Kırım Hanlığı, Osmanlı İmparatorluğu ve Moskova Büyük Knezliği arasındaki iyi ilişkiler, 1530'lara kadar Osmanlı-Rus ticaretini teşvik etmiştir. Moskova'dan gelen mallar, Çernigof ve Kiev yoluyla, Kili ve Akkerman'a, Azak'a ve Kırım'a ise Kursk, Byelgorod ve Çerkassi yoluyla ulaşırdı. Başlıca Rus ihraç malları kürk ve demir eşyaydı; ayrıca Rus keteni, denizayısı dişi ve cıva da Osmanlı pazarlarında ün salmıştı. Ruslar, müttefik Kırım Hanlığı aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapma ayrıcalığı elde etmişler ve Rus tüccarları yalnız Kefe ve Akkerman'a değil, Bursa'ya da gelmeye başlamıştır. 16. yüzyılda Avrupalıların kürk merakı başlamadan Rus samur kürkleri ve tilki derilerinin en önemli pazarı Osmanlı kentleriydi. Osmanlı saray teşrifatında, pahalı bir kürk hediye edilmesi en büyük iltifat ve saygı işaretiydi. II. Bayezid, 1492'de papaya hediye olarak kürk ve ipekli kumaşlar göndermiştir.

Moskova hükümdârları kürk ticaretine tekel getirince Osmanlı sultanı, kürk satın almak için, çara sunulacak bir nâme ile özel

bir saray tüccarı atamaya başlamıştır. Örneğin 1577’de sultan, Mustafa Çelebi adlı birini kürk almak için dört bin altın dükayla Moskova’ya gönderdi. Çar da kendi temsilcilerini, Bursa’ya ağır sırmalı kemha almaya gönderirdi. Çarlar bu kumaşı merasim giysilerinde kullanırdı. Bir Rus tüccarı 1512’de sekiz yüz altın dükalık ipek ve tafta almıştı.¹⁰

Kuzey-güney ticaretinde Akkerman ve Kili de Kefe’yle aynı malları alıp satan transit limanlarıydı. Anadolu’dan ithal edilen su bardağı ve pamuk ipliğinden ipek kadın giysileri ve terliklerine kadar yüz yirmi kalem değişik eşya, bu limanlarla güney bölgeleri arasındaki yakın ticarî ilişkilerin göstergesidir.

Kili Limanı güneyden gelen şaraplar için önemli bir geçiş noktasıydı. Bir gümrük kaydına göre Mora, Girit ve Trabzon’dan Kili’ye gelen şarap fiçileri, “Kili’de satılmaz, gümrük resmi ödendikten sonra Polonya eyâletleriyle Moskova’ya gönderilir, oralarda yerel ürünlerle takas edilir, bu iki yönlü transit ticaretinden alınan gümrük rûsûmu da yılda altı bin altın dükaya varmakta idi.” Osmanlı Devleti, 16. yüzyılın ikinci yarısında bu şarap ticaretinin tekeli Yahudi tüccar Yusuf Nasî’ye vermiş, o da böylece büyük bir servet ve politik güç elde etmişti. Nasî’nin temsilcileri Polonya kralından imtiyaz elde ederek işlerini Livov’a dek yaymış, oradaki Polonya tüccarlarının rekabetine neden olmuşlardır. Gümrük kayıtları, Venediklilerin Girit’ten büyük miktarlarda şarap ihraç ettiklerini, Osmanlılar 1592’de Karadeniz’i yabancılara kapattığında da Giritli tüccarların Polonya’ya Friuli yoluyla şarap göndermeye çalıştıklarını gösteriyor.

Kili’yle Akkerman, Boğdan ticaretinin çıkış kapılarıydı. İster Romen ister Ermeni olsun, isterse Rum, Tatar ya da Yahudi, bu iki limandaki tüccarların çoğu Boğdan’ın yerlisiydi. Bunlar, balmumu, bal, tereyağı, don yağı, en çok da deri ihraç ederler, aynı zamanda tüccarların Güney Karadeniz bölgesinden getirdiği malları kuzeye taşırlardı. Kili, güneye Tuna ağzında bol miktarda yakalanan sazan ve morina balıklarını da tuzlanmış ve fiçılanmış halde ihraç ederdi. Ruslar, Akkerman’da bıçak, kürk ve at koşumları satardı.

10 F. Dalsar, *Bursa’da İpekçilik*, (İstanbul, 1960), s. 166 ve 191-193.

Kefe'de olduğu gibi Kili ve Akkerman'da da İstanbullu tüccarlarla birlikte pamuklu ve ipekli kumaşlar satan Anadolu Müslüman tüccarlar vardı. Rumeli'nde Sofya, Provadiya, Filibe, Edirne, Niğbolu ve Silistre kentlerinden birçok Müslüman tüccar, Kefe özellikle Kili limanlarına gelir, birçoğu geçimlerini baharat, Bursa ipeklileri, Anadolu pamuklu ve yünlülerinin ticaretiyle kazanırdı. Edirne'de yapılan ayakkabılar, Tunca Vadisi'nin kaba yünlüleriyle Selânik ve Dubrovnik yünlüleri de Kili'ye gönderilirdi. Dolayısıyla Kili hem Balkan hem de Karadeniz'in önemli bir ticaret merkezi olduğu gibi, Yerköyü, Hırşova, Tulça, İsakça, Maçin ve İbrail gibi Aşağı Tuna limanlarına transit merkezi olarak hizmet ediyordu.

Yerköyü, Eflâk ve Osmanlı toprakları arasında bir ambar görevi üstlenmişti. Burada, Eflâk ve Boğdan tüccarları sığır, deri, tuz, at, Eflâk bıçakları, keten, bal ve balmumunu, güneyden gelen biber, yünlü, ipekli, pamuklu kumaş ve Akdeniz yöresi gıda maddeleriyle takas ederlerdi. Akkerman'la birlikte Kili'ye bağılı bütün limanların gümrük ve öteki gelirleri, 1590'da otuz bin altın dükaya çıkmıştı. 1575 dolaylarında Kefe gümrük gelirleri, esir ticaretinden elde edilen dışında, yaklaşık kırk beş bin altın dükaydı.

Bu kapsamlı ticaretin bir sonucu olarak bu bölgeler Osmanlı ekonomisinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Gıda maddelerinin buralardan denizyoluyla nüfusu durmaksızın artan İstanbul'a taşınması ucuz ve kolaydı.

Bunun yanı sıra Karadeniz büyük bir askerî önem taşıyordu. İran savaşları sırasında Tuna limanlarından Trabzon'a büyük miktarda hububat gönderilmişti. Kığı'nın demir gülleleri, Macaristan'daki savaş alanlarına Trabzon'dan, Karadeniz ve Tuna yoluyla gönderilirdi.

Osmanlıların Avrupa ile Ticareti

Osmanlıların batı Hristiyan dünyasıyla ticaretini, 1569'a kadar başta Venedik olmak üzere, İtalyan devletleri yürütürdü. Venedik, Akdeniz'de başlıca deniz gücü olarak kaldığı sürece ne öteki Hristiyan devletlerin ne de Osmanlıların bu durumu değiştirebilmeleri olası değildi.

Venedik'in, hem Doğu Akdeniz ticaretine hâkim olması hem de burada bir sömürge imparatorluğu kurmuş olması nedeniyle, Osmanlılarla ilişkileri son derece karmaşıktı. Osmanlı Devleti'nin Bizans aleyhine büyümesi, Venedik'in o zamana kadar gümrüksüz, denetimsiz, gönlünce kullandığı bu ticaret alanını yitirmesi demekti. Venedik ve Cenova, Azak'tan İskenderiye'ye kadar uzanan Doğu Akdeniz alanının, Doğu Akdeniz'in en önemli noktalarında yerel hükümetlerden ticaret ayrıcalıkları ve yerleşme izni almışlardı. Daha sonra, buralardaki ticarî yerleşimlerini surlarla çevirerek kendi yönetimlerinde müstahkem üslere dönüştürdüler. Tüm Doğu Akdeniz'i kendi yönetimleri altına almaya azmeden Osmanlılar, bütün bu yerlerin doğrudan denetimini ele geçirmek istiyordu. Bu yüzden İtalyan deniz devletleriyle çarpışma kaçınılmaz idi.

14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin büyümesiyle, bu yeni güç karşısındaki konumunu sağlamlaştırmak isteyen Venedik, saldırgan bir tutum takınmıştır. Venedik, Osmanlı tehdidi altındaki bütün kıyı bölgelerini ele geçirmeye çaba göstererek 14. ve 15. yüzyıllarda Arnavutluk, Mora ve İyoniyen Denizi'ndeki en önemli stratejik noktaların denetimini ele geçirmiş, Batı Ege adalarını işgal etmiş, 1489'da da Kıbrıs'ı almıştı. 1423-1430 arasında Selânik'i elde tutmuş, Osmanlılar almadan önce de İstanbul'u işgal etmeyi bile tasarlamıştı. Venedikliler, aynı zamanda yeni koşullara uyum göstererek Osmanlı ticaretinden yararlanma yollarını da aramış, hayatî çıkarları tehdit edilmedikçe Osmanlılarla açık savaştan kaçınmışlardır.

Akdeniz havzasının bu büyük deniz gücü karşısında Osmanlılar çeşitli taktikler kullanmışlardır. I. Bayezid'in saltanat döneminde, savaşın en yoğun olduğu dönemde, Osmanlılar İstanbul Boğazı'nın en dar yerinde Anadolu Hisarı'nı inşa ederek boğazı kapatmaya çalıştılar. Gelibolu'da da buna benzer bir hisarla, içinde küçük bir akıncı filo barındırdıkları, duvarla çevrili bir iç liman inşa ettiler. Venedik donanması, 1416'da Gelibolu önlerine gelip Osmanlı filosunu yakarak iç limana girmeye ve deniz üssünü imha etmeye çalıştı. Sonunda, İstanbul'un fethinden sonra Boğazların tam denetimini sağlayan Fâtih Sultan Mehmet olmuştur.

Osmanlılar, Venedik'in rakibi Cenova'yla sıkı iş birliği yapmıştır. Cenevizlilere 1352 gibi erken bir tarihte kapitülasyon verdikleri gibi, Avrupa dokuma endüstrisi için gerekli şapın temel kaynağı olan Manisa'da şap üretimi için uzun süreli bir tekel vermişlerdi. Foça ve Sakız Adası gibi Batı Anadolu'daki önemli Ceneviz yerleşimleri Anadolu ticaretinde giriş limanları olmuştur. Cenevizliler, gördükleri bu tercihli tutum karşılığında, önemli durumlarda Osmanlı ordularına yardım etmiş, örneğin o sıralar Venedik denetimine geçmiş olan Çanakkale Boğazı'ndan 1421 ve 1444'te gemileriyle Osmanlı ordusunu karşı yakaya geçirmişler, 1453 Kostantiniye kuşatması boyunca da tarafsız kalmışlardı.

Osmanlılar, Venediklilere karşı ekonomik önlemler de aldılar. Her padişahın tahta çıkışında ticarî ayrıcalıkları yenilemeye tabî tutarak ve buğday ticareti yapma izni vererek Venediklileri ödün vermeye ve savaş çabalarını gevşetmeye ikna ederlerdi. Anadolu, Makedonya, Trakya ve Tesalya buğdayının yalnız Venedik kenti ve adaları için değil, bütün Po Ovası için de yaşamsal önemi olduğundan, Yıldırım Bayezid, buğday ticaretini bir politika aracı olarak başarıyla kullanabilmiştir. Konstantiniye kuşatmasından önce Venediklileri yatıştırmak ve hazırlıksız bırakmak için II. Mehmet onlara buğday ihraç etme izni vermişti. Fâtih, kentin alınmasından sonra da Venediklilere kapitülasyon vermekte tereddüt etmemiş (1454), yalnız %2'lik bir gümrük resmi ödeme koşuluyla imparatorlukta serbestçe ticaret yapma ve İstanbul'da bir *bailo* bulundurma izni vermiştir.

En sonunda, Ege Denizi, Mora ve Arnavutluk'taki gerginlikler, Fâtih Sultan Mehmet'i Venedik'le, 1463'ten 1479'a dek süren uzun ve tehlikeli bir savaşa sürükleyerek ekonomik misillemelerde bulunmaya zorlamıştır. Fâtih, bütün Venedikli tüccarları hapsedirmiş, mallarına el koymuştu. Bunların yanı sıra, Floransa ve Dubrovnik'i Venedik'in yerini almaya teşvik ederek batıyla ticareti sürdürme yollarını da aramıştır. O zamana dek Floransa kumaşlarını Doğu Akdeniz'e taşıyıp satanlar Venediklilerdi; öyle ki, 15. yüzyılın ilk yarısında bir Venedik dükaşı, Floransa'dan on altı bin top kumaş satın alıp Doğu Akdeniz'de satmakla övünebilmiştir. Fâtih Sultan

Mehmet, 1469'da Floransa'ya yeni ticaret ayrıcalıkları tanıdı. O dönemde imparatorlukta ticaret yapan elli kadar Floransalı aile vardı ve Floransalı tüccarlar Bursa'da gittikçe etkin olmaya başlamıştı. Bursa; Anadolu ve İran'a Floransa kumaşı satılan, karşılığında da Floransalı tüccarların İran ipeği satın aldıkları bir ambara dönüşmüştü. II. Mehmet, Floransalılarla iyi geçinir, Galata'daki ziyafetlerine gitme lütfunda bulunurdu. Öte yandan Lorenzo de Medici (1469-1492) de, Osmanlı pazarı Medicilerin ticareti için önemli bir kaynak olduğundan, Fâtih'in dostluğuna önem verirdi. Fâtih, 1463'te Bosna-Hersek'i ilhak ederek, Floransa'ya Dubrovnik'ten (Ragusa) İstanbul'a yeni ve dolaysız bir ticaret yolu açtı. Floransa'yla ticaret geliştikçe, Dubrovnik'ten gelip Foça, Yenipazar ve Edirne üzerinden İstanbul ve Bursa'ya erişen bu yol gittikçe önem kazandı. Osmanlılar bu yol üzerinde güvenliği çok sıkı tutarlardı. Örneğin 1501'de Foça yakınlarında Floransalıların bir yük ipeği çalınmış, sultanın derhal gönderdiği görevliler yükün bir bölümünü bulmuş, gerisini yöre halkına ödetmişlerdi.¹¹ Dubrovnik'ten mallar, papalık topraklarında serbest bir liman olan Ancona'ya geçer, oradan Floransa'ya ulaşırdı. İtalya panayırlarına bu yoldan ipek, baharat ve şeker getiren, aralarında Rum, Yahudi ve Türklerin bulunduğu, sayıları gittikçe artan Osmanlı tüccarları, Venedik'i ciddi kaygılara düşürmüştü, hatta Ancona'nın Osmanlı himayesine gireceği söylentileri çıkmıştı. Bu uluslararası ticaret yolu üzerinde Üsküp, Foça, Mostar gibi yerleşim merkezleri büyüyerek tipik birer Osmanlı kenti oldular. Saraybosna da daha önce ufak bir kasabayken, Dubrovnik'ten başka Split ve Şibenik gibi Dalmaçya limanlarıyla ticarî bağlar kurarak büyük bir kent ve giderek Bosna'nın merkezi olmuştur. Drina Irmağı üzerindeki ünlü Vişegrad Köprüsü ve birçok kervansaray, bu yol üstünde 16. yüzyıl Osmanlı mimarisinin başyapıtları arasındadır.

Balkanlar'daki bu karayolunun açılmasından en çok Dubrovnik kârlı çıkmıştır. II. Murat zamanında Osmanlı Devleti'ne haraç veren bu cumhuriyet, Venedik ve Macaristan kralıyla iyi ilişkiler içinde bulunma zorunluluğunu duymuş, 1444'te Osmanlılara karşı bir haçlı

11 G. R. E. Richards, s. 120-121.

donanmasına gemi vermişti. İtalya'nın bu dönemde Balkan ticareti, geniş ölçüde buğday, balmumu, deri ve yün ithalatı karşılığında değerli yünlü ve ipekli kumaş ihracından oluşuyordu. Osmanlı egemenliğinin Bosna-Hersek'e uzanıp karayolunun açılmasından sonra Dubrovnik; Osmanlı İmparatorluğu'na haraçgüzar bir devlet olarak bağlandı; Fâtih döneminde yıllık haraç 12.500 altın dükkaya çıkarıldı. Dubrovnik, haraç veren bir devlet olarak daha az gümrük öder, Venedik'in %4 ya da %5'e çıkarılan gümrük resmi yerine %2 gümrük verirdi. Bu ticaret, Dubrovnik'te yünlü kumaş endüstrisinin gelişmesini sağlamış, ilk kumaş tezgâhları 1530'larda kurulmuştur. Venedikliler, Osmanlıların 1463'te karayolunu açmasından önce, bu yünlülerin Balkanlar'a getirilmesini önlemeye çalışmıştır. 15. yüzyılın ikinci yarısında Dubrovnik yün endüstrisi gelişmiş ve ürünleri, yüksek kalitede olmasa da İstanbul, Bursa ve Kefe pazarlarında iyi satar olmuştur. Sofya'daki dokuma deposu bir Dubrovnik hanına dönüşmüş, Dubrovnikli tüccarlar İstanbul ve Bursa'nın yanı sıra Sofya, Belgrat, Saraybosna ve Edirne gibi önemli Balkan kentlerinde yerleşmişlerdi.

1463-1479, 1499-1503 ve 1537-1540 Osmanlı-Venedik savaşları sırasında Dubrovnik, İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında başlıca transit merkezi haline gelmiş, ticareti gelişmiş, 16. yüzyıl başındaki yirmi bin tonluk ticaret filosu 1580'e gelindiğinde altmış beş bin tona çıkmıştı. Dubrovnik, 1527-1540 yıllarında Mısır ve Suriye limanlarıyla Orta Avrupa ve Almanya arasındaki baharat ticaretinde de Venedik'e ciddi bir rakip olarak ortaya çıkmıştır. Alman Fugger ve Ulstetter firmaları Dubrovnik aracılığıyla Mısır'da İskenderiye'ye ajanlar göndermiş, aldıkları baharat Dubrovnik gemileriyle taşınmıştır. Dubrovnikliler, 1531'de Yunanistan'dan kuş üzümü ve şarap götördükleri Londra'da, Osmanlı pazarı için yirmi beş bin top yünlü kumaş yüklemişlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu ekonomisine bağımlı olan Dubrovnik Cumhuriyeti, imparatorluğun himayesinde ticaret ve deniz taşımacılığında büyük gelişme göstermiş, fakat 17. yüzyılda, imparatorluk ekonomisinin, gelişen Batı ülkelerine, Fransa ve İngiltere'ye bağımlılığı artınca, Dubrovnik de gerilemeye başlamıştır.

Osmanlılar, politik ya da askeri bir çatışma olmadığı dönemlerde, Venediklilere ticarî ayrıcalıklarını çekinmeden, yeniden verirlerdi. Nitekim Venedik, Mısır ve Suriye limanlarında baharat ticaretinde üstünlüğünü her zaman korumuş, örneğin Osmanlılar, Anadolu şap iltizamını Ceneviz yerine 1546'da yirmi beş bin altın düka karşılığında Venediklilere vermişlerdir. Savaş ve çatışmalara rağmen Venedik ticareti 16. yüzyılda genellikle gelişmeye devam etmiştir. Venedik gemileri yünlü kumaşlar, kendi ipek brokar ve satenleri, kâğıt, can eşya ve aynalarla Doğu Akdeniz limanlarına yelken açar, Mısır ve Suriye'den baharat, ilaç, boya maddeleri, ipek ve pamukla, Anadolu ve Rumeli'den de buğday, deri, yün, pamuk ve ipekle dönerdi.

Osmanlı yönetimindeki Doğu Akdeniz pazarları, 16. yüzyılda önceki yüzyıla oranla daha zengin ve çekici olmuşlardı. Buralarda ticarete 16. yüzyılın ikinci yarısında etkili bir biçimde katılan Fransa, İngiltere ve Hollanda, korsanları ve ticaret filolarıyla Dubrovnik ve Venedik ticaretinin yerini aldılar.

Habsburglar'a karşı Fransa'yla iş birliği, Kanunî Sultan Süleyman'ın Batı politikasının temel taşı olmuştur. Yavuz Sultan Selim, 1517'de Mısır'ı aldığı anda, Memlûk sultanlarının Fransızlara vermiş olduğu kapitülasyonları yenilemiş, Kanunî tahta çıktığında bunları onaylamıştı. 1536 Şubat'ında J. De La Forest ile İbrahim Paşa arasında kapsamlı kapitülasyon anlaşmalarına karar verilmiş, fakat sultan bunları, belki de İbrahim Paşa'nın mart ayında idam edilmesi yüzünden, hiçbir zaman onaylamamıştı. İlk gerçek Fransız-Osmanlı kapitülasyon antlaşması 18 Ekim 1569 tarihinde imzalanmıştır.¹² Bu kapitülasyonlarla, önceleri Venedik'e verilen ve bütün imparatorlukta geçerli olan ticarî ayrıcalıklar, ilk kez batılı bir krallığa verilmiştir. Fransız kapitülasyonları, daha sonra İngiltere (1580) ve Hollanda (1612) ve öteki Avrupa devletleriyle yapılacak benzeri anlaşmalara örnek oluşturmıştır.

Kapitülasyon alan Fransa Venedik'e karşın etkin bir rekabete girdi. Fransız konsolosları, İstanbul, İskenderiye, Beyrut ve Trablus-Şam'da yerleştiler. Ortadoğu'ya hareket eden Fransız gemileri,

12 Bkz. H. İnalçık, "İmtiyâzât", *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı.

Normandiya dokumaları, kâğıt ve Alman hırdavatı taşıyor, dönüşte Anadolu'dan yün, pamuk ipliği ve pamuklular, sof kumaşı ve halı, Halep ve Şam'dan ipek ve baharat getiriyorlardı. Fransa 1570-1573 Osmanlı-Venedik savaşından sonra Doğu Akdeniz'de Venedik'in yerini aldı. Fransızların 17. yüzyıl başında Doğu Akdeniz ticaretinde işleyen bin dolayında teknesi vardı ve bölgeyle ticareti, toplam Fransız ticaretinin yarısına, otuz milyon altın liraya çıkmıştı. Öteki Avrupalı tüccarlar, özellikle İngiliz ve Hollandalılar, o dönem sadece Fransız bandırası altında ticaret yapabiliyordu.

Osmanlılar, verilen bu ticarî ayrıcalıkları daima politik bir araç olarak kullanmaya çalışmıştır. Örneğin, Fransa'da İspanyol yanlısı Katolik Birliği'ne karşı Kalvencileri savunmuşlar, Doğu Akdeniz ticaretinin merkezi Marsilya Katolik birliğini destekleyince de sultan ticarî ayrıcalıkları kaldırmış, Kuzey Afrika korsanlarını kente saldırmakta özgür bırakmıştı. 1589'da Osmanlı taraftarı IV. Henri tahta geçince, Osmanlılar ayrıcalıkları yeniden tanıdılar ve Fransız ticareti doruğuna ulaştı.

I. Süleyman, daha 1553'te bazı İngiliz tüccarlarına Osmanlı İmparatorluğu'nda özgürce alışveriş yapma hakkı tanımıştı; ama onlar önceleri bu ayrıcalığı hakkıyla kullanmamışlardır. Baharatı aracasız ve daha ucuza elde etmek umuduyla başka yollar araştırmışlar, özellikle de İran üzerinden Moskova-Hürmüz yolu üzerinde durmuşlardır. 1562'de İran'a gönderilen Osmanlı elçilerinin amacı, bu yol değişikliğini önlemektir. Osmanlılar, 1578'de Azerbaycan ve Şirvan'ı ilhak ederek bu yolun denetimini ele geçirdiler. O sıralarda İngiliz tüccarları sultana yeniden yanaşmışlardır. İspanya'nın ortak düşman olması bakımından, İngiliz ve Osmanlı hükümetleri yakın ilişki kurmada yarar olduğunu görüyorlardı. Fransa'yla Venedik'in engelleme çabalarına karşın, sultan, İngilizlere 1580'de bir kapitülasyon, 1583'te de daha kapsamlı ikinci bir kapitülasyon verdi. 11 Eylül 1581'de kraliçe I. Elizabeth'in beratıyla, Osmanlı ülkeleriyle ticaret imtiyazı alan *Levant Company* kuruldu. Osmanlı hükümeti gümrük oranını İngilizler için %3'e indirmişti. Fransızlar ve öteki yabancılar, aynı oranı elde etmeyi başardıkları 1673'e kadar %5 ödemişlerdir.

Hollandalılar benzeri bir kapitülasyon aldıkları 1612 yılına kadar Doğu Akdeniz'de İngiliz bandırası altında ticaret yapmışlardır.

İngilizler, Doğu Akdeniz ticaretini önceleri tekellerinde tutan Fransa ve Venedik'e karşı güçlü bir rekabete girdi. İngiliz korsanları, Cezayir korsanlarıyla iş birliği içinde, tüccar filolarına baskınlar yapmaya başladı. Kraliçe Elizabeth, bütün sızlanmaları duymazlıktan geliyordu. Bu arada İngilizler, Osmanlı pazarına düşük fiyatlarla iyi nitelikli yünlüler getiriyordu. İngiltere'den ithal edilen kalay ve çeliğin de Osmanlı silâh endüstrisi için hayati önemi vardı. Osmanlı pazarını *Levant Company* ele geçirirken Venediklilerin ticareti hızla gerilemiş, Fransızlarınki de 1630'da yarı yarıya azalmıştı. Bu arada İstanbul, İzmir, Halep ve İskenderiye'de İngiliz konsoloslukları açıldı. Londra'da birçok kişi Doğu Akdeniz Osmanlı ticaretini daha önemli gördüğünden, 1591'den sonra İngilizlerin Hint Okyanusu'nda yayılma girişimleri, *Levant Company*'nin faaliyetine zarar vermedi. İngilizler baharatı 1596'da Mısır ve Suriye'den alıyorlardı.

Merkantilist batı devletleri, kapitülasyonların ilk şeklini değiştirip zorunlu ayrıcalıklar haline sokarak ve genişleterek, Osmanlı ekonomisini sonunda bir ekonomik sömürü aracına dönüştürmeyi başarmışlardır. Osmanlı ekonomik yapısı buna izin veriyordu. Osmanlılar, Batı'dan ithal sanayi mallarının imparatorluğa sürekli akımını teşvik ediyorlardı, çünkü böylece ülke pazarında bolluk yaratma ve artan gümrük gelirinden hazineyi yararlandırmayı en iyi siyaset sayıyorlardı. Gene de Avrupa'dan yapılan ithalat, birkaç kalemlle, genellikle yünlü kumaşlar, maden ve kimyevi maddeler ile sınırlı olduğundan yerli lonca üretimine büyük zarar vermemiştir. Merkantilist Avrupa devletleri, sanayi malları ihracına önem vererek Doğu'ya özgü bazı malların üretimini özellikle ipekli, pamuklu ve sof endüstrilerini geliştirdiler; boyalar, kahve ve şeker gibi koloni malları Osmanlı pazarını istilâ etti. Meksika'nın ucuz gümüşü, Osmanlı gümüş madenlerinin kapanmasına ve Osmanlı para sisteminde kargaşaya neden oldu.

Erken dönemde batıyla alışverişte en önemli maddeler gümüş ve gümüş sikkelerdi. Gümüşün serbestçe ithalini teşvik için Osmanlılar

gümüş ve gümüş para ithalinde gümrüğü kaldırmışlardı. 1580'lerden başlayarak Doğu Akdeniz pazarını kaplayan ucuz Amerikan ve Avrupa gümüş ve gümüş paraları, Osmanlı ekonomisini ve onunla birlikte devlet ve toplumun geleneksel temellerini sarsan bir fiyat devrimine yol açmıştır.¹³ Herhalde Osmanlılar, 17. yüzyıldan itibaren Avrupa karşısında savaş teknolojisinde olduğu gibi ekonomi bakımından da bağımlı duruma düştüler.

13 Bkz. H. İncelik, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Hakkında Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV, 60 (1951): s. 656-661; Ö. L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, XXXIV, 136 (1970): s. 557-607; Ş. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, (İstanbul, 1999); H. İncelik, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı*, XV (2001).

OSMANLI KENTLERİ VE ULAŞIM AĞI, KENTLİ NÜFUS, LONCA VE TÜCCARLAR

İmâret Sistemi, İstanbul'un Gelişmesi, Toplum ve Ticaret

Geleneksel Ortadoğu imparatorluklarında ticaret ve tarımın gelişmesi hükümdârın hazinesini zenginleştireceği düşüncesiyle devlet, kanal, bent, yol ve kervansarayların yapım ve bakımı gibi bayındırlık işlerini üstlenirdi. Büyük İslâm tarihçisi Taberî'ye (ö. 923) göre Sasanîler, kasaba, köy, yol ve köprü yapmayı hükümdârın en temel ödevleri arasında sayarlardı. İslâmiyet döneminde bu geleneğin yerini dinî ve hayırlı bir davranış olarak vakıf-imâret geleneği aldı; böylece, hükümdâr tarafından yapıldığında dahi, vakıflar devletin etkinlik alanlarının dışında bağımsız kurumlar olarak görülmeye başlandı.

Ortadoğu geleneğine uyan Osmanlılar da Bursa, Edirne ve İstanbul gibi başkentlerini; nüfuslarını çoğaltarak ve ticaret merkezleri olarak gelişmeleri için devlet büyüklerine temlikler yaparak, altyapıyı geliştirerek, büyük kentlere dönüştürmek istemişlerdir. İstanbul, bunun iyi bir örneğidir.

İstanbul'un nüfusu, Osmanlı fethinden önce otuz-kırk bin dolaylarına düşmüştü. Fetihden sonra Fâtih, İslâm hukukuna göre askerlerinin kenti yağmalamasını, gönüllü teslim olmadığı için, engelleyememiş; ancak gelecekteki başkentini olabildiğince az zarar görmüş durumda ele geçirmek istemiştir. Fethi izleyen yıllarda da İstanbul'u dünyanın en büyük başkentlerinden biri durumuna getirecek adımları attı.

Önce, başka yerlere kaçıp sığınanları, mülklerini geri verme vaadi ve ibadet ve çalışma özgürlüğü güvencesiyle geri gelmeye ikna etmeye çalışmıştır. Ganimet payı olarak kendine düşen tutsakları özgür bırakıp Fener Mahallesi'ne yerleştirmiş, bir ara vergiden bağışık tutmuştur. İkinci olarak, eyâlet valilerine, Rumeli ve Anadolu'dan İstanbul'da yerleşmeleri için dört bin aile göndermelerini emretmiş, İstanbul'daki boş evleri bu yeni gelenlere bağışlayacağını ilân etmiştir. Bunların Müslüman olmaları gerekmiyordu, ama hiç olmazsa bir bölümü zengin kişiler, tüccar ya da zanaatkâr olmalıydılar. Bu buyruklar hiçbir zaman tümüyle uygulanamadı. O zaman Fâtih, fethettiği önemli kentlerden tüccar, zanaatkâr ve zengin kişiler seçip İstanbul'a getirtti ve bu şekilde Amasra (1459), Yeni-Foça (1460), Trabzon (1461), Mora'da Korintos ve Argos (1458 ve 1463), Karaman (1470'ler), Eğriboz (1473) ve Kefe (1475) Hristiyanlarını sürerek İstanbul'un çeşitli semtlerine yerleştirdi. Dönemin tanıklarından J. M. Angiolello'ya göre, "yeni gelenler kısa bir zamanda olağanüstü güzel ev ve kiliseler yapmıştır". Kente zorla sürgün olarak getirilip yerleştirilenler ayrılıp gidemezlerdi, ama birtakım vergi ve angaryalardan muaf tutuluyorlardı.

Fâtih Sultan Mehmet, Rum Ortodoks, Ermeni ve Yahudi topluluklarının dinsel önderlerini resmen tanıyarak ve İstanbul'a yerleştirerek şehri evrensel bir metropol yapmaya çalışmıştır.

Osmanlı sultanları 15. ve 16. yüzyıllar boyunca, bir ticaret ve zenginlik ögesi olarak bilinen Yahudilerin Avrupa'dan Osmanlı ülkesine göçmelerini teşvik etmişlerdir. Fâtih'in saltanatı sırasında İstanbul'a yerleştirilen Yahudiler, Müslüman ve Rumlardan sonra kent nüfusunun üçüncü büyük kesimini oluşturmuşlardır. Fâtih, kent ve sarayın gereksinimi yiyeceğin bir bölümünü üretmek için Sırbistan ve Mora seferlerinde tutsak alınan otuz bin kadar köylüyü İstanbul yakınlarında otuz beş boş köye yerleştirmiştir. Köyleri bırakıp kaçmalarını önlemek için bunları, genel Osmanlı uygulamasını tatbik etmeyecek, köle "ortakçı kul" konumunda tutmuştur.

Tablo 5: 1477'de İstanbul ve Galata'da Yapılan Nüfus Sayımının Sonuçları

Cemaat	Hane sayısı
Müslüman	9.486
Rum Ortodoks	3.743
Yahudi	1.647
Ermeni	434
Karamanlı Rumlar	384
Avrupalılar (hepsi Galata'da)	332
Kefeli gayrimüslimler	267
Çingeneler	31
Toplam	16.324

Bu toplam büyük bir olasılıkla askerî sınıfı içermiyor. Dolayısıyla, İstanbul'un toplam nüfusunun bu dönemde seksen-yüz bin arasında olduğu söylenebilir.

Vakıfların desteklediği çok işlevli merkezler olan imâretlerin yapılması, kentlere kamu hizmetleri ve pazarlar sağlayarak gelişmelerinde önemli bir rol oynamıştır. İmâret, Osmanlıların Bursa, Edirne ve başka kentleri kurarken benimsedikleri, eski bir Ortadoğu kurumudur. Dindarlık ve hayırseverlik dürtüleriyle kurulmuş olan imâretler; cami, medrese, şifahane, misafirhane, suyuolları, yol, köprü, hayrat ve bunların bakımları için gelir getiren han, çarşı, kervansaray, hamam, değirmen, boyahane, mezbahe ya da aşevi gibi kurumlardan oluşurdu. Dinî hayır kurumları, genellikle bir cami çevresinde inşa olunur; ticarî kurumlar ise yakınlarda ya da uygun işlek bir yerde kurulurdu. Tüm Osmanlı kentlerinin ayrılmaz bir parçası olan imâretler, kentlere özgün niteliklerini kazandırmış ve son dönemlere kadar Anadolu ve Balkan kentlerinin genel görünüşünü belirlemiştir.

İmâretler, genellikle vakıf olarak kurulurdu. Kadının önünde yazılıp sicil defterine geçirilen ve sultan tarafından onaylanan vakfiyeler, vakıf kaynaklarını ve kullanım koşullarını tespit ederdi. Gerçekte, İslâm toplumunda imâretler, hemen hemen her zaman vakıf olarak kurulmuştur. Böylece, söz konusu kamu hizmetinin ya da kurumun sürekliliği güvenceye alınmış olurdu; çünkü bir vakıf,

herhangi bir kaynaktan gelen kazancın oluşturduğu sermayeyi, dinî ve siyasî güvence altında, sonsuza dek toplum için hayırlı bir amaca tahsisten ibarettir. Vakfedildiği andan başlayarak vakıf üzerinde, hukuki olarak sadece Tanrı'nın sahip oldu anlayışı vardı; böylece hükümetler ve devletler değişse bile, kamu hizmetinin sürekliliği sağlanmış olurdu. Vakıf kurucusu, kadılarının defterine kaydedilen vakfiyede bağımsız idarecisini, mütevellîyi de atardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün vakıfları, devlet denetler ve onaylardı. Büyük vakıflarda devlet, genellikle bir de nâzır yani denetleyici atardı.

Vakıf, böylece malî ve idarî bakımdan özerk bir kuruluştur. Mütevellî, vakıfla ilgili bütün işlerden sorumlu olup gelirini toplamak ve arttırmak için önlem alır ve toplanan geliri; vakfın koşullarını yerine getirmek, vakıfta çalışanların ücretleriyle bakım ve onarım masraflarını ödemek için kullanmak zorunda idi. Nâzır, vakıf koşullarının yerine getirilip getirilmediğini kontrol eden bir çeşit müfettişti. Vakfın başlıca görevlileri ve müstahdemleri yılda bir kez toplanarak, görevlerin vakfiyenin şart koştuğu gibi başarıyla başarılmadığını tartışırdı. Bu kurul, mütevellînin azlını talep edebilirdi. Devlet her vakfın hesabını, yerel kadı ya da özel olarak atanmış bir müfettiş aracılığı ile gözden geçirirdi. Bütün bu önlemlerin amacı vakfın asıl işlevini sürdürmesini güvenceye almaktır.

Vakıf sistemi İstanbul'da ve diğer şehirlerde külliye, kültürel ve ticarî merkezler yaratmıştır. Her önemli Osmanlı kentinde merkezî bir ulu cami ve bedesten olurdu. Ayasofya İstanbul'un ulu camii olduğu zamanlarda, Fâtih Sultan Mehmet, cami vakfına ait olmak üzere bir bedesten yapılmasını emretmiştir. Yangın ve yağmaya dirençli taş kubbeleri ve demir kapılarıyla bedesten, yalnız değerli ticarî malları değil, yetimlerin paralarını ve kent zenginlerinin para ve mücevherlerini de korumaya yarayan anıtsal bir yapı, bir çeşit banka hizmetini görürdü. Kapıcıları, gece bekçileri ve simsarları devlet denetimi altındaydı. Esnafa ait dükkânlar tek bir çarşı oluşturur ve aynı meslek üyelerince ya da aynı tür mal satan tüccarlarca tutulurdu. Bu çarşılar genellikle, İstanbul'daki Büyük (Kapalı) Çarşı'da olduğu gibi, zamanla taş kubbelerle örtülmüştür.

Fâtih Sultan Mehmet'in bedesteninde mahzenli 118 dükkân vardı; çevredeki çarşıda da 948 dükkân yapılmıştır. Bu, İstanbul'un bugün Kapalıçarşı olarak bilinen ana iş merkezi olacaktır. Büyük tüccarın bir araya gelebileceği, değerli malların saklandığı ve satıldığı bir bedesten inşası, Osmanlı kentlerinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Orhan Gâzi daha 1340'ta Bursa'da, bugüne kadar kentin ticarî merkezi olarak kalan bir bedesten ve çarşı yaptırmıştı. Balkanlar'da Edirne, Tatar Pazarcığı, Filibe, Saraybosna, Sofya, Üsküp, Manastır, Serez ve Selânik gibi büyük Osmanlı kentlerinde ticaret merkezleri bedestenler çevresinde gelişmiştir. Evliya Çelebi, 17. yüzyılda Osmanlı kentlerini, bedestenli olanlar ve olmayanlar diye iki kategoriye ayırır.

Fâtih Sultan Mehmet 1459'da imparatorluğun önde gelen kişilerini, vezirleri toplamış ve her birinden kentin istedikleri herhangi bir yerinde birer imâret yaptırmalarını istemiştir. Vezir-i âzam Mahmud Paşa, sonra da öteki vezirler kentin merkezinde ve Haliç çevresinde güzel imâretler yaptırmışlardır. Bağış yapanın adını taşıyan caminin çevresinde kamu yararına vakfedilmiş yapılar yükselir, kısa bir zaman sonra da insanlar bu imâretlerin yakınında yerleşir, yeni semtler kurulurdu. İstanbul kendine özgü Osmanlı-Türk görünümünü böyle kazanmıştır.

Fâtih Sultan Mehmet, 1463 ile 1470 arasında bir ulu cami, onun çevresinde sekiz medrese, bir çocuk okulu, bir kütüphane, bir şifahane, iki yolcu hanı ve bir aşevi inşa ettirmiştir. Bu kamu kurumlarını ayakta tutmak için de cami dolayında 318 dükkânlık büyük bir çarşı yaptırmıştır. Medreselerde altı yüz öğrenci okuyor, hanlarda her gün 160 yolcu kalıyordu. Yolcular, öğrenciler, vakıfta çalışanlar ve semt yoksulları, vakfa ait mutfaklardan beslenirdi. Bir idareci ile yardımcısının yönettiği şifahanede iki hekim, bir göz uzmanı, bir cerrah ve bir eczacı çalışırdı. Yemeği iki şifahane aşçısı, hekim gözetimi altında hazırlardı; vakfiyenin hastalara şefkatli davranmalarını emrettiği iki de hizmetçi vardı. Şifahane, evlerine hekim çağırılmayan ya da ilaç satın alamayan hastaları kabul ederdi. Daha sonra, biri kadınlar öteki de gayrimüslimler için, iki şifahane

daha yapılmıştır. Hekim, yoksul hastaları haftada bir kez evlerinde görür, ilaç dağıtırdı. Şifahanenin yaklaşık beş altın düka tutarındaki günlük masraflarının tümü, vakfın geliriyle karşılanmakta idi.

Fâtih Sultan Mehmet, İstanbul'da başka imâretler de yaptırmıştır. Bursa ve öteki Anadolu kentlerinden gelen halk, gelişerek büyük ve ayrı bir kasaba haline gelen ve vakıfları dokuz cami ve onlara bağlı kurumlar içeren Eyüp'te, kent surlarının dışındaki vakfının çevresinde yerleştiler. Fâtih bu kurumların masraflarını karşılamak için İstanbul'da çarşılar (bedesten ve çevresindekilerden başka Galata'da 260, İstanbul'da ise 783 dükkân), on üç hamam, birkaç boyahane, fırınlar, depolar, kandil yapımevleri, yağhane ve elli dört değirmen yaptırmıştır. Geliri Ayasofya Camii'nin bakımına ayrılmış vakıflar, yılda on üç bin altın dükalık bir gelir getiriyordu.

Dönemin tarihçisi Neşri'ye göre "İstanbul'u Sultan Mehmet yapmıştır".¹⁴ Halefleri II. Bayezid ile I. Süleyman ve hanedan kadınları, devlet adamları ve dönemin tüccarları diğer semtlerde imâretler yapıp kentlin hızla büyümesine katkıda bulunmuşlardır. 1546 yılının resmî bir vakıf tahrîrine göre hanedan dışı kişilerin kurduğu 2.517 vakıf vardı; sonraki yarım yüzyıl içinde bunlara 1.600 yeni vakıf daha eklenmiştir.¹⁵ Osmanlı sultanları İstanbul'u, büyük bir imparatorluk metropolü olarak geliştirmekte başarı göstermiştir. İstanbul, 16. yüzyılın ilk yarısında dört yüz bine varan nüfusuyla Avrupa'nın en büyük kenti idi; yüzyılın ikinci yarısında ise nüfusunun sekiz yüz bine yükseldiği iddia edilmiştir.¹⁶

Kentin su ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak büyük bir sorun olmuştur. Bu nedenle devlet yeni yerleşimci akınlarını önleyecek önlemler almış; 17. yüzyılda nüfus değişmemiştir. Bu dönemde nüfusun yüzde 40'ı gayrimüslim idi ve Avrupalıların oturmak için izin

14 Neşri, II: 713.

15 Bkz. Ö. L. Barkan ve E. H. Ayverdi (yay.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, (İstanbul, 1970). Bu vakıfların ancak çok küçük bir bölümünün ticarî girişimlerle desteklenen dini kurumlar ya da hayır kurumları olduğunu unutmamak gerek. Bunların büyük çoğunluğu küçük vakıflardı.

16 R. Mantran, *17. Yüzyıl İkinci Yarısında İstanbul*, (Paris, 1962), çev. Mehmet Ali Kılıçbay, c. I, s. 45-58.

aldıkları Galata uluslararası bir ticaret merkezi olarak gelişmişti. 17. yüzyıl ortalarında İstanbul'da 152 cami, 126 medrese, 100 kervan-sarayla sultanlar, paşalar ve sıradan kişilerin yaptırdığı 1.000 kadar konak vardı.¹⁷ Kent, saray ve orduya sürekli yiyecek akışı sağlama ve zanaatkârlara ham madde getirme zorunluluğu, gerekli maddelerin ticareti üzerindeki sıkı devlet denetimini gerektiriyordu, bu durum, Osmanlı ekonomisinin haklı olarak tekelci özelliğini belirlemiştir.

Vurgunculuk, enflasyon ve ithalatta yolsuzluğu önlemek için devlet, uzaktaki üreticiden İstanbul'daki perakendeciye kadar her şeyi düzenler ve denetlerdi. Yiyecek fiyatları üretim yerinde belirlenirdi; ürünü ancak devletin yetki verdiği tüccarlar satın alırdı. Kaçakçılığı önlemek için sıkı önlemler alınmıştı. Erzak özel kapanlara gelir, meslek loncalarının temsilcilerine orada dağıtılırdı. Kaçakçılık ya da vurgunculuk yaparken yakalanırlarsa, büyük tüccar ve gemi sahiplerinin mallarına el konurdu. İstanbul için belli bölgelerde koyun ya da buğday satın alma ayrıcalığı elde etmiş tüccarlar, bunları belli miktarlarda her yıl teslim etmeyi üstlenir ve bir kefil gösterirlerdi.

İstanbul'a yiyecek sağlama ihtiyacı, imparatorluğun çeşitli üretim bölgelerini bu merkeze bağladığı gibi, merkezi bir ekonomi yaratılmasında da önemli bir etmendi. 17. yüzyıl ortalarında kent fırınlarının günde 250 ton buğday tüketiyor olması, kent ihtiyaçlarının büyüklüğü hakkında bir fikir verebilir. Hububat, yağ, tuz ya da koyun gibi hacimli gıda maddeleri İstanbul'a deniz yoluyla kolayca gelebiliyordu. 17. yüzyılın ikinci yarısında her yıl İstanbul rıhtımlarına gelen yiyecek taşıyan gemilerin sayısı iki bini geçiyordu. Mısır'dan buğday, pirinç, şeker ve baharat, Kuzey Karadeniz bölgelerinden canlı hayvan, hububat, sade yağ, bal, balık ve deri, Tesalya ve Makedonya'dan hububat ve deri, Mora ile Ege adalarından şarap, zeytinyağı, kuru meyve ve öteki Akdeniz ürünleri İstanbul'a sürekli olarak gelen mallardı. Başkente yakın bölgeler İstanbul pazarına sıkı sıkıya bağımlıydı. Tekirdağ'dan Trakya'nın buğdayı, Köstence ve

17 Bu rakamlar Hüseyin Hezarfen'den alınmıştır; bkz. Barkan ve Ayverdi, *İstanbul Vakıfları*, "Giriş" bölümü. Bunları Evliya Çelebi'nin verdiği abartılı rakamlarla karşılaştırmak için bkz. Mantran, I: s. 330-333.

Mangalya'dan Dobruca'nın buğdayı gelirdi. Ortaçağ'da sahipsiz boş bir bölge olan Dobruca, oralarda kuyu kazılması ve yüzlerce köyün kurulması ve limanlarda devlet silolarının yapılmasıyla, İstanbul'un tahıl ambarı oldu. Meriç Vadisi ve Batı Trakya'nın pirinci, saray ve ordu için vazgeçilmez bir ihtiyaçtı; celepler Bulgaristan, Makedonya ve Doğu Trakya ovalarından İstanbul mezbahalarına düzenli olarak koyun ve sığır sürüleri getirmekte idi.

Transit bölge ve işlenmiş mal ihracatçısı olarak İstanbul, aynı zamanda bölgeler arasında ekonomik bağlantı sağlıyordu. İstanbul için gerekli Rumeli ve Kuzey Karadeniz yiyecek maddeleri karşılığında, Anadolu'da Merzifon, Tosya, Tire, Bergama, Denizli, Larende, Bor ve Niğde'den pamuklu bez ihracı, buralarda pamuklu dokumacılığını arttırmıştır. İstanbul'da ise giyim eşyası, yünlü ve ipekli sanayi gelişmiştir. Kuzey Karadeniz, İstanbul ve Anadolu arasındaki bu ticaret üçgeni arasında bulunan başkente büyük miktarda para girip çıkardı. Devlet, gelirinin çoğunu saray ve İstanbul'daki ordu için harcamakta, bu paranın büyük bir bölümü Anadolu ve Balkanlar'a yol almakta, böylece ülke çapında çok canlı bir ticaret hayatı kendini göstermekte idi.

Karayolu Ağı, Kervansaray ve Zaviyeler

İstanbul, deniz yollarının olduğu kadar kervan yollarının da son ulaşım noktası idi. Bir rapora göre, 17. yüzyıl ortalarında her yıl İstanbul'a İran'dan altı ile on arasında, Basra'dan iki, Halep'ten de üç ya da dört kervan gelirdi. Her üç ayda bir İran ve Orta Asya'ya kervanlar kalkardı. İstanbul'a Dubrovnik'ten yılda bir, Polonya'dan ayda bir, İzmir'den de her sekiz günde bir kervan çıkardı.¹⁸

Balkanlar'ı İstanbul'a bağlayan önemli üç büyük yol vardı: Ohri, Manastır ve Selânik üzerinden Arnavutluk limanlarından gelen eski *Via Egnatia*; Belgrat, Sofya ve Filibe üzerinden gelen büyük askerî yol; ve Tunca Vadisi ve Edirne üzerinden Aşağı Tuna bölgesinden

18 La Boullaye-Le Gouz, *Les voyages et observations du, Sieur de la Boullaye-Le Gouzé*, (Paris, 1653); aktaran Mantran, II: s. 84, not 160.

gelen yol. İran ve Anadolu kervan yolu İstanbul'a Bolu, İzmit ve Gebze üzerinden ulaşır, Ankara-Eskişehir üzerinden gelen yol, İzmit yakınlarında bu yolla birleşirdi. Arabistan, Şam, Halep ve Konya üzerinden gelen hac yolu, İznik'in ötesinde Dil'den İzmit Körfezi'ni geçtikten sonra, Gebze'de İran anayoluna kavuşurdu. 15. ve 16. yüzyıllarda İstanbul-Bursa yolu, Mudanya üzerinden denizden İstanbul'a ulaşırdı; ancak 17. yüzyılda Dil İskelesi'nden geçerek Gebze'den Bursa'ya giden yol daha önem kazanmıştır. İstanbul, Bursa üzerinden Foça, Çeşme, İzmir ve Sakız'a bağlanırdı.¹⁹

İstanbul imparatorluğun en büyük pazarı ise de Edirne ve Bursa gerilememiş, gerçekte gelişerek Balkanlar ve Anadolu'nun en büyük kent ve ticaret merkezleri olmuştur.

Konstantin Jireček, Osmanlı topraklarında ulaşım hakkında, "Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından beri hiçbir Avrupa devleti yol sistemine bu denli özen göstermemiştir" diye yazar.²⁰ Balkanlarda küçük devletlerin yerini Osmanlı İmparatorluğu alınca, gümrükler kalkmış, ticaret ve şehirler gelişmeye başlamıştır. Osmanlılar İstanbul'la Belgrat arasındaki kadim Roma Yolu'nu, bozuk yerlerini kabaca kesilmiş taşlarla Belgrat'a kadar onararak, her zaman bakımlı tutmuşlardır. Bu yol boyunca bütünüyle yeni yollar da yapmışlardır. Ama yollar üzerindeki belli köyler, yol yapım ve bakımıyla görevlendirilir, bu hizmet karşılığında da olağandışı vergilerden (avâriz) muaf tutulurdu. Belgrat-İstanbul yolunu arabalar bir ayda geçebiliyordu. 1566'da II. Selim atla aynı yolu on beş günde geçmiştir.

Rumeli ve Kuzey Karadeniz bölgesinde ağır mallar arabayla taşınırdı. Dağlık yörelerde ise olağan taşıt aracı katırlardı. Devlet, 1521 Belgrat seferi sırasında ordunun ağırlığını taşımak için Anadolu ve Arabistan'dan otuz bin deve kiralamıştır. Yaklaşık on bin araba Tuna bölgelerinden un ve arpa taşırdı. Devlet ve tüccar, göçebelerden deve, at ve katır kiralardı. Bazı Türkmen boyları, deve yetiştirmek

19 Osmanlı karayolları için bkz. F. Taeschner, *Das anatolische wegenetz nach Osmanischen Quellen*, 2 cilt, (Leipzig, 1924-1926) ve O. Zirojevic, *Belgrat'tan Sofya'ya Kostantiniye Yolu*, [Sırpça] (Belgrat, 1970).

20 *Die Heerstrasse Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpässe*, (Prag, 1877), s. 113.

ve taşımacılıkta uzmanlık kazanmışlardı. Anadolu iklimine uyumlu binlerce melez deve tipi yetiştirilmiştir. Demiryollarından önce Anadolu'da deve sayısı yüzbinlere varmakta idi. İran kervanları genellikle üç ya da dört yüz hayvandan oluşur, ama kimilerinde bin ya da daha çok hayvan olurdu. 15. yüzyıl sonunda Tebriz'den Bursa'ya gidiş-dönüş bir yolculuk için bir at, yaklaşık dokuz altın dükaya kiralanabiliyordu.

Sultanlar, ana yollarda yolculuğun rahat ve güvenli olmasını sağlamak için vakıf olarak zaviye ve menziller kurmuş, saray ve devlet görevlilerine mülk ve çiftlikler bağışlayarak bu yolda teşvik etmişlerdir. Bunların bazıları, kentlerdeki imâretler gibi, büyük kuruluşlardı; ancak bu gibi yerlerde en önemli yapılar genellikle bir han ya da kervansaray olurdu. Romalılardan sonra Osmanlı idaresi, Anadolu ve Balkanlar'da en çok köprü yapmış idaredir. Örneğin II. Murat, 1443'te Edirne yakınlarında Ergene Irmağı üzerinde 392 metre uzunluğunda, 174 kemerli büyük bir köprü yaptırmıştır. Yolcuları barındırmak ve yedirip içirmek için köprü'nün başına bir han, bir cami ve bir medrese yaptırmış; han ve köprü'nün bakım masraflarını da bir boza dükkânı, bir hamam ve başka dükkânların gelirleriyle karşılamıştır. Bunlara, Edirne'de yaptırdığı bir kervansarayla bir hamamın ve bir dizi dükkânın gelirini de eklemiştir. Köprü'nün bakım ve korunması için hizmetleri karşılığında vergiden muaf tutulan ve çoğunluğu Türkmenlerden göçmen yerleştirilmiştir. Irmağın karşı kıyısına da yayalar (çiftçi askerler) yerleştirilmiştir. Bu merkez çevresinde nüfus zamanla artmış ve Uzunköprü kasabası ortaya çıkmıştır. Burada 1456 yılında 431 hane vardı. Bir başka örnek, Hersek Ahmet Paşa'nın İstanbul-Şam yolu üzerinde İzmit Körfezi'nden sonraki ilk durakta yaptırdığı imârettir. Burası sonradan, Hersek kasabası olarak gelişmiştir.

Ucbeyleri, 14. ve 15. yüzyıllarda sınırda ve fethettikleri topraklarda benzeri kurumlar yaratmışlar, bu yerler zamanla Osmanlı kültür ve yönetim merkezlerinin çekirdeği olmuştur. Örneğin, Saraybosna kenti, ucbeyi İsa Bey'in vakfettiği imâretin etrafında gelişmiş, Minnet Bey'in Sofya-Edirne yolu üzerinde yaptırdığı imâret ise, Bulgaristan'ın

en önemli ticaret kentlerinden biri olan Tatar Pazarcığı'nın çekirdeği olmuştur. Orta Avrupa'ya giden askerî yol üzerindeki bu kentte, vezir-i âzam İbrahim Paşa, Evliya Çelebi'ye göre kente bir hisar gibi hâkim olan, büyük bir kervansaray yaptırmıştır. Burada iki yüz oda ve önemli kişilerin aileleri ile kalabileceği seksen daire vardı. Odalar, büyük bir ağaçla gölgelenen bir avlu çevresindeydi; ortasında havuz olan dış avlu ise beş ya da altı bin at alabiliyordu. Hizmet görenler, Müslüman ve gayrimüslim yolcuları gece gündüz kabul edip ağırlandılar, günbatımından sonra her yolcuya bir tas çorba, bir somun ekmek ve bir mum, her ata da bir torba yulaf verirlerdi. Akşam namazından sonra kervansarayın davulu çalınır ve kapılar kapanırdı. Her sabah kapılar yeniden açılmadan önce hancı, geceyi orda geçirenlere bir şey kaybedip etmediklerini sorardı. Bunu sormadan kapıları açmışsa, bütün kayıplardan sorumlu olur ve ödemek zorunda kalırdı.

Mukaddes Roma German imparatorunun elçisi Busbecq, 1555'te bir at arabasıyla İstanbul'a gelmiş ve bize Niş'teki kervansarayın bir betimlemesini bırakmıştır: "Burada gizli yapılan hiçbir şey yok; her şey açık burada, herkes birbirinin ne yaptığını görebiliyor", diye şikâyet eder. Fakat elçi, handaki daireleri beğenmiştir. "İçlerinde kalınacak ayrı daireler var. Herkes kabul ediliyor; Hristiyan, Yahudi, zengin, yoksul, herkese açık bu odalar. Yolculuk ettiklerinde *Bashaws* (paşalar) ve *Sanziacs* (sancakbeyleri) bile bu odalarda kalıyor. Dairemde kendimi bir prens sarayındaymış gibi rahat hissettim."

Fâtih Sultan Mehmet, vakfiyesinde, vakfettiği handa kalan bütün yolculara iyi muamele edilmesini ve bütün ihtiyaçlarının görülmesini istemiştir. Hanlar, yalnız üç gün parasız yemek ve oda verirdi; daha sonra yolcunun gitmesi gerekirdi.

Büyük ana yollar boyunca düzenli aralıklarla inşa edilmiş olan bu kurumlar, Osmanlı uygarlığının yayılma alanına tanıklık ederler. Osmanlı döneminde yalnız Bosna-Hersek'te, 232 han, on sekiz kervansaray, otuz iki misafirhane, on bedesten ve kırk iki köprü inşa edilmiştir. Bu köprüler arasında, 1566'da yapılmış Mostar Köprüsü, 1550 dolaylarında yapılmış, Saraybosna'daki Koca (Kozja) Köprü ile Tirebinye Köprüsü gibi mimarlık başyapıtları da vardır.

Ana yol boyunca kuyu, çeşme, mescit ve ufak misafirhaneler gibi hanlardan daha gösterişsiz yapılar da inşa edilmiştir. Bunları, gene dinî vakıflar olarak, genellikle yerel hayırseverler yaptıırdı. Böylece yolcuların, İstanbul'dan Şam'a, Erzurum'a veya Belgrat'a giden yollar boyunca bütün ihtiyaçları, genellikle parasız sağlanırdı.

Kimi paşalar, bu tür kurumlar yapmakta fazla gayret göstermiş tir. Vezir-i âzam Mahmud Paşa 1637'de azledildiği zaman, gereksiz ve halka yük olan hanlar yapmakla suçlanmıştır.

Bu vakıfların kurulmasında önemli bir etmen de temlik kurumu, yani sultanın önemli kişilere özel mülk hakkı bağışlaması idi. Buna göre, devlet adamları ya da saray kadınları sultana hayırlı bir girişim taslağı ile başvurur; sultan kendilerine, kimi durumlarda birkaç köy de içerebilen geniş bir arazi parçasını özel mülk olarak bağışlardı. Daha sonra bu kişiler, bunları kurdukları hayır tesislerine bağışlarlar, böylelikle yalnız öbür dünyada kendi selâmetlerini değil, vakıf mütevellisi olarak atadıkları aileleri ve torunları için de sürekli ve emin bir geçim yolu sağlamış olurlardı. Osmanlı ileri gelenlerinin ikinci ve üçüncü kuşaktan torunları, vakıf mütevellileri olarak refah içinde bir emeklilik yaşar ve bir tür toprak ağaları sınıfı oluştururdu. Bu "evlâdiye" vakıflarda mütevellî, gelirin yüzde onunu kendisi için alıkoyma, hamam, han ve dükkânların kiralanmasında bir hisse alırdı.

Kervansaray ve bedestenler eşkıyalara karşı sağlam, kale gibi binaiardı. Busbecq, Budin ve Belgrat arasındaki karayolundan, "hayduk" denen eşkıya korkusuyla geçmemiştir. Eşkıyanın, gönderilen devlet hazinelerini çaldığını gösteren yığınla örnek vardır. Durum, 16. yüzyılda, o kadar kötü değildi; ama 17. yüzyılda silâhlı büyük eşkıya çetelerine karşı nöbetçi asker çoğu kez etkisiz kalıyordu. 1647 dolaylarında Eskişehir yakınlarındaki dağlık bölgede Kara Haydaroglu denen bir eşkıya, İran, Şam ve İzmir'den İstanbul'a gelen kervanları basmaya koyulmuş ve zorlukla alt edilebilmiştir. 17. yüzyıl ortalarında bir Hristiyan eşkıya grubu, beş yüz kişiyle Manastır bedestenini basmış ve hiçbir direnmeyle karşılaşmamıştır.

Devlet bu yüzden, zaviyeler kurarak, dağ ve su geçitleriyle köprü yakınlarına derbentçiler, yani silâhlı geçit bekçileri yerleştirerek yollarda güvenlik tedbirleri almak zorunda kalmıştır. Kamu güvenliğinden ve belli bir yol ya da köprünün bakımından çoğu kez bütün bir köyün nüfusu sorumlu olur, karşılığında birtakım vergilerden muaf tutulurdu. Derbentçiler kaçarlarsa zorla geri getirilirdi. Devlet, 16. yüzyılda Anadolu'da 2.288, Doğu Balkanlar'da ise 1.906 köylü ailesini derbentçi atamıştı. Zaviyeler ise, özellikle yolcuların rahat ve güvenliği ile ilgilenen konuk evleri görevini yüklenirdi.

Zaviyeler, Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle en erken dönemde önemli bir rol oynadıkları gibi, imâretler için bir ilk örnek oluşturmuşlardır. Zaviye, kentlerde, daha çok uzak ve ıssız yol ve geçitlerde yolcuları barındırmak için bir şeyh ya da dervişin kurduğu bir hayır kurumudur. Zaviye kuran şeyh, hükümdârdan özel mülk olarak küçük bir toprak parçası alır, etrafına toplanmış dervişlerle toprağı işleyerek, kendilerine bir yaşam sağladıkları gibi zaviyenin giderlerini karşılarlardı. Öteki dinî vakıfların mütevellîleri gibi şeyh ve torunları zaviyelerin irsî yöneticileriydi.

Osmanlıların erken döneminde zaviyeler, Türk göçmenlerini sınırda ve fethedilen alanlarda yerleştirmekte önemli rol oynamışlardır. Derviş ya da derviş kılığına girmiş yoksul göçmenler, yeni fethedilmiş bir alana gelir, bir parça toprak seçer, bir de zaviye kurarak sultandan bu toprağın zaviyenin vakfı olduğunu onaylayan bir belge elde ederdi. Zaviye üyeleri vergiden muaf oldukları için topraklarına yeni göçmenler akın eder ve orası bir Türk köyünün çekirdeğı olurdu. Toprağı işlemede, ürünün sarf edilmesinde zaviyedekiler hep ortaklaşa hareket ederler, iştirakçi bir cemaat oluşturdular. 14. yüzyılda Batı Anadolu ve Balkanlar'da kurulan Türk köylerinin çoğu böyle kurulmuştur. Zaviyeler, yalnız gelip geçen yolculara hizmet etmez, aynı zamanda yeni gelen göçmenler, hatta gâziler için bir sığınak olurdu.

Zaviyeleri kuran şeyhler çeşitli tarikatlardan idi; ancak çoğu fütüvvet kurallarına göre ahî denilen kardeş, yârân birlikleri halinde örgütlenmişlerdir. Yeni fethedilen Batı Anadolu ve Trakya'da ahiler

yüzlerce zaviye kurmuşlardır.²¹ 1334'te Anadolu'yu ziyaret eden İbn Battuta'nın canlı bir tanımını yaptığı ahilik, dinî bir tarikat olmanın çok toplumsal bir örgüttü.²²

Bunlar (ahiler) Rum Türkmenlerinin bütün illerinde, her bölge, kent ve köyde bulunurlar. Dünyanın hiçbir yerinde yabancılara konukseverlikte, yemek ikram etmek ve ihtiyaçları görmekte, zalimlerin elini kırmakta ve polis ajanlarını ve onlarla iş birliği yapan gaddarları öldürmekte onların eşi yoktur. Kendi tanımlamalarına göre ahî, aynı iş kolunda çalışanların, evlenmemiş bekâr gençlerin kendilerine önder olmak üzere seçtikleri bir adamdır. Ahî, bir zaviye kurar ve kilim, kandil ve gerekli başka eşyayla döşer. Arkadaşları, geçimlerini kazanmak için gündüz çalışır, ikinci namazından sonra kazançlarını ona getirir ve bununla meyve, yiyecek ve zaviyede tüketim için gerekli başka şeyler satın alırlar. Kasabaya gündüzün bir yabancı gelecek olursa onu yanlarında konuk ederler.²³

Osmanlı İmparatorluğu güçlü, merkezi bir devlet olarak gelişince, zaviyelerin çoğunu kaldırmıştır; çünkü, 16. yüzyıla gelindiğinde çoğu, hâlâ vergi muafiyetinden yararlanırken, gerçek işlevlerini yitirmişti. Vakıf oldukları sürece de devlet onların topraklarını malî ve askerî maksatlarla kullanamazdı. Dolayısıyla devlet, özellikle Fâtih döneminde yol üstünde olmayan ve yolculara hizmet vermeyen zaviyelerle gelirlerini hayır işlerinde kullanmayan vakıf ve zaviyeleri ortadan kaldırmış, topraklarını tımarlı sipahilere vermiştir. 1530'da 623, 16. yüzyıl ortalarında Küçük Asya'da bin yüz kadar zaviye vardı. I. Süleyman, İran savaşlarında harap olmuş köyleri canlandırmak için Erzurum yolu üzerinde zaviyeler kurulmasına izin vermiştir.

Kentli Nüfus, Loncalar ve Tüccarlar

Geleneksel Ortadoğu toplum kavramı, çiftçi, tüccar ve zanaatkarları üç üretici sınıf olarak kabul eder. Kentli nüfusu son iki grup

21 Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, II (1942): s. 305-353.

22 Çev. H.A.R. Gibb, *The Travels of Ibn Battuta*, II, s. 419.

23 Bkz. "Akhi", *Encyclopaedia of Islam*, 2. Baskı.

oluşturur, toplumsal sınıflandırmanın alt basamağında zanaatkârlar bulunurdu. Sultanın emrine göre, her sınıf üyeleri mevkilerini gösteren elbiseler giymek zorundaydı; üst sınıfların giydiği lüks elbiseleri ise, zanaatkâr ve dükkân sahiplerinin giymeleri olanaksızdı.

İmparatorluğun kentli nüfusu da köy nüfusu gibi, Müslüman ve gayrimüslim olarak iki sınıfa ayrılmıştı; ancak bu, şeriatın koyduğu bir sınıflandırmadır ve toplumdaki gerçek toplumsal ve ekonomik ayrılıkları yansıtmaz. Müslüman ve gayrimüslim tüccarlarla zanaatkârlar gerçekte aynı sınıftandılar ve hepsinin hakları aynıydı. Zengin Yahudi, Rum ve Ermeni tüccarlar Müslümanlar gibi giyinir, ata biner ve davranırdı. Sultan zaman zaman gayrimüslimlerin Müslümanlarla aynı biçimde giyinmelerini, köle edinmelerini ya da ata binmelerini yasaklayan yasalar çıkararak şeriatın koşullarını yerine getirmek isterdi, ama bu fermanlar etkisiz kalırdı. Kimi zaman lonca mensubu Müslümanlar, şeriat uyarınca gayrimüslimlere karşı ayrımcılık yapmaya kalkardı, ama bu davranış genellikle ekonomik rekabet güdülerinden kaynaklanmıştı.

İş yaşamı dışında mahallede, değişik dinde olanlar kentin ayrı bölgelerinde, kilise veya sinagogları etrafında kendi din önderlerinin başkanlığında yaşarlardı. Osmanlı kentlerinde her zaman, birbirinden ayrı Müslüman, Hristiyan ve Yahudi mahalleleri olmuştur; Çingenelerin de, dinleri ne olursa olsun, ayrı cemaat olarak kendi mahalleleri olurdu. Her Müslüman mahallesinde, topluluğun dinî başkanı olarak bir imamı, dünyevî temsilcisi olarak da bir kethüdâsı olurdu. Gayrimüslim semtlerde papazlar ve hahamlar aynı işlevi görerek devlet katında topluluğu temsil ederlerdi. Bu durum, Müslümanlarla gayrimüslimler arasında iyi ilişkiler kurulmasını engellemezdi. Müslüman erkekler gayrimüslim kadınlarla, kadın dinini değiştirmek zorunda kalmaksızın, evlenirlerdi; ancak, çocuklar Müslüman olmak zorundaydı.

Esnaf, yani meslek lonca örgütleri, Osmanlı kentlerinde ekonomik yaşamın varlık nedeni olup lonca üyeleri şehirdeki nüfusun büyük bölümünü oluştururdu. İslâm dünyasında loncaların kökeni hâlâ karanlıktır.²⁴ Ancak, İslâm ve Ortaçağ Avrupa lonca sistemleri

24 B. Lewis, "The Islamic Guilds", *Economic History Review*, VIII, 1 (1937): s. 20-37.

arasında büyük bir benzerlik görülür. Genellikle kabul gören kuram, Greko-Romen dünyası loncalarının İslâm yönetimi altında süregeldiğini, ancak 10. yüzyılda bütünüyle İslâmî bir özellik kazandığını ileri sürer. Bu yüzyılda Abbasî halifelerinin yönetimine karşı dinî, toplumsal ve politik bir hareket olarak ortaya çıkan Karmatîler, loncaları bu mücadele sırasında örgütlediler. Böylece, İslâmî loncalar, meslek örgütleri olduğu kadar Karmatî gençlik örgütleri niteliğinde idiler. 13. yüzyılda tarikatlar, özellikle de *fütüvvet* kuralları loncalar üzerinde büyük etki yapmıştır. Büyük kentlerde genç, evlenmemiş erkeklerin (fetâ, yiğit) kurduğu fütüvvet dernekleri, Roma İmparatorluğu gençlik örgütlerini andırır. Fütüvvet ahlâkına göre “insan-i kâmil”, cömert, özverili, disiplinli, büyüklerine karşı itaatkâr ve dengeli olan bir kişidir. Böyle bir örgüte kabul edilmek, simgesel bir törenle gerçekleşir; bunun ardından örgüte girene fütüvvet ahlâkı aşılanırdı. Bu hareket, 13. ve 14. yüzyıllar boyunca “ahîlik” adıyla Anadolu toplumunun en göze çarpan ögesi olmuştur. Her meslek grubuna mensup bekâr gençler, fetâ veya yiğit adıyla kendi aralarından seçtikleri bir ahînin önderliğinde, fütüvvet ilkelerine göre örgütlenirdi. Bu dönem Anadolu’sunda güçlü bir merkezî iktidar olmadığından, ahîler kentlerde birtakım kamu hizmetlerini de üzerlerine almışlar ve politik bir güç olmuşlardır. İslâmî loncalar gerçekte, başlangıçtan beri, egemen askerî ve yönetici sınıfa karşı halkı temsil etmiştir.

Ahîler, erken dönem Osmanlı devlet ve toplumda önemli bir rol oynamış, ancak mutlakîyet ve merkezîyetçiliğin artması sonucu devlet bunları gitgide kendi denetimi altına almıştır. Ahîlik, kentlerde sadece bir esnaf loncası örgütüne dönüşmüş, fakat fütüvvet ahlâkı esnaf loncalarında devam etmiştir. İşçinin ustaya mutlak itaatını isteyen fütüvvet ahlâkı, lonca sisteminin temel işlevini ifade eder. Kentlerde en kalabalık ve aşağı görülen debbağhane (tabakhane) işçilerinin başı, 13. yüzyılda Kırşehir’de yaşayan Ahî Evran, asıl adıyla Nasîreddin Mahmud’tur. Onun yerine geçenler, Osmanlı devrinde her şehirde ahî seçilen ustaya ahîlik icâzetnâmesi gönderirdi.

Osmanlı loncalarını devletin yaratıp denetlediğini ya da loncaların toplumsal olarak ayrışmamış topluluklar olduklarını söylemek

abartılı olur.²⁵ Ortadoğu toplumunda ülküleri ve çıkarları ortak gruplar, en eski zamanlardan beri belli bir örneğe göre örgütlene gelmişlerdir. Saray, ordu, medrese, tarikat ve lonca örgütlerinde hep bu örnek ve aynı terimler görülür. Böyle örgütlenmiş bir grubun en önemli üyesi genellikle grubu dış dünyada temsil eden ve dışişlerini yöneten kişi olup, unvanı Osmanlılarda “kethüdâ”, Araplarda “şeyh” ve 13. ve 14. yüzyıl Anadolu’sunda “ahî” idi. Loncalarda zanaatkârların ustaları, lonca kurallarını uygulayabilecek ve kendileri adına hükümete başvurabilecek üyelerden birini kethüdâ seçerdi. Kethüdâsı olmayan bir lonca bağımsız sayılmadığından, bu seçim olağanüstü bir önem taşırdı. Bir loncaya bağlı bir bölüm zanaatkâr ayrılıp farklı olarak örgütlenmek istediklerinde, aralarından bir kethüdâ seçerek kadıya başvururlar, o da kendilerini bağımsız bir lonca olarak kayda geçirirdi. Usta üyeler, isterlerse kethüdâyı azledebilirler, yeni birinin seçilmesine devletin karışması halinde hep birden direnirlerdi. Vali ya da kadıların onlara dayatmak istediği kethüdâları reddettiklerine ilişkin oldukça çok belge vardır; gerçekte merkezî devlet, loncaların özerkliğine genellikle saygı göstermek zorunluluğunu duymuştur.

Söz konusu topluluklar, örgütleri ve temel kuralları için dinî ve manevî bir dayanak aramıştır; bu yüzden her meslek loncasının başında bu manevî ve dinî yetkiyi temsil eden bir şeyh bulunurdu. Arap ülkelerinde şeyh, loncanın baş yöneticisi oluyordu; Rumeli ve Anadolu’da ise yalnızca manevî bir önder konumunda idi. Şeyh, çıraklık ve ustalık törenlerine başkanlık ederek ve loncada cezaları bildirip uygulayarak loncalarda önemli bir rol oynamıştır. Şeyh, hepsi de fütüvvet ahlâkını iyi bilen deneyimli lonca ustaları arasından seçilirdi. Şeyhin yanında törenleri yöneten bir yardımcı, nakîb olurdu. Devlet loncalarla ilişkiyi, loncanın vergi borcunu toplayıp devlete teslim eden kethüdâ aracılığı ile sağlandı.

Bir kentte lonca kethüdâlarının üzerinde, bütün lonca sorunlarının danışıldığı ve kentin diğeri ileri gelenleriyle birlikte kenti

25 G. Baer, “The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds”, *International Journal of Middle East Studies*, I, 1 (1970): s. 28-50; karşılaştırma için bkz. “Harîr”, *Encyclopaedia of Islam*.

devlet katında temsil eden bir şehir *kethüdâsı* bulunurdu. Önemli bir başka lonca üyesi de loncanın işçilerini yöneten görevli, yiğitbaşı idi. O da yaşlı ve deneyimli ustalar arasından seçilir ve kethüdâ, görevinin başında değilken, onun yerini alırdı. Pazardan hammaddeyi o satın alıp ustalara dağıtır, üretilen malların lonca kurallarına uyup uymadığını denetler ve diğer loncalara ya da dükkânlara dağıtımını sağlardı. Birisi, lonca kurallarını çiğnemişse, bunu şeyhe bildirmek veya birisi ustalığa terfî etmek istiyorsa gene şeyhe ya da kethüdâyâ haber vermek onun görevi idi. Kimi loncalarda aynı işleri yiğitbaşının yardımcısı yapardı. Her lonca, ustalar arasından ayrıca bir ya da iki ehl-i hibre seçerdi. Mesleğin inceliklerini iyi bilen bu uzmanlar, malların niteliği üzerine fikirlerini bildirir, fiyat anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturur, pazar fiyatını belirlemekte yardım eder ve işçileri seçerlerdi. Bu uzmanların seçimleri, özellikle ipek dokumacılığı gibi ince mesleklerde önemli idi. Ehl-i hibre, kimi loncalarda kethüdâ ve yiğitbaşının bazı görevlerini de üstlenmiştir.

Büyük ve gelişmiş loncalarda bu altı kişi “alılar” denen bir kurul oluştururdu, ama loncalara ilişkin belgelerin çoğunda ancak şeyh, kethüdâ ya da yiğitbaşının adları geçer. Bu görevliler, ustalar arasından seçimle çıkardı ama seçim yöntemi açık olarak bilinmiyor. Görüldüğü kadarıyla, adaylar arasından seçim oybirliği ile oluyor, seçimi kazanana karşı bir itiraz yoksa ustalar kadının huzurunu çıkarak seçim sonucunu kadının resmi kaydına geçiriyordu.

Osmanlı loncaları, değişmez hüküm ve kurallara uymak zorunda idi. Yüzyıllar boyunca gelişmiş genel yasa, ilke ve törenlerin birçoğu, fütüvvet risâlelerine, lonca yönetmeliğine ve fermanlara geçmiştir. Lonca üyeleri, her yeni kural üzerinde tartışır, karar verir ve bunlar kadının kayıtlarına geçerdi. Kararlar ancak kayıttan sonra yasal olarak geçerli sayılırdı. Bunlara ek olarak bir de lonca ustalarıyla devlet temsilcileri arasındaki görüşme sonucu kararlaştırılan ve sultanın onayladığı ihtisab düzenlemeleri, yani fiyat ve kalite belirleme işi vardır. 16.yüzyılda Bursa, Edirne ve İstanbul’da mal kalitesi ve fiyatlarını tespit eden ihtisab kanûnnâmeleri çıkarılmıştır. Fakırlar genelde devlet, lonca örgütlerinin işlerine ancak vergileri (ihtisab

resmi) ve kalite ve fiyat belirleyen ihtisab yasalarının uygulanmasını güvence altına almak için karışırdı.

İhtisab eski bir İslâm âdetidir. Ortadoğu devleti, halkı haksızlıklardan korumayı ve şikâyetlerine çare bulmayı en önemli görevlerinden sayardı. *Kur'an*, İslâm cemaatinin menfaati için siyasî otoritenin, genel olarak kabul edilen toplumsal ölçü ve yasakları faal olarak desteklemesini buyurur. Bunlar dinî hukukun, hisbe ya da ihtisab başlığı altında toplanmış bölümünü oluşturur ve bunları uygulamak halifenin görevlerinden biridir. Hisbe, uygulamada, pazarlarda adâletli fiyatlar belirleyip tartıları ve malların kalitesini denetleyerek, sahtekârlık ve yolsuzluğu önlemeyi amaçlar. Ortadoğu devletlerinde çok eskiden beri geçerli olan fiyat denetimi ve tartı-ölçü teftiş yöntemleri, bu şekilde hisbe adı altında şerîat kapsamına alınmıştır.

Osmanlı Devleti, ihtisab kurallarını titizlikle uygular; loncaların bağlı olduğu ihtisab yasalarını, her yeni sultanın tahta çıkışında yeniden gözden geçirirdi. Devlet bütün tartı ve ölçüleri teftiş eder ve muhtesib, yani ihtisab kurallarını uygulayan görevli, bu yasaların uygulanmasını sağlamak için çarşıları sürekli dolaşır, yasaları çiğneyenleri bölge kadısının huzuruna çıkarır ve kadının kararıyla onları kabaçlatır ya da para cezasıyla cezalandırırdı. Kereste, çini ve kumaş gibi belli malları, değerlerine göre damgalar ve damgasız malların satımını yasaklardı. Belli bir yöntemle göre saptanan pazar fiyatlarını verel kadı ve muhtesibin düzenleme yetkisi vardı. Topluluğun önde gelen üyeleri ve loncaların ehl-i hibreleri kadının huzurunda toplanır, hammaddelerin miktar ve kalitesini belirler, emek ücretini ekler ve yüzde on, uzman bir işgücü kullanılmışsa, en çok yüzde yirmi dolaylarında bir kâr vererek pazar fiyatını saptarlardı. İstanbul pazar fiyatlarını, bazen sultanın kendisi teftiş ederdi.

Fiyatları denetlemek, yolsuzluğu önlemek ve pazar vergilerini toplamak maksadıyla devlet, hammaddenin ve işlenmiş malların belli pazarlarda satımı için birtakım koşullar koymuştur. Kent çarşılarına gelen mallar, kontrol için kentte belli kapılardan girmek zorundaydı; özel çarşı, kapan ya da kervansaraylara götürülerek görev başındaki memurların gözetiminde satılırdı. Malları şehir dışında

alıp sonra halka ihtikârla pazar fiyatı üstünde satanlar da olurdu. Değerli malların devlet denetimindeki simsar ve dellâllar eliyle satılması mutlak bir zorunluluktur. Malların satış izni, lonca temsilcileri önünde kapanda kantarla tartılıp miktarlarına göre vergilendirildikten sonra çıkardı. Lonca temsilcileri kethüdâyla yiğitbaşı, mal ya da hammaddeleri oradan alıp gelerek lonca ustaları arasında dağıtırdı. Devlet, lonca ustalarından her dükkân için belirli bir vergiyle bazı mamûl maddelerden başka bir vergi alırdı. Bir de pazarda satılan mallardan parça veya yük başına ya da tartıya göre alınan bâc, satış resmi vardı. Bu vergilerin oranları, her sancağın kent ve pazarları için ayrı kanûnnâmeler, Bâc-ı Pazar kanûnnâmeleri tarafından belirlenirdi. Loncaların belli çarşılarında toplanmış olması ve mallarının belirli zamanlarda satılıyor olması devletin bu vergileri toplamasını kolaylaştırırdı. Esnaf, vergiden kaçmak için dağılmışlarsa, devlet görevlilerinin onları belli bir pazar yerine zorla getirdiği de olurdu.

Devlet, lonca örgütlerine yalnızca hazinenin ya da halkın çıkarlarını korumak için karışır, loncanın iç faaliyetine müdahale etmezdi. Ancak, loncanın başındakiler, devletin kontrolünü tanırdı. Loncaların bütün seçim ve kararlarını kadi kaydedirdi. Lonca üyeleri kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözemez ya da lonca kurallarını çiğneyenleri kendileri cezalandıramazlarsa, davayı devlet yetkilileri önüne getirirlerdi; önce kadiya danışır, o sorunu çözemezse başkentteki Divân-ı Hümayûn'a çıkabilirlerdi.

Devlet, geleneksel lonca kurallarının korunmasına genellikle önem vermiştir. Güçlü merkezîyetçi Osmanlı Devleti ortaya çıkmadan önce loncalar, çok daha özgür ve güçlü idi. 13. yüzyıl sonlarıyla 14. yüzyıl başlarında Anadolu'da güçlü bir yönetim yoktu; İbn Battuta'nın da gözlemlediği gibi, büyük kentlerde etkili loncaların başındaki ahîler büyük güç ve etki sahibi idiler. Bu çağda lonca üyeleri silâh taşır, huzursuzluk çıkaranları cezalandırırlardı. Ayrıca, lonca, yalnızca ekonomik bir kurum değil, güçlü toplumsal bağlarla bağlı, fütüvvetin dinî ve mistik kurallarına saygılı ve geleneklerini temsil eden bir pîre bağlılık gösteren sosyal bir örgüttü. Osmanlı döneminde ahînin yerini kethüdâ alınca, loncanın dinî doğası da

zayıfladı. Lonca görevlileri, kendi yetkilerini korumak için, devleti lonca işlerinde gitgide artan bir rol almaya teşvik etmeye başladılar. Seçilmeleri üzerine vali ya da sultandan bir resmî berat almaları da âdetten oldu. Böylece devlet desteği ile kendi iktidarlarını lonca içinde güçlendirerek, maddî çıkarlarının bağlı olduğu lonca sistemi tehdit eden yeni akımların önünü kesmeyi becermişlerdir.

Memlûkler gibi Osmanlılar da hemen her zaman kıdemli lonca ustalarını desteklemiş ve geleneksel lonca yapısını koruma yollarını aramıştır. Bu tutucu politika, herhangi bir yeniliğin toplumu kargaşa ve anarşiye iteceği, sonuç olarak da devlet hazinesinin gelir kaynaklarını yitireceği fikrinden ileri geliyordu. Lonca ustaları, devletin kendi lehlerine hareket etmesini istedikleri zaman, devletle ilişkilerinde bu noktalarda dikkatli davranırdı. İdarî ve askerî çıkarlar da malların fiyat ve kalitesinde istikrar gerektiriyordu. Bu tutucu politika, reformcu Osmanlı devlet adamlarının liberal Avrupa fikirlerini benimsediği 19. yüzyıla kadar sürmüştür. Ortadoğu ekonomisinin lonca sisteminin kısıtlayıcı kurallarından kopmasını ve güçlü bir Osmanlı burjuvazisinin gelişmesini önleyen de bu tutuculuk idi. 19. yüzyılda, Avrupa yapımı malların ithali, lonca etkinlik alanını sınırlamış, 1840'tan sonra da Avrupa endüstri kapitalizmi karşısında loncalar ekonomik olarak yıkılmıştır.

Lonca sistemi, ekonomik bakımdan arz ve talep kuralının gereklerini, belli güçlükler karşısında yerine getirme çabasıdır. Lonca temsilcileri hammaddeleri pazardan sabit bir fiyatla toptan alır, ustalara dağıtırdı; çünkü modern döneme kadarki ulaşım sisteminin ilköllüğü yüzünden bu mallara sınırlı miktarda ulaşılabilirdi. Hammaddelerin, başkalarının ya da fırsatçıların ellerine düşmeden, ilgili loncalara uygun bir fiyatla ulaşması ve lonca ustaları arasında hiçbirini işsiz bırakmayacak biçimde dağıtılması gerekiyordu. Lonca örgütünün varlığının başlıca sebebi buydu. Hammadde kıtlığı Osmanlı kentlerinde sık sık fiyatların yükselmesine ve işsizliğe neden olarak ciddi bir ekonomik sorun yaratırdı. Bu kıtlıklar, istifçilik ve vurgunculuktan, kimi zanaatkarların fazla hammadde satın alma çabalarından, aynı maddeye başka bir loncanın ilgi göstermesinden

ya da başka bir bölge veya ülkenin daha yüksek fiyat sunan tüccarlarınca satın alınmasından çıkabilirdi. Loncalar, devlet denetiminin, bu durumlardan ilkiyle sonuncusunu önlemesini ister, sultan vurgunculuğu cezalandıran ve yabancı tüccarlara pazardan mal alma iznini ancak yerel halk alışverişini yaptıktan sonra veren emirler çıkarırdı. Birtakım önemli hammaddenin ihracını, devlet bazen bütünyle yasaklardı. Kendi aralarındaki rekabetten doğan ikinci ve üçüncü durumları önlemek için loncaların tek yapabilecekleri şey ise, hammaddeyi toptan alacak biçimde örgütlenmek ve âdil dağıtım yapmaktı. Loncalar sultandan, hammaddenin yabancı ellere düşmesini engelleyecek ve kendilerine üretim tekeli verecek bir فرمان elde etmeye çalışırlardı.

Ancak sınırlı miktarda ham madde olması, dükkân ve atölye sayısını kısmayı da gerektiriyordu. İşçi, özellikle de uzman zanaat-kâr darlığı olduğundan, lonca görevlileri işgücü dağılımını da denetlerdi. Örneğin, Bursa kadife dokuma işçileri, haftanın belli bir gününde belli bir yerde toplanır, ehl-i hibre onları ustalara taksim ederdi; bu sistemin amacı, nitelikli işçi bulmak ve ustalar arasında işçi yüzünden rekabeti önlemektir.

Lonca yapısını belirleyen ikinci bir ekonomik etmen de pazarın sınırlı olması idi. Ekonomik sistemin gelişmemiş olması ve ulaşımın ilköllüğü, kasaba ve küçük kent loncalarının ancak kent ve çevresindeki köylerden oluşan sınırlı bir yerel pazar için çalışması demekti; üstelik, 15. yüzyılda Osmanlı kentlerinin çoğu küçük kentlerdi.

Üretimi sınırlı bir pazara göre düzenleme zorunluluğu, loncaların birtakım özelliklerini belirlemiştir. Böylece, üretime getirilen zorunlu sınırlama bir loncanın dükkân ve atölye sayısında kısıtlamaya yol açıyor, ikinci olarak da pazarın yabancılardan korunması zorunlu oluyordu. Sınırlı bir alan için üretim kontrol altında olmak zorunda idi; fazla üretim ucuzluğa neden olacağından esnaf için zararlı idi. Az üretim ise, fiyatları artıracığından halk için olumsuzdu. Böylece lonca sistemi, kasaba pazarı koşullarının bir gereği idi. Arz ve talep bu tarz bir ekonomide kontrol altında idi. Dolayısıyla devlet, her kentte ya da iyice belirtilmiş bir alan içinde her loncaya

rekel verirdi; bundan başka, her lonca ustasının kendi ürünlerini bu sınırlı alanda satabilmesi gerektiğinden lonca içerisinde bir rekabet olamazdı. Rekabetin önlenmesi için, yapılan malların çok iyi belirlenmiş ölçülere uyması gerekirdi. Üretim yöntemleri, hammadde türleri, aletler ve atölye biçimleri belli bir düzene sokulmuştu; ehl-i hibre ve yiğitbaşı üretimi sürekli denetlerdi; ürünler pazara gönderilmeden önce titizlikle gözden geçirilirdi. Sonrasında da mallar, ancak belli çarşı ve dükkânlarda satılabilirdi; kimi loncalarda ise, malları yiğitbaşı ya da kethüdâ toptan satardı.

Üretim ve pazar arasında dengeyi korumak için kendi dükkânlarını açma hakkı, yalnız ehliyetli ustalara verilirdi. Bu, biraz lonca geleneklerinin biraz da yerleşik ustaların çıkarlarının korunduğu bir durumdur. Usta olmak, hele bağımsız bir dükkân açmak oldukça güçlü. Adaylar, deney ve hüner kazanmakla geçirilmiş üç-beş yıllık bir dönemden sonra ustalık elde edebilirlerdi. Ustalar önünde sınavdan geçerler ve şeyhin kendilerine ustalık simgesi olan bir peştamal kuşattığı bir törenle usta olurlardı. Adayların çıraklık dönemi, fütüvvet simgeleri ve retorığı altında, sıkı bir disiplin ve perhiz dönemi idi. Fütüvvet, çırağa, mutlak itaat, alçakgönüllülük ve zenginliği küçümseme, açgözlülük ve rekabete en çirkin ahlâkî kusurlar olarak bakmayı öğretirdi. Yeni kabul edilmiş bir ustaya alet-edevat ve kıdemli ustaların denetiminde bir atölye verilirdi. Loncalardaki yeni ustaların çoğu, dükkân açacak sermaye yokluğundan, eski üyelerin yanında kalfa olarak çalışır ya da başkalarıyla ortaklık kurardı.

Bu sıkı yapıya karşın daha 15. yüzyılda Osmanlı loncaları arasında toplumsal ve ekonomik farklılıklar vardı. Örneğin, Bursa kadife dokuyucuları arasında tezgâh ve dükkâna sahip olanlarla onlar için çalışanlar arasında bir ayrım vardı. Bazı işyeri sahiplerinin elli kadar tezgâhı vardı; bu 2.500-3.000 altın dükalık bir sermaye yatırımı demekti. Ancak, kadife dokuyucuları dış pazarlar için değerli dokumalar üreten gelişmiş bir lonca oluşturuyordu. Debbağlar gibi daha geleneksel loncalarda ise, usta yeterince zenginleşir ve bağımsız olursa, loncadan ayrılmak zorunda kalır ve tüccar sayılırdı.

İstanbul, Bursa, Selânik ya da Edirne gibi büyük Osmanlı kentlerindeki loncalarda, özellikle de dış pazar için üreten birçok loncada, kapitalist girişimcilere dönüşmüş lonca üyeleriyle çalıştırdıkları işçiler arasında büyüyen bir toplumsal ve ekonomik farklılaşma ortaya çıkmıştır. Bu büyük kentlerde artan talep sebebiyle lonca üretimi hızla artıyordu. Örneğin, İstanbul'da kanûnen yüz tane olması gereken kemha atölyelerinin sayısı 1564'te 318'e çıkmıştı ve sultanın çıkardığı fermanlar bile bunu resmî rakama indiremiyordu.¹⁶ yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu kent nüfusunda ortalama yüzde 80 artış olmuş, dolayısıyla lonca ürünler için pazar büyümüştü. Bu gelişme, loncadaki ücretli usta ve kalfaların işine yarayan bir durum yaratmış, bunları bağımsız girişimlere atılmaya teşvik etmiş; pek çoğu kentin uzak semtlerinde dükkân açıp üretime geçmişti. Lonca önderleri bunlarla, eskiden olduğu gibi başarıyla mücadele edemez hale geldiler; isyancı yeni ustalar ise, eski lonca ustalarının artan kârlarına ortak olmakla kalmayıp lonca kural ve denetimini de güçten düşürmüş oldular. Bunlar geleneksel üretim ölçülerini değiştiriyor, malın niteliğini düşürüyor ve daha ucuza satıyorlardı; yeni modalar getirip talebi teşvik ediyorlardı. Büyüyen pazar içinde tekellerini korumak çabasıyla eski ustalar devleti, rakiplerine karşı harekete geçmeye zorluyordu. Rakiplerini, sanatlarını iyi öğrenememiş, ustalık belgesi almamış acemiler olmak ve kaliteyi düşürüp fiyatı yükseltmekle halka zarar vermek, böylece devletin ihtisab yasalarını çiğnemekle suçluyorlardı. İstanbul kunduracılar loncası, çok tutulan pahalı sivri-burunlu modayı getiren rakiplerini, devlet katında, halkı hoppalık ve ahlâksızlık yoluna sürüklemekle suçlamıştır. Eski ustalar, teknik yenilik getiren herkesin dükkânını kapattırmak için sonuna kadar savaşmışlardır. Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin geleneksel lonca yapısına verdiği güçlü destek ise, işçilerle kalfalar ve özgür ustaların, Avrupa'daki gibi kendilerine özgü örgütler geliştirmesini önlemiştir.

Devletin tutucu politikası, eski ustaların loncalardaki tekeli güçlendirmiştir. Atölyesi olan ustalar, bunları aile mirasının bir parçası olarak oğullarına, damatlarına ya da akrabalarına bırakmaya

başladılar; zamanla usta, kethüdâ ve yiğitbaşı unvanları da babadan oğula ya da çok seyrek olarak bir kalfaya geçerek, kalıtsal olmaya başladı. Loncalar, belli sayıda âlet ve edevatın bulunduğu vakıf dükkânlarda, gediklerde odaklaştı. En sonunda bu mal, mülk ve unvanlar, zanaat ve zanaatkârlıkla bağlarını yitirip yalnızca yasal mülkiyet nesnelerine dönüştüler.

Osmanlı lonca sisteminin bozulmasında başka bir etmen de kent loncalarının saray ağaları, hatunlar, kapıkulu askerlerinin eline geçmesidir. Bir İstanbul ihtisab resmî defterinde, dükkânların çoğunluğu bunların elinde görünmektedir. Esnaf kiracı durumundadır. Yeniçeriler ise, ayrıcalıkları dolayısıyla muhtesiblerin ve kadıların denetiminden kurtularak, lonca yapısını kendi yararlarına göre değiştirme olasılığını elde ediyorlardı. Bunlar, resmî olarak saptanmış pazar fiyatlarını sık sık görmezden gelir, kaliteyi düşürürler, bir ustalık belgesi bile almadan, canlarının istediği yerde dükkân açarlardı. Pek sık olarak, yerleşmiş olan ustaları, kendilerini ortaklığa almaya ve kârı bölüşmeye zorlardı; en kötüsü ise hammaddelerle ilgili geniş çapta ihtikâr ve vurgunculuklarının cezasız kalmasıydı. Bütün bu etmenler, geleneksel lonca yapısının bozulmasında ve genel olarak Osmanlı zanaatlarının gerilemesinde büyük rol oynamıştır.

Büyük ve zengin kentlerde, yeni tür mal üretmek ya da belli üretim aşamalarına geçmek için, eski loncalar yanında *yamak* loncalar oluşmuştur. Örneğin, değişik renklerde deri işleyen debbağlar, ipek bükücüleri ve dokuma endüstrisindeki dokumacılar, ayrı ayrı loncalar kurmuşlardır. Büyük kentlerde aynı zanaatta değişik iki çarşıda çalışanlar ayrı loncalar kurabilirdi. Bir zanaatın özel bir dalında çalışan bir grup yeterince büyümüşse, bir kethüdâ seçer ve kadının huzuruna çıkarak ona lonca olmak istediklerini bildirirdi. Ana loncalar buna karşı çıkarak seçilen kethüdâyı tanımayı reddeder ve yeni loncanın ustalarının yeteneksiz olduklarını iddia ederlerdi. Böyle bir durumda yeni bir loncanın kurulabilmesi için devletin onayı gerekirdi. Devlet, hisbe kurallarına aykırı ya da halkın yararlarına ters bulmazsa, yeni loncayı resmen onaylar ve devlet kütük defterlerine sokardı.

Üretimi yakın veya bağımlı loncalar sık sık aralarında kavga ederlerdi. Girişimci konumundaki loncalar, diğerlerini kendisine bağımlı konumuna indirebilirdi; bu bağımlı loncalar yamak diye bilinirdi. Örneğin, Bursa'nın gelişmiş ipek endüstrisinde ham ipek işinde çalışan tüccarlar girişimci olarak iş gören bir lonca kurmuşlardı. Bedestende dışardan gelen ham ipeği alarak, iplik yapılması için bükücülere, boyanması için de boyacılar loncasına verir, en sonunda da hazır çileleri dokumacılara satarlardı. Bükücüler ve boyacılar bunlara bağımlı idi. Yamak loncalar bazen çalışmayı reddederek büyük loncaların kontrolüne son vermek isterlerdi; ama bu gibi eylemler işsizlik ve vergi gelirlerinde bir düşmeyle sonuçlandığından devlet genellikle ana loncaları desteklerdi. Ancak yeni grupların ortaya çıkması lonca sisteminin dinamizminin bir yönüydü; lonca sayıları kentin büyüklüğü ve refahına göre değişirdi. İstanbul'da yüz elli önemli lonca vardı. 15. yüzyılda Bursa'da altmış dolaylarında idiler; 17. yüzyıl Manisa'sında da elli lonca vardı (Eski Roma'da yüz elli, Ortaçağ Kahire'sinde ise iki yüz on lonca olduğu hesaplanmıştır).

Osmanlı loncaları, gelişme aşamalarında kentlerin refahına ve dış pazarın taleplerine göre de değişiklikler göstermiştir; büyük kentlerde denetimsiz bir üretim sistemine doğru eğilim vardı. Ev üretimi lonca sistemi dışında gelişmiştir. Örneğin, Anadolu'da tüccara pamuklu bez sağlayan ev dokumacılığı (*Verlag* sistemi) kasabalardan köylere yayılmıştı ve üretiminin çoğu yabancı pazarlara ihraç olunurdu. Devlete düzenli olarak toplu mal sağlayan endüstrilerde, kapitalist üretim göstergeleri göze çarpar. Örneğin, saray ve yeniçerilere her yıl binlerce top kaba yün kumaş sağlayan Selânik yün endüstrisi, devlet denetimi altında gelişmiş olup bin dolayında Yahudi ailesi çalıştırırdı. Bu endüstri, bütün imparatorluk ve yabancı pazarlar için yünlü kumaş üretirdi. 1644'te devlet için pamuklu bez üreten bütün atölyelerin tek bir yerde toplanması üzerinde anlaşma yapılmıştır. Devlet için büyük ölçüde üretim yapan kârhaneler, lonca sistemi dışında büyük üretim tesisleri olarak ortaya çıkmıştır. Tersanede gemi yapımı, tophane, çelik üreten dımışkihane, barut-haneler, darphaneler, madenler bu kategorideki tesislerdir.

Kendi ateşli silâh ve barut ihtiyacını karşılamak için devlet, İstanbul'da yüzlerce işçi çalıştıran, sermayesi devletçe karşılanan ve devletin atadığı görevlilerce yönetilen imalâthaneler kurulmuştur. 1571 Kıbrıs seferi sırasında Kâğıthane barut imalâthanesi ayda on yedi ton barut ürettiyordu. Ancak şahsi girişimler, bu örneği gösterememişlerdir. İstanbul ve Bursa'da birçok işçinin topluca çalıştırıldığı birtakım atölyeler ortaya çıkmışsa da, Osmanlı endüstrisi hiçbir zaman ev üretimi (*Verlag* sistem) ötesinde bir gelişme göstermemiştir.

Loncaların ana işgücünü, çıraklar, ücretli işçiler ve köleler oluşturdu. Bursa dokuma endüstrisinde başlıca işgücü, ince dokumacılık sanatını öğrenmiş köleler olup, çoğunlukla *mukâtebe* sözleşmesi ile çalışırlardı; yani belli bir zaman içinde belli miktarda ipekli kumaş dokumaları karşılığında sahibi kendisine özgürlüğünü bağışlama sözü verirdi. Sözleşme kadı siciline kaydolunurdu. Aynı yöntem İtalya dokuma sanayiinde de uygulanıyordu. Emeklerini kiralayan özgür işçiler ise, genellikle sermayesi olmayan kalfalardı ve genellikle hafatalık olarak işe alınırlardı. Çıraklar, bir sanat öğrenmesi için babaları tarafından bir ustanın yanına verilen çocuklar ve delikanlılar idi. Sözleşmeye göre usta, sanatı çırağa belli bir sürede, genellikle 1.001 gün içinde öğretmeye söz verirdi. Baba, çocuğu kiralayarak, ustadan sözleşme uyarınca toplu bir miktar para alırdı. Çırak, bundan sonra ya hiç ücret almaz ya da düşük bir haftalık alırdı; lonca ahlâkı gereğince de ustaya eksiksiz bir itaat göstermekle yükümlüydü. Usta da ona oğlu gibi davranmak zorundaydı. Ustaların en büyük kaygısı yardımcının hafta ortasında kaçıp gitmesi ya da çırakların usta değiştirmesi idi; bunu önlemek için de devletin müdahalesi talep edilirdi.

Kimi loncalar kadın işçi çalıştırırdı. Osmanlı kasabalarında ipek ve yün eğrilmesi genellikle kadın ve çocuklara bırakılır, böylelikle de yoksul kentli kadınlar yaşamlarını kazanabilirlerdi. Pamuk dokumacısı loncalar, zaman zaman tüccarların pazardaki pamuğu satın alarak kadınları işsiz bırakması karşısında devlete başvururlardı.

Ortadoğu toplumunda zanaatkârlar politikada, sanıldığından daha önemli bir rol oynamıştır. *Nasihatnâme* edebiyatı, resmî görevlilerin haksızlıklarına karşı kentli tüccar ve zanaatkârları korumayan

hükümdârın, eninde sonunda tahtını kaybedeceğini söyler; olaylar da bu görüşü doğrular. Kentli halkın desteğini yitiren her devlet güçten düşer, yabancı işgaline uğradığı zamanlarda kentli tebaa düşman tarafına geçer. Dolayısıyla, yönetici askerî sınıf, kendi bölgelerinin sözcüsü olan yerel eşrafa kendilerini sevdirmeye özen gösterirdi. Kentlerde kent halkını eşrâf, ulemâ, zengin tüccarlar ve lonca görevlileri temsil ederdi. Örneğin, bunlar devlet görevlilerinden şikâyet etmek ya da yasadışı bir verginin kaldırılmasını istemek için kadının huzuruna çıkarlar yahut İstanbul'daki Divân-ı Hümâyûn'a bir temsilci heyet gönderirlerdi. Devlet, bunların isteklerini kabul etmeyi genellikle elverişli bulurdu. Toplu olarak kentin çıkarlarını temsil eden eşraf, Fâtih'in saltanatından önce ve merkezî devletin zayıfladığı 16. yüzyıldan sonraki dönemde, son derece etkili olmuştur. Bu eşraf hoşlanmadıkları herhangi bir valiyi şikâyetle ayrılmaya zorlayabilirlerdi; hiçbir yönetici onların onayı ve aracılığı olmadan görevini tam olarak yerine getiremezdi. Kayseri ve Saraybosna gibi bazı kentler, bazı vergilerden muaf olma ve kente asker girişinin yasaklanması gibi önemli ayrıcalıklar elde etmişlerdi. Bu ayrıcalıklar, o denli genişti ki, bazı batılı seyyahlar, bu kentleri özgür kentler, kent-cumhuriyetleri olarak görmüşlerdir.

Zanaatkârların devlete karşı direnmelerinin en etkili yolu, köylülerin topraklarını bırakıp kaçmaları gibi, dükkânlarını kapatma ve üretimi durdurma eylemiydi. Esnafın 1651 İstanbul ayaklanması, bunun gerçek bir örneğidir: Devlet, esnafı birtakım el konmuş malları çok yüksek bir fiyatla almaya zorladığı ve piyasadan geçerli fiyatın üçte birinden altın toplamaya kalkıştığı zaman, büyük bir esnaf kalabalığı vezir-i âzamdan adâlet istemek için Divân-ı Hümâyûn'a gelmişlerdi. Oradan kovulmuşlar, ancak ertesi gün dükkânlarını kapatıp sancakları altında toplanmışlardı. Bir görgü tanığına göre, çoğu silâhlı 150.000 kişi toplanmış, sonunda vezir-i âzamı zorla azlettirmişlerdir.²⁶ Bu, o dönemde devleti kasıp kavurmakta olan yeniçeri cuntasının gücüne meydan okuyan ilk olaydı.

26 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 8 cilt (İstanbul, 1896-1928), c. III, s. 287; Mustafa Naima, *Tarih*, 6 cilt, (İstanbul, 1864-1866), c. V, s. 97.

Öteki Ortadoğu devletlerinde olduğu gibi, kent esnafının alt katmanları, yönetici askerî sınıfa her zaman muhalefet etmiştir. Ordu ayaklanmaları sırasında sultan loncalara destek verirdi; yenice-riler ise, öc almak için İstanbul'da dükkânları yağmalar ve yakardı. Ancak bu durum, 16. yüzyıl sonlarında değişmiştir. Loncalara daha çok yenice-ri girmeye başlamış, askerî ayaklanmalar halk ayaklanma-ları halini almıştır.

Zanaatkârlar gibi tüccarlar da Osmanlı kentlerinde ve bütün Or-tadoğu'da loncalarda örgütlenmiştir. Ancak iki sınıf tüccar vardı; yö-re ve lonca ürünlerini satanların toplumsal konumu, kervan ve denizaşı-rı ticaret yapanlarınkinden daha aşağıda idi. Birinci sınıf, dükkâncılar ve zanaatkârlar için kullanılan bir sözcükle "esnaf", ikincisi de genel olarak tüccar ya da bezirgân diye bilinirdi. Esnaf dükkâncılar, devletin ihtisab kurallarına bağlı olup geleneksel lonca yapısına göre örgütle-nirken, ihtisab yasaları büyük tüccarlara uygulanmazdı. Bunlar, bir bakıma, Ortadoğu toplumunun gerçek kapitalistleri sayılabilir. Onla-rı, ne tür olursa olsun bir girişimi üstlenmekten ve servetlerini sınırsız olarak arttırmaktan alıkoyacak bir engel yoktu. Gerçekte devlet, on-ların girişimlerini himaye ederdi. Büyük servetler biriktirmiş paşalar, beyler, saray görevlileri gibi üst yönetici sınıf üyeleri ve zengin dinî vakıflar, paralarını bu tüccarlar vasıtasıyla işletirlerdi. Bu yatırımcının, parasını kervan ya da gemi ticaretine yatırdığı bir çeşit ticarî ortaklık olan mudârebe (Akdeniz bölgesinde yaygın *commenda*) kurumu Os-manlı İmparatorluğu'nda çok yaygındı.

Denizaşırı ticaretin büyük bölümünü; mücevherat, pahalı do-kumalar, kürk, baharat, ilaç, boya ve kokular gibi lüks tüketim mad-deleri oluştururdu. Dolayısıyla, büyük tüccarlar, en çok bu malları alıp satar, çoğu işlerini bedestenden yönetirlerdi. Devlete mültezim olarak, kentlerde etkili bir grup oluşturan bu zengin tüccar sınıfı idi. Bazıları son derece zengin idi; örneğin, iki Bursa tüccarı 1540'ler-de Mısır ticareti için ortaklaşa on bir bin altın düka yatırmışlardı. Karşılaştırma için, İtalyan tüccarı Andrea Barbarigo'nun 1450'lerde toplam sermayesinin yalnız on beş bin altın düka olduğunu hatırlatabiliriz.

15. yüzyılın ikinci yarısında büyük Osmanlı kenti Bursa'da ölmüş kişilerin servetleri, kadılarca tutulan tereke defterlerinde kayıtlıdır. Terekeler, yüzde 26'sının yirmi altın dükadan az, yüzde 58'inin yirmi ile iki yüz düka arasında, yüzde 16'sının da iki yüz düka üstünde servet bıraktıklarını gösterir. Buna göre nüfusun altıda biri orta halli sayılabilir. İki bin altın dükadan fazla servet bırakan zenginler ise, toplam tereke sahiplerinin yüzde 1,3'ünü temsil ediyordu. Bunlar, tüccar, sarraf, kuyumcu ve ipek dokuyucuları idiler. Asıl servet kaynağı, ipek ticareti, dokuma endüstrisi ve kredi işlemleri olan servetler, nakit para, taşınmaz mülk, erkek ve dişi köleler, ipek ve öteki değerli dokumalardan oluşuyordu.²⁷

16. yüzyılın ikinci yarısından sonra kapıkulu subaylarının soylarından gelen aileler, iltizam denetimini ele geçirerek hem toplumsal hem de politik bakımdan kentlerde egemen duruma geldiler. Bu da Ortadoğu'da uluslararası ticaretin gerilemesi ve Müslüman tüccar sınıfının zayıflamasıyla aynı zamana rastlamaktadır.

27 H. Inalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, XXIX, 1 (1969): s. 97-140.

IV

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DİN VE KÜLTÜR

ÖĞRENİM, MEDRESELER VE ULEMÂ

Osmanlı İmparatorluğu'nda öğrenim ve medrese eğitiminin incelenmesine Taşköprülüzâde'nin¹ ilim kavramı ve ilimleri sınıflandırmasıyla başlanabilir.

İslâm mistisizminin acunun yaratılışı kuramına paralel olarak Taşköprülüzâde bilginin dört aşaması olduğunu ifade eder; ruhanî, fikrî, sözlü ve yazılı. Ruhanî ilimleri uygulamalı (tatbiki) ve kuramsal olarak iki daha ayırır. Bunları yeniden, sadece akla ve İslâm dinine dayananlar olarak alt bölümlere ayırır. Böylece bütün ilimler aşağıda şu yedi kategoriden birine girer:

A. Kaligrafi ilimleri: yazı gereçleri, yazı biçimleri, vs.

B. Sözlü ilimler: Arap dili ve fonetik, sözlükbilim, sözcükbilim, dilbilgisi (gramer) ve sözdizimi, belagat, ölçü bilgisi, şiir, nesir, tarih ve öteki edebi ilimler.

C. Fikrî ilimler: mantık ve diyalektik.

D: Ruhanî ilimler.

Ruhanî ilimleri de şöyle bölümler:

1. Nazarî aklı ilimler: ilâhiyât, doğal ilimler, matematik.

2. Tatbikî aklı ilimler: ahlâk, siyaset.

3. Nazarî din ilimleri: *Kur'an*, hadis ve bunları yorumlayan ilimler- (tefsir ve hadis incelemeleri), kelâm, İslâm hukuk prensipleri (*usûl*) ve fıkıh,

1 Taşköprülüzâde Ahmet (1495-1561) İslâm ilimleri üzerinde bir ansiklopedi yazarı ve medrese hocasıdır. (*Mevzûâtü'l-ulûm*, I-II, İstanbul 1313/1897).

4. Tatbikî din ilimleri: tatbikî ahlâk, görgü kuralları, ihtisab ve İslâmî yaşam ve ibadetle ilgili bütün konular.

Her türlü bilginin, özellikle de ruhanî ilimlerin amacı Tanrı bilgisidir.

İlimlerin sıralanmasında yararlarına göre dizildikleri ve politika gibi yararlı ilimlerin “fen” olarak sınıflandırıldığı bir kategori daha vardır. İlimler, aynı şekilde, iyi ve kötü olarak da bölünürler. Dine yardımcı olanlar iyi, astronomi gibi ilimler kötüdür.

Taşköprülüzâde'nin dinî görüşlerinde mistisizmden yana bir eğilim vardır. Gazâlî² gibi sûfiyane murakaba, ruhanî ilimlerin zorunlu bir tamamlayıcısı olduğunu ileri sürer. Murâkabe ile erilen şey irfan'dır, yani kişinin zühd ve murâkabe ile dünyevî ilişkilerden arındığında elde edebileceği mistik hal olup, tasavvuf ilimlerinin konusudur. Yalnızca zahirî din ilimlerini inceleyen bilgin, büyük gerçeklere erememiş bir kişidir.

Taşköprülüzâde'ye göre öğrenci, bütün ilimleri okumalıdır, çünkü bunlar birbirlerini tamamlayarak tek bir kelime oluştururlar. Yaşamını yalnız bir bilgi dalına adayan kişi, ilahî gerçeğin uzağına düşer.

İslâmî eğitimin esas ögesi, dinî ve ruhanî ilimlerde yetkesi kabul edilmiş bir kişi olan müderristir. Öğrenciler, belli bir alanda uzman da olabilirler; ama her şeyden önce din ilimlerinde iyi bir eğitim almalı, ilim dili Arapçayı çok iyi öğrenmelidirler. Eğer uzmanlık eğitimi almak isterlerse, o uzmanlık alanında ünlü bir bilgin neredeyse oraya gider, ondan bir uzmanlık belgesi (icâzet-nâme) almaya çalışırlar. Bu bakımdan önemli olan kurum değil, müderrisin kendisidir.

İlk Osmanlı medresesi, 1331'de İznik'te açılmıştır. Önceden manastır olan bir bina, bilgin Kayserili Davud'a medrese olarak verilmiştir. Osmanlı sultanları, daha sonraki yıllarda medrese açmak istediklerinde Konya, Kayseri ve Aksaray gibi Anadolu'nun

2 Ebû Hâmid Gazâlî (1058-1111) öğretisi şeriatın Ortodoks öğretileriyle sûfilerin tasavvufunu uzlaştıran büyük İslâm düşünürü. Kelâmcı, hukukçu ve mutasavvıf olan Gazâlî'nin İslâm üzerindeki etkisi, Aziz Augustinus'un Hristiyanlık üzerindeki etkisiyle karşılaştırılmıştır.

kültür merkezlerinden ya da İslâm dünyasından, İran, Türkistan, Mısır ya da Suriye gibi başka yerlerden bilginler çağırılmışlardır. II. Murat döneminde İran'dan davet edilen Alâeddin Tûsî (ö. 1482) ile Fahreddin,³ hızla gelişen Osmanlı medreselerinin ününü yaygınlaştırmışlardır. Osmanlı ulemâsı, Osmanlı kültürünün oluşum dönemi olan 14. ve 15. yüzyıllarda, Mısır, İran ve Türkistan'a gidecek eğitimlerini bu ülkelerin büyük bilginleri yanında tamamlardı. *Kur'an* tefsiri ve fıkıh esasları okumak için öncelikle Mısır ve İran'a gidilirdi; Mehmet Fenârî,⁴ Alî Fenârî,⁵ Şeyh Bedreddin ve başkaları bu ülkelere gitmişlerdir. 15. yüzyılda Sadeddin Taftazânî⁶ ve Seyyid Şerif Cürcânî⁷ gibi din ilimlerinde ün salmış bilginler, Timur hanedanının egemenliğindeki topraklarda yaşıyordu. Osmanlı ulemâsı matematik ve astronomi için genellikle Semerkand'a giderdi.

Fâtih Sultan Mehmet, büyük bir imparatorluk kurduğu halde kendi topraklarında öteki ülkedekilerle karşılaştırabilecek ulemânın olmayışına üzülmüştü. Övünebileceği yerli ulemâ olarak yalnız Molla Hüsrev⁸ ile Hocaîde Mustafa vardı. İstanbul'un fethinden sonra sekiz kiliseyi sekiz ünlü bilgin için medreseye çevirtmiştir. 1463'le 1470 arasında Fâtih Camii'ni yaptırdığında, çevresine Sahn-ı Semân ya da Semâniye denen sekiz ünlü medrese kurmuş, her birini bir bilgine vermiştir. Bu dönem Osmanlı mimarisinin en

3 İranlı bilgin Fahreddin İran ve Anadolu'da okumuş, Edirne'ye yerleşmiş, I. Mehmet ve II. Murat dönemlerinde müderrislik ve müftülük yapmıştır.

4 Mehmet el-Fenârî (1350-1431) Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislâmı sayılması gelenek haline gelmiştir; Anadolu ve Mısır'da okumuştur.

5 Müderris ve kazasker olan Ali Fenârî (ö. 1497), Mehmet el-Fenârî'nin torunuydu.

6 Sadeddin Taftâzânî (1322-1389) İslâm hukuku, kelâm, metafizik ve başka konular üstüne eserler yazmıştır. Horasan doğumludur ve sonradan Semerkand'a, Timur'un sarayına gitmiştir.

7 Seyyid Şerif el-Cürcânî (1340-1413), kelâmcı, gramerci ve mantıkçıydı. Önceleri Şiraz'da öğretmiş, Timur'un Semerkand'ı alması üzerine oraya taşınmıştır. Şiraz'da ölmüştür.

8 Osmanlı bilgin ve fakihî Molla Hüsrev (ö. 1480) II. Murat ve II. Mehmet dönemlerinde müderrislik, kazaskerlik ve şeyhülislâmlık yapmıştır. Fıkıh üstüne kitapları, Osmanlı medreselerinin değişmez ders kitabı olmuştur.

güzel örneklerinden olan bu taş medreseler, camiin her iki yanında yapılmıştı. Uzmanlık çalışmaları için sekiz yüksek medreseyle, bunlara öğrenci yetiştiren sekiz alt medrese (Tetimme) vardı. Her bir medresenin başındaki müderrisin gündeliği elli akçe, yani yaklaşık bir altın dükaydı. Her medresenin on dokuz odası, bir de dershanesi vardı. Bu odaların on beşi, alt-medresede ders bitirmiş öğrenciler arasından müderrisin seçtiği, danışmend denilen, uzman öğrencilere ayrılmıştı. Bu öğrencilere vakıf gelirinden günde ikişer akçe, misafirhaneden yemek verilirdi. Genel bir kütüphanenin yanı sıra her medresenin bir vakıf kütüphanesi vardı. Müderris, danışmendler arasından dersleri tekrarlayan ve öğrenci disiplini denetleyen bir yardımcı seçerdi. Bu yardımcı, günde beş akçe alırdı. Öğrencilerin bütün zamanlarını derse vermeleri gerekirdi.

İmparatorluğun o dönemdeki en yüksek eğitim kurumları Semâniye Medreseleri'ydi. Onların altında Edirne'de II. Murat'ın yaptırdığı Dârülhadiş Medresesi, bundan sonra da önceki sultanların Bursa'da yaptırdığı medreseler gelirdi. Bu padişah vakıflarının altında büyük devlet adamlarının bu üç kentte ya da eyâletlerde vakıf yaptırdıkları medreseler gelmekte idi. Bunların en ünlüleri Edirne'de Ali Paşa, Filibe'de Şihabeddin Paşa, İstanbul'da Mahmud Paşa, Bursa'da Eski Ali Paşa ile Üsküp'te İshak Bey medreseleriydi. Osmanlılardan önce Anadolu'da kurulan medreseler bunlarla aynı mertebede idi.

Osmanlı medreseleri iki büyük kategoriye ayrılırdı. Hâric medreseleri diye bilinen ilk kategori "bilginin temelleri", yani Arapça ve fıkri ilimler üstüne hazırlık dersleri verirdi. Dâhil denen ikinci kategori "ulûm-i Âliye", yani dinî ilimler üstüne öğretim yapardı. Bunlar da derecelerine göre aralarında bölünmüşlerdi.

Hâric Medreseleri

1) "İbtidâ-yi hâric" denilen alt düzey medreseler, giriş düzeyinde Arapça dilbilgisi ve sözdizimi, mantık, kelâm, astronomi, geometri ve belâgat öğretilirdi. Bu medreselere, Seyyid Şerîf'in şerhettiği

Nasîreddin Tûsî'nin⁹ *Tecrîd*'inden alınan adla “Tecrîd Medreseleri” denirdi. Kelâm üzerine bir yapıt olan *Tecrîd*, derslerde kullanılan ana metindi. Müderrisler günde yirmi akçe kazandığından bunlara “yirmili medreseler” de denirdi.

2) Bundan sonra sırada ya “otuzlu medreseler” ya da baş kitapları olan, Sakkâkî'nin¹⁰ belâgat hakkındaki yapıtı *Miftâh*'in adıyla “Miftâh medreseleri” denen medreseler gelirdi. Bunlar belâgat ve öteki edebî ilimler üzerine eğitim verirdi.

Yirmili ve otuzlu medreselerin çoğu eyâletlerde olurdu.

3) Bunların üzerinde şehzâde, hanedan kadınları ya da vezirlerin İstanbul, Bursa ve Edirne'de kurdukları “kırklı” ve “ellili medreseler” vardı. *Miftâh*'in yorumu üzerine giriş düzeyinde bir ders, Adûdeddîn'in¹¹ *Mevâkıf*'ine dayanan orta düzey bir kelâm dersi ve Merginânî'nin¹² *Hidâye*'si üstüne kurulu ileri düzey bir fıkıh dersi verirlerdi.

Dâhil Medreseleri

1) “İbtidâ-yı dâhil” diye bilinen “ellili dâhil” medreseleri sultan kızları, şehzâdeler ve vezirler tarafından kurulmuştur. Giriş düzeyinde *Hidâye*, orta düzeyde Taftâzânî'nin *Telvîh*'inden *usûlû'l-fıkıh*, ileri düzeyde de Zemahşerî'nin¹³ *Keşşâf*'ından *Kur'an* tefsiri öğretirlerdi.

2) Bunların üstünde, Fâtih Sultan Mehmet'in, “Tetimme” ya da “Mûsile-yi Sahn” diye bilinen, sekiz hazırlık medresesi vardı.

3) En üst düzeyde Semâniye Medreseleri yer alıyordu. Burada öğrenciler; İslâm fıkıhı, *Kur'an* tefsiri ya da kelâm, belâgat ve ilgili

⁹ En önemli Müslüman matematikçi ve gökbilimcilerden olan Nasîreddin Tûsî (1201-1274) felsefî ve ahlâkî konularda eserleriyle tanınmıştır.

¹⁰ Maverâünnehir doğumlu Sakkâkî (1160-1229) türünün en mükemmeli olarak bilinen *Miftâhü'l-Ulûm* adlı kitabıyla tanınır.

¹¹ Adûdüddîn İci (1280 sonrası-1355) Şiraz doğumludur; kelâm üzerine kapsamlı bir yapıt olan *el-Mevâkıf il-ilmi'l-kelem*'ıyla ün yapmıştır.

¹² Fergana'da etkinlik göstermiş hanevî bir fıkıhçı olan Merginânî'nin (ö.1197) kendi hukuk yazılarını topladığı *Hidâye*'si, İslâm fıkıhı üzerine en kapsamlı yapıt olarak kabul edilir.

¹³ Harzem'de etkin olan Zemahşerî (1074-1144) filolog ve en ünlü *Kur'an* müfessirlerindendir.

konulardan oluşan üç konuluk bir grup ders görür ve uzmanlık eğitimi alır.

I. Süleyman, Osmanlı medreselerinin bu hiyerarşisinde önemli bir değişiklik yapmıştır. 1550-1559 arasında yapılan camiinin çevresinde, dört genel medrese dışında, uzmanlık çalışmaları için, biri sırf hadîs ilmine, öteki de sırf tıbbı ayrılmış iki medrese daha kurmuştur. En yüksek dereceyi bunlara vererek imparatorluğun sonuna dek sürecek olan medreseler hiyerarşisini belirlemiş oluyordu. İmparatorluğun dört bir yanındaki yüzlerce medresenin tümü bu on bir dereceye göre sınıflandırılırdı.

Medreseler belli büyük kentlerde toplanmıştır. 1529 yılında Edirne'de on dört medrese vardı. 17. yüzyılda yalnız İstanbul'da doksan beş medrese bulunuyordu. 19. yüzyıla gelindiğinde, bunların sayısı yüz yetmişe çıkmıştır. Bu medreselerin kırk dokuzu paşalar, otuz beşi yönetici sınıfın öteki üyeleri, otuz beşi ulemâ, yirmi altısı sultanlar, kalanı başkaları tarafından kurulmuştur.

Medrese hem Osmanlılardan önce hem Osmanlı Devleti döneminde vakfa dayanan bir kurumdu. Genellikle, cami, misafirhane ve başka hayır kurumlarından oluşan bir külliye'nin ögesi idi. Bu bütünün mütevellisi, medreseye ayrılan kaynakları müderrisin emrine verirdi. Öğrencilerin seçilmesinden, bu kaynakların öğrenci ve hizmet sahiplerine dağıtılmasından ve medresenin genel yönetiminden müderris sorumluydu. Bu bakımdan medrese, kendisi de özerk bir kurum olan vakfın içinde kendi kendini yöneten bir birimdi. Müderrisler padişahın beratıyla atanırdı.

Ulemâ, medresede yüksek tahsil görüp icâzetnâme alan sayılı bilim adamlarıdır. İslâm, ilke olarak, Tanrı'yla kişi arasında, zorunlu bir dinî yetkeyi temsil eden bir ruhban sınıfının aracılığını kabul etmez. Gene de zamanla eski Ortadoğu uygarlıklarının ruhban sınıflarına benzer, dinî bir topluluk İslâm'da da ortaya çıkarak *ulemâ* adı altında toplumsal, dinî ve politik yaşamın bütün alanlarında önemli bir rol oynamaya başlamıştır.

Ulemânın İslâm hukukunun yorumcu ve uygulayıcısı olarak ikili bir rolü vardı. Bu görevlerin ilkinin müftü, ikincisini de kadı

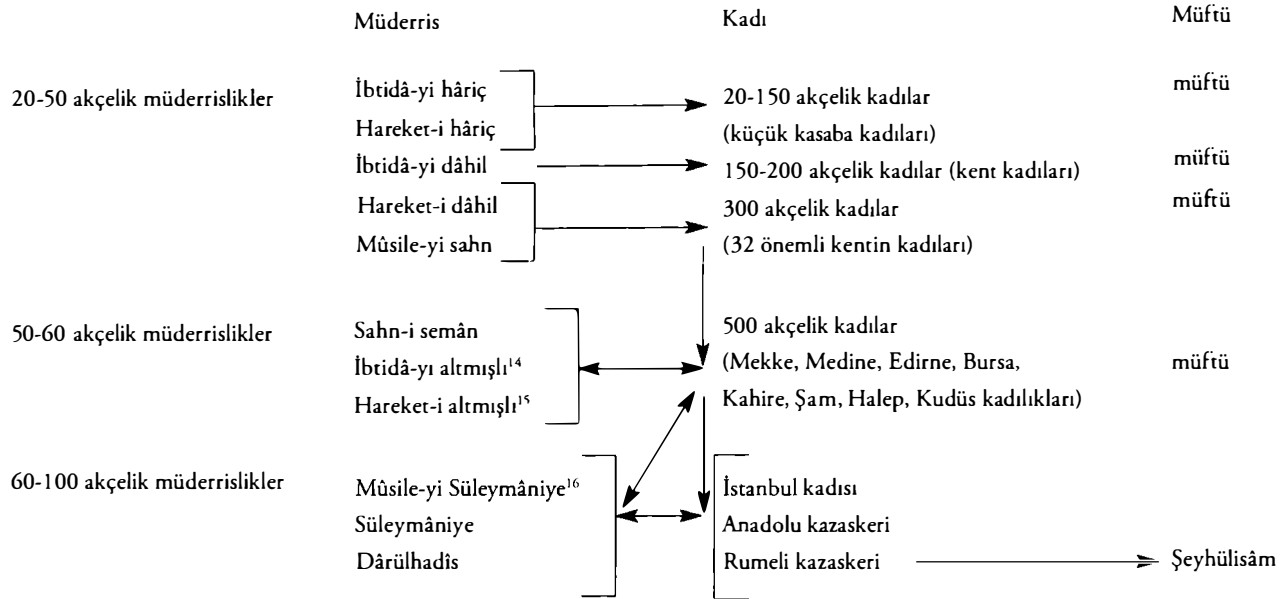
yerine getirirdi. Devlet içinde şeriatın uygulanmasından onlar sorumluydu. Fizikî güç üzerine kurulu siyasî yetki, devlette egemen ögeydi; ancak İslâmî kurama göre siyasî iktidar, şeriatın uygulanmasında yalnızca bir araçtır: “Devlet dinin astıdır”. Bu nedenle ulemâ dünyevî iktidarı kendi astı olarak görür, bu kuramı da uygulamaya çabalar.

Ulemâ, şeriatteki yetkelerini ilimdeki uzmanlığından alırdı. Ulemâ arasına girmek için bir adaydan önce ilim tahsil etmesi, yani *Kur'an*’ın gerçek anlamını kavrayabilmek için gerekli tüm bilgiyi edinmesi istenirdi. Sonra da ulemâdan birinin, adayın yetkinliğini belgelendirmesi, icâzetname alması gerekirdi. Bu belgelendirme işi, Hazret-i Muhammed’in sahâbesine ulaşan zincirde bir halka sayılırdı: “Ulemâ Peygamber bilgisinin vârisidir”.

Osmanlı İmparatorluğu’nda, müderris, müftü ve kadılardan oluşan katı bir ulemâ hiyerarşisi vardı. Bu sistemin genel çizgileri Tablo 6’da gösterilmiştir.

Hâric medreselerinin müderrisleri ya da Semâniye Medreseleri mezunları kasaba kadıları olabilir ve günde 50 akçeyle 150 akçe arasında kazanabilirdi, yani mahkeme resimleri geliri o kadar hesaplanmıştı. Yüz akçelik ya da daha çok geliri olan üst düzey kadılar, dinî ve hukukî mesleklerde en yüksek yerlere ulaşır ve molla diye bilinirlerdi. Örneğin, üç yüz akçe ya da daha çok kazanan bir kadı, Divân-ı Hümayûn’da defderdâr olabilirdi. Semâniye düzeyinde ya da daha yüksek düzeyde bir müderris, beş yüz akçe kazanan bir molla olabilir, İstanbul kadılığına, sonra da kazaskerliğe yükselme olanağı elde edebilirdi. Ulemâyâ, yalnız dinî ve hukukî mesleklerin değil, bürokrasinin de en yüksek rütbeleri açtı: nitekim birçoğu vezir olmuş ve güçlü politik konumlara gelmiştir.

Rumeli ve Anadolu kazaskerleriyle, en önemli sekiz kentin kadıları en yüksek rütbeli ulemâydı. Tahta çıkan her yeni sultanın hükümdârlığını onaylayan biat yemini, başlarında şeyhülislâm olarak bu düzeydeki ulemâ tarafından yerine getirilirdi. Bir sultan tahttan indirildiğinde, halî onaylayan ve yasallaştıran da bu ulemâ grubuydu. Ancak, İslâm cemaatinin dinî başkanının her zaman için sultan-halife

Tablo 6: Ulemâ Hiyerarşisi

olduğu, ulemânın da dinî yetkiyi her zaman için onun adına uyguladığı unutulmamalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ulemânın atanması ve azli, dünyevi yetkiyi temsil eden sultanla vezir-i âzamının elinde olmuştur. Ancak, şeyhülislâmın özel bir konumu vardı.

Şeyhülislâm, ulemânın başı sayılırdı. Padişah irâdesiyle atanırdı. 16. yüzyıla kadar, bilgisiyle kendini göstermiş müderrisler arasından seçilirdi. Görevi, şeriat alanına giren her türlü sorun hakkında, genel kabul gören uzmanların kitaplarına dayanarak fetvâ çıkarmak, yani yazılı yanıtlar vermektir. Fetvâ bir sorunu kesin biçimde çözümlenmiş olmalıydı. Bu görev karşılığında, ilke olarak, herhangi bir ücret alamazdı. Dinî yetkisi kabul edilmiş herhangi biri, fetvâ çıkarabilirdi, imparatorluğun önemli tüm kasaba ve kentlerinde fetvâ verme yetkisi olan bir müftü bulunurdu. Bunlar, şeyhülislâmın buyruğu altında ayrı bir sınıf ulemâ oluştururdu.

Batılı gözlemciler, şeyhülislâmın önemini belirtme amacıyla onu papaya benzetmişlerdir. Fâtih Sultan Mehmet'in kanûnnâmesi şeyhülislâmı, vezir-i âzamla aynı mertebeye koymuştur. Teşrifat kuralları da kendisine büyük saygı gösterilmesini gerektiren biçimde düzenlenmiştir. Şeyhülislâmların azledilmesi, 16. yüzyılın ikinci yarısına dek âdetten değildi. Onlar da şeriat temsilcileri olarak siyasi güçten bağımsız hareket etmeye çalışırlardı. Şeyhülislâmın etkisi 16. yüzyıl boyunca şeriatın devlet işlerinde giderek hâkim bir konuma çıkmasıyla artmış, ancak aynı oranda politik güce bağımlı bir hale gelmiştir. Ebussu'ûd'un müftülüğünde şeyhülislâm, politik güce sıkı sıkıya bağlı bir yürütme kurumu olan kadılıkların denetimini ele geçirmekle yeni bir etkinliğe erişmiştir. Bu dönemden başlayarak, günde kırk akçeden fazla kazanan kadılarla mollalık düzeyindeki kadıları atama yetkisi, kazaskerlerden şeyhülislâmlara geçmiştir.

OSMANLI İLMÎ ÇALIŞMALARI

Osmanlı ilmî çalışmalarının amacı, Tanrı kelâmını doğru anlamak olan dinî bilgiyi tek gerçek ilim olarak gören geleneksel İslâmî anlayışla sınırlıydı. Bu bilginin temelini *Kur'an* ve Hazret-i Peygamber'in hadisleri oluştururdu. Akıl, din hizmetinde sadece bir tamamlayıcıdır. Dinî ilimlerin usûlü (metodolojisi), kanıtları önce *Kur'an*'da, sonra Peygamberin hadislerinde, daha sonra da kayda geçmiş örneklerde aramaktı; akıl yoluyla belirlemeye ancak son çare olarak başvurmaktı. Bu gelenek, İslâm'da serbest düşüncüyü sınırlamış, sonraki Müslüman düşünürlerin yenilik yapabilmesi neredeyse olanaksız hale gelmiştir. Peygambere en yakın kaynaklar (sahâbe) ve onlara yakın olanlar (tâbi'ün) en güvenilir kanıtların sözcüsü sayıldığından, gelenekçilik egemen olmuştur. Osmanlı döneminde, önceki örnekleri izleme ilkesi yalnız dinî hukukta değil, İslâm ilminin her yönünde yol gösterici temel ilke olmuştur. 8. ve 9. yüzyıllarda yaşamış akılcı kıyas yöntemiyle bu geleneği geliştiren ve olgunluğa kavuşturan Ebu Hanîfe, Şafi'i gibi büyük imamlardan sonra dinî ilimlerde yenilik esaslarda değil, ancak ikincil konularda olanaklı sayılmıştır. Derleme, özetleme, şerh ve tahşiye, İslâmî çalışmaların temel üslubu olmuş, Osmanlı ulemâsı da ancak bu türden yapıtlar vermişlerdir.

Şimdiye kadar İslâm ilminin bütünü içinde Osmanlı ilmî çalışmalarının gerçek yerini belirtmeye yönelik ciddi herhangi bir girişim olmamıştır; dolayısıyla da İslâmî ilimlere katkısının değerini belirlemek güçtür. İslâm dünyasında hâlâ ünlü bilginler olarak yalnız

Mehmet Fenâri, Şeyh Bedreddin, Molla Gürânî,¹⁴ Molla Hüsrev, Hocazâde Mustafa, İbn Kemal ve Ebussu'ûd'dan söz edebiliyoruz. Bazıları, bağımsız düşünce sahibi ihtilâlcı Şeyh Bedreddin'in, fıkıh hakkındaki yapıtlarında (*Teshil ve Câmi'ul-Fusûleyn*), ayrıntılarla ilgili bazı sorunlarda kendi bağımsız düşüncesini kullandığı için, 9. yüzyılın büyük imamlarından ancak bir derece aşağı kaldığını söylemiş, bazıları ise onun fikirlerini yanlış bulmuş, temel kaynaklara aykırı görmüşlerdir.

Osmanlı âlimlerinin çoğu kadı, müftü ya da müderristi. Birbirlerinden farklı geçmişlere sahiptirler. Kimisi Sofya ve Saraybosna gibi uzak Rumeli kentlerindendi kimisi de Konya ve Kastamonu gibi eski Selçuklu merkezlerinde yetişmişti. Görece seçkin olanları İstanbul, Bursa ya da Edirne gibi imparatorluğun büyük kentlerine yerleşmiştir. Bazılarının aileleri fakir bazılarının ataları ise köleydi. Pek çoğu, dinî yapıtların dili olan Arapçayla birlikte Farsçaya, bu dillerde yazacak kadar hâkimdi.

Ulemânın dinî yapıtlarında kamu çıkarlarını ya da devletin siyasi sorunlarını sık sık tartışmış olmaları dikkate değerdir. Örneğin, İbn Kemal'in risâle ve fetvâlarının birçoğu, o vakitler Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamsal bir önemi olan şî'ilik ve rafizilikle ilgilidir. O Şî'aya karşı cihadın meşrûluğunu dinî açıdan kanıtlamaya çalışmıştır. Ayrıca, o, İsa'nın Muhammed'den "efdal" olduğuna ilişkin Molla Kâbız'ın savını çürütmek için Muhammed'in bütün öteki peygamberlerden üstün olduğuna dair bir risâle yazmıştır. Osmanlı ulemâsı, özellikle uygulamada önemi olan İslâm hukuku, fıkıh alanında eserler vermiştir. İslâmî hukuka en önemli Osmanlı katkısı, belki de şeyhülislâmların çıkardığı Türkçe ve Arapça fetvâlardır.

Osmanlı âlimleri ansiklopedici olarak da önemliydiler. Mehmet Fenâri, sonra Molla Lutfi, Taşköprülüzâde ve daha başkaları İslâm ilimleri ansiklopedileri hazırlamışlardır. Kâtip Çelebi'nin¹⁵ bugüne

14 Osmanlı bilgin ve hukukçusu Molla Gürânî (1416-1488) II. Mehmet tarafından kazasker ve şeyhülislâm olarak atanmıştır.

15 Osmanlı bilgin ve ansiklopedicilerinin en büyüklerinde Kâtip Çelebi (1609-1658) Batı dünyasında "Hacı Halife" adıyla ünlüdür.

dek vazgeçilmez bir başvuru kitabı olarak kalan bibliyografya yapıtı *Keşfü z-Zünûn*, bu türün en ünlü örneklerindendir.

Osmanlı toplumunda kütüphanenin önemli bir yeri vardı. Osmanlılar, cami, şifahane ve tekkelerde kütüphaneler kurar ve kendi konutlarında özel kütüphaneler bulundurlardı. Özel kitap koleksiyonlarının çoğu, hayır kurumlarına kitap bırakmak sevap sayıldığından, vakıf kütüphanelerine verilmiştir. Vakıf külliyesi içinde bir birim olan kütüphane, genellikle taş bir oda ya da ayrı bir yapıda olurdu. Vakıf kuranlar vakfiyelerde kitapların nasıl korunacağını ve kullanılacağını belirtir ve maaşı vakıf kaynaklarından ödenecek bir *hâfız-ı kütüp* atarlar. İstanbul'da İslâm ülkelerinden toplanmış iki yüz binin üstünde yazmayı barındıran Osmanlı kütüphaneleri, bugün de İslâm tarihi ve kültürünün en zengin kaynağını oluşturur.

Osmanlıların matbaa karşısında tutumları özellikle ilginçtir. III. Murat'ın 1590'lardaki bir fermanıyla, Arap harfleriyle İtalya'da basılmış, dinî olmayan kitapların satışı serbest bırakılmıştı. Osmanlılar matbaanın yararlarını biliyorlardı; Peçuylu (Peçevi) (ö. 1650) Macarı kaynaklarına göre matbaanın geniş bir tarifini yapar ve ilmin yayılması için faydasından söz eder. Elçi Busbecq, 1555 gibi erken bir tarihte Osmanlıların dinî kitaplar basmayı günah saydıklarını yazar. İstanbul'da göçmen Yahudilerin kendi kitaplarını bastıkları bir matbaa ise, 1494'ten önce kurulmuştu. Osmanlı-Türk matbaası ancak 18. yüzyılda bir devlet girişimi sonucu kurulmuştur. 1683-1699 bozgun yıllarında Osmanlılar Batı medeniyetinin üstünlüğünü kabul etmiş ve laik uyanma çağı başlamıştır. Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, 1721'de Fransa'ya elçilikle gönderilen açık fikirli Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi'ye, Avrupa icatları hakkında bilgi toplama talimatı verilmişti. Onun oğlu Said Çelebi Paris'te matbaa ile ilgilenmiş, daha sonra bir matbaa kurmak için girişimde bulunmuş, Sultan'ın iznini sağlamış, (1727) matbaa işlerinden anlayan bir Macar'ı, İbrahim Müteferrika'yı bularak ilk matbaayı kurmuştur. Verilen izinde, yalnız din dışındaki eserleri basması kabul edilmişti. Matbaanın bastığı ilk eser Vankulu Lûgatı'dır (1729). Kâtip Çelebi'nin *Cihannümi* adlı coğrafya kitabının girişinde İbrahim Müteferrika Türkiye'de ilk

kez Copernicus astronomisini tanıtmıştır. O dönemde kamuoyu sadece din bilgisiyle ilgilendiğinden, basılan eserler yeterince geniş bir ilgi görmemiş, matbaa 1742'de faaliyetini durdurmuş, ancak 1784'de yeniden faaliyete geçmiştir. Din konusunda yazmalar çoğunlukla ilmiye mensupları tarafından istinsah (kopya) edilirdi; Din onların geçim kaynağı idi. İlk matbaanın işlememesinin nedenlerinden biri olarak, onların direnci ileri sürülmüştür. Asıl neden, o dönemde geniş halk kitlesinin okuma yazma bilmemesi ve din dışında konulara ilgi duymamasıdır.

Osmanlı yazarları dinî ve hukukî yapıtlarında Arapça kullanırdı; ama daha 14. yüzyılda Türkçeye çeviri yapmaya başlamışlardı. Başlangıçta bunlar; tarih, politika ve ahlâk, görgü kuralları, astroloji, tabiat bilgisi ya da mücevhencilik gibi konularda yararlı ya da öğretici yapıtların, genellikle sultanlar ya da nüfuzlu devlet adamları için yapılmış çevirilerinden ibaretti. Bu eserlerin yanı sıra, Türkçe telif ya da çeviri, İslâm hakkında birçok genel yapıt ve uzmanlara yönelik olmayan tıp kitapları vardı. 1449 tarihli yaygın iki kitap, hâlâ en çok okunan Türkçe yapıtlar arasındadır. Bunlar, Yazıcızâde¹⁶ kardeşlerin manzum *Muhammediye* ve *Envârü'l-âşıkîn* adlı düzyazı kitaplarıdır. Yazıcızâde kardeşler, Bayramî tarikatındandır. Yazıcızâde Ahmet, *Muhammediye*'de de Peygamberin yaşamını, öbür dünyayı ve tasavvufi irfanın anlamını açıklamaya çalışır.

İslâmiyet'te fikrî ilimler, kuşkusuz özgünlüğün en çok olanaklı olduğu alandı. Osmanlı öncesi İslâm toplumlarında fikrî ilimlerde, hukukî ilimler de dahil tüm İslâm düşüncesine yeni bir yön veren gelişmeler olmuştu. En son ve en güçlü hareket mistisizm, tasavvuf-tu. İbn Sînâ¹⁷ ve İbn Rüşd'le¹⁸ doruğuna ulaşan peripatetik (Aristo-

16 Yazıcızâde kardeşlerden Mehmet (ö. 1453 dolayları) *Muhammediye*'nin, Ahmet (ö. 1453'ten sonra) ise *Envârü'l-âşıkîn*'in yazarıdır; Her iki yapıt da Yazıcızâde Mehmet'in Arapça kaleme aldığı *Megâribü'z-zamân* adlı yapıtı üzerine kuruludur.

17 Bauda Avicenna adıyla bilinen filozof İbn Sînâ (980-1037) neo-platonist gelelekteki yapıtları kadar tıbbi ve bilimsel risâleleriyle de ünlüdür.

18 Batıda Averroes diye ünlü, filozof İbn Rüşd'ün (1126-1198) yapıtı, felsefeyi vahiy dinleriyle uzlaştırmaya çalışındadır. Müslüman filozoflar arasında en katıksız Aristocu olanı İbn Rüşd'dür.

cu) düşünce, Gazâlî'yle birlikte sünnî İslâm'a giren ve gittikçe etkili olan tasavvufî akımlar karşısında zayıflamıştır.

Osmanlı dönemine gelindiğinde, sünnî İslâm'da Gazâlî'nin düşünceleri hüküm sürmüştür. Osmanlı ulemâsının verdiği icâzetnâmelerde ilim silsilesi, Seyyid Şerif Cürcânî, Nasîreddin Tûsî ve Fahrüddîn Râzî¹⁹ yoluyla Gazâlî'ye ulaşır. Bunlar, Selçuklu ve Moğol döneminin serbest düşünce atmosferinde yetişmiş geniş düşünceli bilginlerdi. Osmanlılar bu geleneği devam ettirdiler. Râzî, tasavvufîa fikrî ilimleri birbiriyle kaynaştırarak ortaya felsefî bir İslâm kavramı çıkarmıştır. Osmanlı ulemâsı onu üstat olarak tanır. Râzî'nin ününü Anadolu'da ilk önce Selçuklular döneminde Urmiyeli Serâceddîn yaymıştır. Râzî'nin torunlarından Cemâleddîn Aksaray'a yerleşmişti. Osmanlı medrese geleneğinin etkili kurucusu Fenârî onun okulundandır. Osmanlı ulemâsı, Râzî'nin geleneğini izleyen ve yapıtları Osmanlı medrese eğitiminin temelini oluşturan İranlı Sadeddîn Taftâzânî ve Türkistanlı Seyyid Şerif Cürcânî'ye de aynı saygıyı duyardı.

Osmanlı medreseleri, böylece sünnî İslâm'ın en özgür fikirli geleneklerini izlemiştir. Mantık, matematik ya da astronomi gibi fikrî ilimleri dine aykırı bulan, bağnaz ulemâ her zaman görülmüştür; ama Osmanlı müderrisleri, genellikle Gazâlî'nin, bütün ilimlerin temel öğelerini içeren mantıkla matematiğe düşmanlığın faydasız olduğu görüşünü benimsemişler; bu bilgilerin akli doğru düşünmeye alıştırarak ilahî gerçeklerin belirlenmesine yardım ettiğine inanmışlardır. Bunun sonucu Osmanlı medreselerinde akli ilimler dersler arasına konmuştur. 15. yüzyılda bu ilimlere büyük önem veren Fatih Mehmet'in himayesi altında Osmanlı uleması İslâm dünyasında matematik ve astronomide gerçek bir seçkinliğe erişmiştir. Mehmet Fenârî fikrî ilimlerde uzmanlaşmıştı. Mantıkla ilgili yapıtı, imparatorluğun son günlerine dek medrese derslerinin ayrılmaz bir parçası oldu.

19 Kelâmcı Râzî'nin (1149-1209) *el-Muhassal* adlı kelâm yapıtı felsefenin İslâm kelâmına olan etkisini gösterir. Râzî, *Kur'an* tefsiri *Mefâtihü'l-Gayb* ile de ün salmıştır.

Osmanlıların matematik dâhisi, Kadızâde lakabıyla bilinen Musa Paşa'dır. Öklid ve Çağmîni²⁰ üzerine yazdığı şerhleri son döneme kadar medrese derslerinde kullanılmıştır. Kadızâde, Timur'un torunu Uluğ Beg'in²¹ sarayına giderek Semerkand rasathanesinin yöneticisi olmuş ve orada İslâm astronomisinde son söz sayılan Uluğ Beg'in *Zic*'i üzerinde çalışmıştır. Rasathanede onun yerine öğrencisi Ali Kuşçu (ö. 1474) geçmiş, Uluğ Beg'in *Zic*'i tamamlanmasına çalışmıştır. Sonraları Fâtih, Ali Kuşçu'ya özel lütuflarda bulunarak İstanbul'a çağırılmış ve Osmanlı matematğinde parlak bir çağ başlatmıştır. Ali Kuşçu, aritmetik ve astronomi üzerinde yapıtlarını İstanbul'da yazmış, aynı zamanda da Molla Lûtfi (ö. 1494) ve Mirim Çelebi (ö. 1525) gibi önemli matematikçiler yetiştirmiştir.

Osmanlı ulemâsı, gene Gazâlî'nin yolundan giderek, felsefe eğitime ancak İslâmî ilkeleri akli kanıtlarla pekiştirmeyi amaçlayan ilâhiyat eğitimi için bir hazırlık olarak izin verilebileceğini ileri sürmüştür. *Kur'an*'la uzlaştırılamayan felsefî sorunları incelemek mübah değildi. Filozofların; Tanrı'nın cüz'iyâtın bilgisine sahip olmadığı, ölünün dirilmesinin olanaksızlığı ya da evrenin yaratılmış olmayıp ezeli olması gibi birtakım savları açıkça küfürdü. Gene de bazı Osmanlı ulemâsı, özellikle Şeyh Bedreddin bu inançları kabul etmiştir. Osmanlı Sarayı ise, görüşlerini yaymaya çalışarak kamuoyunda rahatsızlık ve ayrılık yaratmadıkları sürece bunları bilmezden gelirdi.

İlâhiyat, Osmanlı Devleti'nin ilk iki yüzyılında gelişme göstermiştir. Liberal düşünceli Fâtih Sultan Mehmet, din ve felsefe arasındaki ilişki üzerine Gazâlî'yle İbn Rüşd arasındaki ünlü tartışmayı yeniden açarak döneminin iki büyük ilâhiyatçısı olan Alâeddin Tûsî'yle Bursalı Hocazâde'ye (öl. 1488), konu üzerinde birer risâle yazmalarını önerdi. Dönemin ulemâsı Hocazâde'nin yapıtını üstün buldu. Alâeddin, küçümsendiği duygusuna kapılarak anavatanı İran'a döndü. İbn Rüşd, Gazâlî'ye karşı, felsefe ve

20 Gök bilimci Çağmîni (ö. 1345 dolayları), *el-Mulahhas fi hay'a* adlı gök bilim çalışmasıyla ünlüdür.

21 Timur'un torunu Uluğ Beg (1393-1449), Semerkand'da 1408'de tahta çıkmıştır. Batlamyos'un astronomi cetvellerini düzeltmek için ünlü rasathanesini kurmuş, araştırmalarının sonuçlarını *Zic* adlı eserinde vermiştir.

dinin uzlaştırılabileceğini ve tam bir Tanrı bilgisi edinebilmek için akli istidâlin gerekli olduğunu savunmuştu. Hocaîde, aklın man-tıkî ilimlerde kusursuz olmakla birlikte, ilâhiyatla ilgili konularda kullanılmasının yanlışlara yol açtığını söylemiştir. Hocaîde, bazı bakımlardan yanlış olan Gazâlî'nin yöntemini düzelttiğini de ileri sürmüştür. Ayrıca, amacının, felsefenin iddialarına karşı şeriatı savunmak olduğunu açıkça söylemiştir. Böylece, Averroizm yani İbn Rüşd felsefesi İtalya'da çalışılmış ve Rönesans düşüncesinde önemli bir etmen olurken, Osmanlı medreselerinde kapsamlı bir skolastik felsefe yerleşmekte idi. Hocaîde'nin yapıtı, ününü İslâm dünyasında günümüze kadar korumuş, 19. yüzyılda İbn Rüşd ve Gazâlî'nin yapıtlarıyla birlikte basılmıştır.

Osmanlı medrese derslerinde okunan temel metinler, Yunan filozoflarının Abbâsî döneminde yapılan çevirileri ya da İbn Sînâ ve Farâbî'nin²² yapıtları değildir, daha sonraki skolastik okulun eserleri Adûdüddîn'in *Mevâkıf*ı, Nasîreddin Tûsî'nin *Tecrid*'i ya da Beyzâvî'nin²³ *Tevâlî*'i gibi özet ve şerhlerdir. Yeni yapıtlar yalnızca bunların şerh ve hâşiyelerinden ibarettir.

II. Mehmet'in matematik ve ilâhiyat çalışmalarına verdiği destek, bunların medrese çevrelerinde yakından ilişkili konular olarak sağlam bir yer edinmelerini sağlamıştır. Özgür düşünceli ulemânın akli ilimlerde uzmanlaşanlar arasından çıkması dikkate değer. Ali Kuşçu'nun öğrencisi Molla Lûtfî bunlardandır. Matematikçi ve ilâhiyatçı olarak adını duyuran Lûtfî, özgür düşüncesi ve batıl inançlarla açıkça alay etmesiyle tutucu ulemâyı öfkeliendiren bir müderris idi. II. Bayezid döneminde kendisine karşı bir propaganda savaşı açılarak küfürle suçlanmış ve adı "deli"ye çıkarılmıştı. Söylenti ve kuşku artınca, sultan bir ulemâ kurulu oluşturulup durumun tartışılarak iddiaların doğru olup olmadığının belirlenmesini emretti. Ulemânın yargılanmasında izlenen dava yöntemi buydu. Rakipleri

22 En büyük Müslüman filozofu sayılan Farâbî (875-950) Mâverâünnehir'deki Türk komutanlarından birinin oğludur. "Birinci öğretmen" Aristo'dan sonra "ikinci öğretmen" diye ün salmıştır.

23 Derlemeci ve hâşiyeci Beyzâvî (ö. 1286?) en çok *Kur'an* tefsiriyle anılır.

onu zındıklıkla suçluyor, yüzlerce tanık aleyhte ifade veriyor, halk da duruşmayı büyük bir merakla izliyordu. Lütfi hiçbir zaman şirk, yani Tanrı'ya ortak koşma suçu işlemediğini sürekli vurgulamış, fakat yargılayan ulemâ heyeti sultana Lütfi aleyhindeki kanıtların onun idamını gerektirdiğini bildirmiştir. Sultan tereddüt ettiyse de ulemânın ısrarı üzerine Lütfi'yi ölüme mahkûm etmiştir. Molla Lütfi, 1494 yılında İstanbul Atmeydanı'nda büyük bir kalabalık önünde boynu vurularak öldürüldü. Ancak, ulemânın bir bölümü olayı bir dedikodu ve iftira olarak görmüş, kamuoyu da Lütfi'ye hak yolunda şehit gözüyle bakmıştır.

Molla Lütfi'nin acıklı sonuna karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nda aklî ilimler önemini, İslâmî eğitimin dar çerçevesi içinde de olsa, bir süre daha korumuştur. Matematikçi Mirim Çelebi müderris olarak uzun yıllar çalışmış ve Kemal Paşazâde diye bilinen büyük bilgin İbn Kemal (1468-1534) bu dönemde yetişerek bütün İslâm dünyasında ün salmıştır. İbn Kemal birçok değişik alanda ürün vermiş özgün bir bilgidir. Molla Lütfi'den ilâhiyat okumuş, Hoca-zâde'nin risâlesine bir şerh yazmıştır. Yüzü aşkın dinî risâle yazmış olan İbn Kemal arkasında on ciltlik dev bir Osmanlı İmparatorluğu tarihi bırakmıştır.

BAĞNAZLIĞIN ZAFERİ

Taşköprülüzâde, daha 1540'larda skolastik ilâhiyat ve matematiğin medrese ulemâsı arasında eski itibarını yitirdiğinden ve ilim düzeyinin düştüğünden yakınır. Kuramsal ilimler üzerine kitapların rağbet görmediğinden, ulemânın da yalnızca basit elkitapları okuduktan sonra kendilerini âlim saydıklarından şikâyet eder. Onlar, kelâm ve *Kur'an* tefsiri gibi ilimlere değil, yalnızca İslâm hukukunun dünyevî yanlarına ya da şiir, inşâ ve fıkra gibi "hoppalıklara" önem veriyorlardı. Gerçekte, bu yararlı sanat ve ilimler, kadılık gibi dünyevî makamlar elde etmek bakımından değer taşıyordu.

Galata'da 1577'de kurulmuş olan rasathanenin yazgısı, din bağınazlığının akli ilimler üzerine açık zaferini gösteren bir olaydır. Rasathane Uluğ Beg'in *Zic*'ini düzeltmek amacıyla kurulmuş olup, İslâm dünyasının tek rasathanesi idi. Bu rasathaneyi sultanın baş astronomu Takiyyüddin Mehmet kurmuş ve gözlemlerinin doğruluğunu arttırmak için birtakım yeni aletler, özellikle bir astronomi saati yapmıştı. Rasathane, o zamanlar Avrupa'daki en modern rasathane olan Tycho Brahe'ninkinden daha az gelişmiş değildi; gerçekte, bu iki astronomun kullandığı aletler arasında çarpıcı bir benzerlik vardı. Takiyüddin, Avrupa'dan getirtilen saatleri nasıl incelediği ve alet yaparken bunları örnek olarak nasıl kullandığı üstüne bir de rapor hazırlamıştır.

III. Murat, rasathanesini astronomik gayelerden daha çok astrolojik amaçlarla yaptırmışa benziyor. Sultanın gözdeleri bunu onaylıyordu ama rakipleri olan ve aralarında şeyhülislâmın da bulunduğu bir grup ulemâ, astronomi ve astrolojiyle ilgilenmeyi büyücülük ve

falcılık gibi dinsizlik ve uğursuzluk olarak görüyordu. Şeyhülislâm, sultana veba salgınının Tanrı'nın gizlerine nüfuz etmek için yapılan bu cürekâr çabaların sonucu olduğu anlamında bir âriza verdi. Rasathane, 1580'de bir grup yeniçeri tarafından yerle bir edildi.

Rasathanedeki beş uzman yardımcından birinin Selânikli bir Yahudi olduğu biliniyor. Din dışı, tatbiki bir ilim sayılan astronomide gayrimüslimleri çalıştırmak suç sayılmazdı. Osmanlılar, 15. yüzyıldan beri, Avrupa coğrafya, askerî teknoloji ve özellikle tıbbını, dini bir engelle karşılaşmadan benimsemiş ve taklit etmiştir. Yabancı kültürlerin yararlı yanlarını benimseme eğilimi, 18. yüzyıldaki sözde "batılaşma"dan çok daha eskidir, çünkü İslâm'ın temel değerlerine bunların hiçbir etkisi olmadığı gibi, o dönemde bu çeşit uygulamaların yaşamsal önemi vardı.

Ulemâ ve medrese çevreleri hem tatbiki hem de aklî ilimlerde yeniliklere karşı bir tavır almıştır. Örneğin, 1716'da Ali Paşa'nın²⁴ kitaplarına el konduğu zaman şeyhülislâm koleksiyonda bulunan felsefe, astronomi ve tarih üstüne yazılmış yapıtların kütüphanelere konmasını yasaklayan bir fetvâ çıkarmıştır.

Bu koşullar, İslâm dünyası için Batı'daki bilimsel gelişmelerden, tatbiki ilimler alanında bile yararlanmayı son derece güçleştiriyordu. Bürokratik sınıftan birkaç kişi ile İslâmiyet'i kabul etmiş birkaç hekim Batı dillerinden coğrafya ve tıp üstüne yapıtlar çevirme yükükliliğini göstermiş, ancak bunların da çabaları yalnızca, günlük hayatta önemli olan bu konularla sınırlı kalmıştır.

Osmanlılar, Avrupa coğrafyasını erken bir dönemde benimsemişlerdir. Pîrî Reis,²⁵ deniz seferlerinde ele geçen Kristof Kolomb'un haritasından ve en son Portekiz *portolano*'larından yararlanmıştır.²⁶ Amerika üzerine 1580'de *Tarih-i Hind-i Garbi* adlı bir eserin

24 Çorlulu Ali Paşa (ö. 1711) 1706-1710 arasında vezîr-i âzam.

25 Osmanlı kaptanı ve haritacısı (1465-1554); 1521'de yazdığı ve 1525'te genişlettiği *Kıtab-ı Bahriye*'si gemiciliğe ait Akdeniz kıyılarının haritasını veren bir *portolanodur*. Kendi dünya haritasının bir parçası olan ünlü Amerika haritası, Kristof Kolomb'un 1498 tarihli haritasının bir kopyasıdır.

26 Bkz. P. Kahle, *Die verschollene Colombus-Karte 1498 in einer türkischen Weltkarte von 1513*, (Berlin, 1933).

Türkçeye çevrilip sultanaa sunulduğunu biliyoruz.²⁷ Bu eserde ve eklenen bir derkenarda Avrupa'nın denizaşırı ülkelere yayılmasının İslâm için tehlikesi belirtilmiştir. 17. yüzyılın ikinci yarısında dünya coğrafyasının, özellikle de Avrupa coğrafyasının bilinmesi, politik ve stratejik istihbarat için gittikçe gerekli olmaktaydı. Bu durum Latince yazılmış iki önemli coğrafya yapıtının, Mercator ve Hondius'un 1621 tarihli *Atlas Minor*'u ile Joan Blaeu'nın 1662 tarihli *Atlas Major*'unun, mühtedilerin yardımıyla Türkçeye çevrilmesine yol açmıştır. *Atlas Minor*'un çevirisini teşvik etmiş olan Kâtip Çelebi, Batı coğrafyacılığının üstünlüğünü kabul etmiş, Avrupa hakkında bilgisini arttırmak için de Carion'un *Chronicle*'ini Türkçeye çevirtmiştir. Kâtip Çelebi'yi dünyanın yuvarlak olduğuna bu çeviri inandırmış ve bu görüşün dine aykırı olmadığını İslâmî kaynaklardan kanıtlamaya çalışmıştır. Osmanlıları Copernicus sistemiyle ilk kez tanıştıran *Atlas Major*'un çevirisini, 1685'te Ebu Bekir Dimeşkî desteklemiştir.

Diğer bir vazgeçilmez ilim dalı da tıptı. İslâm hükümdarları ilk dönemlerden itibaren yabancı hekimler çalıştırmışlardır; fakat Avrupa'nın tıp ve eczacılık alanlarındaki ilerlemeler, mühtedilerin Batı dillerinden Türkçe ve Arapçaya yaptığı çevirilerle, ancak 17. yüzyılda öğrenilmiştir. Batılı kaynaklara dayanan Türkçe tıbbî yapıtlarıyla ünlü Hayâtîzâde, Müslüman olmuş bir Yahudi ve saray başhekimiydi. Ancak bu alıntılar, geleneksel bilgiyi sadece birkaç ekleme yapmış oluyor, yanında bilimsel batı düşüncesini getirmiyordu. Nitekim, Kâtip Çelebi bile bütün bilimsel araştırmalarında ilk kanıtlarını hep *Kur'an*'da aramıştır.

Fâtih Sultan Mehmet'in İtalyan Rönesans kültürüne ilgi duyduğu, ancak daha sonra bu hareketin durdurulduğu iddia edilmiştir. Osmanlı sultanlarının en özgür düşüncelisi hiç kuşkusuz Fâtih idi. Hristiyan dininin ilkelerini yetkili bir kişiden öğrenmek için Patrik Gennadius'a Hristiyanlık üstüne bir risâle yazmasını emretmiş; Trabzonlu Amirutzes, İmrozlu Kritovulos ve Anconalı Ciriaco

27 ³⁰ *Hadis-i Nev* adı verilen bu eser hakkında bkz. T. D. Goodrich, *The Ottoman, Turks and the New World: A Study of Tarih-i Hind-i Garbi and Sixteenth Century Ottoman Americana*, (Wiesbaden, 1990).

gibi Yunan ve İtalyan bilginlerini sarayında toplamış, Amirutzes'e bir dünya haritası ısmarlamış, Batlamyus'un coğrafyasını Türkçeye çevirtmiş, sarayda Yunan ve Latin klâsiklerinden bir kütüphane kurmuştur. Saray duvarlarını İtalyan sarayları gibi freskolarla bezediğini ve portresini yapması için Venedik'ten getirttiği Gentile Bellini'ye iltifatlar yağdırdığını biliyoruz. Berlinghieri, *Geografia*'sını, Roberto Valturio da *De re Militari* adlı önemli yapıtını Fâtih'e sunmayı arzu etmişlerdi. Giovanni-Maria Filelfo *Amyris* adlı kasidesinde Fâtih'i övmüştür. Bütün bunlar, bazılarının onu bir Rönesans hükümdarı olarak görmesine neden olmuştur; oysa bu gerçekten uzak bir görüştür. Fâtih'in Hristiyan dünyaya ilgisinin tek sebebi, Roma ve İtalya fâtihî ve yöneticisi olma isteğidir. Fâtih, kültür bakımından tam bir Müslümandı; Hocaazâde'ye derin bir hayranlık duyar, şeyhi Akşemseddin'in gibi keşfettiğine inanırdı. Döneminde sanatta Avrupa stiline hayranlık duyulması ve tatbikî ilimlerden birkaç yüzey-sel alıntı yapılması gibi özellikler bir yana, gerçekte yeni bir kültür yönelişi ortaya çıkmamıştır.

Hanefî mezhebi, devletin tanıdığı resmi mezhepti ve mahkemelerde Hanefî fıkıhına göre karar verilirdi. İslâm hukukunda icmâ'a (consensus) önemli yer veren Hanefîlik, dört sünî İslâm hukuk mezhebinden, toplum işlerinde en hoşgörölüsü ve esnek olanı idi. 10. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar hüküm süren ve Orta Asya'nın ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılardan beri bütün Türk devletleri Hanefî mezhebini benimsemişlerdir. Türk hükümdarlarının kendi politika ve iktidarlarında olabildiğince özgür olma istekleri, bunun başlıca nedeni olmalıdır. Aynı zamanda bu, İslâm dünyası içinde Türk toplumlarına, ayrı bir toplumsal ve kültürel özellik veren başlıca etmenlerden biridir. Bütün İslâm toplumları içinde yabancı kültürel etkilere en açık olanı Osmanlı İmparatorluğu olmuştur; fakat 16. yüzyılın başlarından sonra dinî bağnazlık akımları gittikçe güçlenecektir. Yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi, serhat geleneklerinin azalmasıyla birlikte devletin temel özelliğinin bir İslâm hilâfeti olduğu bilincinin yerleşmesi, bu gelişme üzerinde etkili olmuş olmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Safevî İran'ın ölümcül silâhı Şî'îlik

de (Kızılbaş hareketi) bunda başlıca etmen olmuştur. Dinî bağınazlık, imparatorluğun düşünce hayatında matematik gibi akli ilimlerce, skolastik ilâhiyata ve tasavvufa karşı gittikçe güçlenen karşıtlıkta kendini göstermiştir. Bu eğilim, günlük yaşamda şeriat adına yapılan kaba bağınazlık eylemleriyle gün yüzüne çıkmıştır.

Aynı eğilimler devlet işlerinde de göze çarpar. Kanunî Sultan Süleyman, “Yeryüzü Halifesi” unvanını tam bir ciddiyetle benimsemiştir. İslâm fıkhnı incelemiş ve devlet yasalarının şeriata uygunluğunu sağlama işini Şeyhülislâm Ebussu’ûd’a (1490-1574) havâletmiştir. İran’la her çatışma sırasında “râfizilere” karşı alınan sıkı önlemler, tüm yeniliklere karşı bir bağınazlık akımının yükselmesiyle sonuçlanmıştır.

Molla Kâbız’ın (ö. 1527) yargılanması, bu bakımdan çok ilginçtir.²⁸ Molla Kâbız, Anadolu’da Kızılbaş Kalender Çelebi ayaklanması sırasında, peygamberlikte İsa’nın Muhammed’e üstün olduğu görüşünü savunan ulemâdan biriydi. Divân-ı Hümayûn’daki ilk yargılanmasında kazaskerler, idamını sağlaya yeterli kanıt gösterememişlerdir. Duruşmadan sonra Sultan, “Peygamberin şanına gölge düşüren bu kâfirin serbest bırakılması”na öfkelenerek, Şeyhülislâm Kemalpaşazâde ile İstanbul kadısının huzurunda ikinci bir duruşma emretmiştir. Molla ile şeyhülislâm arasında bir tartışma olmuş, şeyhülislâm mollayı susturabilecek kanıtlar göstermiştir; fakat molla görüşlerini değiştirmemiş, kadı da idamına hükmetmiştir.

1537’de imparatorluktaki tüm beylerbeyilerine, peygamberin sözlerinin doğruluğuna karşı şüphe gösteren herkesin kâfir sayılıp idam edilmesi hakkında bir ferman yollanmıştır. Başka bir ferman da her köyde bir cami yapılmasını ve Cuma Namazı’nda tüm halkın cemaate katılmasını emretmekteydi. Bu, sünnî cemaatle namaz kılmak istemeyen “sapkınlar” karşı alınmış bir önlemdi.

Osmanlı toplumunda akli ilimleri, tasavvufu, musikiyi, rakı ve şiiri dinsizlik olarak gören bağınaz bir ulemâ sınıfı, karşılarında da bunların din alanına girdiğini savunan bir sınıf her zaman olmuştur.

28 Molla Kâbız üzerine bkz. A. Y. Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, (İstanbul, 1998), s. 230-238.

Camilerde vaizlik yapan ve ders veren şeyhlerle ulemâ genellikle bağnaz davranmakta idi. Önemli medreselerdeki ulemâ ya da devlet hizmetinde çalışanlar ise ikinci grubu oluşturmakta idi. Bunlardan biri olan Taşköprülüzâde'nin Osmanlı ulemâsında seçkin bir yeri vardı. Halkan cahilliğini kullanarak onları yanlış yola sürükleyenlerden, o "Tanrı bizi din bağnazlarından korusun", diye acı acı yakınırdı. Taşköprülüzâde, *Mevzuâtü'l Ulûm* adlı kitabında her kişinin kendi mezhebini seçmekte özgür olduğuna, kendi mezhebini tartışmasız doğru, başkalarınınkini yanlış olarak görmenin ve herhangi bir Müslümana küfür yakıştırmının gerçek Müslümanlığa aykırı olduğuna inananlardandı. Ona göre gerçek mümini yalnız Tanrı seçebilirdi, bu bakımdan, fıkhnın uygulamasındaki bağnazlık da tutarsızdı, çünkü bu konularda kimse yanılmazlık iddia edemezdi.

Öteki yüksek ulemânın yanı sıra Taşköprülüzâde de Gazâlî'nin ılımlı görüşlerini kabul ederek dinde bağnazlar gibi bâtınîlerle filozofların da hatalı olduğuna inanmakta idi. Ona göre *Kur'an*'da gizli manalar arayan ve yanlış yorumlara giden Bâtınîler şeriatı yok etmeye çalışıyor, filozoflar ise İslâm'ın kabul edemeyeceği ilkelere yola çıkıyorlardı.

Osmanlı medrese ulemâsından birçoğu, ilk zamanlardan beri tasavvufi inançlarında Gazâlî'den bir adım daha ileri giderek İbnü'l-Arabi,²⁹ Râzî ve Suhreverdi³⁰ geleneklerini takip etmişlerdi. Taşköprülüzâde de tasavvufun hem ilâhî irfana giden tek tarîk olduğunu kabul eder hem de ancak kendi terminolojisinin ışığı altında eleştirilebileceğini ileri sürmüştür. Örneğin, mutasavvıfın "Ben Hakkım"³¹ deyişini kendi tasavvufi anlamında yorumlamamak, mutasavvıfa haksızlık etmektir. Kanunî Sultan Süleyman saltanatının

²⁹ Osmanlı düşünce tarihinde önemli yeri olan Muhyiddin İbnü'l-Arabi (1164-1240) Mevlâna Celâleddin Rûmî döneminde Konya'ya gelmiş ve ünlü sıfîlerle buluşmuştur.

³⁰ Filozof Şihâbeddin es-Suhreverdi-i Maktul (ö. 1196) işrakîye teozofik sisteminin kurucusu. Selçuklu Anadolu'sunu ziyaret etmişti; bkz. Ocak, *a.g.e.*, s. 47.

³¹ "Hak benim" (Ene'l-Hakk); mutasavvıfın, bütün varlığın Tanrı'nın birliğinde yok olduğunu anlayan sözü; al-Hallâc ve ona öykünenler bu söz yüzünden öldürülmüşlerdir.

ilk yıllarında baġnaz ulemânın, halkı tasavvufa karşı kışkırttığını Tařkôprölüzâde'den öğreniyoruz.

Tařkôprölüzâde, tasavvufî tarikatların ayinlerindeki semâ'ı, musiki ile raksı dine aykırı bulmaz; ona göre bunlar, ruhta Tanrı aşkı ve ilâhî bir vecd uyandırır; müzik ve ruh arasındaki ilişki tanrısal bir sırdır ve semâ' ile uyanan ruh, ilâhî irfana kavuşur. Musiki ve semâ ancak dünyevi arzular uyandırmak için kullanıldığında yasaklanmalıdır. Tutucu ulemâ, gene de semâ'ı küfür olarak görmüş, aynı zamanda camilerin süslenmesi, *Kur'an*'ın tegannîli okunması ve din bilgisi verenlere para ödenmesi gibi şeylere karşı çıkmışlardır. Tasavvuf kadar akli ilimler ve skolastik ilâhiyata da dinî inancı zayıflatıyor diye hücum etmişlerdir.

Bu baġnazlık hareketleri çok geçmeden kamu düzenini tehlikeye sokan ve devleti kaygılandıran biçimlere bürünmüştür. *Kur'an* ve Peygamber sünnetinin dışında olmamakla birlikte, İslâm toplumunun benimsemiş olduğu inanç ve adetleri "bid'at" diye damgalayan ve halkı bunlara karşı kışkırtan küçük bir vâiz grubu Osmanlı toplumunda yüzyıllardır vardı. Kızılbaşlar üzerindeki baskının doruġa ulaştığı 1558'le 1565 yılları arasında ün salan Mehmet Birgîvî (1522-1573) bu ulemâdandır. Birgîvî, sultanın hocası Atâullah Efendi'nin himayesinde idi. "Tanrı'nın haram kıldıklarından halkı kalemim ve dilimle korumak benim üzerime farz, susmam ise günahtır", diyerek bir yandan skolastik ilâhiyatçılarla mutasavvıflara, öte yandan da devlet hizmetindeki yüksek ulemâyâ saldırıyordu. Hanbeli mezhebinin izleyen Birgîvî, ölüleri anmak için yapılan ayinleri, şefaât istemek için mezar ve türbeleri ziyaret etme gibi âdetleri İslâm'ın ruhuna aykırı buluyordu. El sıkma, selâmlaşırken eğilme, el ya da gömlek öpme gibi yerleşmiş alışkanlıkları, Peygamber zamanında olmadıklarından sünnete aykırı diye reddederdi. Din hizmetinde çalışanlara para verilmesi, para ve taşınır malların vakıf olarak vasiyet edilmeleri gibi Osmanlı toplumunun bazı temel kurumlarına saldırması kurulmuş düzen için bir tehdit oluşturunuyordu. Bu yüzden Şeyhülislâm Ebussu'ûd bu kurumların yasallığını pekiştiren bir fetvâ çıkarmak gereġi duymuştur. Mehmet Birgîvî, fetvâların

hatalı olduğunu iddia ederek, şeyhülislâma doğrudan doğruya saldırmakta tereddüt etmemiş, onu küfürle suçlamıştır. Öte yandan, dinî törenlerde zikir ve semâ'a karşı yazıları tarikat üyelerini derin kaşığıya düşürüyordu.

Mehmet 'Birgivi'nin öğrencisi Kadızâde (ö. 1635) ile ona bağlı "fakî" denen bir grup vâiz tartışmayı tırmandırıp sürdürmüşlerdir. İstanbul camilerinde vâiz olarak açtıkları din savaşı, derin bir toplumsal karışıklığa yol açarak halkı ikiye bölmüştü. Fakılar, Peygamber zamanından sonra çıkmış bütün âdetlere, İslâm'a aykırı "bid'at", bunları yapanlara kâfir damgası vurmakta idiler. Tütün, kahve ve her türlü türkû ve raksın şerîata aykırı olduğunu ilân etmişler, matematik ve akli ilimlerin medrese eğitiminden kaldırılmasını istemişlerdir. IV. Murat, çocukluk çağı sona erdikten (1632) sonra padişah olarak iktidarını pekiştirmek isteğiyle, İslâm'ın savunucusu görünerek fakıların desteğini kazanmayı denemiştir. Tütün ve içki yasağı türünden yasalar çıkarmış, bunlara uymayanları acımasızca cezalandırmıştır.

Fakıların mücadelesinin sosyal bir yönü de vardı; fakılar yalnız yaygın dinî bağnazlığı körüklemekle kalmamış, aynı zamanda da lükse ve yönetici sınıfların savurganlığına da hücum ediyor, haksızlıktan ve çağın gevşek ahlâkından da şikâyet ediyorlardı. 1656'da İstanbul tekkelerine bir saldırı düzenleyip genel bir kıyım la dinî sapkınlığın köküne darbe vurmaya planladıklarında, destekçilerinin çoğu yoksul medrese öğrencileri ve sıradan esnaf idi. Bunların halk yığınları üzerindeki güçlü etkisinin bilincinde olan bazı saray görevlileri fakılardan yana olarak onları kendi iktidar oyunları için kullanmışlardır. Fakıların devlet otoritesini ve toplum ahlakını zayıflatıklarını ve halk arasına fitne soktuklarını iddia eden yüksek makamlardaki ulemâ ve genelde tüm bürokrat sınıf fakılara karşıydı. Diktatörce yetkilerle işbaşına gelen Köprülü Mehmet Paşa (ö. 1661) vezir-i âzam olduğunda, kıskırtıcı fakıları İstanbul'dan sürerek durumu sakinleştirmiş ve iç savaşı önleyebilmiştir.

Bu muhalefetin kuramsal temeli, tüm Osmanlı kültür ve toplumunu etkileyen bir sorun olan İslâm'daki "bid'at" sorunudur. Yüksek ulemânın bu konudaki kanısını, İslâm toplumunun büyük

bir bölümünün benimsediği örfî alışkanlıklarla bid'atların güç kullanılarak kaldırılamayacağını ve kaldırılmaması gerektiğini yazan Kâtip Çelebi özetlemiştir. Ona göre, herhangi bir yenilik şerîata uygun olmayabilir; ama Tanrı kulu insan, çaresiz ve eksikleri olan bir varlıktır, Tanrı ise rahîmdir. İslâm hoşgörüyü, affı, güç kullanmaya yeğ tutar; üstelik karşı dirence sebep olduğu ve devlet ve toplumu kargaşaya sürüklediği için güç kullanmak yanlıştır. Ayrıca, kanûnlar zamanla değişir; Tanrı, insan ilişkileri konusunda belli nedenlerden ötürü birtakım kanûnlar koymuştur ama, o nedenler ortadan kalkınca o kanûnların geçerliliği kalmaz. Kâtip Çelebi, başta İbnü'l-Arabî olmak üzere, mutasavvıfları savunmuştur. Bağnazlığın gerçek tedavisini, II. Mehmet zamanında olduğu gibi, akli ilimlerin eğitiminde görmüştür. Mehmet Birgivi'nin tarih ve felsefe okumadığı için örf ve âdetlerin toplumsal rolünü anlamadığını ileri sürer. Tartışmanın her zaman yararlı olduğuna inanırdı; ancak, dinî sorunları halk değil, yalnız ulemâ tartışmalıydı.

Resmî Osmanlı çevrelerinin bid'at hakkındaki genel görüşü, hoşgörülü Hanefiliğin icmâ kavramının dinî ve hukukî kanılara kaynak olması yönündeydi. Karşılarındaki Mehmet Birgivi ve fakı-lar ise, Hanbelîlerin gelenekçiliğini benimsemişlerdi. Bunlar, yüzey-sel bir *Kur'an* ve sünnet yorumunun kabul edemeyeceği her yeniliği İslâm'a aykırı görmüşlerdir. Tasavvufa ve din ilkelerinin her türlü bîatını yorumuna karşıydılar. Günümüzde, İslâm toplumlarının modernleşme çabaları bu iki karşıt görüşün bir kez daha çatışmasına neden olmaktadır.

HALK KÜLTÜRÜ VE TARİKATLAR

Selçuklular döneminde Orta Anadolu'nun eğitimli şehir çevreleri yüksek İran kültürünü benimsemişlerdi. Uclarda ise, tasavvuf ve alplık akımlarıyla, gâzilerin ve dervişlerin Türk halk kültürü egemendi. İlk Osmanlı beyleriyle yakın ilişkileri olan, genellikle baba, abdal, kalender ya da ahî adı verilen uclardaki şeyh ve dervişler, Türkmen kabilelerinin göç dalgasıyla 11. yüzyıldan beri Anadolu'ya gelmekteydiler. Bunlar Türkmen aşiretleri için, eski Türk-Moğol şamanları gibi, toplumsal ve dinî hayatın odak noktalarıydı.

Arap kaynakları, 1307'de Barak Baba'yla Suriye'ye gelen yüz kadar bu çeşit derviş şaşkınlık içinde, şöyle betimler. (Aynı betimlemeyi uclardaki dervişler için de kullanabiliriz):

Boyunlarına çanlar ve aşık kemikleri takmış, sakallarını tıraş etmiş, bıyıklarını bırakmışlardı. Ellerinde tahta kılıçlar ya da ucu kıvrık sopalar vardı. Yanlarında davul ve neyler taşımakta ve bunlar çalındıkta çok canlı hareketlerle raks etmekte idiler. Boyunlarındaki nesneler öyle bir ses çıkarırdı ki, seyircilerin aklı başından giderdi. Namaza, oruca aldındıkları yoktu. Barak Baba, topladığı sadakayı dervişlerine ve yoksullara dağıtırdı.

Barak Baba, öbür kalenderî babalar gibi Tanrı'yla dolaysız temas- ta olduğuna inanırdı ve İran Moğol hanları üzerinde, eski şamanlar gibi büyük etkisi vardı. Daha sonraki yüzyılların Osmanlı kaynakları ve Osmanlı İmparatorluğu'nu gezen Avrupalılar, kentten kente dolaşan derviş toplulukları üstüne benzer öyküler bırakmışlardır.

Anadolu dağlık bölgelerinde yüksek yaylalarda, özellikle uc bölgelerinde yaşayan yarı göçebe Türkmenlerden, yerleşik hayatın, Müslüman yaşam ve ibadetinin sünni biçimleri beklenemezdi. Horasan Erenleri veya Abdalân-ı Rum (Anadolu) adıyla bilinen bu Abdal ve babalar, Şamanist inançlardan türeme ve aşiretin toplumsal yapısına uygun “rafizî”, heterodoks bir İslâm’ı temsil etmekte idiler. Devlet, aynı zamanda, hazinenin gerçek gelir kaynağı olan köylülerle ekili toprakları göçerlere karşı korumak için sert önlemlere başvurduğundan, göçerler bu merkezî yönetime ve onun katı sünni politikasına şiddetle karşı çıkmakta idiler. Türkmenler, kendi toplum ve kültür biçimlerini temsil eden babalara bağınazca bağlıydılar. Bu topluluklar içinde, kent ve sarayın kozmopolit kültür ve edebiyatından çok farklı bir Türk halk kültürü, Ahmet Yesevî’nin temsil ettiği Orta Asya Türk geleneklerinden gelen bir akım egemendi. 20. yüzyıl Türk milliyetçileri, yeni bir ulusal edebiyat yaratmak istediklerinde kaynak olarak bu akıma yönelmişlerdir.

Temel nedenleri bu toplumsal ve siyasî koşullarda yatan Anadolu Türkmen ayaklanmalarının hemen her zaman rafizî dinî hareketler biçimini alması şaşılacak bir şey değildir. Moğol istilâsından üç yıl önce, 1240 yılında Orta Anadolu’da Vefâiyye Şeyhi Baba İlyas’a bağlı Baba İshak adlı bir derviş, elimizde tarihi kayıtları bulunan ilk büyük Türkmen isyanını yönetmişti. Ayaklanma acımasızca bastırılmış ve Babailer diye bilinen birçok rafizî derviş, büyük Türkmen gruplarının yerleştiği batı sınır (uc) bölgelerine kaçmış, orada kendilerine Türkmen beyleri kucak açmıştır.

Bu Babai şeyhlerinden biri de Sarı Saltuk’tur. 1261’de Bizans’a kaçan II. İzzeddin Keykâvus’un arkasından kırk kadar Türkmen obasıyla Bizans topraklarına sığınmak zorunda kalmış, Dobruca’ya yerleşmiş, orada Karadeniz’in kuzeylerindeki stepelerde hüküm süren güçlü Müslüman Moğol Emiri Nogay’ın himayesi altına girmişti. Sarı Saltuk, İslâm’ı Avrupa’da yayan bir alp-eren rolünde bir destan kahramanı olmuştur. 1473-1480 yıllarında Osmanlı şehzâdesi Cem’in emriyle Sarı Saltuk’un gazâları ve Rumeli’de Osmanlı Türklerinin savaşları hakkındaki halk öyküleri *Saltuknâme* adı altında

bir araya getirilmiştir. Burada Sarı Saltuk, Anadolu Türklerine aralarındaki kıran kırana savaşı bırakıp Avrupa'da kâfirlerle savaşmalarını öğütleyen bir alp-eren olarak betimlenir. Sarı Saltuk, gazâyı en yüksek ibadet biçimi olarak yüceltir. *Saltuknâme*'de Hristiyanlar arasındaki din propagandası, genellikle savaşa neden olur ve zaferle sonuçlanır. Keşiş kılığına girerek kiliselerde İslâm propagandası yapar; kendisine karşı çıkan papazları tahta kılıcıyla bertaraf eder. Aziz Yorgos gibi o da halka korku salmış bir canavarı öldürür, minnettar olan Hristiyanlar İslâmiyeti kabul ederler. Sarı Saltuk'un Balkanlar, Polonya ve Rusya'daki etkinlikleri için hareket merkezi Dobruca ve Kırım'dır. Denizleri uçarak geçer. Ona göre, İslâmiyetin sürekli ilerlemesi ve Hristiyanlığın gerilemesi mucizelerin en büyüğüdür ve bu olgu İslâm'ın doğru din olduğunun en açık kanıtıdır. İslâm'ın yayılmasının bir mucize ve Tanrı'nın iradesi olduğunu iddia eden Osmanlı hocaları, 1354'te İznik'te tutsak olan Selânik Başpiskoposu Palamas'a tam da aynı şeyi söylemişlerdir.

Allahı adını fetihle yayma için duyulan coşku ve sürekli başarı, bu çağda tüm Osmanlı toplumuna heyecan ve canlılık vermiştir. Bu coşku, *Saltuknâme* gibi kahramanlık destanlarının niteliklerini taşıyan ve yazarları bilinmeyen ilk Osmanlı vekâyinâmelerinde de apaçık görülür. Bu destansı kahramanlık öyküleri, sınır toplumunda örnek kahramanların ve gazâ öncüleri alp-erenlerin öyküsüdür. Havada uçabilen bir Sarı Saltuk'un olağandışı maceralarında halkın düş gücü, kendi örnek kahramanını bulur. *Saltuknâme*, *Battalnâme*, *Danişmendnâme* gibi halk kahramanlık destanları, doğal olarak eski Türk destan motiflerinin yanı sıra, Anadolu ve Balkan folkloruyla Hristiyan ve pagan geleneklerden alınma bir yığın öge içerir. Örneğin Sarı Saltuk'u bazen bir Hristiyan azizinden ayırt edebilmek zordur. Sarı Saltuk'un hareket üssü olan Dobruca, bütün Osmanlı dönemi boyunca, Türkmen aşiretleriyle serhad gâzilerinin ve dervişlerin faaliyet gösterdiği ve merkezî devlete karşı sık sık isyan çıkarttıkları merkez olarak kalmıştır.

I. Bayezid'in hükümdârlık süresi (1389-1402), sünni İslâm'ın ve klâsik İslâm kültürünün; merkezileştirme politikasının yardımıyla

gittikçe güçlendiği bir dönem olmuştur. Ancak, 1402 Ankara bozgunu, toplumsal ve politik bir kargaşa ve tepki çağı başlamıştır. Şeyh Bedreddin isyanı (1416), halkçı Bayramî tarikatının kuruluşu ve Hurûfîlik akımının Osmanlı İmparatorluğu'na sıçraması bu huzursuzluğun işaretleridir.

Şeyh Bedreddin hareketi, toplumsal ve politik yanlarıyla olduğu kadar, kültürel yönüyle de anlamlıdır. Bedreddin'in annesi Rum'du. Babası, en ileri uc bölgesinde Rumeli'ne ilk geçenler arasında savaşan bir Osmanlı gâzisiydi. Bedreddin kendisi gençliğinde sınır boylarında gâzilere kadılık yapmıştır. Sonra Musa Çelebi (1411-1413) döneminde, uc gâzilerinin beyi Mihaloğlu'yla birlikte yeni devrimci rejimin başlıca destekçilerinden oldu. O, uc gâzilerine ülkenin iç bölgelerinde tımar verilmesini sağlayarak uclarla merkezî devlet arasındaki eski anlaşmazlığa son vermek istemiştir. I. Mehmet, 1413'te Musa Çelebi'yi bertaraf edince, Bedreddin'i İznik'e sürmüş ve yandaşlarının tımarlarını ellerinden almıştır. Bedreddin de 1416'da Mehmet güç bir durumdayken, Dobruca'da isyan bayrağını açmıştır. Sultan Bayezid'in oğulları Çelebiler arasında taht için mücadele sırasında (1402-1413) Bedreddin Selçuklu hanedanıyla akrabalık iddiasında bulunmuş, belki de Osmanlı hanedanının yerine kendisi geçmeyi düşünmüştür.

Bedreddin aynı zamanda büyük bir din bilgini, mutasavvıf ve veliydi. Üstlendiği siyasî devrimci rol, İslâm dünyasında dinî ve mistik düşüncenin, toplumsal ve politik eylem için nasıl yorumlandığını çok iyi gösteren bir örnektir. Bu, *kutbu'l-aktâb* unvanı taşıyan şeyhler, velâyet iddiasıyla öbür dünyada olduğu gibi bu dünyada da olayları kendi kontrolleri altında tuttuklarını iddia ederlerdi. İzmir, Saruhan ve Dobruca yörelerinde, Bedreddin işareti üzerine ayaklananların çoğu, kendilerinden önceki Babaîler gibi Türkmen yörüklerdi. Öteki yandaşları, uc gâzileri, tımarları alınmış sipahiler, nasipsiz medrese öğrencileri ve Hristiyan papaz ve köylüleri gibi çeşitli türden hoşnutsuz gruplardan oluşuyordu. Şeyhin geniş bâtını İslâmiyet yorumu, ona bu değişik öğelerden tekbir toplum oluşturabileceği umudunu vermiş olmalıdır. Sûfî inancında, Musa, İsa ve Muhammed aynı Tanrısal gerçeğin elçileridir.

Şeyh Bedreddin basit bir derviş değildi. Dinî ilimler, özellikle de İslâm hukuku üzerine tanınmış kitaplarıyla büyük bilginler arasında yer almıştır. Fakat “zahiri ilimler”i tatmin edici bulmamış, Şeyh Hüseyin Ahlâtî’nin etkisiyle sûfilîğe geçmiş ve bir sûfî şeyh olarak Batı Anadolu ve Rumeli’nde faaliyette bulunmuştur.

Bedreddin’in mutasavvıflığı, genellikle İbnü’l Arabî’ye dayanır. İbnü’l Arabî’nin *Fûsûsü’l-Hikem*’ine bir şerh yazdığı da biliniyor. Hutebelerinden derlenmiş ve kendi tasavvuf anlayışını yansıtan *Vâridât* adlı kitapta, vahdet-i vücud felsefesini şu sözlerle anlatır:

Tanrı’nın görünmesi, varlığının bir gereğidir. Bu görünümler dünyası, “mutlak tipleri, türleri ve kişileriyle eskidir”, ne başlangıcı vardır ne de sonu; zamanda yaratılmış değildir. Maddî dünya yok olursa ruhî ve gayri cismî dünya da yok olur. “Yaratılış ve yok oluş sonsuz bir süreçtir”. “Bu ve öte dünya bütünüyle düşsel hayallerdir; cennet ve cehennem, iyi ve kötü eylemlerin tatlı ve acı tinsel görünümlerinden başka bir şey değildir”.

Şeyh, hesap gününe ya da ölümlerin dirilmesine inanmazdı. İsa’nın kendi gövdesiyle öldüğüne, fakat ruhuyla ebedî olduğuna inanırdı. O, sünnî İslâm’ın bütün öğretilerini, kendinden önceki batınî kelâmcılar gibi yorumlamıştır. Bu yüzden sünnî ulemâ onu, şeriatı bütünüyle inkâr eden, aşırı bir batınî saymakta oybirliği etmiştir. Bedreddin mistik vecd deneyimlerini içtenlikle betimleyen satırlar bırakmıştır:

Cezbeye tutulur, Tanrı huzurunda öylece hayran kala kalırdım. Duygular içinde yok olur giderdim... Bir gün gövdem, O’nun bütünlüğüyle Tanrı olarak gördüm... Tanrı’yı gören sûfî, duyularını yitirir. Bütün evrene yayılır. Dağlarla, ırmaklarla bir olur. Artık ne burası kalır ne de sonrası. Her şey tek bir andır.

15. yüzyıl sonlarında yazan sünnî tarihçi İdris-i Bitlisî, şeyhin inançlarıyla planları hakkında şunları söyler:

Kendini mehdi sanar, gaipten bir işaret üzerine müritlerinin başına geçerek toprakları yandaşlarına dağıtacağına inanırdı. O zaman Tanrı

birliğin sırları gerçeklik dünyasına hâkim olacak, taklitçilerin (yani şerîata inanların) mezhebi de güçten düşecekti. Kendi geniş mezhebi, birçok haramı helâl yapacaktı.

İdris'e göre bu vaatlerle binlerce cahil, basit düşünceli kişiyi, hayvanî içgüdülerine çağrıda bulunarak çevresinde toplamıştı. Şeyh, Bektâşi tarikatında olduğu gibi, şarap ve müziği mübah sayar, din ayrılıklarına göz yumardı.

İzmir yakınlarında dağlık Karaburun yöresindeki Türkmenler arasında ilk isyanı Bedreddin'in müridi Börklüce Mustafa çıkartmıştır. Dönemin Bizanslı tarihçisi Ducas, isyanı ilginç ayrıntılarla anlatır.³² Börklüce, kadınlar dışında her şeyin ortak mülk olduğunu söylerdi. Hristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ayrılıkları tanımazdı; ona göre Hristiyanlara kâfir diyen Müslüman'ın kendisi kâfirdi. Börklüce müritlerinin, Hristiyanlara meleklermiş gibi davrandıkları söylenmekte idi. Börklüce, Sakız papazlarını kendisine katılmaya davet etmiştir. Hristiyan yandaşlarının da ayaklanmaya katıldığı biliniyor. Ancak, sayıları altı bin tahmin edilen âsilerin çoğu Türkmen göçebelere. İsyân büyük güçlüklerle bastırılabilmiş, Börklüce yakalanarak öldürülmüştür. Tutsak dervişler, "tecdid-i imân" önerisini kabul etmeyerek kendilerini ölümün kucağına attılar. İdris, iki bin kişinin öldürüldüğünü, aynı zamanda şeyhin başka bir müridi Torlak Kemal'in dört bin yandaşının Manisa'da kılıçtan geçirildiğini söyler.

Dobruca ve Deliorman'da Bedreddin'in ölümünden sonra yüzyıllarca yaşamış Simavniler ya da Bedreddinler diye bilinen tarikata karşı Osmanlı Devleti daima büyük kuşku duymuştur. 16. yüzyılda bunlar, Kızılbaşlarla özdeş sayılırlardı. I. Süleyman zamanında önderleri Bedreddin'in soyundan Çelebi Halife adlı biriydi; yandaşlarıyla dâ'ileri onun davasını imparatorluğun her yerinde yaymaya çalışmışlardır. 17. yüzyılın başında Hüdâyî Mahmud adlı sünni bir şeyh, hükümete bu hareketi bastırmasını ve ötekilere bir uyarı olsun diye şeyhlerinden

32 Mihail Ducas, *Istoria Turco-Bizantina (1341-1462)*, yay. haz. V. Grecu, (Bükreş, 1946), s. 148-150. Türkçe çevirisi: *Bizans Tarihi*, çev. V. Mırmıroğlu, (İstanbul, 1956). Bedreddin ve ayaklanma üzerinde geniş bir inceleme, bkz. Ocak, *a.g.e.*, s. 136-202.

birinin idam edilmesini tavsiye etmiştir. Hüdâyî ayrıca, hükümetin bütün Kızılbaş tekkelerini kapatmasını ve her köye çocukların eğitiminin sorumlu sünnî bir imam atanmasını önermiştir.

Bedreddin'in ayaklanması sûfi mistisizmi ve halk hareketleri arasındaki ilişkiyi açık bir biçimde gösterir. 13. yüzyıldan beri Anadolu, sûfi öğretilerle dinî tarikatların yuvası haline gelmişti. Sûfilik; kentlerin aydın çevrelerinde teosofi, yani mistik ilâhiyat biçimlerine bürünüyor, halk arasında ise, inançları şiiilik ve başka bâtinî öğretilerin bir bileşimi halinde tarikatlar için bir temel ve dinî-toplumsal halk hareketleri için de bir kaynak oluşturunuyordu. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nda dinî tarikatları iki ana gruba ayırmak mümkündür. İlk grup, sultanların ya da önemli kişilerin kurduğu vakıfların geliriyle desteklenen tekkeleriyle, iyi tanımlanmış bir örgütü ve belli âyin ve törenleri olan, yerleşmiş tarikatlardan oluşur. Bu tarikatların en ünlüleri Nakşibendilik, Mevlevîlik, Halvetilik ve bunların çeşitli kollarıdır. Bunlar, genellikle kentlerde yerleşir, üyeleri toplumun üst sınıflarından gelirdi. Her tarikatın kendi sancağı, başlık ya da râcî ve kendi zikir ve tören biçimi vardı. Her biri, inançları doğrultusunda, ünlü bir mutasavvıfı, veliyi ya da Peygamber sahabesinden birini kendi pîri olarak kabul eder ve silsilenâmesini buna göre düzenlerdi. İkinci grubu ise, genellikle Melâmî ya da Melâmetî diye bilinen gizli tarikatlar oluşturur. Bu adlarla anılmalarının nedeni, halkın gözünde ün ve saygınlık aramak yerine ayıplanmak, kınanmak istemeleridir.³³ Her tür gösteriş, dış örgüt ve simgeden kaçınırlardı; tören ve ibadetleri de gizli idi. Devletle hiçbir ilişki kurmadıkları gibi siyasi iktidara karşıydılar. Kendi emeklerinin ürünüyle yaşamayı töre edinmiş olduklarından, devlet ve bireylerden bağış ve zekât kabul etmezlerdi. Bu grup içinde Kalenderî, Haydarî, Abdalân ya da Babaî diye bilinen gezginci dervişler ve kentlerde yaşayıp lonca üyeleri arasına sıızan Hamzavîler bulunur. Bunlar, siyasi düzene karşı belli toplumsal grupların benimsediği tarikatlardı. Nitekim, İslâm dünyasında şîî ve bâtinî hareketler, tarikatlara her zaman ayrılıkçı ve militan bir özellik

33 Bu sözcükler "ayıplamak", "kınamak" anlamına gelen Arapça *melâm*, *melâmet* sözlerinden türemiştir.

vermiş ve çeşitli dinî-siyasî hareketleri desteklemiştir. Peygamberin yeğeni ve damadı Ali'yle torunlarını, İslâm topluluğunun meşrû önderleri olarak tanıyan şi'îliğin kendisi de militan bir siyasî hareket biçiminde ortaya çıkmıştı. Sonraları, şi'îlik, hepsi de egemen sünnî sınıflara muhalif olan pek çok değişik dinî hareketi kendine çekmiştir. Böylece, aralarında Osmanlı İmparatorluğu da bulunan birçok İslâm devletlerinde şi'îlik, mevcut düzene, devletin mutlak gücüne ve temsil ettiği sünnî İslâm'a karşıtlığı temsil etmeye başlamıştır. Ali ve torunlarına yakıştırılan velâyet, doğaüstü nitelikler, mutasavvıfların kuramlarına göre yorumlanmış, çok kişi Ali'ye esin verdiği sanılan İlâhî Nur'un onun ahfadına geçtiğine, onların da bu yüzden *Kur'an*'ın bâtinî anlamını yorumlayabileceklerine inanır olmuştur. Bu inançlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tarikatların aşağı yukarı ortak malı olmuş, Kızılbaş hareketlerinde aşırı biçimler almıştır. 16. yüzyılda İran'da Şâh İsmail ile bu inançları temsil eden Safavilerin yükselişiyle hareket, Osmanlılar için tehlikeli siyasî bir sorun haline gelmiştir. Ancak biz önce, Osmanlı İmparatorluğu'nda 15. yüzyılda kurulan Bayramî, Hurûfî ve Bektâşî tarikatlarını kısaca gözden geçirelim.

Şeyh Bedreddîn hareketi gibi Bayramî tarikatı da 1402 sonrası'nın kargaşa ve tepki döneminde doğmuş, dinî-toplumsal bir harekettir. Kurucusu, Ankara yakınlarında ortaya çıkmış bir köylü ve en geniş anlamıyla Melâmî bir derviş olan Hacı Bayram Velî'dir. Dilenme ve sadakayı yasaklamıştı, müritlerinden kendi emeklerinin ürünüyle geçinmelerini isterdi. Hacı Bayram ve yandaşları, tarlayı birlikte sürer, ürünü birlikte sarf ederlerdi. Ankara ve köylerinde uzak dış pazar için üretim yapan kalabalık sof işçilerinin çoğu Hacı Bayram yandaşı olmuştur. Hacı Bayram, Ankara pazarında para toplar, yoksullara dağıtırdı. Hacı Bayram'ın yaşamöyküsü, müritlerinin sayısı artınca devletin ondan kuşkulandığını söyler. Sonunda yakalanıp, II. Murat'ın huzuruna çıkarılmıştır. Ancak kendisi sûfilîğe eğilimli bu sultan, onu bağışlamış, hatta müritlerine birtakım vergi muafiyetleri vererek hareketin hızla yayılmasına katkıda bulunmuştur. II. Murat dervişlere anlayış gösterir, kendisi de onların kimi

özelliklerini taşırdı; aynı zamanda bu yeni tarikatı desteklemesinin halk arasında kendi nüfuzunu yaymak için bir çaba olduğu da düşünülebilir. Bayramî tarikatı daha sonra ikiye ayrılmış, bir grup sünîî İslâm'ı ve devlet himayesini kabul etmiştir. Hacı Bayram'ın yandaşı Akşemseddin, İstanbul fâtihi Sultan Mehmet'in şeyhi olmuş, fetihle önemli bir rol oynamıştır. Öteki grup, Melâmî geleneklerine sadık kalarak, inançlarında aşırı, vahdet-i vücud ve şî'îliğe eğilimli gizli bir mezhep olarak varlığını sürdürmüştür. Bu grubun, kentlerdeki loncalarla ve siyasî gücün temsilcilerine her zaman kuşkuyla bakan örgütlerle bağlantıları vardı. Bu grubun ilk kutbu, Hacı Bayram'ın müridi olan Bursalı bir bıçakçı Dede Ömer Sikkinî idi. Melâmîler, tasavvuf inançlarına göre evrenin merkezi sayılan, ilahî gizleri bilen, *kutb* denilen ruhî bir önderin çevresinde birbirlerine sıkıca bağlı bir grup oluşturmalarıydı. Kutb, her şeydi ve mutlak itaat isterdi. Gizli toplantılar yaparlardı, sanıkları kendi mahkemelerinde yargılayarak suçlu bulduklarını kendi hapishanelerine atarlardı. Devletle hiçbir ilişki kurmak istemezler, üyelerinden bir işte çalışıp namuslu bir yaşam sürmelerini talep ederlerdi. Tembelliği kınar, "Parasını namusuyla kazananı Tanrı sever", sözünü ilke bilirlerdi.

Melâmîler, eski İslâm kentlerinde daima görülen, devlet denetimi dışında kalan, üyelerini esnaf lonca üyeleri arasından seçen ve devleti hep kuşkulandıran gizli *ayyâr*, işçi gruplarına benzerler. 16. yüzyılda köylerdeki Kızılbaşlar gibi Melâmîler de Safavilere eğitim göstermeye başlayınca, devlet acımasızca peşlerine düşmüştür. Melâmîlerin kutbu İsmail Maşûkî, 1539'da yakalanmış ve şeyhülislâmın fetvâsı uyarınca on iki müridiyle birlikte Atmeydanı'nda idam edilmiştir. Ölümünden sonra bazıları, kendisini bir velî sayıp hatırasına saygı göstermeye başlamış, bunun üzerine bunları kınayan, idam edilmeleri için yeni bir fetvâ çıkarmak gerekmişti. 1561'de Şeyhülislâm Ebussu'ûd'un bir fetvâsı, başka bir Melâmîyi, Bosnalı Hamza Bâli'yi, tanrısız bir rafîzî ilân ederek ölüme mahkûm etmiştir. Hamza, vahdet-i vücud inancını halk önünde açıkça söylemekten çekinmezdi. Kendi yurdu Saraybosna'da, etrafına birkaç bin mürit toplamıştı. İdamı, yandaşları ve muhalifleri arasında bölünen

halk üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Hamza, sonradan çoğu kez Hamzavî diye tanınan Melâmîlerin pîri sayılmıştır. 17. yüzyılda, yoğun olarak bulundukları Bosna'da Hamzavîlere acımasız bir baskı uygulanmıştır. Gene de Melâmîlik, imparatorluğun İstanbul ve Edirne gibi büyük kentlerinde, hattâ giderek yönetici sınıflar arasında da yayılmaya başlamıştır.

Devletin baskı yaptığı başka bir mezhep de Hurûfî mezhebiydi. Neredeyse yeni bir din sayılabilecek bu mezhebi, İran'ın Esterâbâd kentinde Fazlullah (ö. 1394) adlı biri kurmuştur. Fazlullah, kendisinin Tanrı'nın tecellisi ve Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin beklediği Mehdi olduğunu ilân etmiş, üç dini birleştirecek son sözü getirdiğini bildirmişti. *Kur'an*'ı, harflerin kabalacı yorumuna dayalı, aşırı bâtinî bir sisteme göre yorumlar, Şeyh Bedreddin gibi o da "cihan ebedî, yaratılış da devam eden bir süreçtir" derdi. Melâmîler gibi o da el emeğinin tek haklı kazanç kaynağı olduğunda ısrarlıydı. Fazlullah'ın kendisi takke yapardı; tarikatı da önce kasabalarda lonca üyeleri arasında yayılmıştır. İran'da baskı gören Hurûfîlik, 15. yüzyıl başlarında Rumeli ve Anadolu'da, Müslüman ve Hristiyanların yaşadığı ve aynı loncalarda yan yana çalıştıkları Osmanlı kentlerinde hızla yayılmaya başlamıştır. Anadolu'da, 1408'de diri diri derisi yüzülerek idam edilen büyük Azerî-Türk ozanı Nesîmî bu mezheptendir. Hurûfî propagandacıları çağın hükümdârlarını bu yeni dine döndürmek ister, kendilerine karşı çıkanlara suikast düzenlerlerdi. Hurûfîlerin, 1444 yılında Osmanlı başkenti Edirne'de oldukça kalabalık bir grup oluşturdukları, sarayda da İranlı bir dâî'nin etkisi olduğu kesindir.

Hurûfîlerin, İsa ve Hristiyanlık hakkındaki görüşleri yüzünden Batı dünyasında Hristiyan propagandacıları olduğu söylentileri çıkmıştı. Ayrıca bu dönemde Edirne'de bir haçlı saldırısı korkusu hüküm sürüyordu. Halk telaşa kapılmış, sünnî ulemâ çok sert tepki göstermiştir. İranlı dâî yakılmış, yandaşlarından çoğunun dili kesilmişti. Dönemin abartılı bir rivayeti, bunların sayısını 2.007 olarak gösterir.³⁴ Tanrısız sayılan Hurûfîler üzerindeki şiddetli baskılar, II.

34 F. Babinger, "Von Amurath zu Amurath", *Oriens*, III, 2 (1950): s. 245.

Bayezid'e karşı düzenlenen suikasttan (1492) sonra daha da sertleşerek 16. yüzyıla kadar sürmüştür. Bu hareket, daha sonra Bedreddinliler ve Kızılbaş-Bektâşilerle birleşti. Nitekim, Bektâşi düşüncesinde güçlü bir Hurûfî etkisi göze çarpar. Osmanlı belgeleri, 1576 gibi geç bir tarihte Bulgaristan'ın Filibe kenti yakınlarındaki köylerde bir grup Hurûfinin topluca öldürüldüğünü gösteriyor.

Bektâşi tarikatı zamanla en önemli halk tarikatı olmuş, 14. yüzyıldan beri halk arasında yayılmakta olan başka tarikatlarla Babai, Abdalân, Kalenderî ya da Haydarî gibi derviş gruplarını yavaş yavaş içine almıştır. Tarikatın piri, 1240 isyanını yöneten Baba İlyas'ın müritlerinden Hacı Bektaş'tı. Hacı Bektaş, 13. yüzyılın ikinci yarısında, Selçuklu Anadolu'sunun Ankara ile Kayseri arasındaki önemli ticaret yolu üzerinde etkinlik göstermiştir. Yüksek yaylaların batı sınırında olan bu alanda Türkmen aşiretleri yoğundu. Yörenin köyleri ise, eski Hristiyan yerleşim birimleriydi. Osmanlılar, bu bölgeyi I. Murat'ın saltanatı sırasında almıştır. Bektâşilik, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez Türkmen aşiretleri arasında yayılmış, sonra da yeniçeri ocağının tarikatı haline geldiğinde önemi artmıştır.

Bektâşiler, Osmanlı Devleti'nin Rumeli uc bölgelerinde 14. yüzyıl ortalarından başlayarak ortaya çıkmış ve Rumeli'ndeki Osmanlı gâzilerinin piri olan Sarı Saltuk'u benimsemişlerdir. 15. yüzyılda Bektâşiler yeniçeriler tarafından benimsenmiştir. Bazıları bunu, yeniçerilerin çoğunluğunun aslında Hristiyan devşirme çocukları veya savaş tutsakları olmalarıyla açıklamaya kalkmıştır. Kökenleri ne olursa olsun, Türk dilini ve İslâm dinini öğrenmek üzere Anadolu Türk köylerine gönderilen bu devşirme çocukların sünni İslâm'dan ziyade halk inançlarına eğilim gösterdikleri kuşkusuzdur. Hacı Bektaş, 16. yüzyıl sonlarından başlayarak resmen yeniçeri piri kabul edilmiş, bu tarihlerde bir Bektâşi babası daimi olarak ocakta kalmaya başlamıştır. Bektâşi tarikatıyla yeniçeri ocağı o denli birbirinden ayrılmaz hale gelmiştir ki, bir dede tarikat başkanı seçildiğinde İstanbul'daki yeniçeri kışlasına gelir, tacını kendisine yeniçeri ağası giydirirdi.

Bektâşilik, özellikle göçebe Türkmenler arasında ve bunların kurdukları köylerde de güçlüydü. Türkmenler arasında Babailiğin

yerini zamanla Bektaşilik almıştır. Anadolu Türkmen grupları arasında Bektaşiliğin etkisi, özellikle Kızılırmak'la Erzurum arasındaki bölgede³⁵ ve başta Tahtacı ve Varsak kabileleri olmak üzere güneyde Toros Dağları'nda çok güçlüydü. Bektaşilik, Balkanlar'da Vize'yle Tuna arasında, Doğu Bulgaristan'da Dobruca ve Deliorman'da, Rodop Dağları'nda, Güney Makedonya ve Tesalya'da yaşayan yörükler arasında yayılmıştır. 15. ve 16. yüzyıllarda bu göçebelerin çoğu yerleşmiş ve köyler kurmuştur.³⁶

Bu Türkmenler, 15. yüzyılın ikinci yarısında doğuda çıkan yeni bir tarikatın etkisi altına girmeye başladılar. Bu tarikat Safiyyüddin Erdebili'nin³⁷ aşırı şi'i tarikatıydı. Bundan sonra bu Türkmenler bu tarikatı benimseyerek giydikleri kırmızı börtükten ötürü "Kızılbaş" diye bilinmiştir. Kızılbaşlık, dinî olduğu kadar toplumsal ve siyasi bir kimlik ifade eder. Tarikat, 15. yüzyıldan sonra Osmanlı yönetimine doğudaki Türkmen muhalefetine bir ifadesi olmuştur. Aşiretlerden oluşan sosyal yapılarını 15. yüzyılda hâlâ koruyan Karamanlı ve Akkoyunlu devletlerinin uyuşuğu olan bu Türkmenler, kendi yaşam biçimleriyle çelişen Osmanlı'nın merkezîyetçi devlet politikası yüzünden kıyasıya bir mücadeleye girdiler. İran'da Akkoyunluların yerine Safavî hanedanı geçince, Safavî Devleti'nin kurucusu Şah İsmail, yazdığı Türkçe tasavvufî şiirlerle propagandasını yoğunlaştırmış, mürit ve dâ'ilerini Rumeli ve Anadolu'daki savaşçı Türkmenler arasına göndererek Osmanlı İmparatorluğu'nu içeriden fethetmeye çalışmıştı. Kızılbaşlar, 1511 yılında Şah İsmail'in müritlerinden Şahkulu'nun emrinde Güneybatı Anadolu'da korkunç bir isyan başlatmış ve önlerine çıkan her şeyi yakıp yıkarak Kütahya'ya kadar ilerlemişler, Anadolu beylerbeyini ele geçirip idam etmişler, Bursa'yı tehdit altına almışlardır. Ayaklanma, Osmanlıların Anadolu'daki hâkimiyetini temelinden sarsmış ve büyük güçlüklerle bastırılabilmiştir. I. Selim'in Kızılbaşlar üzerindeki acımasız baskı

35 F. Grenard (*Grandeur et Décadence de l'Asie*, Paris, 1939) bu bölgedeki Bektaşî nüfusunu 20. yüzyıl başlarında bir milyon olarak hesaplamıştır.

36 J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, (Londra, 1937).

37 Safiyyüddin Erdebili (1252-1334) Safavî tarikatının kurucusu ve hanedanının atasıdır.

ve kıyım önlemleri ve 1514'te Şah İsmail'e karşı Çaldıran meydan savaşında zaferi, hareketi ancak geçici olarak duraklatmıştır.

Kızılbaşların inanç ve ayinleri, Bektâşilerinkinden temelde ayrı değildir; fakat Kızılbaşlar Oniki-İmam, şî'i inançlarına bağnazca bağlı idiler ve kendi aşiret töreleri ve aslında eski Şamanist inançlarını Bektâşilikle bağdaştırarak tarikatın kendine özgü bir türünü yaratmışlardır. Aşiretin başı, dinî önderlik makamını da elinde tutar ve genellikle *dede* olarak tanınırdı. Bu Türkmenler, soya büyük bir önem verdiklerinden Hacı Bektaş'ın torunları olduğu iddia edilen Çelebileri tarikat önderleri olarak tanımışlar ve öteki Bektâşî gruplarından ayrılmışlardır. 1527'de Orta Anadolu'daki büyük Türkmen isyanına, Hacı Bektaş soyundan Kalender adlı biri önderlik etmiştir. İsyancı güçlerin büyük bölümünü Türkmen aşiretleri oluşturmuş, aralarına pek çok da Abdal ve Kalenderî dervişi katılmıştı. İsyanı bastırabilmek için bir yeniçeri kuvvetiyle vezir-i âzamın kendisinin gelmesi gerekmişti. Casus raporlarından anlaşılıyor ki, bu isyanları, 1511'de eski Karaman Beyliği'nin sipahileri, 1527'de de eski Dülkadir Beyliği'nin sipahileri yönetmişti. Bu sipahiler arasında en başta gene eski aşiret şeyhlerini bulmaktayız. Bu durum, hareketin siyasi ve sosyal karakterini belirlemiştir.

1534-1535 Osmanlı-Safavî savaşları sırasında Kızılbaş-Bektâşî şairi Pîr Sultan Abdal, bu grubun duygularını ve siyasi hedeflerini şiirleriyle dile getirmiştir. Pîr Sultan Abdal bu şiirlerde haksız basakılardan yakınır:

Gönlüm verdim iman ettim Âli'ye
Pare pare etseler ben dönmezem
Dâra çektiler beni kâfir diye
Acep ne imiş günahım bilmezem.

bazen, Âli soyundan bir Mehdi olarak gördüğü İran şahına döner:

Mehdi dedem gelse gerek,
Âli divân kursa gerek,
Haksızları kırsa gerek,
İntikamım ala bir gün.

Şahın, Kızılbaşların önüne düşüp Anadolu'yu aldığını ve İstanbul'da tahta çıktığını düşler:

Yürüyüş eyledi Urum üstüne,
Âli nesli güzel İmam geliyor.
Münafık olanın bağı eriyе,
Sahib-i zamanın emri yürüyе,
Sultan kim olduğu bilinmelidir,
İstanbul şehrinde ol sahib-i devlet
Tâc-ı devlet ile salınmalıdır.

En sonunda zafer umudu kalmayınca İran şahının yanına gitmek ister:

Kara toprak senden üstün olursam,
Ben de bu yayladan şaha giderim.
Sizde şah diyeni öldürürlerse,
Ben de bu yayladan şaha giderim.

Nitekim Safavî ordularının önemli bir bölümünü, 1511'den sonra İran'a sığınan Kızılbaş grupları Şahsevenleri oluşturmuştur; fakat bu göçbeler, şahı Mehdi olarak tanıyan aykırı inançlarıyla İran toplumuna uyum sağlayamamış, orada da "rafîzî" diye baskı görmüştür.

Kızılbaşlar, İran'la yakın ilişkilerini sürdürmüş, Safavî uyruğu gibi davranmışlardır. Şah, onların arasından kendi temsilcisini seçer, ona berat, hırka, kılıç ve bir miktar para gönderirdi. Anadolu Kızılbaşları da şaha düzenli olarak "şah hakkı" ya da "nezir" (adak) denen bir tür vergi gönderirlerdi. Kızılbaşlar hac için Mekke'ye değil, İran'da Safiyyüddin'in gömülü olduğu Erdebil'e giderlerdi. Osmanlı Devleti'nin, İran'dan gelen yasak kitap ve dinî risâleleri bulmak için arama yaptırdığını gösteren belgeler vardır. Devlet, Kızılbaşlar arasına casus da salardı. Casus, bazen İran'la ilişkisi olanları bulur, suçlular idam ya da sürgünle cezalandırılırdı. Osmanlı arşivleri, devletin zaman zaman çeşitli heterodoks grupları yakından soruşturduğunu ve derviş tekkelerinde arama yaptığını gösteriyor. Örneğin, "sancak açıp borazan ve davul çalan ve her şeyde dine aykırı davranan" Işık

topluluğuna ve Abdallarla Kalenderilere, köy köy, kent kent dolaşmayı devlet yasaklamıştı. 16. yüzyılda Kızılbaşlarla yapılan uzun ve kıyasıya savaşlar, dar görüşlü bir sünni İslâm'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konumunu sağlamlaştırmıştır. Devlet baskısı Kızılbaşlar arasında gizliliğe yol açmış ve sünni devlet ve topluma karşı eskiye nazaran çok daha kapalı bir hayat sürdürmelerine neden olmuştur.

Bektâşîlik, İslâmiyetin Rumeli'nde yerli Hristiyan nüfus arasında yayılışında önemli bir etmen olmuştur. Bu halk tarikatının eklektik ve hoşgörülü yapısı, İslâmiyeti Balkan köylülerince kolayca kabul edilebilir kılmıştır. Örneğin, Bektâşîlik bütün dinlere hoşgörüyle bakar, dışa değil içe önem verir, oruç ve namaz gibi İslâmî ibadetlerin yerine getirilmesini zorunlu kılmaz; şarap içmeye izin verir; kadının toplum içine örtüsüz çıkmasını ve erkeklerle görüşmesini yasaklamazdı. Bektâşî babalarının etkili propagandası, Hristiyanları, Hristiyanlıktan pek farklı gözükmeyen bu gizemli ve demokratik dine çekebilmiştir. Ancak Bektâşîliğin bu türü, Kızılbaşların Bektâşîliğinden farklıdır. Devlet denetiminde olan ve vakıflarca desteklenen tekkelerdeki Bektâşîler genellikle devlete sadık idiler. Bunlar, baba ve dedelerin seçiminde makamın babadan oğula geçmesi ilkesini kabul etmezlerdi. Aydın düzeyleri daha yüksek, tekkelerinde tasavvuf düşüncesi egemendi.

Bektâşîlik, çeşitli kökten din öğelerinden oluşmuştur; Şamanizmden Balkan halklarının dinî inanç ve âdetlerine kadar birçok kaynaktan alınan inançları içerir. Özünde, Bektâşîlik Babailiğin bir devamıdır ve eski Türk folklor ve töresiyle, özellikle Şamanizm ile birçok benzerlikler içerir. Şamanist etki, cezbeyle kapılarak yapılan rakslarda açıkça görülür. Bektâşî velilerine atfedilen doğa dışı güçler, Çin Türkistan'ında Budist Türklerde rastlanır. Eski Türklerin törensel yemek geleneği (şölen, toy) ve Şamanist taş ve ağaç kültleri, Bektâşî ayinlerinde de süregelmiştir. Kadınlar, İslâm öncesi Türk toplumundaki özgürlük ve erkeklerle eşitlik konumlarını korumuştur. G. Jakob ve F. W. Hasluck gibi bilginler, Bektâşîlik üzerinde Balkanlar'ın yerel pagan ve Hristiyan inançlarının etkisine dikkati çekerek, bazı Bektâşî inanç ve ayinlerinin Hristiyanlıktan

alınmış gibi göründüklerini ileri sürmüşlerdir. Örneğin, Hristiyanlıktaki teslis anlayışı Bektâşîlerin, “Tanrı, Muhammed ve Âli birdir” inancında yansımıştır, deniyor. Tarikata kabul töreninde adaylara ekmek, şarap ve peynir sunulur, müritler günahlarını şeyhe itiraf ederek günah çıkarırlar. Ayrıca, 16. yüzyıldan başlayarak tekkelerde kalan dervişlere cinsel oruç farz olmuştur. Bektâşî tekkeleri, daha birçok âdetleri bakımından Hristiyan manastırlarına benzer. Bu yerel etkiler, Hristiyanlarca kutsal sayılan yerlerin, tekkenin kurulduğu yer ya da ziyaretgâh olarak seçilmesi ve bu yerlerle ilgili Hristiyan ya da pagan geleneklerin benimsenerek Bektâşî velilerine atfı gibi daha birçok biçimlerde görülür.

Bektâşîlik birtakım inançlarını, tanınmış Müslüman mutasavvıflarından almıştır. Hacı Bektaş’a yakıştırılan *Makâlat*, bu inançların esaslarını özetler. Sûfilerin geleneğinde olduğu gibi Bektâşilikte de adaylar dört kapıdan geçer. İlk kapı İslâmî “şeriat”, ikinci kapı “tarikât”, yani Tanrı irfânına ermek için izlenmesi gereken yolun öğretileri, üçüncü kapı “marifet”, yani Tanrı’yı sûfî anlayışıyla anlama, dördüncü kapı “hakikat”, yani ilâhî Gerçek’in, Zât’ın dolaysız kavranmasıdır. *Kur’an*’ın da buna koştur olarak dört anlamı vardır: halk için dış metin, bilgiler için bu metnin incelikleri, veliler için batınî anlamı, peygamberler için de mutlak gerçek. Bektâşî âyin ve gelenekleri, genel çizgileriyle öteki tarikatlarınkinden pek farklı değildir. Bu ayinler, Hacı Bektaş’ın izinden giden dedelerin korumasında kendilerini yavaş yavaş kabul ettirerek, Balım Sultan’ın 15. yüzyıl sonunda getirdiği bazı yeniliklerle son biçimlerini almıştır.³⁸

Bektâşî tarikâtı, düzenli belli bir hiyerarşi çerçevesinde örgütlenmiştir. Tepede pîr ya da dede, onun altında halife ya da babalar, sonra şeyhler, en sonra da mürit ya da muhibler yer almıştır. Dede, Hacı Bektaş’ın türbesi yakınında bulunan tekkede yaşardı. Dervişler arasından her tekkenin başına bir baba seçilerek kendilerine padişah beratı gibi birer atama beratı verilir. Tarikata girmeye aday olan kadın ya da erkeğe âşık denir. Bunlar “ikrâr” merasiminden sonra muhib

38 Yaşamı hakkında birincil kaynak bulunmayan Balım Sultan (ö. 1516) tarikâtın başına 1500 dolaylarında geçmiştir.

olurdu. Bektâşî tarikatı taraftarlarının çoğu muhiblik düzeyinde kalırdı; ancak ondan sonra Bektâşî dervîşi olarak tam üyelik elde etmek olanaklıydı. Dervîş olacak muhib, varlığını adadığını temsil eden bir ayinle Bektâşî tacı giyerdi. Sonra, tekkedeki babanın ona tarikatın sırlarını yavaş yavaş açıkladığı uzun bir oruç ve öğrenme dönemi başlardı. Mürşid sıfatıyla baba, mutlak itaat talep ederdi ve dervîşe bu sırları yeteneğine göre birer birer açıklardı. Muhib ve dervîşler, tekke çevresinde kapalı bir topluluk oluştururdu. Bektâşî topluluğunda ortaya çıkan sorunların birçoğunun çözümünden baba sorumluydu. Düğün ve cenaze törenlerini yönetir, itirafları dinlerdi. Yeni doğan çocuklar, kutsanmak üzere ona getirilirdi. Hasta bir akrabası olan herkes babaya gelir, tekke pîrinin türbesini ziyaret eder ve adak adardı. Bektâşîler arasında karşılıklı yardımlaşma çok güçlüydü; herhangi biri sıkıntıya düştüğünde baba onun için cemaatten yardım toplardı.

Bektâşîliğin Türk toplumsal ve kültürel yaşamı üzerinde derin bir etkisi olmuştur. Bektâşîlik, demokratik ve millî özelliğiyle, göçebe ve köylülerle sınırlı kalmamış, zamanla bütün toplumsal sınıflardan üye edinmeye başlamıştır. Evliyâ Çelebi,³⁹ 17. yüzyıl ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda yedi yüz Bektâşî tekkesi olduğunu yazar; ancak bu rakam abartılı olabilir. 19. yüzyıl başlarında İstanbul nüfusunun beşte birinin Bektâşî olduğu, kentte on dört tekkeleri olduğu kaydedilmiştir. Kent Bektâşîleri kendilerini, asılsız rivâyetlere konu olan kötü âdetlere kapılmış gördükleri Kızılbaşlardan ayırmakta özen gösterirler. Bektâşî, Türk folklorunda belli bir tipi temsil eder. Bu, dünyanın saçmalıklarını umursamayan, dinî bağnazlıkla inceden inceye alay eden, geçici ve göreceli olduğu inancıyla her şeye hoşgörüyü bakan bir tiptir. Bektâşîler, Türk folklorunun ölümsüz bilge ve hazır-cevap dehası Nasreddin Hoca'yı pîrleri arasına katmıştır.

Tasavvuf, yalnızca tarikatlara özgü halk inançlarında değil, aydın Osmanlı seçkinlerinin düşünce hayatında da ilk dönemlerden

39. Meşhur Osmanlı profesyonel musahib ve gezgini Evliyâ Çelebi (1611-1684'ten sonra) gezilerini anıtsal yapıtı *Sejâhatnâme*'de anlatmıştır. Bu anıtsal eser, Yapı Kredi Yayınları arasında yayımlanmıştır.

beri ana öğelerden biri olmuştur. Bu gelenek, Selçuklu dönemine kadar uzanır. Selçuklu sultanları, Moğol istilâsından kaçan Türkistanlı ve İranlı bilgin ve mutasavvıfları ülkelerine buyur etmişler; Konya, Kayseri, Aksaray ve Sivas gibi Selçuklu kentleri, İslâm dünyasında tasavvufî düşüncenin en parlak merkezleri olmuştur. Şihâbeddin Suhreverdi'nin, Eflâtun ve eski İran din felsefelerini uzlaştıran işrâkiye felsefesiyle Nasîreddin Tusî'nin tasavvuf düşüncesi ve felsefesi bu şehirlerde kabul görürken, İslâm dünyasının en büyük tasavvuf kuramcılarından İbnü'l-Arabî'nin felsefesi de aydın çevrelerde egemen bir akım olmuştur. Suhreverdi gibi İbnü'l-Arabî de, Selçuklu ülkesine sultan tarafından davet edilmiş ve onurlandırılmıştır. Yapıtlarını yorumlayıp yayan üvey oğlu Sadreddin Konevî (ö. 1273), Türk düşüncesinde İbnü'l-Arabî sisteminin yerleşmesinde başlıca rol sahibidir. Tasavvufî düşünce böylece sünnî ulemâ arasında yerleşmiş bir gelenek olmuştur. Konya geleneğinin izleyicisi, büyük bilgin ve Osmanlı medrese geleneğinin kurucusu Mehmet Fenârî'de İbnü'l-Arabî etkisi açıktır. Fenârî, bu yüzden Mısır ulemâsınca kınanmıştır. Osmanlılar arasında sünnî ulemânın, şeriattan sonra tasavvufu, Gazâlî'den beri dinî yaşamın daha ileri ve derin bir biçimi olarak tanıdığı doğrudur; ama İbnü'l-Arabî'nin bâtinî yorumları, aralarında İbn Haldun'un⁴⁰ da bulunduğu birçok önde gelen ulemâ tarafından sapkın, hatta İbn Teymiyye⁴¹ tarafından küfür sayılacak kadar aşırıydı. Bu görüşü paylaşan Osmanlı ulemâsı, zaman zaman İbnü'l-Arabî'ye karşı saldırgan risâleler yazmışlardır; ama genel olarak Osmanlı Türk düşüncesi üzerinde İbnü'l-Arabî etkisi derindir. Kemal Paşazâde, İbnü'l-Arabî'nin bütün yapıtlarını onaylayan bir fetvâ çıkarmış, I. Selim de bu büyük mutasavvıfa olan saygısını, 1517'de Suriye'deki mezarı üzerine bir türbe, yanına da bir cami yaptırarak göstermiştir. Osmanlı âlimleri arasında onun yapıtlarının birçok çevirmeni olduğu gibi, 14. ve 15. yüzyıllarda Kayserili Davud, Kutbeddin İznîkî ve Gelibolulu Yazıcızâde Mehmet, 16.

40 Tarihçi, sosyolog ve filozof İbn Haldun (1332-1406) Tunus doğumludur. Tarih felsefesi üzerine büyük yapıtı *al-Mukaddime* ile ünlüdür.

41 İbn Teymiyye (1263-1328) büyük bir Hanbelî kelâmcı ve hukukçusudur.

ve 17. yüzyıllarda da Bâli Sofyevî (ö. 1533) ve Abdullah Bosnevî (ö. 1660) gibi şârihleri vardır.

Mevlevî derviş tarikatının piri, dünyanın en büyük tasavvuf yazarlarından olan Mevlânâ Celâleddin Rûmî (1207-1273), İbnü'l-Arabî düşüncesinin hüküm sürdüğü Selçuklu başkenti Konya'da yetişmiştir. Önceleri dinî ilimlerde iyi yetişmiş bir âlim ve vaiz olarak ün salmış, ancak yaşamının belli bir aşamasında bir veliye dönüşerek bütün varlığını tasavvufî aşka adanmıştır. Lirik tasavvufî şiirleri, vecd halindeyken bütün ırk, din ve inanç ayrılıklarının nefsinde nasıl yok olduğunu ve şeriat ilkelerini aşan bir coşkuya nasıl erdiğini anlatır. Mevlânâ, meclislerinde dinleyicilerini ilâhî bir cezbe sürükledi. O, raks eden Babaî dervişlerinin gelenekleriyle, coşku içinde bütün din yasalarının ötesine geçen Melâmîlerin derin tasavvufunu kendisinde birleştirmişti. İran düşünce ve edebiyatı ve İbnü'l-Arabî'nin derin tasavvuf düşüncesiyle yoğrulmuş çok uluslu Konya, Mevlânâ'yı kendi yaşadığı zamanda bile bir veli olarak görmüştür. Mevlânâ, İbnü'l-Arabî felsefesine olduğu kadar İranlı tasavvuf şairi Ferîdüddin Attâr (1119?-1193) ve Sanâî'ye (ö. 1130) çok şey borçludur. Semâ'ı, musiki ve raksı, sûfî yaşantısının en yüksek derecesi olan vecde ulaşma yolunda en etkili araç olarak görürdü. Mevlânâ, ayin ve törenlere ilgi duyan biri değildi; ama zamanla onun adına, 16. yüzyılda son biçimini alacak olan bir tarikat kurulmuştur. İzinden gidenler anısını ve büyük etkisini kullanarak tarikatı Osmanlı ülkesinde birçok kente yaymış ve belli bir dizi tören ve ayinle geliştirmişlerdir.

Ölümünden sonra yazılan yaşamöyküsü, Mevlânâ'yı her davranışı öykünülecek, yüce bir varlık olarak betimler. Tarikatın ayinleri, mistik anlamlı simgesel hareketler biçiminde tespit edilmiştir. Özel giysiler içinde dönerek yaptıkları rakslarından ötürü dış dünyada "dönen dervişler" diye tanınan Mevlevîlerin başlıca ayini semâ'dır.

Tarikat ilk kurulduğunda merkezî Konya'daki "Makâm-ı Pîr" denilen binaydı. Bu, Mevlânâ'nın mezarının bulunduğu türbe çevresinde inşa edilmiş derviş hücrelerinin oluşturduğu bir tekkedir. Mevlânâ'nın yerine geçen halefleri, Çelebiler, tekke kurdukları başka

kentlere temsilcilerini gönderir, yerel valilere ve yönetici sınıfın temsilcilerine yaklaşıp himayelerini ve tekkeleri için vakıf sağlarlardı. Mevlânâ'nın kendisi gibi halefleri de, genellikle yönetici yüksek sınıflara yakındı. Fars edebiyatı ve tasavvuf düşüncesini temsil eden Mevlânâ'nın rakipleri Evhadüddin Kirmanî, Ahî Evren ve Âşık Paşa Kırşehir'de yerleşmişler, Kırşehir böylece 13. yüzyılın ikinci yarısında Fars ve Moğol kültür ve egemenliğinin merkezi Konya karşısında öz Türk halk kültürünün merkezi haline gelmiş, orada Türk halkına hitâb eden Türkçe *Garibnâme* yazarı Âşık Paşa ve Ahî Evren'in türbeleri yüzyıllarca ziyaretgâh olmuştur. Mevlevîlik, seçkinlere hitap eden bir tarikat olarak kendisini 15. yüzyıldan başlayarak birçok Osmanlı kentinde kabul ettirmiştir. Zamanla kentlerde on dört büyük ve örgütlü Mevlevî tekkesi, kasabalarda ise yetmiş altı küçük tekke kurulmuştur. Bütün Osmanlı sultanları, özellikle II. Murat, II. Bayezid, I. Selim ve III. Murat, Mevlevîlerle yakından ilgilenmişlerdir. II. Murat Edirne'de büyük bir Mevlevî tekkesi kurmuştur. Mevlevîler, böylece, Osmanlı yönetici sınıfları arasında mensupları olan, gittikçe sünnî nitelik kazanan bir tarikat haline gelmiştir. Ancak tarikatın bir başka kolu, şi'i ve Kızılbaşların bâtinî öğretilerini açıkça benimsemiş ve inançlarında Bektâşi ve Melâmilere yaklaşmıştır.

Bütün Mevlevî tekkeleri Konya'da oturan, 14. yüzyıldan beri de Mevlânâ'nın torunları arasından seçilen bir Çelebinin yönetimindeydi. Konya'da Çelebilerin nüfuzu, devleti zaman zaman kuşkuyla hatta korkuya düşürecek kadar büyüktü; Konya'daki Osmanlı valileri onların iş birliği olmadan hükümlerini uygulayamaz duruma düşüyordu. 16. yüzyıldan sonra sultanların bazı Çelebileri Konya'dan sürdüğü olmuştur. Ancak, zamanla devletin vakıfları denetim altına alması, Mevlevîleri daha sıkı bir itaate zorlamıştır. Öteki tekkelerin şeyhlerini Konya'daki Çelebiler seçse de atama ancak şeyhülislâmın arzı üzerine padişahın bir beratıyla geçerli olurdu. Çelebi adaylarının aralarında rekabeti de devletin tarikatı denetleyebilmesini kolaylaştırmıştır.

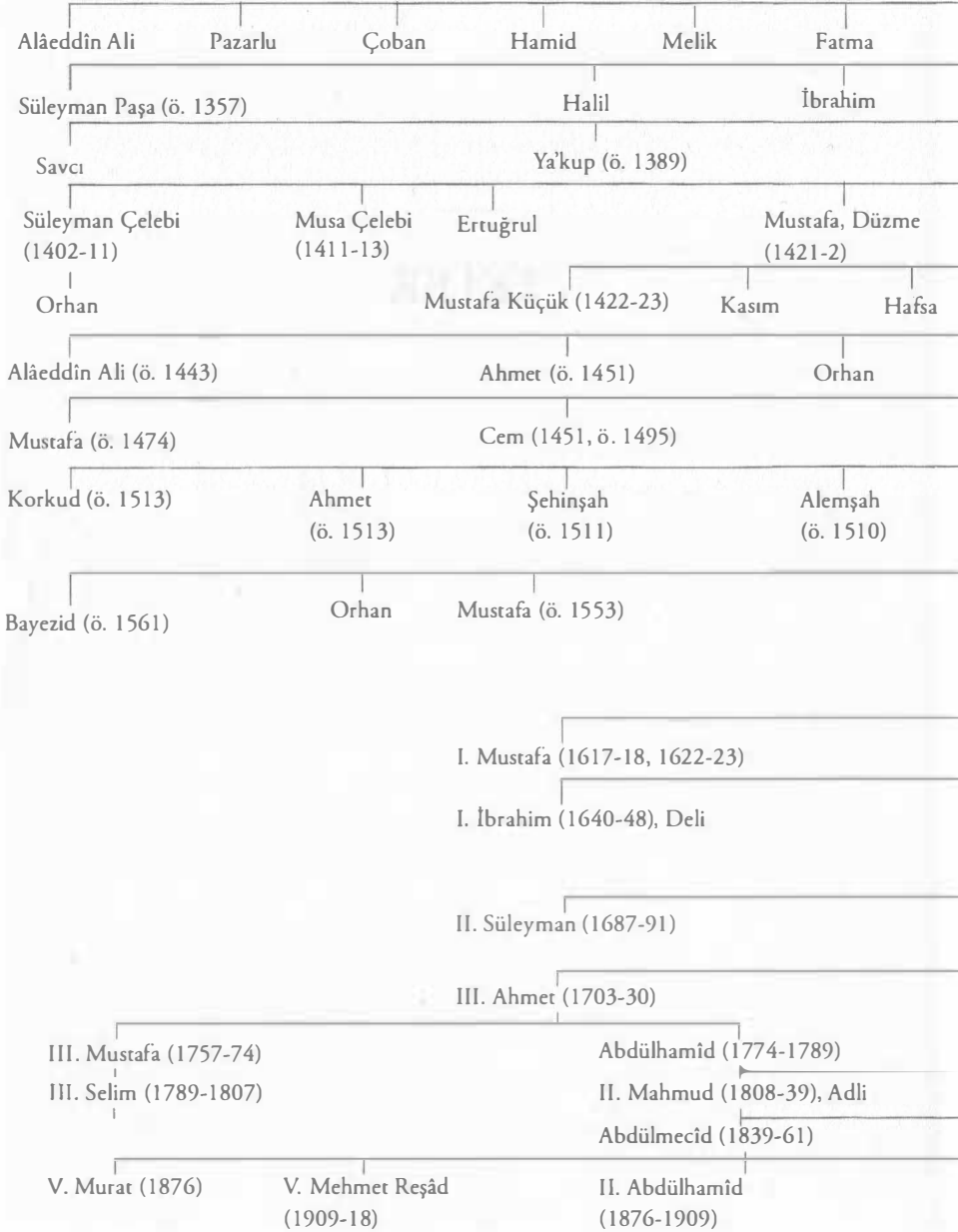
Büyük kentlerdeki Mevlevî tekkeleri birer kültür merkezi, deyim yerindeyse bir sanat akademisi işlevi görmüştür. Sanat, kuşkusuz,

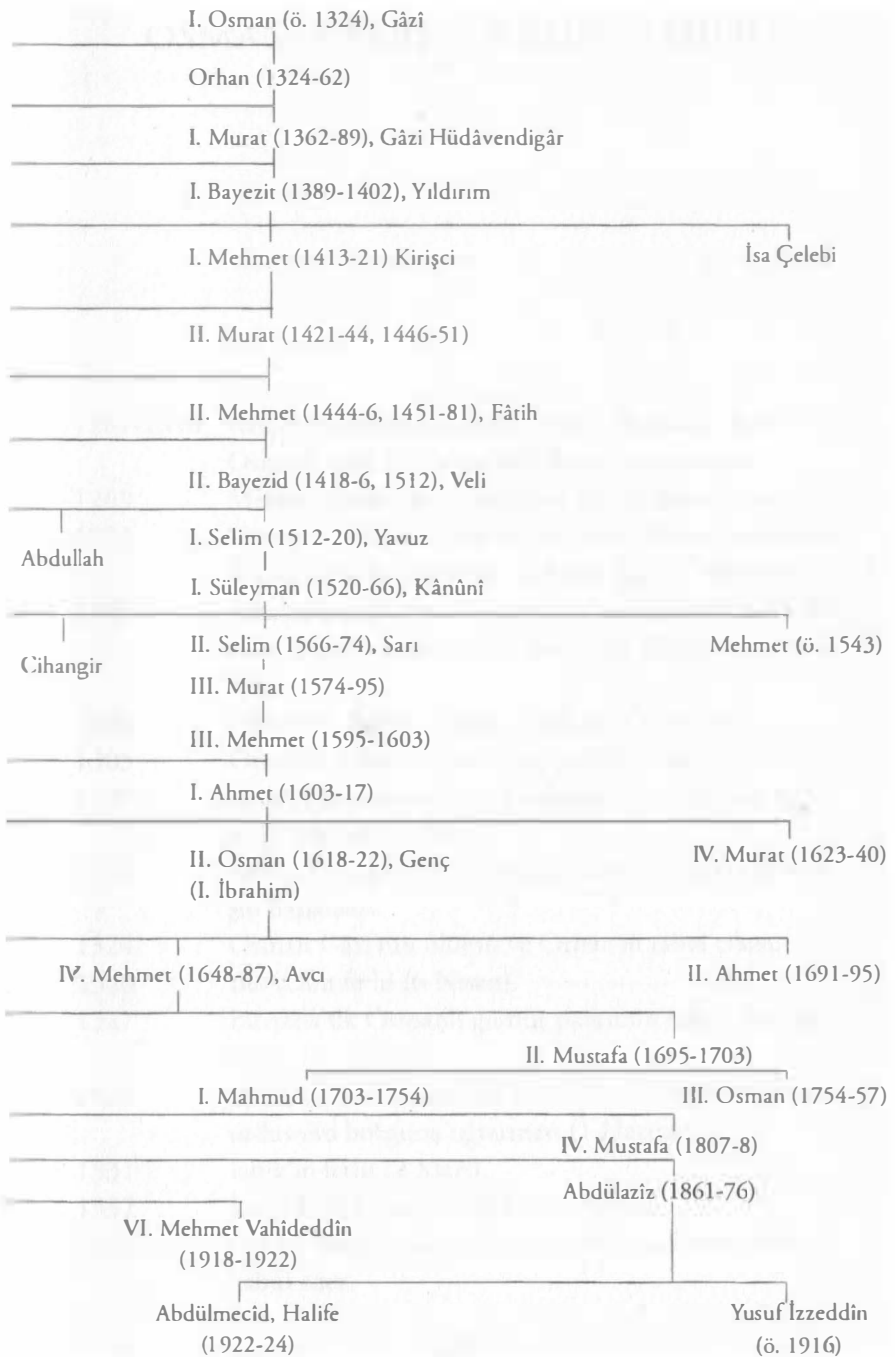
tasavvufun bir aracı olarak görülürdü; semâ' gök cisimlerinin hareketlerine öykünen ilâhî bir âyin, Mevlevî musikisi ise mistik coşku ve vecd yaratan ilâhî bir ezgiydi. Tekke üyeleri ayrıca Mevlânâ'nın Farsça yapıtlarını, özellikle de *Mesnevî*'yi okur ve yorumlardı. Ulemâ medreselerde Farsça okunmasını yasakladığından, tekkeler Fars dili ve edebiyatı merkezleri haline gelmiş, tekkelerin yanında *Dârü'l-Mesnevî* adı altında kurumlar sırf bu işlevler için kurulmuştur. *Mesnevî*'nin Türkçeye çevrilmesi ve şerhleri tekke çevresinde ciddi tasavvuf incelemelerine yol açmıştır. En ünlü *Mesnevî* şerhleri, özellikle Ankaralı Rusûhî Dede'ninkiyle (ö. 1631) Sarı Abdullah'inki (ö. 1660), Osmanlı Türkiye'sinde yazılmıştır. Bunların, genellikle, İbnü'l-Arabî'nin felsefî sistemi ışığında yapılmış olması dikkate değer.

Mevlevîlik, kendisini, Fars edebiyat ve kültür geleneklerinde yetişmiş Osmanlı aydınları, özellikle bürokratik sınıf arasında kabul ettirmiştir. Böylece Mevlevîlik, başlıca esinini Farsçadan alan klâsik Osmanlı edebiyatının yaratılışında önemli bir etmen olmuştur. 18. yüzyıl Osmanlı müzisyen ve şairlerinin başında Mevlevîler gelir. Klâsik Osmanlı sanatı üzerindeki derin etkilerinin yanı sıra Mevlevîler, Bektâşiler gibi, bütünüyle kendi Mevlevî geleneklerine dayalı bir müzik ve edebiyat yaratmışlardır.

EKLER

OSMANLI HANEDANI SOYAĞACI

OSMANLI TARİHİ KRONOLOJİSİ

- 1261-1310 Batı Anadolu'da Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi ve Osmanlı gâzi Türkmen beyliklerinin kuruluşu.
- 1269 Menteşe Türklerinin Karya'daki Bizans limanlarını fethi.
- 1302 Osman Gâzi'nin İznik'i kuşatması, Bizans ordusunu Koyunhisar'da (Bapheus, Hersek) denize dökmesi.
- 1303 Katalan ücretli asker kumpanyasının Türklere karşı Bizans hizmetine girmeleri; Menteşe Türklerinin Efes'i fethi.
- 1304 Osman'ın Lefke, Akhisar, Mekece, Geyve fethi.
- 1305 Orhan'ın Sakarya seferi: Karacepüş ve Karatigin'i fethi.
- 1308 Aydın Türklerinin Birgi'yi alması; Son Selçuklu sultanı II. Mesud'un ölümü.
- 1313 Saruhan Türklerinin Manisa'yı fethi: Bizans'ta iç savaşın başlaması.
- 1324 Osman Gâzi'nin ölümü ve Orhan'ın tahta çıkışı.
- 1326 Bursa'nın fethi (6 Nisan).
- 1327 Bursa'da ilk Osmanlı gümüş parasının (akçe) basılması(?).
- 1329 Eskihisar / Pelekanon'da Orhan'ın III. Andronikos'un ordusunu bozguna uğratması (1 Haziran).
- 1331 İznik'in fethi (2 Mart).
- 1332 İzmir beyi Umur'un ilk Balkan seferi.
- 1333 Orhan İzmit önünde, İmparator yıllık haraç ödemeyi kabul eder.

- 1335 Ebu Said Han'ın ölümü, İlhanlı Moğol İmparatorluğu'nun dağılması, Anadolu beylerinin bağımsızlığı ve Sultan unvanı almaları.
- 1337 İzmir'in fethi.
- 1341-1347 Bizans'ta iç savaş.
- 1344 Haçlıların İzmir Limanı'nda yerleşmesi.
- 1345 Osmanlılar Karesi Beyliği'ni ilhak ediyor.
- 1346 Orhan'ın, VI. İoannis Kantakuzenos'un kızı Teodora ile evlenmesi.
- 1352 Orhan'ın Cenevizlilere kapitülasyon vermesi; Orhan'ın oğlu Süleyman'ın, Bizans ile Sırlara karşı seferi, Süleyman'ın Çimpe'yi (Tsybe) alması.
- 1352-1354 Trakya'da fetihler.
- 1353-1356 Cenevizlilerle Venedikliler arasında savaş, Osmanlı-Ceneviz ittifakı.
- 1354 Osmanlıların Ankara ve Gelibolu'yu (2 Mart) ilhakı; Kantakuzenos'un tahttan çekilişi (10 Aralık).
- 1355 Sırp kralı Stefan Dušan'ın ölümü (20 Aralık); Sırp İmparatorluğu'nun parçalanması.
- 1357 Süleyman Paşa'nın ölümü; Şehzade Halil'in tutsaklığı; Osmanlı Bizans barışı.
- 1359 Şehzade Murat Trakya'da Osmanlı saldırısını yeniden başlatıyor; Çorlu'nun fethi.
- 1361 Şehzade Murat'ın Edirne'yi fethi (İlkbahar).
- 1362 Orhan'ın ölümü; I. Murat'ın tahta çıkışı; Anadolu'da Osmanlılara karşı ayaklanma.
- 1363-1365 Güney Bulgaristan ve Trakya'da Osmanlı fetihleri; Filibe'nin fethi.
- 1364-1366 Bizans ve Bulgaristan arasında savaş, Osmanlı-Bulgar ittifakı.
- 1366 V. İoannis'in Budin'e gitmesi; Papa Osmanlılara karşı haçlı savaşı ilân ediyor; Savoyalı VI. Amadeo'nun Gelibolu'yu alması (Ağustos).
- 1369 V. İoannis'in Roma'ya gitmesi, Osmanlı'ya karşı haçlı seferi tasarısı.

- 1371 Çirmen'de Sırp prensleri Vukaşin ve Uglyeşa'ya karşı Osmanlı zaferleri (26 Eylül); Murat Kara-Biga Kale-si'ni alır.
- 1372-1373 Balkan devletleri ve Bizans'ın Osmanlı egemenliğini tanımaları; Andronikos ile Osmanlı şehzadesi Sav-cı'nın babalarına karşı birleşik isyanları (Bahar) ve ye-nilmeleri (Eylül).
- 1376 IV. Andronikos'un Osmanlı ve Cenevizli desteğiyle İstanbul'a girmesi (12 Ağustos).
- 1377 Andronikos'un Gelibolu'yu Osmanlılara geri vermesi.
- 1375-1380 Osmanlılar, Germiyan ve Hamidili beyliklerinin kimi bölgelerini ilhak ediyor.
- 1379 V. İoannis Paleologos'un Osmanlı yardımıyla Bizans tahtını yeniden ele geçirmesi (Temmuz).
- 1378-1381 Cenevizlilerle Venedikliler arasında savaş.
- 1383 Osmanlılar Serez'de (19 Eylül).
- 1385 Sofya ve Niş fethi; Sırp kralı haraçgüzar.
- 1386 Murat Karaman-ili'ni istilâ eder; Frenk Yazusu Savaşı.
- 1387 Selânik'in fethi (Nisan); Evrenos Mora'da (Eylül).
- 1388 Müttefik Sırp, Boşnak ordusunun Osmanlıları Ploç-nik baskını (27 Ağustos); Osmanlıların Kuzey Bulga-ristan'ı ilhakı (Güz).
- 1389 Kosova Meydan Savaşı (15 Haziran); Sultan Murat'ın şehit düşmesi; I. Bayezid'in cülûsu.
- 1389-1390 I. Bayezid'in Batı Anadolu fetihleri ve Menteşe, Aydın, Saruhan, Germiyan ve Hamidili beyliklerini ilhakı.
- 1390 Karamanlıların yenilmesi; Paleologoslar Bayezid'in Anadolu ordusunda.
- 1391 Osmanlılar Kastamonu ve Amasya'da; Sivas sultanı Kadı Burhaneddin karşısında gerileme.
- 1393 Bayezid'in Balkanlar'a dönmesi ve Paleologoslar ve Balkan beylerini Karaferiye'de huzuruna çağırması.
- 1394-1396 Bayezid'in Kostantiniye kuşatması.
- 1394 Tesalya'nın fethi; Mora'ya akınlar.

- 1395 Bayezid'in Erdel ve Eflâk seferi; Argeş Savaşı (17 Mayıs); Eflâk voyvodası Osmanlı haraçgüzârı oluyor; Bulgaristan kralı Şişman'ın idamı (3 Haziran); Osmanlılara karşı Venedik, Macaristan ve Bizans ittifakı.
- 1396 Haçlı ordusunun Balkanları istilâsı; Niğbolu Meydan Savaşı (25 Eylül).
- 1397 Bayezid'in Anadolu'ya dönmesi ve Karaman'ı ilhak etmesi.
- 1398 Bulgar Vidin Prenslığı ve Kadı Burhaneddin'in beyliğinin ilhakı.
- 1399 Fırat Vadisi'ndeki Memlûk kentleri Malatya ve Elbis-tan'ın fetihleri.
- 1400 II. Manuel Paleologos Avrupa'da; Timur'un Sivas'ı yağmalaması (10 Ağustos).
- 1401 I. Bayezid Erzincan'da.
- 1402 Ankara Savaşı (28 Temmuz); Timur'un İzmir Kale-si'ni Aziz Yahya Şövalyeleri'nden geri alması (Aralık).
- 1403 I. Bayezid'in Akşehir'de ölümü (8 Mart); Timur'un Anadolu beyliklerini diriltmesi; Süleyman Edirne'de, İsa Bursa'da ve Mehmet Amasya'da olmak üzere Baye-zid'in oğulları arasında taht savaşı; Süleyman ile Hris-tiyan devletler arasında antlaşmalar; Selânîk'in Bizans-lılara geri verilmesi (Ekim).
- 1406 Çelebi Mehmet ile Süleyman arasında savaş.
- 1410 Süleyman'ın Musa'yı Rumeli'nde yenmesi (15 Hazi-ran ve 11 Temmuz).
- 1411 Musa'nın Süleyman'ı yenmesi (Şubat) ve Kostantini-ye'yi kuşatması (Yaz).
- 1412 Musa'ya karşı Mehmet ile İmparator II. Manuel ara-sında antlaşma (Temmuz).
- 1413 Mehmet'in Rumeli'de Musa'yı yenmesi (15 Temmuz), Osmanlı topraklarını birleştirmesi; Karamanlıların Bursa'yı kuşatması ve yağması.
- 1414 I. Mehmet'in Konya'yı kuşatması; Hamidili'nin fethi.

- 1415 I. Mehmet'in Batı Anadolu seferi, İzmir bölgesinin yeniden ilhakı (Yaz); Venedik ile çatışma.
- 1416 I. Bayezid'in oğlu Mustafa Rumeli'nde; Pietro Lore-dano'nun Gelibolu'da Osmanlı donanmasını yakması (29 Mayıs); Şeyh Bedrettin'in isyanı (Yaz) ve idamı (18 Aralık); Eflâk voyvodası Mirçe'nin Silistre ve Deliorman'ı ilhak etmesi (Güz); I. Mehmet'in Çandarlı Beyliği'ni ilhak etmesi.
- 1417 I. Mehmet'in Karaman'ı istilâsı (Güz), Kırşehir ve Niğde'yi ilhak etmesi.
- 1418 I. Mehmet'in Canik seferi.
- 1419 Mirçe'ya karşı sefer; Yerköyü'nün fethi.
- 1421 I. Mehmet'in ölümü; II. Murat Bursa'da (Mayıs); Ru-meli'nin Mustafa'nın denetimine geçmesi.
- 1422 Mustafa'nın Uluba'tan çekilmesi ve Edirne'de idam edilmesi (Ocak); Murat Kostantiniye'yi kuşatıyor (2 Haziran-6 Eylül); Murat'ın kardeşi Mustafa'nın Ana-dolu'da isyan etmesi.
- 1423 II. Murat'ın kardeşi Mustafa'yı yenmesi ve idam et-tirmesi, onu destekleyen Çandarlılarla Karamanlılara boyun eğdirmesi; Turahan Bey Mora'da (Mayıs).
- 1423-1340 Selânik Venedik yönetiminde; Osmanlı-Venedik savaşı.
- 1424 Osmanlılarla Bizanslılar arasında barış antlaşması.
- 1425 Murat'ın İzmir beyi Cüneyt'i ortadan kaldırması; Menteşe ve Teke'nin yeniden ilhakı.
- 1427 Sırbistan despotu Stefan Lazarevic'in ölümü (19 Tem-muz); Macarlar Belgrat'ta; Osmanlılar Güvercinlik'te; Sigismund Yerköyü'nü (Giurgiu) alır; Karamanlılar Hamidili'nde.
- 1428 Osmanlı-Macar barışı.
- 1429 Şahruh Azerbaycan'da.
- 1430 Osmanlıların Selânik (29 Mart) ve Yanya'yı fethi.
- 1432-1433 Güney Arnavutluk'ta isyan.
- 1434 Eflâk, Sırbistan ve Bosna'da Osmanlı-Macar rekabeti.

- 1435 Şahruh Anadolu'da.
- 1437 II. Murat Hamidili'ni yeniden alıyor; İmparator Sigismund'un ölümü.
- 1438 II. Murat'ın Erdel seferi.
- 1439 II. Murat'ın Semendire'yi fethi; Bağımsız Sırbistan'ın sonu; Osmanlıların Bosna kralını haraca bağlaması.
- 1440 Belgrat kuşatmasında Osmanlı başarısızlığı.
- 1441-1442 János Hunyadi'nin Osmanlıları Erdel'de yenmesi.
- 1443 Hunyadi'nin Balkanlar'ı istilâsı; Zlatitsa (Izladi) Savaşı (25 Aralık); Kuzey Arnavutluk'ta İskender Bey'in isyanı.
- 1444 Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında barış (Edirne, 12 Haziran); Sırp Despotluğu'nun dirilişi; Osmanlılarla Karamanlılar arasında barış (Yenişehir, Ağustos); II. Murat, oğlu II. Mehmet lehine tahttan çekiliyor; Varna Savaşı (10 Kasım).
- 1446 II. Murat'ın tahta ikinci çıkışı.
- 1448 II. Murat'ın İskender Bey'e karşı seferi; II. Kosova Savaşı (17-19 Ekim).
- 1449 Eflâk seferi; Yerköyü'nün yeniden fethi.
- 1450 II. Murat'ın İskender Bey'e karşı ikinci seferi.
- 1451 II. Murat'ın ölümü (3 Şubat); II. Mehmet'in cülûsu (18 Şubat); II. Mehmet'in Karamanlılara karşı seferi (Mayıs-Haziran); Venedik (10 Eylül) ve Macaristan'la (20 Kasım) barışın yenilenmesi.
- 1452 Rumeli Hisarı'nın yapılışı (Ocak-Ağustos); Bizans'a savaş ilânı.
- 1453 Kostantiniye kuşatması (6 Nisan-29 Mayıs); Galata Cenevizlilerinin şehri teslim etmesi (1 Haziran); Vezir-i âzam Çandarlı Halil'in idamı.
- 1454 Venedik ile barış (18 Nisan); II. Mehmet'in Sırbistan seferi; Osmanlı donanması Karadeniz'de; Osmanlıların Karadeniz çevresindeki Ceneviz kolonilerini haraca bağlaması.

- 1455 Boğdan haraca bağlanıyor (5 Ekim); II. Mehmet'in Sırbistan'a ikinci seferi.
- 1456 Osmanlıların Belgrat kuşatması başarısızlığı; Trabzon Rum İmparatorluğu haraca bağlanıyor.
- 1458 Mahmud Paşa'nın Sırbistan seferi; II. Mehmet Mora'da.
- 1459 Semendire'nin (Smederovo) teslim olması (Haziran); Amasra'nın fethi; Papa II. Pius'un haçlı seferi ilân etmesi.
- 1460 Mora'nın fethi.
- 1461 Kastamonu Candaroğulları Beyliği ve Trabzon İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılması.
- 1462 II. Mehmet'in Eflâk'ı istilâ etmesi (Yaz); Mahmud Paşa Midilli'de (Eylül).
- 1463 Venedik'le savaş; Mora Venedik denetiminde; II. Mehmet'in Bosna'yı ilhak etmesi; Macaristan kralı Yayçe'de (16 Aralık).
- 1464 Osmanlıların Mora'yı yeniden fethi (Bahar); II. Mehmet'in Yayçe'yi kuşatması; Papa II. Pius'un ölümü (15 Ağustos); Karamanlı İbrahim'in ölümü; Karaman'da iç savaş.
- 1466 II. Mehmet'in İskender Bey'e karşı seferi; Elbasan Kalesi'nin yapılışı.
- 1467 II. Mehmet'in İskender Bey'e karşı ikinci seferi; Dülkadir beyi Şehsuvar Osmanlı himayesinde.
- 1468 İskender Bey'in ölümü (17 Ocak); II. Mehmet'in Karaman'ı fethi (Yaz); Toros Dağları'nda göçebe Türkmenlerin direnişi.
- 1469-1474 Karaman'ın yatıştırılması.
- 1469 Enez ve Yeni Foça'ya Venedik saldırısı.
- 1470 II. Mehmet'in Eğriboz'u fethi (11 Temmuz).
- 1471 Akkoyunlu Uzun Hasan, Venedik, Kıbrıs kralı, Rodos Aziz Yahya Şövalyeleri ve Alanya emirinin Osmanlılara karşı ittifak kurmaları.
- 1472 Uzun Hasan'ın Tokat'ı yağmalaması; Akkoyunlu ve Karamanlı kuvvetlerinin Karaman'ı işgal etmesi; Memlüklerin Dülkadir beyi Şehsuvar'ı idam etmesi.

- 1473 Başkent (Otlukbeli) Savaşı (11 Ağustos).
- 1474 Erdel'e Osmanlı akınları; Arnavutluk'ta İşkodra'nın kuşatılması.
- 1475 Kırım'daki Ceneviz kolonilerinin fethi; Kırım Hanlığı üzerinde Osmanlı hâkimiyeti.
- 1476 Macar kralı Mátyás Corvinus'un Böğürdelen'i (Şabac) alması (15 Şubat); II. Mehmet'in Boğdan'a (Yaz) ve Corvinus'a (Kış) karşı seferleri.
- 1477 Beylerbeyi Süleyman'ın İnebahtı (Lepanto) kuşatması; Osmanlı akıncıları Venedik önünde.
- 1478 Uzun Hasan'ın ölümü (6 Ocak); II. Mehmet'in Arnavutluk'ta İşkodra kuşatması; Arnavutluk'ta Akçahisar'ın teslim oluşu (6 Haziran); Friuli'ye Osmanlı akını.
- 1479 Venedik'le barış (25 Ocak); Erdel ve Macaristan'a Osmanlı akınları; Anapa, Kopa ve Taman'ın fethi.
- 1480 Mesih Paşa'nın Rodos'u kuşatması; Gedik Ahmet Paşa'nın Otranto'yu fethi.
- 1481 II. Mehmet'in ölümü (3 Mayıs); II. Bayezid'in tahta çıkışı (20 Mayıs); Bayezid ve Cem arasında Yenişehir Savaşı (20 Haziran); Otranto'daki Osmanlı güçlerinin teslim olması (11 Eylül).
- 1482 Cem ve Karamanlı Kasım Anadolu'da; Cem'in Rodos'a kaçışı (26 Temmuz); Aziz Yahya Şövalyeleri'yle II. Bayezid arasında Cem'e dair antlaşma (Eylül); Gedik Ahmet Paşa'nın idamı (Kasım).
- 1484 II. Bayezid'in Boğdan seferi; Kili ve Akkerman ilhak ediliyor.
- 1484-1491 Mısır Memlûkleriyle savaş.
- 1495 Cem'in ölümü (25 Şubat).
- 1496 Osmanlılar Karadağ'da; Polonya kralı Albert'in Boğdan'ı işgali; Polonya-Macaristan ittifakı.
- 1497-1499 Polonya ile savaş.
- 1499-1503 Venedik ile savaş.
- 1499 Navarin'de Osmanlı deniz zaferi (12 Ağustos); İnebahtı'nın fethi.

- 1500 Macaristan'ın Osmanlılara savaş ilânı; İran'da Şah İsmail erkte; Toros Dağları'ndaki Karamanlı aşiretlerin isyanı.
- 1503 Venedik'le barış antlaşması (10 Ağustos).
- 1504 Şah İsmail Bağdat'ta.
- 1507 Şah İsmail'in Osmanlı topraklarından geçerek Dülkadir üzerine yürüyüşü.
- 1511 Şah İsmail'in Şi'i yandaşlarının Teke'de ayaklanması (Mart); Osmanlı İmparatorluğu'nda iç savaş.
- 1512 I. Selim'in babasını tahttan inmeye zorlaması (24 Nisan); Kuzeydoğu Anadolu'da ayaklanma; II. Bayezid'in ölümü (26 Mayıs).
- 1512-1513 I. Selim'in kardeşlerini yenerek öldürtmesi ve Şah İsmail'in Anadolu'daki yandaşlarını ezməsi.
- 1514 Selim'in, Şah İsmail'i Çaldıran'da yenilgiye uğratması (23 Ağustos).
- 1515 Yeniçeri isyanı (Şubat); Kemah'ın alınışı (19 Mayıs); Dülkadir Beyliği'nin fethi (Haziran).
- 1516 Diyarbakır'ın fethi (Nisan), Doğu Anadolu'da Kürtlerin Osmanlılara boyun eğmesi; Selim'in Memlûkleri Merc-i Dâbık'ta yenilgiye uğratması (24 Ağustos); Selim Halep'te.
- 1517 Ridaniye Savaşı (22 Ocak); Kahire'de Tuman-Bay'ın direnişi; Mekke şerifinin I. Selim'i tanınması (17 Temmuz).
- 1520 I. Selim'in ölümü (21 Eylül); I. Süleyman'ın tahta çıkışı (30 Eylül).
- 1521 Belgrat'ın fethi (29 Ağustos); Suriye'de Canberdi Gazâlî'nin yenilgisi ve idamı (Şubat).
- 1522 Dülkadir hanedanının sonu; Rodos'un fethi (21 Ocak).
- 1523 İbrahim'in vezir-i âzam olması.
- 1524 Mısır'da Ahmet Paşa isyanı (Ocak).
- 1525 Vezir-i âzam İbrahim Mısır'da (24 Mart-14 Haziran).
- 1526 Mohaç Savaşı (29 Ağustos); I. Süleyman Budin'de (10 Eylül); János Zápolyai'nın Macaristan kralı olması (10 Kasım).

- 1527 Avusturya arşidükü Ferdinand Budin'de.
- 1529 I. Süleyman'ın Budin'i alması (8 Eylül); Zápolyai'nın Budin'de taç giymesi (14 Eylül); I. Süleyman'ın Viyana'yı kuşatması (26 Eylül-16 Ekim).
- 1531 Avusturyalıların Budin'i kuşatması (Aralık).
- 1532 I. Süleyman'ın Avusturya seferi; Köszeg'in fethi (28 Ağustos); Andrea Doria'nın Koron'u alması (8 Ağustos).
- 1533 Ferdinand'la barış (22 Haziran); Barbaros Hayrettin kapudan-ı deryâ oluyor; Barbaros'un Tunus'u fethi (Ağustos); Koron'un geri alınışı (12 Eylül); İran'la savaş (Ağustos).
- 1534 Tebriz'in fethi (13 Temmuz); Geylan sultanının biatı; I. Süleyman Bağdat'ta.
- 1535 I. Süleyman'ın Tebriz'e dönmesi (Bahar); V. Karl Tunus'ta (21 Temmuz).
- 1536 I. Süleyman'ın İstanbul'a dönüşü (8 Ocak); İbrahim'in idamı (5 Mart).
- 1537 Venedik'le savaş; I. Süleyman Arnavutluk'ta; Apulia'ya Osmanlı akını (Temmuz); Korfu kuşatması (25 Ağustos); I. Süleyman'ın İstanbul'a dönüşü (1 Ekim).
- 1538 I. Süleyman Boğdan'da (Yaz); Güney Boğdan'ın (Bucak) ilhakı (4 Ekim); Mısır beylerbeyi Süleyman Paşa Hindistan'da Protekizlileri Diu'da kuşatması (4 Eylül); Preveze deniz zaferi (29 Eylül).
- 1539 Castelnuovo'nun fethi (10 Ağustos).
- 1540 Venedik'le barış (2 Ekim); Menevşe (Monumuasias) ve Anadolu'nun (Nauplia) teslim olması; Zápolyai'nın ölümü; Avusturyalıların Budin'i kuşatması.
- 1541 I. Süleyman'ın Ferdinand'a karşı seferi; I. Süleyman Budin'de Budin beylerbeyliğinin kuruluşu (2 Eylül); V. Karl'ın Cezayir önlerinde bozguna uğraması (20 Ekim).
- 1543 Fransız-Osmanlı donanmasının Nice'i kuşatması (20 Ağustos); I. Süleyman Macaristan'da; Valpovo, Pécs, Siklós ve Esterгон'un fethi.

- 1544 Vişegrad'ın fethi.
- 1545 I. Süleyman ve Ferdinand arasında ateşkes antlaşması.
- 1547 Osmanlılarla Habsburglar arasında Papa, Venedik ve Fransa kralını da kapsayan barış antlaşması (1 Ağustos).
- 1548 I. Süleyman'ın İran seferi; Van'ın fethi (25 Ağustos).
- 1549 Gürcistan'da fetihler; I. Süleyman'ın İstanbul'a dönüşü (12 Aralık).
- 1551 Osmanlılar Erdel'de; Becskerek, Varat, Csanád ve Lipova'nın fethi; Turgut Reis Trablusgarp'ı alıyor (14 Ağustos).
- 1552 Temeşvar'ın (Temmuz) ve Banat'taki başka kentlerin fethi; Hürmüz'de Osmanlıların Portekizlilere karşı başarısızlıkları; Rus çarı IV. Ivan'ın Kazan'ı alması; Osmanlıların Eğri'de başarısızlıkları (Ekim).
- 1553 İran'la savaş; I. Süleyman Ereğli'de (Karaman); I. Süleyman'ın oğlu Mustafa'nın öldürülüşü.
- 1553 Nahcivan ve Erivan'ın fethi (Yaz); Rusların Ejderhan'ı (Astrahan) almaları.
- 1555 İran'la barış (29 Mayıs).
- 1556 Süleymaniye Camii'nin açılışı (16 Ağustos).
- 1556-1559 Macaristan'da Avusturyalılarla sürekli savaş.
- 1559 I. Süleyman'ın oğulları Selim ve Bayezid arasında savaş (Mayıs); Bayezid'in İran'a sığınması (Kasım).
- 1560 İspanyollar Cerbe'de; Kapudan-ı Deryâ Piyale Paşa'nın Cerbe'yi ele geçirmesi (31 Temmuz).
- 1561 Şehzade Bayezid'in İran'da idamı (25 Eylül); Azak'a Kazak saldırısı.
- 1562 İmparator Ferdinand ile barış (1 Temmuz).
- 1565 Başarısız Malta kuşatması (20 Mayıs-11 Eylül).
- 1566 Zigetvar kuşatması (5 Ağustos-7 Eylül); Zigetvar düşmeden önce I. Süleyman'ın ölümü (6 Eylül); II. Selim'in tahta çıkışı (24 Eylül); Sakız'ın işgali.
- 1567 Yemen'de Zeydî Mutahhar'ın isyanı.
- 1568 İmparatorla barış (17 Şubat).

- 1569 Ruslara karşı Osmanlı seferi; Don-Volga kanal projesi ve Ejderhan'ın kuşatılması (Eylül).
- 1570 Çarla barış görüşmeleri; Uluç Ali'nin Tunus'u alması (Ocak); Kıbrıs seferi; Lefkoşe'nin fethi.
- 1571 Osmanlılara karşı Papa, İspanya ve Venedik arasında Kutsal İttifak'ın kurulması (20 Mayıs); Osmanlıların Magosa'yı fethi (1 Ağustos); İnebahtı Savaşı (7 Ekim).
- 1572 Devlet Giray'ın Moskova'yı istilâ etmesi; Osmanlılar Valois hanedanından Henri'nin Polonya tahtına geçmesini sağlıyor; Avusturyalı Don Juan'ın Tunus'u alması (Ekim).
- 1573 Venedik'le barış antlaşması (7 Mart); İmparatorla barışın yenilenmesi (3 Ekim).
- 1574 Sinan Paşa'nın Tunus'u geri alması (24 Ağustos); II. Selim'in ölümü (12 Aralık).
- 1577 İmparatorla barışın yenilenmesi (1 Ocak).
- 1578 Vezir-i Âzam Sokollu Mehmet Paşa'nın katli; İran'la savaş (Bahar); Çıldır'da Lâlâ Mustafa Paşa'nın zaferi (10 Ağustos); Gürcistan, Şirvan ve Derbent'in ilhakı; Fas'ta Alkazar Savaşı (4 Ağustos).
- 1579 İran karşı saldırısı.
- 1582 Kur Irmağı'nda Osmanlı yenilgisi.
- 1583 Beştepe'de Osman Paşa'nın zaferi (6 Haziran).
- 1585 Osman Paşa'nın Tebriz'i alması (Eylül).
- 1587 Büyük Abbas'ın İran şahı ilân edilmesi.
- 1588 Osmanlıların Karabağ'ı fethi.
- 1589 İstanbul'da yeniçeri isyanı (3 Nisan).
- 1590 İran'la barış (21 Mart); İmparatorla barışın yenilenmesi (29 Kasım).
- 1591-1592 Yeni yeniçeri isyanları ve hükümette değişiklikler.
- 1593 İstanbul'da sipahilerin isyanı (27 Ocak); Sinan Paşa vezir-i âzam oluyor; Sisak'ta Osmanlı yenilgisi (20 Haziran); Avusturya ile savaş (Güz); Sinan Paşa Macaristan'da; Szprém'in alınışı (13 Ekim).

- 1594 Sinan Paşa'nın Yanıkkale'yi alması; Eflâk voyvodası Mihai'nin isyanı.
- 1595 Habsburglar, Eflâk, Boğdan ve Erdel beyi arasında Osmanlı karşıtı ittifak (Ocak); III. Murat'ın ölümü (16 Ocak); III. Mehmet'in cülûsu (27 Ocak); Sinan Paşa Eflâk'ta (Ağustos); Sinan'ın geri çekilmesi (Ekim); Avusturyalılar İstolni Belgrat ve Vişegrad'da (8 Eylül); Eflâklı Mihai Dobruca'da.
- 1596 III. Mehmet'in Macaristan seferi; Eğri'nin alınışı (23 Eylül); Haçova Meydan Savaşı (26 Ekim); Anadolu'da Celâlî isyanları.
- 1598 Avusturyalıların Yanıkkale (29 Mart) ve Veszprém'i geri alması, Budin'i kuşatması; Mihai'nın Niğbolu'ya saldırısı.
- 1599 Avusturya ile barış görüşmeleri; Karayazıcı'nın Urfa'da sıkıştırılması (Temmuz); Mihai Erdel'de.
- 1600 Osmanlıların Kanije'yi fethi (Eylül).
- 1601 Mihai'nin ölümü (19 Ağustos); Arşidük Ferdinand'ın Kanije önünde yenilgisi (18 Kasım).
- 1603 Sipahî isyanı (Ocak); Şah Abbas'ın Tebriz'i yeniden fethetmesi (21 Ekim); III. Mehmet'in ölümü (22 Aralık); I. Ahmet'in cülûsu (23 Aralık).
- 1604 Şah Abbas'ın Erivan, Şirvan ve Kars'ı fethi; Arşidük Matthias'ın Budin'i kuşatması.
- 1605 Osmanlıların İstvan Bocskai'ı Macaristan kralı ilân etmesi; Osmanlıların Estergon'u fethi.
- 1606 Zitvatorok'da Osmanlılarla Habsburglar arasında barış antlaşması yapılması.
- 1607 Vezir-i âzam Kuyucu Murat Paşa'nın Anadolu'da Celâlîleri ortadan kaldırmak için seferi; Âsi Canbulatoğlu Ali Paşa ve Ma'noğlu Fahrüddin'in yenilgisi (23 Ekim).
- 1610 İran'a sefer, Tebriz yakınında Acı-Çay Savaşı (11 Kasım).
- 1612 İran ile barış antlaşması (20 Kasım); Ruslara karşı iş birliği.

- 1613 İçki yasağı.
- 1614 Erdel'de Bathory Gabor prens; Osmanlı egemenliğinin iadesi (1 Temmuz); Donanmanın Malta'ya akını (8 Temmuz); Kazakların Sinop baskını (Ağustos); İran'a sefer.
- 1616 İskender Paşa'nın Boğdan'da başarılı seferi (17 Nisan); Erivan kuşatması (11 Eylül).
- 1617 Sultanahmet Camii'nin açılışı; Osmanlı-Leh barışı (27 Eylül); Zaporg Kazakları'nın akınları; I. Mustafa'nın cülûsu.
- 1618 I. Mustafa'nın tahttan indirilmesi ve II. Osman'ın cülûsu (26 Şubat); Serâv'da Osmanlı bozgunu (10 Eylül); Osmanlı-Safevi barışı (26 Eylül): sınırlar aynı, İran yılında 100 yük ipek verecek.
- 1620 İskender Paşa'nın Lehistan'da zaferleri (20 Eylül, 7 Ekim).
- 1621 II. Osman'ın Lehistan seferi (29 Nisan); Hotin kuşatması; barış (6 Ekim): Kazaklar akından alıkonacak, Hotin teslim olunacak.
- 1622 Sultan Osman İstanbul'da (25 Ocak); Yeniçeri ayaklanması (18 Mayıs); Sultan Osman'ın tahttan indirilmesi ve I. Mustafa'nın ikinci kez tahta oturması (19 Mayıs), Davut Paşa sadrazam; Osman'ın katli (20 Mayıs), Sipahilerin kan davası.
- 1623 Anadolu'da paşalar isyanı (Mart); Kazakların bozguna uğratılması (1 Ekim); Abaza Mehmet Paşa isyanı (17 Kasım); I. Mustafa'nın tahttan indirilmesi ve IV. Murat'ın cülûsu (10 Eylül).
- 1624 Şah Abbas'ın Bağdat ve Irak'ı istilâsı (Ocak); Kırım'da Mehmet Giray ve Şahin Giray'ın isyanı (Mayıs-Temmuz), Kazaklar'ın Boğaziçi'nde Yeniköy'ü yağmalamaları (20 Temmuz); Abaza Mehmet Paşa'nın yenilgisi (3 Eylül).
- 1625 Hâfız Ahmet Paşa'nın Bağdat seferi (Mayıs-Temmuz); Karadeniz'de Kazaklar'ın yenilgisi (Ekim); Abaza'nın ikinci isyanı.

- 1626 Şah Abbas Bağdat önünde (29 Mart); Ordu Bağdat önünden çekilir (3 Temmuz)
- 1627 Erzurum'da üslenen Abaza'nın neticesiz kuşatılması (15 Ekim-25 Kasım).
- 1628 Sadrazam, Hüsrev'in Erzurum kuşatması (5 Eylül-22 Eylül), Abaza'nın teslim olması (22 Eylül).
- 1629 Hüsrev'in Bağdat seferi (10 Haziran-14 Kasım).
- 1630 İran'da Çemhal Zaferi (14 Temmuz); Bağdat'ı sonuçsuz kuşatma (5 Ekim-14 Kasım)
- 1632 Vezir-i âzam Hâfız Ahmet'in Saray'a saldıran yeniçeri zorbaları tarafından katli (10 Şubat); Zorbaların saraya baskını (12 Mart); IV. Murat'ın devlet işlerini eline alması (8 Haziran)
- 1633 Büyük İstanbul yangını (2 Eylül); Kahvehanelerin kapatılması, rütün yasağı (16 Eylül); Van'a saldıran İranlı kuvvetlerin püskürtülmesi (15 Ekim); Sadrazam Mehmet Paşa'nın İran seferi (15 Ekim); Şeyhülislâm Ahîzâde'nin idamı (7 Kasım).
- 1634 Padişah'ın Lehistan seferi için Edirne'de ikâmeti (15 Nisan-27 Temmuz); İçki yasağı (5 Ağustos); Abaza Mehmet Paşa'nın idamı (23-24 Ağustos); Lehistan'la barış (Eylül).
- 1635 IV. Murat'ın İran'a Revan seferi (10 Mart-27 Aralık), Revan (Erivan) kuşatması (26 Temmuz), Revan'ın teslim olması (8 Ağustos), IV. Murat Tebriz'e giriyor (11 Eylül).
- 1636 Revan'ın İranlılara teslim olması (1 Nisan); Erdel'de Szalonta bozgunu (3 Ekim).
- 1637 Doğu seferi (17 Şubat-12 Haziran); Azak Kalesi'nin Kazaklar eline düşmesi (5 Temmuz).
- 1638 IV. Murat Bağdat seferine çıkar (8 Mayıs), yolda Sakarya Şeyhi'nin idamı (22 Haziran), Bağdat kuşatması (15 Kasım-24 Aralık), Bağdat'ın teslim alınması (24 Aralık).

- 1639 İran'la Kasr-ı Şirin Antlaşması (17 Mayıs).
- 1640 IV. Murat'ın ölümü (8-9 Şubat); I. İbrahim'in tahta çıkışı (9 Şubat); Büyük İstanbul yangını (30-31 Ağustos).
- 1644 Sultanzâde (Mihrimah sultan torunu Ayşe Hatun'un oğlu) Mehmet Paşa sadrazam (31 Ocak).
- 1645 Girit seferi (19 Nisan); Büyük İstanbul yangını (26-27 Haziran); Hanya'nın teslim alınması (19 Ağustos).
- 1646 Venedikliler Bozcaada'yı işgal eder (7 Nisan); Gâzi Deli Hüseyin Paşa'nın Resmo (Rethymnon) kuşatması ve fethi (6 Ekim-20 Ekim).
- 1647 Kandiye Kalesi ablukası (7 Temmuz).
- 1648 Kandiye kuşatması (26 Mart); Venedik donanması Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alır (24 Mayıs); Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi; IV. Mehmet'in cülûsu (8 Ağustos); Sultan İbrahim'in idamı (18 Ağustos); Sultan İbrahim'in kanını isteyen sipahilerin Sultanahmet olayı; Yeniçeri ocağı zorba ağaları diktası (28 Ekim); Cinci Hoca'nın idamı (29 Ekim); Celâli Kara Haydar'ın idamı (12 Kasım).
- 1649 Lübnan Marunîleri üzerinde Fransız himayesi (28 Nisan); Sipahî zorbalarından Gürcü Nebî isyanı (7 Temmuz).
- 1650 Venedik donanması tekrar Çanakkale Boğazı önünde (15 Mart); Girit'e erzak ve mühimmat gönderilmesi güçleşiyor.
- 1651 Ege'de Osmanlı donanmasının Nakşa (Naxos) bozgunu (13 Haziran); Esnaf ayaklanması (21 Ağustos); Kösem Sultan'ın katli (2-3 Eylül); Yeniçeri ağalar diktasının sonu (3 Eylül).
- 1652 Tarhuncu Ahmet Paşa sadrazam (20 Haziran).
- 1654 Çanakkale Boğazı açıklarında Venedik donanmasına karşı zafer (16 Mayıs); Ukrayna Kazak Hetmanı Boğdan Hmelnitsky'nin Osmanlı-Kırım himayesini bırakıp Rus çarının himayesi altına girmesi.

- 1656 Deli Hüseyin sadrazam (28 Şubat); Yeniçeri-sipahi isyanı (Vak'a-i Vakvakiye) (4 Mart); Venediklilerin Osmanlı donanmasını yok etmesi ve Akdeniz yolunun kesilmesi (26 Haziran); Bozcaada'yı Venedik işgali; Köprülü Mehmet Paşa geniş yetkilerle sadrazamlığa getirilir (15 Eylül); Sipahi zorbalarını katliam.
- 1657 Venedik donanmasına karşı zafer (10 Temmuz); Bozcaada'nın geri alınması (31 Ağustos); Kâtib Çelebi'nin ölümü (24 Eylül); Köprülü'nün Erdel (Transilvanya) seferi (23 Haziran); Rakoczy'nin kaçması (1 Eylül).
- 1658 Anadolu valilerinin Abaza Hasan önderliğinde isyanı (13 Kasım).
- 1659 Anadolu valilerinin idamı (16-17 Şubat).
- 1660 Avusturyalılarla iş birliğinde bulunan Rakoczy'ye karşı zafer; Erdel'de Osmanlı egemenliğinin yeniden yerleşmesi (23 Mayıs); Büyük İstanbul yangını (24 Temmuz); Varat'ın fethi (27 Ağustos).
- 1661 Köprülü Mehmet Paşa'nın ölümü (29-30 Ekim); Köprülü Fazıl Ahmet sadrazam (30 Ekim).
- 1662 Kemeny Yanoş'a karşı zafer ve Erdel sorunu çözüme kavuşur (23 Ocak).
- 1663 Avusturya'ya karşı savaş ilanı (12 Nisan); Uyvar kuşatması (17-18 Ağustos), kalenin teslim alınması (24 Eylül); Novgrad'ın fethi (3/4 Kasım).
- 1664 Avusturyalıların Zigetvar kuşatması (25 Ocak); Fazıl Ahmet Yeni-Kale'yi alır (30 Haziran); Saint-Gotthard Meydan Savaşı (1 Ağustos); Vasvar Barışı (10 Ağustos).
- 1665 Topkapı Sarayı yangını (24 Temmuz).
- 1666-1669 Fazıl Ahmet'in Girit seferi (15 Mayıs); Kandiye'nin teslim olması (27 Eylül 1669); Girit Adası'nı Osmanlı'ya bırakan Osmanlı-Venedik barışı (5 Eylül 1669).
- 1672 Lehistan'a karşı savaş ilanı (4 Haziran); Kamenice kuşatması (18 Ağustos); Bucaş Barış Antlaşması (18 Ekim); Podolya'da Osmanlı egemenliği, Zaporog Kazakları (Ukrayna) Osmanlı-Kırım himayesinde, Leh kralı'nın haraca bağlanması.

- 1673 Jan Sobieski'nin Horin zaferi (10 Kasım).
- 1674 IV. Mehmet'in Ukrayna seferi (16 Haziran); Kazak Hetmanı Doroszenko'yu Ruslara karşı himaye; Kırım hanı Selim Giray ve Doroszenko Osmanlı ordusunda; Ruslar Çehrin önünden çekilir (14 Eylül).
- 1675 Lehler'in Ilbav (Lemberg) önünde başarısı (24 Ağustos).
- 1676 Fazıl Ahmet Paşa'nın ölümü (2/3 Kasım); Merzifonlu Kara Mustafa sadrazam (4/5 Kasım); Şeytan İbrahim'le Sobiesky arasında savaş; Zurawna barışı (27 Ekim); Podolya ve Ukrayna'da Osmanlı egemenliği.
- 1677 Hetman Doroszenko'nun Ruslarla birleşmesi, Padişah Hmelnitsky'yi Hetman tayin eder; Rusya'ya savaş ilânı, Osmanlı kuvvetlerinin Ukrayna'dan çekilişi.
- 1678 Ukrayna-Rusya'ya karşı sefer ilânı; Kara Mustafa Paşa'nın ve Kırım hanının Çehrin fethi (21 Ağustos).
- 1680 Özü Nehri ağzında kale inşası.
- 1681 Rusya ile Radzin Barış Antlaşması (11 Şubat); Fransız donanmasının Sakız'a saldırısı (24 Temmuz).
- 1682 Emeric Thököly'nin (Tökeli İmre) Osmanlı himayesinde Orta Macar kralı tayin edilmesi (9 Ocak); Budin Beylerbeyi İbrahim Paşa'nın Orta-Macar'da Kaschau (Kaşa) Kalesi'ni fethi (15 Ağustos); Avusturya'ya savaş ilânı (12 Ekim).
- 1683 IV. Mehmet Belgrat'ta, Merzifonlu Kara Mustafa'nın Viyana kuşatması (14 Temmuz-31 Ağustos); Osmanlı yenilgisi ve ric'at (12 Eylül).
- 1684 Osmanlı'ya karşı Avusturya, Venedik, Lehistan arasında Papa takdisiyle Kutsal İttifak, Ordu'nun Budin'de toplanması (22 Eylül); Ciğerdelen (Parkany) zaferi (7 Ekim); Estergon'un düşmesi (1 Kasım); Kara Mustafa'nın idamı (15 Aralık).
- 1684 Avusturya orduları Budin önünde (15 Temmuz); Venedik'in savaş ilânı (15 Temmuz); Kral Sobiesky'nin Kamenice önünde bozgunu (26 Eylül); Preveze'nin düşüşü (28 Eylül).

- 1685 Lehliilere karşı Bojan zaferi (10 Ekim).
- 1686 Venedik Navarin'i alır (15 Haziran); Avusturyalılar Budin'i (2 Eylül) ve tüm Macaristan'ı işgal ederler; Rusya ittifakta.
- 1687 Mohaç'ta Osmanlı bozgunu (12 Ağustos); Sobiesky'nin Kamenice önünden geri atılması (3 Eylül); Osmanlı ordusunun isyanı ve İstanbul üzerine yürümesi (5 Eylül); Atina'nın Venediklilerce işgali (25 Eylül); Sultan IV. Mehmet'in tahttan indirilmesi; II. Süleyman'ın cülûsu (8 Kasım); Eğri Kalesi'nin düşüşü (14 Ocak).
- 1688 Kırım ordusunun Sobiesky'ye karşı Kamenice önünde zaferi (14 Ağustos); Macaristan, Erdel ve Bosna'da kalelerin Avusturya ordusu tarafından işgali; Belgrat'ın düşüşü (8 Eylül).
- 1689 Kırım hanı Selim Giray'ın Urkapı önünden Rus ordusunu ricata zorlaması (30 Mayıs), tüm Müslümanların savaşa çağırılması (nefir-i ânı ilânı) (6 Haziran); Pâdişah Sofya'da (25 Haziran); Fethülislâm ve Orsova kalelerinin geri alınması (Temmuz); Macaristan'da Batucina bozgunu (30 Ağustos); Niş bozgunu (24 Eylül); Köprülü Fazıl Mustafa Paşa sadrazam (25 Ekim).
- 1690 Kaçanık kahramanı Selim Giray'ın Edirne'de Padişah tarafından karşılanması (23 Şubat); Kaniye'nin düşüşü (11 Temmuz); Fazıl Mustafa Paşa'nın Avusturyalılara karşı seferi (13 Temmuz); Thököly'nin Erdel voyvodalığına getirilmesi (21 Ağustos); Belgrat'ın geri alınması (8 Ekim).
- 1691 II. Süleyman'ın ölümü ve II. Ahmet'in cülûsu (22 Haziran); Salankamen Meydan Savaşı, Fazıl Mustafa'nın şehit düşmesi (19 Ağustos).
- 1692 Varat'ın düşüşü (12 Haziran); Venedik Hanya'yı kuşattı (18 Temmuz).
- 1693 Belgrat'ın kuşatmadan kurtarılması (12 Eylül).
- 1694 Varat'ın Avusturyalılarca kuşatılması (12 Eylül); Sakız Adası'nın Venediklilere teslim olması (21 Eylül).

- 1695 II. Ahmet'in ölümü, II. Mustafa'nın cülûsu (6 Şubat); Venedik donanmasına karşı Koyun-Adaları'nda deniz zaferi ve Sakız'ın geri alınması (18 Şubat); Padişah'ın Avusturya seferi (30 Haziran); Lipva (Lipva) fethi (2 Eylül); Donanmanın Midilli açıklarında Zeytin Burnu zaferi (18 Eylül); Padişahın Lugoş zaferi (22 Eylül); Rus Çarı I. Petro'nun Azak önünden ricatı (13 Ekim).
- 1696 Azak Kalesi'nin düşüşü (6 Ağustos); Padişah'ın Olaş zaferi (27 Ağustos).
- 1697 Zenta Meydan Savaşı'nda bozgun (11 Eylül).
- 1698 Karlofça'da barış görüşmelerine başlanması (20 Ekim).
- 1699 Avusturya, Venedik ve Lehistan'la Karlofça Barış Antlaşması (26 Ocak): Macaristan ve Erdel Avusturya'ya, Banat Osmanlı'ya, Mora ve Dalmaçya, Aya Mavra Adası Venedik'e, Kamenice, Ukrayna ve Podolya Lehistan'a bırakılmıştır.
- 1700 Rusya ile İstanbul Barış Antlaşması (14 Temmuz).
- 1702 Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin aşırı nüfuzu.
- 1703 Rami Mehmet Paşa sadrazam (24 Ocak); Ordu'nun isyanı (Edirne vak'ası); II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi; III. Ahmet'in cülûsu (22 Ağustos).
- 1709 Poltava'da Çar'a yenilen (3 Temmuz) İsveç kralı Şarl'ın Osmanlılara sığınması; Baltacı Mehmet Paşa sadrazam (18 Ağustos).
- 1711 Çar Petro ile Prut Savaşı (19-21 Temmuz).
- 1712 Rusya ile barış antlaşması (16 Nisan).
- 1713 Rus-Osmanlı barışının kesinleşmesi (24 Haziran); Bender'de kalan İsveç kralı Demir-Baş Şarl'ın memleketine gönderilmesi (19 Eylül).
- 1714 Venedik'e karşı savaş ilânı (8 Aralık).
- 1715 Venedik eline geçen Ege adalarının fethi (Haziran); Mora'da harekât (Ağustos), Girit'te Suda Kalesi fethi.
- 1716 Avusturya'ya karşı sefer açılması (24 Nisan); Varadin bozgunu; Silâhdâr Ali Paşa'nın şehâdeti (5 Ağustos); Temeşvar'ın düşüşü (20 Ekim).

- 1717 Belgrat'ın düşüşü (18 Ağustos).
- 1718 Nevşehirli İbrahim sadrazam (9 Mayıs); Avusturya ile Pasarofça Barış Antlaşması (21 Temmuz).
- 1719 Büyük İstanbul depremi (25 Mayıs); Büyük İstanbul yangını (21-22 Temmuz).
- 1723 İran Safevîlerinin sonu, Doğu seferi, Gürcistan'da fetihler (Temmuz); Rusların Kafkasya'da ilerlemeleri; Kermanşah'ın Osmanlı tarafından ilhakı (15 Ekim).
- 1724 Hoy Kalesi fethi (6 Mayıs); Osmanlı Devleti ve Rusya arasında İran'ın paylaşılması antlaşması (13-24 Haziran); Hemedan fethi (31 Ağustos); Revan'ın fethi (3 Ekim).
- 1725 Tebriz'in fethi (3 Ağustos); Gence'nin fethi (4 Eylül); Luristan'ın ilhakı (6 Eylül).
- 1726 Eşref Şah'ın Hilâfet iddiasıyla İran'daki Osmanlı fetihlerinin geri verilmesi isteği, Padişah'ın "Hilâfet bölünmez" cevabı (12 Mart); Matbaanın kabulüne karar.
- 1727 İran'la Hemedan Barışı (4 Ekim); İbrahim Müteferrika matbaasının açılması.
- 1730 İran'da Nâdir Şah'ın ortaya çıkması, Nevahend'i geri alması (2 Temmuz); III. Ahmet'in Şark seferi (3 Ağustos); Patrona Halil isyanı (28 Eylül); III. Ahmet'in saltanattan çekilmesi; I. Mahmud'un cülûsu (1-2 Ekim); Patrona Halil isyanının bastırılması (15 Ekim).
- 1731 İran'da Kermanşah'ın geri alınması (30 Temmuz); Topal Osman Paşa sadrazam (10 Eylül); İran'da fetihler: Urmiye (11 Ekim), Tebriz (4 Aralık).
- 1732 Osmanlı-Safevî barışı (10 Ocak); Hekimoğlu Ali Paşa sadrazam (12 Mart).
- 1733 Nâdir Şah Bağdat önlerinde, Topal Osman Paşa'nın Bağdat zaferi (19 Temmuz).
- 1736 Rusya'ya savaş ilânı (16 Haziran); Osmanlı-İran barışı (17 Ekim); Rus ordusunun Kırım'a girip Bahçesaray'ı yakması.

- 1737 Hekimoğlu Ali Paşa'nın Rusya müttefiki Avusturya ordusunu Banyaluka'da yenilgiye uğratması (4 Ağustos).
- 1738 Osmanlıların Avusturya ordusuna karşı Orsova zaferi (15 Ağustos); Safa Giray'ın Rus Generali Münich'i yenilgiye uğratması (8 Ağustos).
- 1739 Osmanlı Hisarcık (Krozka) Boğazı zaferi (22 Temmuz); Belgrat'ın geri alınması (1 Eylül); Rus generali Münich'in Hotin'i teslim alması, Bender'e saldırısı (Ağustos); Osmanlı-Rus barışı (7-18 Eylül); Avusturya ve Rusya ile Belgrat Antlaşması (18 Eylül): Belgrat ve Kuzey Sırbistan'ın geri verilmesi, Azak bölgesi tarafsız bölge, Karadeniz'de Rus donanması olmayacak, Tatarlar Rus topraklarına girmeyecek, Hotin geri verilecek.
- 1743 Nâdir Şah'ın saldırısı (29 Mayıs); Musul'u kuşatması (27 Eylül).
- 1744 Kars'ı kuşatması (9 Ekim).
- 1745 Nâdir Şah'ın Kâgâverd zaferi (23 Ağustos).
- 1746 Osmanlı-İran barışı (4 Eylül).
- 1754 I. Mahmud'un ölümü, III. Osman'ın cülûsu (13 Aralık).
- 1755 Nuriosmâniye Camii'nin açılışı (5 Aralık).
- 1757 Ragıp Paşa sadrazam (11 Ocak); III. Osman'ın ölümü (29-30 Ekim); III. Mustafa'nın cülûsu (30 Ekim).
- 1763 Koca Ragıp Paşa'nın ölümü (7-8 Nisan).
- 1764 Lâleli Camii'nin açılışı (9 Mart).
- 1765 Muhsinzâde Mehmet sadrazam (28 Mart).
- 1766 Büyük İstanbul depremi (22 Mayıs).
- 1768 Lehistan için Rusya'ya savaş ilânı (8 Ekim).
- 1769 Kırım hanının Rusya'ya akını (31 Ocak); Rusya seferi (27 Mart); Hotin zaferi (1 Mayıs ve 12 Ağustos); Hotin'in Ruslar tarafından işgali (21 Eylül).
- 1770 Rus donanması Akdeniz'de, Mora'da isyan (9 Nisan); Rus donanmasının Çeşme önünde Osmanlı donanmasını yakması (6-7 Temmuz); Kartal bozgunu (1 Ağustos).

- 1771 Rus ordusunun Kırım'ı istilâsı (24 Haziran); Özü savunması (2 Ağustos); Yerköyü zaferi (12 Eylül).
- 1772 Bükreş barış toplantısı (9 Kasım).
- 1773 Mısır'da Cin Ali Bey isyanı (1 Mayıs); Silistre zaferi (29 Haziran); Bulgaristan'ı Rus istilâsı, Varna'da Rusların püskürtülmesi (20 Ekim).
- 1774 III. Mustafa'nın ölümü; I. Abdülhamit'in cülûsu (21 Ocak); Küçük Kaynarca'da Rusya ile barış imzalanması (21 Temmuz): Kırım Hanlığı'nın bağımsızlığının tanınması, ancak Hanlık Halife-Sultan ile dinî bağlarını koruyacak. Kuzey Karadeniz'de Kerç, Yenikale, Azak Rusya'ya bırakılıyor, Rusya'ya kapitülasyon ayrıcalıkları aynen tanınacak, Hristiyan kiliseleri korunacak.
- 1776 İran'la savaş (2 Mayıs); Musul tarafında başarılı harekât.
- 1779 Rusya ile Kırım üzerinde Aynalı Kavak Tenkihnâmesi (21 Mart); Kırım'da Osmanlı ve Rus rekabeti sonucu anarşi.
- 1782 Halil Hâmid Paşa sadrazam (31 Aralık); reformlar.
- 1783 Kırım'ın Rus egemenliğine geçmesi ve hanlığın ortadan kalkması (9 Temmuz); Rus asillerinin Kırım topraklarını yağmalaması; Kuzey Karadeniz ülkelerinin Rusya'ya ilhakı.
- 1787 Rusya'ya savaş ilânı, II. Katerina Kırım'da; Rusya-Avusturya arasında Osmanlı ülkesinin bölüşülmesi görüşmeleri: Rus himayesinde Bizans'ın canlandırılması tasarısı, Dalmaçya Avusturya'ya verilecek.
- 1788 Avusturya'nın Osmanlı'ya karşı savaş ilânı (9 Şubat); İsveç'in Rusya'ya savaş ilânı; Özü Kalesi'nin Ruslarca zaptı (17 Aralık).
- 1789 I. Abdülhamit'in ölümü (6-7 Nisan); III. Selim'in cülûsu (7 Nisan); Osmanlı-İsveç ittifakı (11 Temmuz); Fokşan bozgunu (1 Ağustos); Buza bozgunu, potemkin Akkerman'da (22 Eylül); Avusturyalılar Belgrat'ta (8 Ekim).

- 1790 Osmanlı-Prusya ittifakı (31 Ocak); Yerköyü'de Osmanlı zaferi (8 Haziran); Kilia'nın Ruslarca işgali (30 Ekim); İsmail Kalesi'nin düşmesi (22 Aralık).
- 1791 Maçin'in düşmesi (10 Temmuz); Avusturya ile Zıştovi Barış Antlaşması (4 Ağustos); Belgrat geri alınıyor, Orsova bırakılıyor.
- 1792 Rusya ile Yaş Antlaşması (9 Ocak); Kırım, Taman yarımadası, Özü, Turla'ya kadar Karadeniz kıyıları Rusya'ya bırakılıyor.
- 1793 Askerî reform: Nizâm-ı Cedid kuruluyor (24 Şubat).
- 1797 Vidin'de Pazvandoğlu isyanı; Rumeli'nde Dağlı çşkıyası; Necd'de Vahhabi isyanı.
- 1798 Napolyon Bonaparte Mısır'da (2 Temmuz); Napolyon'un Mısırlılara Beyannâmesi (2 Temmuz); Ralimânîye Savaşı (13 Temmuz); Ehramlar Savaşı (31 Temmuz); Abukir'de (Abu-khur) Nelson Fransız donanmasını yok eder (1 Ağustos); Fransa'ya savaş ilânı (2 Eylül).
- 1799 Osmanlı-İngiliz savunma antlaşması (5 Ocak); Napolyon'un Akka önünde yenilgisi (18 Mart); Abukir zaferi (25 Temmuz); Mısır'dan ayrılması (22 Ağustos); İngilizlere Karadeniz'de ticaret serbestliği tanınması (30 Ekim).
- 1800 Cezâir-i Seb'a Cumhuriyeti'nin Osmanlı himayesi altına girmesi (21 Mart).
- 1801 Fransızların Mısır'ı boşaltması antlaşması (27 Haziran).
- 1802 Osmanlı-Fransız barış antlaşması (25 Haziran).
- 1803 Vahhabiler (Su'ûdiler) Hicaz'da (Nisan-Mayıs).
- 1805 Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valiliğine tayini (8 Temmuz); Osmanlı-Rus ittifakı (24 Eylül).
- 1806 Nizâm-ı Cedid ordusu Üsküdar'da (2 Haziran); Sırp isyanı; Belgrat'ın düşmesi (13 Aralık); Rusya'ya savaş ilânı (22 Aralık).

- 1807 İngiliz donanması İstanbul önlerinde (20 Şubat); Vahhabîlerin tüm Hicaz'ı ele geçirmeleri; İskenderiye'nin İngilizlere teslim olması (20 Mart); Nizam-ı Cedid'e karşı Kabakçı isyanı (25 Mayıs); III. Selim'in tahttan indirilmesi (29 Mayıs); IV. Mustafa'nın cülûsu (29 Mayıs); Osmanlı-Rus ateşkese (25 Ağustos); İngilizlerin İskenderiye'yi boşaltması (14 Eylül).
- 1808 Alemdâr Mustafa Paşa İstanbul'da, Saray baskını; III. Selim'in şehadeti, IV. Mustafa'nın tahttan indirilmesi (28 Temmuz); II. Mahmud'un tahta çıkması (28 Temmuz); Alemdâr sadrazam; Sened-i İttifak (29 Eylül); Sekban-ı Cedid (14 Ekim); Yeniçeri isyanı; Alemdâr'ın şehadeti (15 Ekim); IV. Mustafa'nın katli (15-16 Kasım); Sekbân-Yeniçeri savaşı; Büyük İstanbul yangını (16 Kasım); İstanbul'da anarşi, baskınlar (17 Kasım); Osmanlı-İngiliz barışı (5 Aralık).
- 1809 Osmanlı-İngiliz gizli savunma antlaşması (5 Ocak); Ruslarla savaşın yeniden alevlenmesi (Kasım).
- 1810 Cihâd-i Ekber ilânı (25 Haziran); Ruscuk'un düşmesi (27 Eylül).
- 1812 Rusya ile Bükreş Antlaşması (28 Mayıs); Mehmet Ali Paşa'nın Su'ûdîlerden Medine'yi geri alması (2 Aralık).
- 1813 Mekke'nin geri alınması; Vahhabîlerin Hicaz'dan çıkarılması (23 Ocak); Sırp isyanının bastırılması, Kara Yorgi'nin Avusturya'ya kaçması (3 Ekim).
- 1814 Bizans'ı ihya için Rum Etniki Eterya Cemiyeti kurulması, Patrik'in üye olması.
- 1815 Eyaletlerde âyanın temizlenmesine başlanması, Sultan'ın merkezî otoritesini yeniden kurması.
- 1820-1822 Tepedelenli Ali Paşa'ya karşı harekât.
- 1821 Boğdan'da İpsilanti Rum ayaklanması ve Çar'ı çağırması (6 Mart); Mora'da Yunan isyanı (12 Şubat); İstanbul'da Patrik'in idamı (22 Nisan).
- 1822 Tepedelenli'nin katli (24 Ocak); Yunan bağımsızlık ilânı (13 Ocak); Sakız isyanı ve bastırılması (23 Mart-18 Nisan).

- 1823 Osmanlı-İran barışı (28 Temmuz).
- 1824 Mısır'dan İbrahim Paşa'nın Mora isyanını bastırmaya çağırılması (1 Nisan); Mehmet Reşit Paşa'nın seraskerliği ve Mora'ya hareketi (13 Kasım).
- 1825 Mora isyanının bastırılması (24 Şubat).
- 1826 Missolonghi'nin zaptı (22-23 Nisan).
- 1827 Atina'nın zaptı (5 Haziran); Rusya ile Akkerman Antlaşması (7 Ekim); Avrupa müttefik donanmasının Navarin'de Osmanlı donanmasını yakması (20 Ekim); İlk buharlı gemi.
- 1828 Rusya ile savaş (26 Nisan).
- 1829 "Kıyâfet nizâmı" (3 Mart); Yunan devletinin kurulması (15 Ağustos); Rusya ile Edirne Antlaşması (14 Eylül); Tuna ağzı, Anadolu'da Anapa, Poti, Ahıska, Ahılkelek kaleleri Rusya'ya bırakılıyor, Gürcistan'da Rus egemenliği tanınıyor, ağır savaş tazminatı, Rusya Memleketyn'i (Eflâk-Boğdan) boşaltacak.
- 1830 Yunan bağımsız devletini Osmanlı padişahının tanıması (24 Nisan); Osmanlı-Amerikan Ticaret ve Seyrüsefer Antlaşması (7 Mayıs); Padişah'ın Rumeli gezisi; Fransa'nın Cezayir'i işgali (5 Temmuz); Sırbistan'ın özerkliği (29 Ağustos).
- 1831 Takvîm-i Vekâyî'nin çıkması (1 Kasım).
- 1832 Sisam'ın özerkliği (10 Aralık); Mısır'da Mehmet Ali'nin isyanı; Konya Savaşı (21 Aralık); Mısır ordusu Kütahya'da (2 Şubat); Rus filosu Boğaziçi'nde (20 Şubat).
- 1833 Osmanlı-Rus savunma antlaşması: Hünkâr İskeleyi (26 Haziran-8 Temmuz), Boğazların Rusya lehine yabancı gemilere kapanması; Avusturya-Rusya arasında Doğu sorunu üzerinde antlaşma (6-18 Eylül).
- 1834 İngilizlere Fırat üzerinde Seyrüsefer müsaadesi (29 Aralık).
- 1838 Başvekâlet ihdâsı, ilk başvekil Mehmet Emin Rauf Paşa (30 Mart); Osmanlı-İngiliz ticareti üzerinde Balta Limanı Antlaşması (16 Ağustos).

- 1839 Mısır ordusunun Nezib zaferi (24 Haziran); II. Mahmud'un ölümü; Abdülmecit'in cülûsu (1 Temmuz); Koca Hüseyin Paşa sadrazam (2 Temmuz); Hain Ahmet Paşa'nın donanmayı Mısır'a kaçırmaması (3 Temmuz); Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ile Tanzimat devri açıldı (3 Kasım).
- 1840 Mısır sorununu çözmek için büyük devletler arasında Londra Antlaşması; Beyrut'a çıkarma ve şehrin işgali (15 Ekim); Mısır valiliği Mehmet Ali'ye verilir; Avusturya, İngiltere, Prusya arasında Londra Konvansiyonu (15 Temmuz-17 Eylül); Rusya Hünkâr İskeleyi'nde sağladığı tek taraflı himayeden vazgeçer.
- 1841 Boğazlar antlaşması (13 Temmuz).
- 1842 II. Abdülhamit'in doğumu (21 Eylül).
- 1843 Askerî ıslahat: vilâyetlerde redif askeri uygulaması.
- 1845 Cebel-i Lübnan sorunu, idadî mekteplerinin kuruluşu.
- 1846 Mehmet Ali'nin İstanbul'u ziyareti (19 Temmuz); Mustafa Reşid Paşa'nın ilk sadrazamlığı (28 Eylül); Dede Efendi'nin ölümü (30 Kasım).
- 1847 Maârif-i Umumiyye Nezâreti'nin kuruluşu; Memleketeyn sorunu; Balta Limanı Antlaşması (1 Mayıs); Mehmet Ali'nin ölümü (1 Ağustos).
- 1849 Mülteciler sorunu (25 Aralık).
- 1851 Encümen-i Daniş'in açılması (18 Temmuz).
- 1853 Prens Menşikov'un İstanbul'a gelmesi; Makâmât-i Mübareke sorunu; Rusya'nın Osmanlı Ortodoks tebaası üzerinde himaye iddiaları (28 Şubat); Nesselrode'un notası ve Rusların Memleketeyni işgali (3 Temmuz); İngiliz ve Fransız donanmaları Beşike Körfezi'nde (25 Haziran); Rusya'ya savaş ilânı (4 Ekim); Osmanlı Olteniça zaferi (5 Kasım); Ahıska bozgunu (26 Kasım); Rusların Sinop baskını, donanma yakıldı (30 Kasım).

- 1854 İngiliz ve Fransız donanmaları Karadeniz'de (3 Ocak); Memleketeyn'in boşaltılması için Rusya'ya ulti-
matomları (27 Şubat); Yunan başıbozukları Tesalya ve
Epir'e girerler, Türk-Yunan ilişkileri kesilir (Ocak-Şu-
bat); İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne askerî yar-
dım taahhüt ederler (12 Mart); Rusların Dobruca'yı
istilâsı, Fransa ve İngiltere Rusya'ya savaş ilân ederler
(27 Mart); Ömer Paşa'nın Galatz'ı işgali (17 Nisan);
Müttefik donanması Odesa'yı bombalar (22 Nisan);
Müttefik kuvvetleri Yunanistan'da (5 Mayıs); Silistre
kuşatması (15 Mayıs-25 Haziran); Osmanlı ordusu
Bükreş'te (6 Ağustos); Müttefiklerin Kırım'a asker çı-
karması (14 Eylül); Alma zaferi (20 Eylül); Avustur-
ya kuvvetleri Memleketeyn'de (20 Eylül); Sivastopol
kuşatması (25 Eylül 1854-9 Eylül 1855); Inkerman
zaferi (5 Kasım); Memleketeyn hakkında Avusturya
ile batılı müttefiklerin anlaşması (2 Aralık).
- 1855 Karadeniz Rus limanlarının abluka altına alınması (15
Ocak); Sardunya Krallığı ittifaka katılıyor (26 Ocak);
İlk Osmanlı istikrazı (28 Haziran); İlk telgraf hattı (9
Eylül); Kılburun zaferi (17 Ekim); Kars'ın düşüşü (28
Kasım).
- 1856 Süveyş Kanalı inşasına dair kesin sözleşme (5 Ocak);
Viyana Protokolü (1 Şubat); Abdülmecit'in Islâhat
Fermanı (18 Şubat); Gayrimüslim tebaaya yeni imti-
yazlar; Paris Barış Antlaşması'nın Kırım Savaşı'na son
vermesi (30 Mart); Osmanlı ülkesinin bölünmezliği
ve devletin bağımsızlığını İngiltere, Fransa ve Avustur-
ya'nın bir antlaşmaya bağlamaları (15 Nisan).
- 1858 Koca Reşid Paşa'nın ölümü (7 Ocak); 1856 Islâhat
Fermanı'yla Hristiyanlara verilen imtiyazlara karşı
protesto; Cidde'de Fransız ve İngiliz konsoloslarının
katli (15 Temmuz); Memleketeyn'in özerkliği (19
Ağustos).

- 1859 Kuleli Vak'ası; Jan Couza'nın Memleketeyn'de Prens seçilmesi.
- 1860 Lübnan Vak'ası: Dürzî ve Marunîler arasında çatışma, olay uluslararası müdahaleye neden olur (5 Eylül).
- 1861 Lübnan bir Hristiyan mutasarrıf idaresinde bağımsız bir sancak haline getirilir (9 Haziran); Sultan Abdülmecit'in ölümü; Abdülaziz'in cülûsu (25 Haziran); Âli Paşa dördüncü kez sadrazam (6 Ağustos); Fuad Paşa sadrazam (22 Kasım).
- 1862 Belgrat vak'ası (15 Haziran); Karadağlıların Ömer Paşa tarafından yenilgiye uğratılması (23 Ağustos); İşkodra barışı (31 Ağustos); Bazı kalelerin Sırbistan'a bırakılması (8 Eylül).
- 1863 Sadrazam Fuad Paşa'nın istifası; Kâmil Paşa sadâreti (5 Ocak); Abdülaziz'in Mısır seyahati (1 Haziran).
- 1864 Memleketeyn'in birliği (28 Haziran); İngiltere 1815'den beri himayesindeki İyonyen adalarını Yunanistan'a devreder (5 Haziran).
- 1866 Mısır Hidivliği'nin babadan oğula geçmesi kabul olunuyor (28 Mayıs); Girit isyanı, Yunanistan'la birleşme kararı, Müslümanların kalelere çekilmesi (2 Eylül).
- 1867 Âli Paşa sadrazam (11 Şubat); Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve meşrutiyet projesi (24 Mart); Abdülaziz'in Avrupa'ya hareketi (21 Haziran).
- 1866-1868 Girit isyanı.
- 1868 Osmanlı-Yunan ilişkilerinin kesilmesi (Aralık).
- 1868 Girit idaresinde reform (15 Şubat); Şûrâ-yi Devlet (1 Nisan); Yabancı uyruklulara mülkiyet verilmesi (9 Haziran); Yunanistan'a ültimatı (12 Aralık).
- 1869 Fuad Paşa'nın ölümü (12 Şubat); Girit hakkında Paris Konferansı: Yunanistan'la antlaşma (18 Şubat); Süveyş Kanalı'nın açılışı (19 Kasım).
- 1870 Beyoğlu yangını (5 Haziran).

- 1871 Londra Antlaşması (13 Mart): Karadeniz bi- Taraflığı-
nın kalkması (13 Mart); Sadrazam Âli Paşa'nın ölümü
(7 Eylül); Şinasi'nin ölümü (13 Eylül); Mahmud Ne-
dim sadrazam (8 Eylül).
- 1872 Mithat Paşa'nın ilk sadâreti (30-31 Temmuz); Üç im-
paratorun Berlin buluşması: Avusturya ve Rusya ara-
sında Osmanlı karşısında *statu quo*'nun devamı hak-
kında anlaşma (6-12 Eylül).
- 1873-177 Rusya, Osmanlı'ya karşı savaş için Avrupa'da diploma-
tik temaslar yapar: Çar Aleksandr'ın Berlin'i ziyareti
(18 Mayıs 1875).
- 1875 Hersek'te (13 Nisan), Bosna'da ve Bulgaristan'da (2
Mayıs), Hristiyan köylü isyanları (Temmuz); Talebe-i
Ulûm gösterileri (10 Mayıs); Berlin *memorandum*'u
(13 Mayıs); Sırbistan'ın Osmanlı'ya savaş ilânı (30
Haziran); Karadağ'ın savaş ilânı (2 Temmuz); Sırbis-
tan'ın işgali (Temmuz-Ağustos), Avusturya ve Rusya
arasında Reichstadt Antlaşması (8 Temmuz): İmpara-
torluğun paylaşılması projesi; Alexinat'z'da Sırp bozgu-
nu (1 Eylül); İngiltere'de Osmanlı aleyhtarlığı artıyor;
Rus ültimatomu (31 Ekim); İstanbul konferansı (12
Ekim); Mithat Paşa sadrazam (23 Aralık).
- 1876 Abdülaziz'in tahttan indirilmesi; V. Murat cülûsu (30
Mayıs); Sultan Abdülaziz'in ölümü (4 Haziran); Meş-
rutiyet tartışmaları (8 Haziran); Çerkes Hasan vak'ası
(15-16 Haziran); V. Murat'ın tahttan indirilmesi ve II.
Abdülhamid'in cülûsu (31 Ağustos); Rusya'nın Sırbis-
tan ve Karadağ harekâtına son verilmesi hakkında ül-
timatomu (31 Ekim); İstanbul Tersane Konferansı (23
Aralık); Kanûn-i Esâsi'nin hazırlanması; Meşrutiyet'in
ilânı (23 Aralık).
- 1877 Midhat Paşa'nın azli ve sürgüne gönderilmesi (5 Şu-
bat); Meclis-i Meb'ûsân'ın açılışı (19 Mart); Rusya'nın
savaş ilânı (24 Nisan).

- 1878 Tesalya'da isyan, Yunanistan'a savaş ilânı (2 Şubat); Büyük devletlerin müdahalesi; Osmanlı-Rusya San Stefano Barış Antlaşması (3 Mart); İngiltere ile Kıbrıs Konvansiyonu (4 Haziran 1878-3 Şubat 1879); Ali Suavi olayı (20 Mayıs); Berlin Antlaşması (13 Temmuz): Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması, Özerk Bulgaristan, Meriç Vadisi'nde Rumeli-i Şarkî Vilâyeti ve Makedonya Osmanlı egemenliğinde reform vaatleri, Bosna-Hersek'i Avusturya'nın işgali (28 Haziran), Romanya Dobruca'yı alır ve güney Besarabya'yı Rusya'ya bırakır, Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın bağımsızlığı, Rusya'ya Batum, Kars ve Ardahan verilir, Fransa'ya Tunus'u işgal vaadi.
- 1880 Ziya Paşa'nın ölümü (18 Mayıs).
- 1881 Fransa Tunus'u işgal eder (12 Mayıs); Tesalya'yı ve Epir'in bir kesimini Yunanistan ilhak eder; Düyun-i Umumiye idaresi (20 Aralık).
- 1882 İngiltere Mısır'da: Tel-el-Kebir Savaşı (13 Eylül).
- 1883 Sudan'da Mehdi direnci (Kasım).
- 1884 Midhat Paşa'nın ve Mahmud Celâleddin Paşa'nın katli (6-7 Mayıs); Hacı Arif Bey'in ölümü (28 Haziran).
- 1885 Rumeli-i Şarkî vilâyetinde ayaklanma (18 Eylül); Abdülhamid savaşa karşı, Bulgaristan'a İngiliz desteği, Rus tarafsızlığı, Sırbistan Bulgaristan'a savaş ilân eder (13 Kasım); Sırp yenilgisi (27 Kasım); Rumeli-i Şarkî'nin Bulgaristan'la birleşmesi (18 Eylül).
- 1886 Bulgaristan ve Osmanlı arasında antlaşma (1 Şubat); Almanya, Avusturya ve İtalya arasında Üçlü İttifak'ın yenilenmesi (20 Şubat); Büyük devletler Osmanlı ülkesinde *statu quo*'nun korunmasında anlaşılıyorlar (12 Aralık).
- 1888 Nâmık Kemal'in vefatı (2 Aralık).
- 1891 Ahmet Vefik Paşa'nın ölümü (1 Nisan).
- 1894 İstanbul depremi (10 Temmuz).

- 1895 Ermeni teröristlerinin kışkırtmaları ve memlekette Ermenilere karşı sert tepki, İngiliz girişimi, Rusya'nın tarafsızlığı.
- 1895-1896 İstanbul'da Ermeni gösterileri (26 Ağustos-3 Eylül); Osmanlı Bankası'nı işgalleri (26 Ağustos); Bir İngiliz donanması Çanakkale Boğazı önünde (17 Ekim); Rusya'nın İstanbul'u işgal planı.
- 1896 Girit isyanı, Yunanistan'ın müdahalesi (Şubat) ve ilhak girişimi; Büyük devletlerin müdahalesi (Şubat-Mart); Halepa Paktı'nın uygulanması (3 Temmuz).
- 1897 Osmanlı Devleti Yunanistan'a karşı savaş ilân eder (17 Nisan); Sırbistan ve Bulgaristan'ın savaşa katılma kararını Büyük devletler önler, Osmanlı karşı saldırısı (18 Nisan); Yunanistan'ın geri çekilişi (25 Nisan); Balkanlarda *statu quo*'yu korumak için Rusya-Avusturya antlaşması (30 Nisan); Ordunun Atina'ya yürüyüşü; Dömeke zaferi (12 Mayıs); Büyük devletlerin müdahalesi ile barış (4 Aralık): Tesalya Yunanistan'a, Yunanistan'dan 4 milyon altın tazminat, Girit'e özerklik (18 Aralık).
- 1900 Gâzî Osman Paşa'nın ölümü (4-5 Nisan); Fransız-İtalyan antlaşması: Fransa Fas'ta, İtalya Trablusgarp'ta serbest hareket edecek (14 Aralık).
- 1901 Fransız donanmasının Midilli saldırısı (5 Ekim).
- 1902 Makedonya, Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerinde kargaşa (21 Eylül) (3 milyon nüfusun yarısı Müslüman).
- 1903 Büyük Makedonya ayaklanması (2 Ağustos-25 Kasım), Büyük devletlerin müdahalesi: Murzsteg Programı (22 Ekim); Reformlar,
- 1904 V. Murat'ın ölümü.
- 1905 II. Abdülhamid'e Ermeni suikastı: Bomba olayı (21 Temmuz).

- 1908 Çar ve VII. Edward arasında Reval Mülâkatı; İkinci Meşrutiyet'in ilânı (23 Temmuz); Makedonya'da barış ve Büyük devletlerin paylaşma planlarının son bulacağı ümidi; Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini ilân eder (5 Ekim); Yunanistan Girit'in ilhakını ilân eder (6 Ekim); Meclis-i Mebûsân'ın açılışı (17 Aralık): 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp ve 1 Ulah mebûs.
- 1909 31 Mart Vak'ası (13 Nisan), Tevfik Paşa sadrazam (13 Nisan); Ermenilerin Adana vak'ası (14 Nisan); Hareket Ordusu İstanbul'da (23-24 Nisan); Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi (27 Nisan); V. Mehmet Reşad'ın cülûsu (27 Nisan).
- 1910 Çırağan yangını (19 Ocak); Arnavutluk'ta isyan (1 Nisan); Bâb-ı Âlî yangını (4-5 Ocak); Sultan Reşad'ın Rumeli seyahati (5 Haziran).
- 1911 Trablusgarp için İtalya ile savaş (23 Eylül-4 Ekim).
- 1912 Meclis-i Mebûsân'ın feshi (18 Ocak); Rum iş birliğiyle İtalya'nın 12 Ada'yı işgali (24 Nisan-20 Mayıs); Said Paşa'nın istifası (16 Temmuz); İttihat ve Terakki iktidarının sonu; Balkan Harbi'nin başlaması (8 Ekim); Bulgar ordusu Çatalca önünde (15-19 Kasım); Çatalca Ateşkesi (3 Aralık); Saint-James Barış Konferansı (16 Aralık); Selânik'in Yunan ordusuna teslim olması (8 Kasım); İtalya ile Uşi'de barış (15 Ekim); Kosova'da Sırp zaferi (22 Ekim), Arnavutların bağımsızlık ilânı (28 Kasım); Yunan donanmasının Çanakkale Boğazı'nı ablukası (17 Aralık); Lozan Konferansı'nın kesilmesi (6 Ocak); Balkan harekâtının yeniden başlaması, Edirne'nin düşüşü (26 Mart).
- 1913 İttihat ve Terakki Komitesi'nin Bâb-ı Âlî baskını, Mahmud Şevket Paşa sadrazam (23 Ocak); Londra Barışı ile Balkan Savaşı'nın son bulması (30 Mayıs); Mahmud Şevket Paşa'nın katli (11 Haziran); Edirne'nin geri alınması (21 Temmuz); İstanbul Antlaşması (29 Eylül); Li-man von Sanders İstanbul'da (14 Aralık).

- 1914 Enver Bey harbiye nâzırı (3 Ocak); Vilâyât-i Şarkıyye Islâhatı için büyük devletlerle sözleşme (6 Şubat); Kapitülasyonların tek taraflı ilgası (9 Eylül); Avusturya-Macaristan ile gizli ittifak (2 Ağustos); Rusya'nın savaş ilânı (4 Kasım); Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girer.
- 1915 Cemal Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetlerinin Mısır seferi: Kanal hezimet; Müttefiklerin Çanakkale Boğazı'nı geçmeye çalışmaları: Çanakkale Savaşı; Doğu Anadolu'da Ruslarla iş birliği yapan Ermeni nüfusun iç bölgelere taşınması: Tehcir (27 Mayıs); Evrâk-ı nakdiye çıkarılması; Gümrük resmi oranının %30'a yükseltilmesi.
- 1916 Hicaz ve Mekke'nin kaybı; Tevhid-i Meskûkât Kanûnu.
- 1917 Şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezareti'ne bağlanması (25 Mart); Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa girmesi ve Almanya'ya savaş ilânı (6 Nisan); Yıldırım Orduları Grubu'nun kurulması; Irak ve Suriye cephelelerinin çöküşü; Rusya'da komünist ihtilâl; Çarlığın sonu.
- 1918 Brestlitowsk Antlaşması (3 Mart); Sultan Reşad'ın vefatı ve Vahîdeddin'in tahta çıkması (3 Temmuz); Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi (2 Ekim); Sadrazam Talat Paşa'nın istifası; Ahmet İzzet Paşa'nın sadâreti (8 Ekim); Mondros Mütarekesi (30 Ekim); Almanya ve Avusturya'nın savaştan çekilmeleri (3-4 Kasım); İtilaf devletlerinin İstanbul önlerine gelerek şehri teslim almaları (13 Kasım).
- 1919 Damat Ferit Paşa'nın sadâreti: Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin iktidara geçmesi (4 Mart); Yunanlıların İzmir'i işgali ve Batı Anadolu'da ilerlemeleri (15 Mayıs); Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul Hükümeti tarafından Anadolu'ya gönderilmesi (19 Mayıs); Erzurum Kongresi (23 Temmuz); Sivas Kongresi (4 Eylül); Damat Ferit'in istifası ve Ali Rıza Paşa'nın sadâreti (2 Ekim); Amasya Mülakatı (22 Ekim).

- 1920 Misâk-i Milli'nin kabulü (28 Ocak); İtilâf işgal kuvvetlerinin İstanbul'daki resmi binalara girmeleri, Meclis'in dağıtılması ve kapanması, mebûsların Anadolu'ya kaçmaları, ele geçenlerin İngilizler tarafından sürülmesi (16 Mart); Ferit Paşa'nın sadâreti (5 Nisan); Ferit Paşa hükümetinin Mustafa Kemal Paşa'yı idama mahkûm etmesi ve askerlikten tardı (11 Mayıs); İstanbul Hükümeti'nin Sèvres Antlaşması'nı imzalaması (10 Ağustos); Gümrü Antlaşması (2-3 Aralık).
- 1921 Londra Konferansı: Anadolu için söz söyleme hakkının Anadolu Hükümeti'nde olduğunun tespiti (27 Ocak-12 Şubat); II. İnönü zaferi (31 Mart); Sakarya Meydan Savaşı (3 Eylül); Fransa ile barış (20 Eylül).
- 1922 Büyük Taarruz; İşgalci Yunan kuvvetlerinin imhası (27 Ağustos); Büyük Zafer: Yunan başkumandanının esir edilmesi (30 Ağustos); İzmir'in kurtuluşu (9 Eylül); Mudanya Mütarekesi (11 Ekim); Saltanatın ilgası (1 Kasım); Sultan Vahîdeddin'in yurtdışına kaçması; Abdülmecid Efendi'nin halife olarak seçilmesi (16 Kasım).
- 1923 Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz); Ankara'nın başkent olarak ilânı; Cumhuriyet'in ilânı (29 Ekim).
- 1924 Hilâfetin ilgası ve Osmanlı hanedan mensuplarının yurtdışına çıkartılmaları (3 Mart).

SÖZLÜK

Burada yer verilen terimler esas olarak 1300-1600 dönemi için geçerlidir. Kelimeler önce metinde geçtiği gibi, çevrim yazı yapılmadan verilmiş, parantez içinde de *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskıda kullanılan çevrim yazı alfabesiyle orijinal şekilleri helirtilmiştir.

KISALTMALAR

A	Arapça
Y	Yunanca
İt	İtalyanca
L	Latince
F	Farsça
Sl	Slav dilleri
İSP	İspanyolca
T	Türkçe

ahdnâme (F. 'ahdnâma): Bir cemaate, hükümdâra veya kişiye; bir ayrıcalık, muafiyet veya yetki veren, padişah tarafından yemin altında yazılı olarak verilmiş güvence belgesi.

akça veya **akçe** (T.). Gümüş Osmanlı parası.

askerî (A. askarî): (1) Kelime anlamı asker sınıfından; (2) Vergiden tam muafiyete sahip askerî ya da dinî seçkinlere dahil bütün gruplar; kendilerine padişah beratıyla böyle bir statü bahşedilen gayrimüslimler de askerî sayılır.

avâriz (A. 'awârid): Fevkalâde durumlarda devlet tarafından çoğunlukla donanmayı desteklemek için koyulan olağanüstü salgun vergi ve hizmet yükümlülükleri; belirli sayıda reâyâ hane halkı avâriz vergi hanesi olarak kaydedilir.

azeb (a. 'azab): (1) Genç bekâr erkek; (2) masrafi avâriz sistemi çerçevesinde yerli halk tarafından karşılanmak üzere orduya yazılan yardımcı piyade; (3) donanmadaki cenkçiler.

bac (F. Bâj): Satılık mallardan yük veya kutu başına alınan çarşı veya transit resimleri.

barca veya **barça** (eski Venedikçe: barca): 600x8 ton kapasiteli, toplarla teçhiz edilmiş büyük gemi.

baştina (Sl.): Osmanlı raiyyet çiftliğine denk düşen Balkan köylü aile çiftliği. Osmanlı dönemi öncesi statü ve hizmet yükümlülükleri Osmanlı döneminde de devam eden gruplar için bu Slav terimi kullanılırdı.

bedesten veya **bedestan** (F. bezzâzistan'dan): Kaysariyya veya Roma bazilikası ile eşanlamlı. Çarşının ortasında, değerli kumaş, mücevher ve silâh gibi ithal malların depolandığı ve satıldığı üstü örtülü sağlam taş bina; vakıf parası bedestende muhafaza edilir, önde gelen tüccarların burada dükkânları bulunurdu.

beg veya **bey** (T.): (1) Orta Asya Türk devletlerinde ve kuruluşunun ilk yıllarında Osmanlılarda hükümdâr; (2) komutan; (3) tımar sisteminde sancak veya zeâmet sahibi komutanının unvanı.

beglerbegi veya **beylerbeyi** (T.): Mirmirân ile eşanlamlı: Beylerbeyiliğin genel valisi.

beglerbegilik veya **Beylerbeylik** (T.): *Eyâlet* veya *vilâyet* ile eşanlamlı; bu terimlerin hepsi Osmanlıların beylerbeyi tarafından yönetilen en büyük idarî birimi karşılığında kullanılır.

berat (a. barât). Üzerinde padişah tuğrası bulunan tevcih fermanı; menşur da denir.

beytülmal (A. bayt al-mâl): (1) Devlet hazinesi; (2) vârisi bulunmayan, dolayısıyla da devlet hazinesine ait olan miras.

bogasi veya **bohassi** (T.): Hamideli'nde çok miktarda üretilip Balkanlara, Kırım, Macaristan ve başka Avrupa ülkelerine ihraç edilen ince pamuklu kumaş.

boz-ulus (T.): Doğu Anadolu'da bir Türkmen aşiret konfederasyonu.

cebelü (T.): Tımar, zeâmet veya has sahibinin sefere katılırken yanında götürdüğü tam teçhizatlı-silâhlı refakat eri.

celâlî (T. Djelâ lî): Çoğunlukla sekban ve saruculardan oluşan paralı asker grupları; Bunlar işsiz kalınca eşkiya çetelerine dönüştüler, 1596-1610 döneminde tüm Anadolu'yu harab ettiler.

cihad (A. djiḥād): İslâmiyette kutsal savaş.

cizye (A. djizya): Gayrimüslim yetişkin erkeklerden alınan İslâmî baş vergisi; ilk çıkışında kişinin durumuna göre 12, 24 veya 48 dirhem gümüş alınırdı; vergi defterlerindeki üç kategori şöyleydi; çalışan yoksullar (ednâ), vasat gelirli olanlar (evsat) ve hali vakti yerinde olanlar (â'lâ), ancak Osmanlılar çoğunlukla bu vergiyi her hane başına eşit olarak aldılar, miktarı da bir altın ya da bunun gümüş akçe olarak karşılığı idi.

çift hane sistemi: Bu sisteme göre devlet, kırsal toplumu ve ekonomiyi, tahıl üretilen topraklara el koyup bunları tapu sistemi çerçevesinde köylü ailelerine (hane) dağıtarak örgütlüyordu. Teorik olarak bir çift öküzü sahip olan her haneye, hanenin geçimini ve vergi yükümlülüklerini yerine getirmesini sağlayacak büyüklükte bir arazi (çiftlik) veriliyordu. Devletin koruyup devam ettirmeye çalıştığı temel fiskal birim buydu. Yarım çiftlikten daha azına sahip olan haneler, veya bekâr köylüler *ben-nak* ve *mücerred* (veya *kara*) olarak ayrı bir kategoriye sokuluyor ve daha düşük çift vergisine tabî tutuluyorlardı.

çiftlik (T.): (1) Çift-hane sistemi çerçevesi içinde bir çift öküz ile işlenebilen toprak veya kapsadığı tarlalar; bir araya getirildiğinde bir köylü ailesinin (hane) tarım arazisi; (2) toprağında ikamet etmeyen bir toprak sahibine bağlı çeşitli raiyyet çiftliklerinden oluşan büyük çiftlik; (3) plantasyon benzeri her türlü tarım birimi.

çift vergisi (T.): Çift-hane sisteminde köylünün çalışma kapasitesini tasarrufundaki toprakla birlikte ele alıp değerlendiren bir vergi türü, çift resmi.

devşirme (T.): Kırsal alandaki Hristiyan ahalinin küçük erkek çocuklarının sarayda veya ordu bölüklerinde hizmet vermek üzere toplanması; ayrıca bkz. **kul**.

divân (F. Dīwān): (1) İstanbul'da hükümet ve en üst mahkeme olarak çalışan imparatorluk yüksek kurulu; (2) hükümet; (3) devlet hazinesi.

dolab (F. dölâb): (1) Dönen bir alet; (2) sudobalı; (3) karışık, kanûna aykırı işler; (4) banka.

Eflâklar (Vlah, Ulah halkı): Çoğu-göçer olan Eflâklar, 15. yüzyılda Osmanlı idaresi altında askeri ve diğer kamu hizmetleri için örgütlenmiştir.

ekinlik (T.): bkz. **mezra'a**.

emin (A. âmīn): (1) Güvenilir kişi, nezaret eden, yöneten kişi, şef; (2) bir kamu işini yürütmek üzere tayin edilmiş malî sorumluluk taşıyan sultan temsilcisi (3) sarayda veya hükümette erzak ikmalî vb.'nden veya bir kamu işine nezaret etmekten sorumlu dairenin başı.

eşkünci (T.): (1) "Seferli"; (2) askeri seferlere, yani *eşküne* katılmakla görevlendirilen tımar sahipleri.

fay' (A. fay'): Bir cemaat olarak Müslümanların veya İslâm devletinin ortak ve elden çıkarılmaz mülkü (toprağı).

fatör (İsp. Feitor): Portekiz Hürmüz kaptanının 16. yüzyılda Basra'daki temsilcisi.

ferag (a. faragh): Bir mülkün veya mülk üzerindeki tasarruf haklarının yasal olarak başkasına devri.

fetvâ (A. fetwâ): Fıkıh konusunda uzman ve yetkili biri tarafından verilen yazılı ve resmi yasal görüş.

gaza (A. ghazâ): İslâm davası için yapılan savaş, kâfirlere karşı kutsal savaş.

gâzî (A. ghazî): İslâmiyet için çarpışan Müslüman savaşçı.

gulam (F. ghulâm): bkz. **kul**.

hane (F. khana): (1) Ev; (2) aile; (3) vergi birimi olarak hane halkı.

harac (A: kharād): (1) Cizye; (2) devlet mülkiyetindeki mirî tarım arazisini tasarruf eden gayrimüslimlerden alınan birleşik toprak vergisi (harac-ı arazi) ve köylü baş vergisi (harac-ı ruûs); (3) genel olarak vergi; (4) Müslüman olmayan bir devlet tarafından bir İslâm devletine ödenen vergi.

haracî arazi: İslâmiyetin ilk dönemlerinde öşürden daha yüksek miktarlarda vergi (harac) karşılığında gayrimüslim çiftçilerin tasarrufuna bırakılan devlet mülkiyetindeki tarım arazisi.

hasil (A. hasil): (1) Ürün, toplam, gelir; (2) tahrir defterlerinde bir köy veya başka birimlerden elde edilecek gelirlerin toplamı.

has veya **hassa** (A. khâss): (1) Seçkinler tabakasından birine veya padişaha ait; (2) seçkinlere veya padişaha bağlanmış gelirler; (3) bir tımar sahibinin kontrolüne tahsis edilmiş tarla veya bağ.

havass-i humayun (A. khawâss-i hümayûn): Tımar sisteminde padişaha, fiilen merkezi devlet hazinesine ayrılmış gelir kaynakları; havass ya doğrudan padişahın temsilcileri tarafından ya da mukataa (iltizamı) vasıtasıyla toplanırdı.

havale (A. Hawāla): Uzak mesafedeki bir gelir kaynağındaki paranın yazılı talimatla bir görevliye veya işe tahsisi, hem devletin hem de özel kişilerin malî işlerinde kullanılır.

hayduk veya **haydud**: (1) Kelimenin kökeni: Macarca düzensiz piyade birliklerine verilen isim; (2) eşkıya.

hutbe (a. khutba): Cuma namazlarında veya dini bayramlarda hatip veya cemaat lideri tarafından camide verilen vaaz: duada iktidardaki hükümdârın adının anılması âdeti; Osmanlı padişahları, dinî tarikat şeyhlerini büyük camilere hatip tayin ederlerdi; isminin anılması padişahın hükümrânlığının meşrutiyyetinin kabul edildiğinin bir simgesi halini aldı.

icarateyn (A. idjāratayn): İkili kiralama sistemi. Buna göre vakıf mülk kiracısı, mülkü kullanmak için önce peşin olarak (mu'accele) önemli bir meblağ öderdi, ikinci olarak da aylık kira (mü'eccele) verirdi; bu sistemde kiracı mülk üzerinde çok geniş tasarruf hakkına sahipti.

imam (A. imām): (1) İbadete önderlik eden kişi; (2) Peygamberin halefi, halife; (3) Müslüman bir devletin başı.

imâret (A. 'imârat): (1) Vakıf külliyelerine bağlı aşevleri. (2) Vakıf binaları toplamı, külliye.

irsalat veya **irsaliyye** (irsâlât, irsâliyya): (1) Askerî birliklerin tüketimine yönelik mallar veya devlete ait kargo; (2) vilâyetin gelir fazlasından merkezi hazineye gönderilen nakit para.

ispence (Sl. Kökeni, jupanitsa): Osmanlı öncesi Sırbistan'da feodal beye baş vergisi; Osmanlı döneminde de olağan bir vergi olarak devam etti ve çoğunlukla tımar gelirlerine dahil edildi.

istimalet (a. istimâlat): (1) Kelime anlamı; bir kimseyi bir şeyi kabule yatkın hale getirmek; (2) fethedilen yerlerdeki veya düşman topraklarındaki ahaliyi kazanma karşılığı olarak kullanılan bir Osmanlı terimi.

kapan (a. kabbân): (1) Kamuya ait yerlerde kullanılan büyük bir tartı aleti; (2) malları tartıp resimleri toplamak için bu tartı aletinin bulunduğu kervansaray veya çarşı.

kaza (A. kâdâ): (1) Kadının yetkisi; (2) eyâlet içinde kadının yetki alanına denk düşen idarî birim.

kara-Ulus (T.) Doğu Anadolu'da Kürt aşiret konfederasyonu.

kethüda (f. katkhudâ): (1): Kâhya (2) askerî, meslekî veya sosyal bir gruptaki yönetici ekibin, o grup tarafından seçilmiş ve yerel kadı ya da padişah tarafından onaylanmış başı.

kılıç (T.): (1) Bilinen silâh; (2) tahrîr defterine kaydedilmiş, bölünmez ve parçalar halinde tahsis edilemez tımar birimi.

kirbas (Sanskritçe, *karpassa*): Küçük Asya'nın çeşitli bölgelerinde üretilen, Balkanlar'a ve Karadeniz ülkelerine büyük miktarlarda ihraç edilen kaba pamuklu kumaş.

kışlak (T.): Kış otlakı.

kızılbaş (T.): (1) Anadolu beyliklerinde kızıl başlık giyen Türkmen askerler için kullanılırdı; (2) Orta ve Doğu Anadolu'da çoğu Türkmen kökenli, heterodoks görüşlere sahip ve Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi ve Ortodoks Sünnî politikasına karşı sık sık ayaklanan mezhep üyesi.

kul (T.): (1) Köle; (2) devletin vergi ödeyen tebaası (krş. reâyâ); (3) kullar (çoğul hali) padişahın saraya bağlı hizmetkâr ve askerleri.

kulluk (T.): (1) Kölelik durumu; (2) Osmanlı tebasının devlete borçlu olduğu emek hizmeti veya bunun parasal karşılığı (krş. Çift resmi); (3) devlete ait toprağı kullanan köylünün devlete veya tımar sahibine vermek zorunda olduğu özel hizmetler ve resimler (krş. Çift resmi).

levant (F. lawand): (1) Başiboş reâyâ; (2) hizmetlerine ihtiyaç duyulduğu zaman gemileriyle Osmanlı donanmasına katılan korsanlar.

liva (A. liwâ): bkz. **sancak**.

maktu (A. makṭû'): Kira veya vergi bedeli olarak belirlenmiş toplam miktar.

malikâne (F. mâlikâna): (1) Büyük toprak sahibine ait (mülk), (2) Hayat boyu veya irsî olarak verilen mukataa.

martolos: Osmanlı öncesinde var olan bir milis grubu. Osmanlıların da devam ettirdiğı bu milis gücü çoğunlukla sınır boylarında komşu ülkelere yakın ve istihbarat hizmetleri veriyordu.

maşlah (A. mashlah): Arabistan'da deve yününden yapılan geniş bir pelelerin.

mevat (A. mawât): "Ölü" toprak için kullanılan hukuki bir terim; terk edilip uzun süre ekilmemiş arazi ya da çöl, orman ve bataklıklar gibi çorak arazi.

mezra'a (A. mazra'a): (1) İşlenen toprak; (2) üzerinde daimi bir yerleşim olmayan geniş tarım arazisi; terk edilmiş bir köy veya bir civar köy tarafından ıslah edilip tarıma açılmış arazi.

millet (A. milla): İslâm devletlerinde özerk dinî örgütlenmesi devlet tarafından resmen tanınan cemaat; Osmanlı İmparatorluğu'ndaki *milletler*, özerk statülerini genişleten ve örgütlenmelerine resmî laik nitelik kazandıran nizamnâmeleri 1860'lardaki ıslahat döneminde elde ettiler.

mirî (f. mîrî): Hükümdâra veya devlete ait olan.

muaf (A. mu'âf): Vergiye tâbî olmayan, (vergiden) affedilmiş.

mudaraba (A. muḍâraba): Batı'daki *commenda*'nın karşılığı olan mudaraba, sermayeyi temin eden kişi ile kervan tüccarı arasında yapılan bir sözleşmedir, buna göre iki taraf kârı eşit olarak paylaşır.

muhtesib (A. muhtasib): Kadının Müslüman ahalinin kamu yaşamında ve alışverişlerinde Şeriat kurallarına uygun davranmalarını kontrol eden adamı, müfettiş; özellikle çarşı bölgesinde faal olup, ağırlık ve ölçüleri, malların fiyat ve kalitesini kontrol ederdi.

mukataa (A. muḳāṭa'a): (1) Kira mukavelesi, iltizam; (2) kiranın kendisi; (3) senelik tahmini yapıp maliye kayıtlarına ayrı bir birim olarak geçirilen gelir kaynağı.

mukataalu (T.): Mukataa sistemi çerçevesinde kiraya verilen devlet arazisi.

mukus (A. mukûs): (1) Gümrük veya tüketim resmi; (2) Şeriatça onaylananlar dışında kalan her türlü küçük resim ve vergi.

mülk (A. mulk): Devlet mülkiyeti karşısında tam mülk sahipliği; krş. **Mirî**.

müsellem (A. musallam): (1) Vergiden muaf; (2) askerî hizmet karşılığında çeşitli vergi muafiyetlerinden yararlanan reâyâ kökenli bir milis grubu.

müşa' (A. mushâ'): (1) Kolektif mülkiyet; (2) Müşterek toprak.

narh (F. narkh): İhtiyaç maddeleri zorunlu azami fiyat listesi, yerel kadı tarafından periyodik olarak saptanır.

nişancı (T.): Divân-ı Hümayûn'da, tüm beratları denetlemek ve bunlara padişah tuğrası (nişan) çekmekle sorumlu üye; özellikle mirî arazinin ve tımar sisteminin idaresinden sorumlu.

nüzul (A. nuzul): (1) Misafire ikram edilen yemek; (2) ordu veya donanmanın ikmali için fiskal hane halkı birimleri üzerine konulan aynî vergi, ayrıca bkz. **avârız**.

ocak (T.): (1) Şömine; (2) Yaya ve oynuk gibi askerî örgütlerde hane halklarından oluşan birim; (3) bir askerî örgütün tümü veya bir bölümü, Yeniçeri Ocağı gibi.

ortakçılık (T.): Tapu sistemi çerçevesinde toprağın tasarrufuna ve işleme hakkına sahip olan reâyanın aksine, ortakçı başka birine ait toprağı işler. Toprak sahibi genellikle üretim araçlarını temin eder, bazen barınacak yer de verir ve ürünü eşit olarak paylaşırlar; ortakçı kul ise, sahibi için bu temelde çalışan köledir.

osmanî (A. 'ușmânî): (1) Osmanlı padişahına ait; (2) Osmanlı gümüş parası akça veya akçeye Arap ülkelerinde verilen isim.

paraoikoi (Y.): Bağımlı köylüler, serf; Türkçe metinlerde *parikoz*, İtalyançada *parici*.

pişkeş (F. pîshkesh): Üst mevkideki birine verilen, üstün otoritesinin ve himayesinin kabul edildiğini simgeleyen armağan.

poliçe (İt. Polizza): Kredi mektubu.

proniar (Y.): Bizans İmparatorluğu'nda askerî veya idarî hizmet karşılığında kendilerine toprak geliri bağlanan taşra askeri, Osmanlı tımar sistemindeki gibi.

raiyyet (A. ra'yya): bkz. **reâyâ**.

rakabe (A. raqaba): (1) Bir şey üzerinde kontrol hakkı; (2) *proprietas nuda*; (3) (toprakta) devlet mülkiyeti; ayrıca bkz. **mirî**.

reâyâ (A. ra'âyâ): Ekonomik faaliyetlerde bulunan, dolayısıyla vergiye tâbi olan, askerî seçkinler dışındaki Müslüman ve gayrimüslim tüm tebaa.

rikab (A. riqâb): bkz. **rakabe**.

salgun (T.): bkz. **avâriz**.

sancak (T.): Eyâletin alt-bölümü; sancakbeyine bağlı idarî birim; bir beylerbeylik birçok sancaklara bölünmüştür.

sekban (F. sagbân): (1) Kelime anlamı, av köpeklerinin bakıcısı; (2) Yeniçeri ordusunda: köken olarak padişahın av köpeklerinin bakıcılarından oluşan birlikler. Yeniçeri ocağına II. Mehmet zamanında dahil edildiler; (3) Tüfeklerle teçhiz edilmiş, ücretli asker; bir Yeniçeri subayı komutasında 50 ilâ 100 kişilik bölükler halinde örgütlenirlerdi; kaynaklarda genellikle Saruca adında benzer bir grupla birlikte anılırlar.

serbestiyet (F. sarbastiyyet): (1) Özgürlük, tam bağımsızlık; (2) Vakf ve temlik arazilerde devlet denetiminden tam bağımsızlık.

simsar (L. censarii): Çarşıda dellâlların başı.

sipahî (F. sipāhî): (1) Atlı asker; (2) soylu sınıf üyesi; (3) kapıkulu süvari bölükleri üyesi; (4) taşra tımarlı (bkz. tımar) ordusundaki en düşük rütbe.

sipahî oğlanları (T.): Kapı kullarından altı ulûfeli süvari bölüğü arasındaki en üst bölük.

subaşı (T.): (1) Komutan, köken olarak asker anlamına gelen *sü* ve *baş* kelimelerinden; (2) Osmanlı taşra idaresinde tımar ordusunda sipahinin üstünde ve sancakbeyinin altında olan komutan; (3) valinin gelirlerinin toplanması ve diğer bazı sorumluluklarının yerine getirilmesi için tayin ettiği temsilci, bu anlamda bkz. voyvoda ve zeâmet sahibi.

sünnî (a. sünnî) veya ehl-i sünnet: Sünnet, yani Peygamber ve eshabının geleneklerini izleyen Müslüman topluluğu. Sünnîler, Şîilerin sünnetten sapan heretikler olduğu kanaatindedir. Osmanlı Devleti de dâhil Türk devletleri Sünniliği bir devlet politikası haline getirmiş, bu da ciddi toplumsal ve siyasî sonuçlara yol açarak hükümeti 16. yüzyılda Küçük Asya'daki Türkmenlerin Kızılbaş mezhebiyle şiddetli bir mücadele içine sokmuştur.

sürgün (T.): (1) Osmanlıların ahaliyi bir bölgeden diğerine yerleştirme için sürmesi; (2) bu işleme konu olan kişi.

şîî (A. shî'î): Sünniliğe karşı olan Şîiler şî'a mezhebine mensupturlar. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra meşru imamlığını, dinî-politik önderliğin Peygamber'in kuzeni ve damadı Ali'nin ve onun soyunun uhdesinde olmasını savunurlar. Genelde Şîiler tanrısal vahiy ve Tanrı ve yaratıkları arasındaki aracılığı Şîî imam ile sürdürdüğüne inanırlar. Mehdi'nin, yeniden görüneceği güne kadar, müctehidler gaip imam'ın sözcüleri olarak İslâm cemaati üzerinde en üst dinî-politik otoriteye sahip olacaktır. İran'da Safevîlerin 1501'de tahta çıkmasıyla bu düzenin kurulduğuna inanıldı. Bu durum, Osmanlı Devleti'yle İran arasındaki eski rekabete Sünnîler ve Şîiler arasındaki bir kavga olarak dinî-ideolojik bir nitelik kazandırdı. 16. yüzyıl boyunca Küçük Asya'nın Kızılbaş Türkmenleri Safevîleri desteklerken bu rekabet özellikle şiddetli iç ve dış siyasî çatışmalara yol açtı.

tefviz (A. tafwîd): (1) Tam yetki ve otorite vermek; (2) köylüye devlet mülkiyetindeki arazi üzerinde tam tasarruf hakkı.

tahrîr (A. tahrîr): (1) Deftere kaydetmek; (2) Osmanlıların düzenli olarak nüfusu, araziye ve diğer gelir kaynaklarını teftiş (sayım ve yazım) yöntemi. Defter-i Hakanî denilen tahrîr defterleri iki türlüydü; gelir kay-

naklalarının ayrıntılı olarak kaydedildiği *mufassal* ve sadece askeri kesim içindeki dağılımın kayda geçirildiği *icmal*.

tahtacı (T.): Toros sıradağlarındaki Yörük/Türkmen aşiretlerine verilen genel isim; ağaç kesme ve ticaretiyle uğraşırlardı. Küçük Asya'nın doğu kesimlerinde onlar "ağaç-eri" olarak bilinirlerdi.

taife (A. *ṭā'ifa*): Cemaat, millet.

tamga: bkz. **bac**.

tanzimat (A. *Tanzimat*): (1) Yeniden düzenleme, reformlar; (2) 1839-77 döneminde gündeme gelen batılılaşmacı radikal Osmanlı reformları.

tapu (T.): (1) Hürmet, bağlılık gösterme, biat; (2) devlet mülkiyetindeki bir arazinin, bir köylü aile reisine bu toprağı sürekli olarak işleme ve tüm vergi ve hizmet yükümlülüklerini yerine getirme sözü karşılığında babadan oğula intikal edecek biçimde kiralınması; (3) tapu haklarını belgeleyen tapu senedi.

tapulu (T.): Tapu sisteminin özel koşullarına bağlı olarak bir köylü aile reisine kiralınmış devlet mülkiyetindeki (tarım arazisi).

tasarruf (A. *taṣarruf*): (1) Özgürce kullanma; (2) devlet mülkiyetindeki toprak üzerinde fiili kullanma haklarının kullanılması.

temlik (A. *taṃlīk*): Padişahın devlet mülkiyetindeki toprağı bir seçkine tam vergi muafiyeti ve özerklik koşullarında mülk olarak vermesi.

tımar (f. *ṭīmār*): (1) Her türlü bakım; (2) padişah beratıyla bağlanan bir geliri, genellikle düzenli askerlik hizmeti vermek karşılığında devlet vergilerini toplama hakkı. Bu vergilerin miktarı da geleneksel olarak 20.000 akçenin altında olurdu; ayrıca bkz. **sipahî**, **has**, **zeâmet**.

ulûfe (A. *'alüfa*): Genellikle askerlere nakit ödenen maaş.

urfî veya **örfî** (A. *'urfî*): (1) Olağan; (2) padişah fermanına dayalı; (3) padişah tarafından onaylanmış, çoğunlukla Osmanlı öncesi resimlere dayalı devlet vergileri, rüsûm-i örfiye veya tekâlif-i örfiye terimlerindeki gibi.

ümmet (A. *umma*): Bir bütün olarak Müslüman cemaati.

vakf (A. *waḳf*, çoğul *awḳāf*): Hubs ile eşanlamlı. Dinî bir vakıf veya vakfedilmiş bir şey, genellikle gayri menkul, fakat bazen bir miktar nakit de olabilir. Bu nakit kendi ana miktarını korurken bir intifa yaratır. Sahibi bu nakit üzerindeki tasarruf hakkından, getirisinin izin verilmiş iyi amaçlarla kullanılması kaydıyla feragat etmiştir.

valâ (walâ'): (1) Yasal kontrol; (2) köle sahibinin azat edilmiş bir kölenin mirası üzerindeki yasal hakları.

vekîl (A. wakîl): Temsilci.

voynuk veya **voynug** (Sl. Voynik, savaşçı, asker): Balkanlar'daki Slav devletlerinin köylü ahaliden Osmanlı öncesi bir milis gücü; Osmanlılar tarafından da sürdürülmüştür.

voyvoda veya **voyvode** (Sl.): (1) Prenslık unvanı, özellikle Eflâk ve Boğdan beyleri için kullanılır; (2) valinin kaza bölgesindeki gelirlerinin toplanmasını sağlamak için tayin ettiği askerî temsilci; bazen bunun yerine *subaşı* unvanı kullanılır.

yasakiyye (T.): Kanûnların uygulanmasını sağlamakla görevli yeniçeriye verilen yetki veya ücret.

yaya (T.): (1) Piyade; (2) ocak halinde örgütlenmiş köylü milis askeri.

yörük: Türkmen göçerlerine Osmanlı topraklarına, çoğunlukla Batı Anadolu ve Balkanlar'a geldikleri zaman verilen bürokratik ad.

zeâmet (A. zi'âmat): (1) Askerî önderlik; (2) Padişah beratıyla subaşılıktaki tımarlı sipahilerin komutanına bağlanan gelir, genel olarak 20.000 ile 100.000 akça arasında; subaşılık ile eşanlamlı.

AĞIRLIK VE ÖLÇÜLER

Bu liste esas olarak 1300-1600 dönemi için geçerlidir.

ardabb, bkz. irdabb

arşun, duvarcı ya da mimar arşunu = 0,758 m.

kumaşlar için, bkz. **endaze** çarşı arşunu = 8 rub = 16 gireh = 0,680 m
veya 68,579 cm.

balla, balya (ipek, Cenova) = 300 libra = 90 kg.

bar (Arnavutluk) = 120 okka = 153,936 kg.

bardak = bir bardak tereyağ, sıvı yağ ölçüsü = 10 men = 8,3 kg.

baril = büyüklüğü 20 medreye (bkz. **aşağıda**) kadar olan fıçı (şarap için,
Cenova) 78 kg.

barre = 6 kile (İstanbul) = 153,953 kg.

batman (standart) = 72 litre = 7.200 dirhem = 23,094 kg.

(Küçük Asya, 19. yüzyıl) = 7,694 kg.

(Adana, 19. yüzyıl) = 4,848 kg.

(ipek için, Musul) = 800 dirhem = 2,566 kg.

(Musul, 19. yüzyıl) = 9,236 kg.

(Urfa, 19. yüzyıl) = 2,309 kg.

(Bursa, 15. yüzyıl) = 15-16 okka = 19,245-20,28 kg.

(Erzincan) 12 nügi = 1.920 dirhem = 6,258 kg.

botte (büyük fıçı, Cenova) = 500 libbra = 159 kg. dolayında.

brasse (Epir, odun için) = 1.862 okka = 2.388,946 kg.

caratello (Cenova) = 2 veya 2,5 baril = 300 litre dolayında.

carro (buğday) = 20 hektolitre

cartuoutso (Preveze) = 150 dirhem = 481 g.
callo = 2,5 kantar = 141,122 kg.; ayrıca bkz. çuval.

çap (Van) = 36-45 okka = 46-57 kg.
 (Malatya) = 12 standart kile = 307,680 kg.

çaryek (demir) = 0,25 menn = 750 g.
 (ipek için) = 0,25 litre
 (Bursa, 1500) = 22,5 litre = 8,661 kg.

çaryek = 0,24 arşun = 17 cm.

çeki (standart) = 4 kantar = 225,798 kg.
 (odun için) = 195 okka = 250 kg.
 (Ayvalık, 19. yüzyıl) = 100 okka = 128,29 kg.
 (Selânik, 19. yüzyıl) = 135-40 okka = 173-79 kg.
 (İzmir, 19. yüzyıl) = 180 okka = 230,896 kg.
 (sof için, 19. yüzyıl) = 4,564 kg.
 (afyon için, 19. yüzyıl) = 763 g.
 (altın ve gümüş için) = 100 dirhem = 320 g., krş. **litre**

çetvirmik = 0,25 kabal

çift = bir çift –iki adet- (ayakkabı, öküz, vb.)

çiftlik = (raiyyet için) = bir köylü hane halkı için büyüklüğü 60 ile 150 dönüm arasında değişen arazi.
 (Bursa) = 12 mudluk toprak
 2, 3 veya 4 mudd tohumluk arazi.

çile, yün çilesi, ipek çilesi; bir pastav içindeki onluk paket.

çit = büyük meyva sepeti

çubuk, bkz. **dönüm**

çuval = 2 kantar = 112,898 kg.
 (bir çuval fındık) = 2,5 kile = 74 desimetreküp
 (bir çuval pirinç) = 18 kile = 46,184 kg.

dang, bkz. **dirhem**

denk veya **deng** = 50 top = 20 çile = 2 pastav; bir beygir yükü.

deste = 10'luk veya 12'lik bağ

deve yükü = 200-300 kg.

dirhem (Osmanlı standart) = 16 kırıat = 64 dang = 3,207 g.
 (Bizans ve erken İslâm) = 3,125 g.
 (Şeri) = 3,125 g.

(Kahire bakır tartı sisteminde) = 3,0898 g.

(Dimişki) = 3,086 g.

(Tebritz, 1700'e kadar parada) = 3,072 g.

dizi = ipe dizilmiş bir sıra (incir)

dönüm (standart) = 4 evlek = 10 nişan = 100 çubuk = 1.600 arşun kare = 919,30 metrekare, (Cumhuriyet dönemi) = 1000 metrekare

endaze = 0,65 m.

erlik, bir kişinin işleyeceği kadar toprak, bu terim özellikle bağların, pirinç tarlalarının ve bahçelerin ölçümünde kullanılır; veya 50 okka pirinç tohumunu ekmek için gerekli toprak ya da 2,5 dönüm yüzey alanı

evlek veya **evleg** = tarlanın öküzle bir günde işlenen bölümü bağ veya bahçe ölçümü için = 0,25 dönüm (400 arşun kare veya 254,8 metre-kare dolayında)

fardello (ipek, Cenova) = 252 libra = 79,821 kg. ayrıca bkz. **yük**.

farsah = 7.500 arşun = 5.685 m.

fuçı (standart, Akkerman, 1500) = 2 sihaf = 8 kantar = 226,596 kg.

(havyar, Akkerman, 1500) = 52 medre = 225,798 kg.

(şarap, bal, vb.) = 40 medre = 89,810 kg.

1 fuçı = 2 karatil = 4 baril

gaz veya **gez** = 65,58 cm.

gaz-i şahî = 95 cm.

gırar veya **garar** = 50 okka = 64,150 kg.

girbal, bkz. **kalbur**.

harar, bkz. **gırar**

himl, bkz. **yük**.

at yükü = 150-200 kg.

hiyaşa (büyük) = 24 kabal

(küçük) = 12 kabal

irdabb (tahıl, Mısır) = miktarı 90 ile 198 litre arasında değişirdi.

'idl (ipek, Bursa, 15. yüzyıl) = 176 litre = 68 kg.

kabal (tahıl, Sırbistan) = 65,664 kg.

(tahıl, Sırbistan) = 140 ya da 144 okka = 180-185kg.

(maden, Sırbistan) = 19 okka, 135 dirhem = 24,894 kg.

kabran (piring) = 10 kile = 128,294 kg.

kadeh = 0,25 kile (standart)

kalbur veya **galbur** = kilenin onaltıda biri = 1,604 kg.

kantar (Osmanlı standart) = 100 lodra = 17.600 dirhem = 44 okka = 56,449 kg.

(Arap ülkeleri) = 100 ratl = 45 kg.

(Anadolu, 19. yüzyıl) = 180 okka = 230,922 kg.

(Suriye, 19. yüzyıl)) 200 okka = 242,400 kg.

(Mardin, 19. yüzyıl) = 240 okka = 307,896 kg.

(Halep, 19. yüzyıl) = 250 okka = 320,725 kg.

(Cenova) = 100 rottolo = 47,600 kg.

kapa = kabalın dörtte biri

kara (hurma, Bursa) = 200 okka = 2565,9 kg.

karataş (Erzurum) = 1 okka 100 dirhem = 1,603 kg.

karatil = 20 ile 40 medre arasında fiçı = 18 Ceneviz libbrası

karta (Arnavutluk) = 80 okka = 102,640 kg.

katır yükü = 60-80 kg.

kental (standart) = 80 okka = 102,616 kg.

(Avrupa malları) = 78 okka = 100,066 kg.

(İngiliz malları) = 39 okka = 50,033 kg.

kentiarion (Yunan), bkz. **kantar**

keylçe, bkz. **kile**

kıbıl, bkz. **kabal**

kırba = deri (alet) torbası

kile = 4 şinik = 8 kutu = 50 kadeh veya kâse = 5.000 habbe

(standart) = 36 litre = 37 desimetreküp

(standart) = 20 okka = 25,659 kg.

(İstanbul, 1500) = 18 okka, 350 dirhem = 24,215 kg.

(Niğbolu) = 100 okka = 128,294 kg.

(Sofya) = 50 okka = 64,122 kg.

(Ziştovi, Tirnovo) = 80 okka = 102,535

(Hezargrad) = 60 okka = 76,976 kg.

(İzladi) = 20 okka = 25,659 kg.

(Yenibazar) = 44 okka = 56,449 kg.

(Saraybosna, 1565'ten önce) = 20 okka = 25,659 kg.

- (İşkodra, 1536'da) = 36 okka = 46,285 kg.
 (İşkodra, 1520'de) = 80 okka = 102,535 kg.
 (İpek) = 40 okka = 51,267 kg.
 (Mohaç, 16. yüzyıl) = 24 okka = 30,768 kg.
 (Peçuy, 16. yüzyıl) = 32 okka = 41,054 kg.
 (Macaristan, Temmuz 1579) = 30 okka = 38,488 kg.
 (Balıkesir) = 16 okka = 20,527 kg.
 (Mardin, Adana) = 16 okka = 20,527 kg.
 (Bursa) = 12 okka = 15,395 kg.
 (Isparta) = 14 okka = 17,961 kg.
 (Edirne, piring) = 9 okka = 11,546 kg.
 (piring) = 10 okka = 12,828 kg.
 (Kırım) = 4 standart kile = 85-90 okka = 109-15 kg.
 (Akkerman, 1500) = 40 okka = 51,317 kg.
 (Konya, Karaman) = 24 okka = 30,790 kg.
 (Ankara) = 24 okka = 30,790 kg.
 (Malatya, 1528) = 10 okka = 12,829 kg.
 (Diyarbakir, 1518) = 10 okka = 12,828 kg.
 (İzvornik) = 132 okka
 (Sarajevo) = 50, 64, 66 okka
 (Kilis, Bosna) = 66 okka = 84,678 kg.
 (Depelen) = 38,484 kg.
kırat (Şer'i) = 0,2232 g.
 (Osmanlı, standart) = 4 dang = 0,2004 g.
krina = 2 kabal
kutu = standart kilenin sekizde biri = 4,62 desimetre
- libbra sottile** (Cenova) = 316,750 g.
 (Venedik) = 301,230 g.
libbra grossa (Cenova) = 348,450 g.
 (Venedik) = 357,749 g.
litre (Selçuklu ve Osmanlı, standart) = 100 dirhem = 320,7 g.
 (ipek için) = 120 dirhem = 384,840 g.
 (gümüş, Sırbistan) = 115 dirhem = 368,805 g.
litra (Bizans, argiriki litra) = 333,333 g.
 (Bizans, logariki litra) = 322,320 veya 319 g.
 (Epir) = 427 g.

lodra = 176 dirhem = 0,564 kg.

lukna (tahıl, Smederovo) = 140 veya 144 okka = 186,320 veya 191,851 kg.

(Braniçevo) = 72 okka = 93,360 kg.

(Sırbistan) = 4 Edirne kilesi = 92,372

luknica (Sırbistan) = 0,5 lukna

lukno, bkz. **lukna**

mana (Pahlavi), bkz. **mānn**

mānn (standart, İran ve Küçük Asya) = 260 dirhem = 833 g.

(ağır) = 12 okka = 15,388 kg.

(hafif) = 6 okka = 7,694 kg.

(Tebriz) = 3 kg. dolayında

(Diyarbakir) = 580 dirhem = 1,860 kg.

(Harput) = 1.800 dirhem = 5,773 kg.

(Mısır) = 812,5 g.

(Suriye) = 819 g.

(Selçuklu) = 977 g.

mānn-ı şahî = 2 m'nn = 6 kg. dolayında

metre (havyar, Akkerman 1500) = 4,349 kg.

(bakır) = 5.750 dirhem = 18,442 kg.

(şarap) = 8 veya 9 okka = 10 veya 11,5 kg.

(şarap; Eğriboz) = 40 kuze = 55 okka = 70,561 kg.

(Sırbistan) = 10 pinte = 4 okka = 5,131 kg.

metrata (şarap, Cenova) = 2 baril = 156 kg.

miskal (ortaçağ İslâm) = 4,233 g.

(Osmanlı, standart) = 1,5 dirhem = 24 kîrat = 4,81 g.

mizane (İtalyanca mezzane'den) = 0,5 karatıl

moggio (buğday, Venedik) = 4 staio = 333,2 litre

modios (Bizans, Gelibolu) = 583,170 litre

moz (Arnavutluk) = 160 okka = 205,280 kg.

mudd (standart) = 20 kile = 1000 kâse = 100,000 habbe = 513,160 kg.

mudluk = bir mudd tohum ekmek için gerekli toprak ya da toprağın verimine göre bir çiftlik'in altında biri, dokuzda biri veya on ikide biri.

muzur (tuz, Selânik, 1478) = 45 okka = 192,420 kg.

(pirinç, Silistre) = 150 okka = 192,420 kg.

(Arnavutluk, 1583) = 32 okka = 41,049 kg.

(tuz, Ahyolu) = 90 okka = 115,452 kg.

nügi = bir batmanın on ikide biri ipek)

(standart) = 72 miskal = 346,392 g.

(Mardin, Ergani, 1516) = 200 dirhem = 641,4 g.

(ipek, Erincan, 1576) = 160 dirhem = 513,120 g.

okka (standart) = 4 ratl rûmî = 400 dirhem = 1,2822945 kg.

(ağır, Mezopotamya) = 3,210 kg.

(Mısır, Cidde, 19. yüzyıl) = 1,050 kg.

(Arnavutluk) = 1,412 kg.

onghion (Epir) = 11 dirhem = 35,277 g.

onki (Sırbistan) = 6 miskâl = 28,863 g.

pad-mân (Pahlavi), bkz. **batman**

pastav (standart) = 50 arşun = 32,500 m.

(Akkerman, 1500) = 21 arşun = 13,650 m.

polovaç = 0,5 kabal

poluknice (tahıl, Sırbistan) = 12 okka = 15,393 kg.

ratl (standart) = 12 okiya = 333,6 g.

(İstanbul, 18. yüzyıl) = 876 dirhem = 2,809 kg.

(Cidde, 19. yüzyıl) = 113 dirhem = 360 g.

(Mezopotamya, 19. yüzyıl) = 1 okka = 1,283 g.

(Suriye, 19. yüzyıl) = 2 veya 2.5 okka = 2,564 veya 3,205 g.

(Sivas) = 1.440 dirhem = 4,618 kg.

(Ahlat ve Nizip, 11. yüzyıl) = 300 dirhem = 962,1 g.

(standart, Arap ülkelerinde litre/litra) = 12 okiya = 337,55 g.

(Endülüs) = 453,3 g.

(baharat, Kuzey Afrika, 11.-12. yüzyıllar) = 140 dirhem = 437,5 g.

(İpek, Halep, 17. yüzyıl) = 700 dirhem = 2,217 kg.

(Suriye) = 600 dirhem = 1,850 kg.

ratl folfoli (baharat, Mısır) = 144 dirhem = 450 g.

ratl kebir (Mısır) = 160 dirhem = 500 g.

ratl rûmî (Anadolu) = 100 dirhem = 320,7 g.

ratl zâhiri (Suriye) = 480 dirhem = 1,500 kg.

rottolo ya da **rotolo** (İtalyanca), bkz. **ratl**

rub' = bir çarşı arşununun sekizde biri

sanduk ya da **sandık** = çeşitli büyüklüklerde olabilen tahta kutu, incirler için 220 okkalık, afyon için 60 okkalık.

1500'de Akkerman'da 88 okkalık kutu

sapo ya da **sapi** (tuz, sade yağ, Kırım) = 16 keylçe = 410,416 kg.

sikla (Epir, şarap) = 50 veya 60 okka

som (gümüş, Altın Ordu) = 5 oz.

somar = 12 İstanbul kilesi = 307,966 kg.

some (İran, 15. yüzyıl) = 155,615 kg.

staio (tahıl, Venedik) = 83,3 litre

ster (Mora) = 110,802 kg.

sihaf = büyük peynir tulumu

(Akkerman, 1500) = 4 kantar = 225,769 kg.

= 0,5 kantar = 22 okka = 28,224 kg.

şıhta veya **şıhsa** (maden, Sırbistan) = 120 verkçe = 1.313,280 kg.

şinik = 0,5 kile, 0,25 kile için de kullanılır.

tagâr (ağır) = 1.560 okka = 2.000 kg.

(Musul) = 200 okka = 256 kg.

(Kırım) = 150 okka = 192,420 kg.

(Epir) = 20 okka = 25 kg.

(İran) = 100 mânn = 83,4 kg.

çâk = parça (kumaş, sarık bezi)

tay (Balya, bohça) = 700 parça (kirbas, kaba pamuklu kumaş)

tenbelîd = yarım at yükü = 300 litre = 96,210 kg.

ton (Kefe, 1490) = 50-55 arşun = 32,50 – 35,75 m.

top = 20 arşun = 13 m.

= 50 arşun = 32,5 m.

(ipek, tafta) = 100 arşun = 65 m.

(ipek, vâle) = 120 arşun = 78 m.

(kadife) = 15 arşun = 8,45 m.

tulum (Akkerman) = 1 veya 1,5 kantar

turra bkz. çile

ûkiye = 27,8 g.

(Arap Halifelîği) = 72 miskâl = 346,392 g.

(Selçuklu) = 100 dirhem = 320,7 g.

(Suriye, 19. yüzyıl) = 66,5 dirhem = 213 g.

(Mağrib, 19. yüzyıl) = 10 dirhem = 32 g.; ayrıca bkz. **ratl** ve ünge

ünge (gümüş, Yunanca ungia veya Latince uncia'dan) = 6 miskâl = 9 dirhem = 28,863 g.

varil, bkz. **fuçı**

vakiyya, bkz. **okka**

verkçe, bkz. **şıhta**

vezne (standart) = 120 dirhem = 384,84 g.

= 30 litre = 3.600 dirhem = 11,545 kg.

= 72 litre = 23,09 kg. = 7.200 dirhem

(Bağdat) = 78 okka = 100,066 kg.

(Musul) = 10 okka = 12,282 kg.

vezniye, bkz. **vezne**

vukiyye, bkz. **okka**

yük (ipek, Bursa) = 405 litre = 155,86 kg.

(ipek, Erzincan) = 10 batman = 61,574 kg.

(madencilik, Sırbistan) = 4 kile = 102,636 kg.

(ipek, Mardin) = 8 bohça = 3 batman = 126,4 okka = 162,179 kg.

= 1 kabal (krş. **lukna**)

(maden, Sırbistan) = 4 kabal = 99,576 kg.

(Arnavutluk) = 120 okka = 153,936 kg.

zirâ', bkz. **arşun**

KAYNAKÇA

I. GENEL TARİHLER

- D. Cantemir, *The History of the Growth and Recay of the Ottoman Empire*, (Londra, 1734).
- F. Sansovino, *Historia universale dell' origine et imperio de Turchi*, (Venedik, 1582).
- İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (5 cilt), (İstanbul, 1971)
- İ. H. Uzunçarşılı ve E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihî* (6 cilt), (Ankara, 1947-59).
- J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches* (10 cilt), (Peşte, 1827-1935) (ikinci basım, Graz, 1963).
- J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* (7 cilt), (Hamburg ve Gotha, 1840-63), (ikinci basım, 1962).
- N. Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches* (5 cilt), (Gotha, 1908-13) (ikinci basım, 1962).
- Osmanlı* (12 cilt), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999).
- Osmanlı Uygarlığı*, ed. H. İnalcık ve G. Renda (2 cilt), (İstanbul, 2003).
- P. Ricaut (Rycaut) ve R. Knolles, *The Turkish History from the Original of that Nation to the Growth of the Ottoman Empire* (3 cilt), (Londra, 1687-1700).
- R. F. Kreutel, *Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte*, (Graz, 1959).

Kısa Tarihler

- Cambridge History of Islam*, 1, (Cambridge, 1970).
- D. Vaughan, *Europe and the Turk, 1350-1700*, (Liverpol 1954).
- E. S. Creasy, *History of the Ottoman Turks*, (Londra, 1877) (tekrar baskı, Beyrut, 1961).
- E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht (1300-1481)*, (Doğu Berlin, 1979).
- F. Adanır ve S. Faroqhi, *The Ottomans and Balkans*, (Leiden: Brill, 2002).
- F. Hitzel, *L'empire Ottoman, XV-XVIIIe siècles*, 2001.
- R. Daison, *Turkey*, (N. J., 1968).
- S. Lane-Pool, *The Story of Turkey*, (Londra, 1888).
- The Ottoman Empire and its Heritage*, ed. S. Faroqhi ve H. İnalcık, cilt. 25, 2002.

II. KAYNAKÇALAR

- A. S. Levend, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey Gazavât-nâmesi*, (Ankara, 1958).
- B. Lewis ve P. M. Holt (ed.), *Historians of the Middle East*, (Oxford, 1962).
- B. Moran, *The Bibliography of the English Publications about the Turks from the 15th Century to the 18th Century*, (İstanbul, 1964).
- B. Spuler ve L. Forrer, *Der vordere Orient in İslamischer Zeit*, (Bern, 1955), s. 193-215.
- Bibliography on Manuscript Libraries in Turkey*, (İstanbul: IRCICA, 1995).
- C. Göllner, *Turcica, Die europäischen Turkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, I. Band: 1501-1550, (Bükreş-Berlin 1961): II. Band: 1550-1600, (Bükreş-Baden 1968).
- E. Koray, *Türkiye Tarih Yayınları Kataloğu, 1729-1955*, 1. cilt, (Ankara, 1952). 1955-1980, 4 cilt, (Ankara, 1971).
- F. Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen and ihre Werke*, (Leipzig, 1927); Türkçe çeviri: C. Üçok, *Osmanlı Tarih Yazarları*, (Ankara 1982).
- F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi*, Türkçe Yazmalar Kataloğu (2 cilt), (İstanbul, 1961).
- H. Bowen, *British Contributions to Turkish Studies*, (New York, 1945).
- Historiographie Yougoslave, 1955-1965*, (Belgrat, 1965).
- İstanbul Kütüphaneleri Tarih – Coğrafya Yazmaları Kataloğu, I: *Türkçe Tarih Yazmaları* (10 cilt.), (İstanbul, 1943-51).
- J. D. Pearson, *Index Islamicus, 1906-1955, A Catalogue of Articles on Islamic Subjects in Periodicals and Other Collective Publications*, (Cambridge, 1958); *ek*. 1956-1960, (Cambridge, 1962); *ek*, 1960-1965, (Cambridge 1967).
- J. K. Birge, *A Guide to Turkish Area Studies*, (Washington, 1949).
- J. W. Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, (İstanbul, 1890).
- L. Forrer, "Handschriften osmanischer Historiker in İstanbul", *Der Islam*, XXVI-2, s. 173-220.
- M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (3 cilt), (İstanbul, 1916-1923).
- Modern Greek Culture: A Selected Bibliography in English-French-German-Italian* (3. baskı), (Atina, 1970).
- Osmanlı*, "Osmanlı Araştırmaları Bibliyografyası", c. XII, 277-702.
- S. Özege, *Eski Harflerle Basılmış Eserler Kataloğu* (5 cilt), 1971-1979. *Tarama Sözlüğü*, (Ankara: TDK, 1963-1940).
- Türkologischer Anzeiger*, yay. A. Tietze, Viyana.
- V. Michoff, *Bibliographie des articles de périodiques allemands, anglais et italiens sur la Turquie et la Bulgarie*, (Sofya, 1938).
- V. Michoff, *Sources bibliographiques sur l'histoire de la Turquie et de la Bulgarie* (4 cilt), (Sofya, 1914-34).

III. SÜRELİ YAYINLAR, ANSİKLOPEDİLER, SÖZLÜKLER

a. Türkçe

Belgeler, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Belleten, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1937-.

F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Ankara, 1962)

M. Süreyya, *Sicill-i Osmâni* (6 cilt), (İstanbul, 1995-1996)

M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (3 cilt), (İstanbul, 1946-55).

Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, 1963-.

Tarih Dergisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 1949-.

Tarih Vesikaları, Milli Eğitim Bakanlığı, I-XVII (1941-58).

Tarih-i Osmâni Encümeni Mecmuası 1911-22, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, adıyla devam etmiştir 1922-32.

Türkiyat Mecmuası, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 1925-.

Vakıflar Dergisi, Ankara, 1938-.

b. Batı dillerindekiler

A. Tietze ve H. R. Kahane, *The Lingua Franca in the Levant*, (Urbana, 1958).

C. Mostras, *Dictionnaire géographique de l'Empire Ottoman*, (St. Petersbourg, 1873). *Encyclopaedia of Islam*.

Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, I-II, (Viyana, 1921-3).

T. Halasi-Kun ve H. İnalcık, (ed.), *Archivum Ottomanicum*, (Leiden, 1973).

Turcica, *Revue d'études turques*, (1969-, Paris).

IV. OSMANLI BELGELERİ VE BELGE KOLEKSİYONLARI

a. Osmanlı

A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri* (9 cilt), (İstanbul, 1990-1996).

A. Bombaci, "Laccollezione di documenti turchi dell'archivio di Venezia", *Riv. Studi Orient.*, XXIV (1949).

A. Refik, *X-XIII. Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı* (4 cilt), (İstanbul, 1988).

B. Lewis, "Studies in the Ottoman Archives", *BSOAS*, XVII/3 (1954), s. 469-501.

B. Lewis, "The Ottoman Archives as a Source of History for the Arab Lands", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1951, s. 139-155.

B. Lewis, "The Ottoman Archives, a Source for European History", *Report on Current Research*, (Washington, 1956), s. 17-25.

B. Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives*, (Kudüs, 1952).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, (Ankara, 1992).

F. Kraelitz-Greifenhorst, *Osmanische Urkunden in türkische Sprache aus der zweiten häfte der 15. Jhr.*, (Viyana, 1921).

- Feridun Ahmed, *Münşe'âtü's-selâtin* (2 cilt), (İstanbul, 1274 H.).
- G. Elezovic, *Turski spomenici*, I, 1. ve 2. bölümler, (Belgrat, 1940-52).
- İstanbul Vakıfları *Tahrir Defteri*, 953 (1546), ed. Ö. L. Barkan ve E. H. Ayverdi, (İstanbul, 1970).
- J. Reychman ve A. Zajackowski. *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*, (İstanbul, 1993).
- K. Schwartz, *Osmanische Sultansurkunden des SINAI-Klosters*, (Freiburg, 1970).
- L. Fekete, "Ueber Archivalien und Archivwesen in der Türkei", *Acta Orientalia*, c. III, (1953), 179-205.
- I. Fekete, *Die siyâqat-Schrift in der Türkischen Finanzverwaltung* (2 cilt), (Budapeşte, 1955).
- L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botschaften in Ungarn*, (Budapeşte, 1926).
- S. Shaw, "Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey", *Journal of the American Oriental Society*, 80 (1960), s. 1-12.
- T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, (İstanbul, 1952).
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, 2. fasikül: A-H, (İstanbul, 1938-1940).

Batı Dillerindeki Belge Koleksiyonları

- A. von Gevay (ed.), *Urkunden und aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oesterreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrh.* (3 cilt), (Vienna, 1838-42).
- E. Alberi, *Relazione delgi ambasciatori Veneti al senato*, cilt. I-III, (Floransa, 1840, 1844 ve 1855).
- E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, (4 cilt), (Paris, 1848-1860).
- I. de Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères* (10 cilt), (Paris, 1864-1901).
- P. Duparc, *Recueil des instructions aux ambassadeurs et ministres de France*, c. XXIX, (Paris, 1969).

V. BATILI GEZGİN GÖZLEMCİLERİNİN BETİMLEMELERİ

- A. Bobovio (Ali Bey), *Relazione del Seraglio del Gran Signore, Viaggie dimore per la Turchia*, (Venedik, 1682).
- A. Carayon, *Relations inédites des missions de la Société de Jésus à Constantinople*, (Paris, 1864).
- A. Sherley, *His Relations of his Travels*, (Londra, 1613).
- A. von Harf, *The Pilgrimage of Arnold von Harf* (tr. M. Letts), (Londra, 1946).
- C. de Villalon, *Viaje de Turquía, 1557*, M. Serrano y Sanz, *Autobiografiacsy Memorias*, (Madrid, 1905).
- Du Frense Canaye, *Voyage du Levant (1573)*, ed. H. Hauser, (Paris, 1897).

- F. Babinger, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio-de Campis über den Osmanenstaat um 1475*, (Münih, 1957).
- G. A. Menavino, *Trattato de costumi et vita de Turchi*, (Floransa, 1548).
- G. Postel, *De la République des Turcs*, (Poitiers, 1552).
- G. Sandys, *Travels (1610)*, 5. baskı, (Londra, 1652).
- H. Blount, *A Voyage into the Levant*, 2. baskı, (Londra, 1636).
- H. Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)*, ed. F. Babinger, (Münich, 1923).
- J. Chesneau, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon (1549)*, ed. Ch. Schefer, (Paris, 1887).
- J. Wild, *Neue Reysbeschreibung eines gefangenen Christen, 1604-10*, (Nürnberg, 1613).
- Kaiserliche Gesandtschaften aus Goldene Horn*, ed. Karl Teply, (Stuttgart, 1968).
- M. Sanuto, *I Diarii* (58 cilt), (Venedik, 1879-1993).
- N. de Nicolay, *Les Navigations, pérégrinations et voyages*, (Antwerp, 1576).
- P. Belon du Mans, *Les observations de plusieurs singularités et choses myemorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays*, (Paris, 1588).
- R. Lubenau, *Beschreibung der Reisen (1573-1589)*, ed. W. Sahm, (Königsberg, 1921).
- T. Roe, *The Negotiations in his Embassy to the Ottoman Porte from the Year of 1621 to 1628*, ed. S. Richardson, (1740).
- T. Sherley, *Discourse of the Turks*, ed. E. Denison Ross, (Londra, 1936).
- Th. Spandugino, *De la Origine delgi imperatori ottomani, ordini dela corte, forma del guerraggiare, loro religione, rito et costumi dela natione*, IX, (Paris, 1890), s. 138-261.

VI. OSMANLI VEKAYİNÂMELERİ

- İbn Kemal, *Tevarih-i Âl-i Osman*, (I, II, VII, VIII ve X. ciltler).
- İdris-i Bidlisi, *Heft Bihişt*, VIII cilt. I. Osman'dan 1505 tarihine kadar (yazma) eser Hoca Sa'deddin'in *Tâcü't-Tevarih* adlı eserine kaynak olmuştur (2 cilt, İstanbul, 1280/1863); Mustafa Âli, *Künhü'l-Abbâr*, I. Osman'dan, I. Selim dönemine ait bölümü yayınlanmıştır, (Kayseri, 1997).
- Neşri, *Cihannümâ*, yay. haz. F. R. Unat ve M. A. Köymen, (Ankara, 1947-1949).
- Osmanlı Tarihleri: Ahmedî Şükrullah, Ahmed Âşîkî, Nişancı Mehmed Paşa, Mahmud oğlu Hasan*, ed. N. Atsız Çiftcioğlu, H. Konyalı, F. Kırzioğlu, (İstanbul, 1949).

VII. OSMANLI TARİHİNİN DÖNEMLERİ (SİYASİ TARİH)

a. Kökenleri

- C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, (Londra, 1968).
- Fr. Giese, "Das Problem der Entstehung des osmanicshen Reiches", *Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete*, 2. cilt (1924), s. 246-71.

- H. A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, (Oxford, 1916), (tekrar baskı 1968).
- H. İnalçık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, ed. G. Eren, (Ankara, 1999).
- H. İnalçık, "Struggle between Osman Gazi and the Byzantines for Nicaea", *Syposium, Nicaea-Iznik*, (İstanbul, 2003).
- M. F. Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğunun Ernik Menşei Meseleleri", *Belleten*, c. VII, (Ankara, 1943), s. 219-314.
- M. F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, (Paris, 1935).
- M. F. Köprülü, "Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasien" *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, 1. cilt, s. 203-22.
- O. Turan, "Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks", *The Cambridge History of Islam*, (Cambridge, 1970), s. 231-62.
- P. Wittek, "Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum", *Byzantion*, c. XI, (1936), s. 285-319.
- P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, (Londra, 1938).

b. Beylikler

- B. Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im spätmittelalter*, (Wiesbaden, 1964).
- Fr. Taeschner, "Akhi", *Encyclopaedia of Islam*, 2. basım, 1. cilt.
- Fr. Taeschner, "Beiträge zur Geschichte der Achis in Anatolien (14-15. Jahrhundert)", *Islamica*, c. IV, (1931), s. 1-47.
- İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, (Ankara, 1937).
- M. F. Köprülü, "Notes on the History of the Beyliks in Anatolia", *Türkiyat Memuast*, c. II, (1928), s. 1-32.
- P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, Recherches sur 'La geste d'Umur Pacha'*, (Paris, 1957).
- P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche, Studie zur Geschichte Kleinasien im 13-15. Jahrhundert*, (İstanbul, 1934).

c. Sınır Beyliğinden İmparatorluğa (1352-1402)

- A. S. Atiya, *The Crusade of Nicopolis*, (Londra, 1938).
- D. Angelov, "Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs", *Byzantinoslavica*, XVII (1956), s. 220-75.
- E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht-Die Osmanen (1300-1481), Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, (Berlin, 1966).
- F. Babinger, *Beiträge zur frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14-15. Jahrhundert)*, (Münih, 1944).
- G. G. Arnakis "Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources", *Speculum*, XXVI (1951), s. 104-18.

- G. G. Arnakis, *İlk Osmanlılar*, (Atina, 1947) (Yunanca).
- G. Ostrogorsky, "La prise de Serrès par les Turcs", *Byzantion*, 35 (1965), s. 302-19.
- H. H. Giesecke, *Das Werk des Aziz ibn Ardaşir astarabadi, Ein Quelle zur Geschichte des Spätmittelalters in Kleinasien*, (Leipzig, 1940).
- H. İnalcık, "Bayezid I", *Encyclopaedia of Islam*, 2. basım. 1. cilt.
- H. İnalcık, "Edirne'nin Fethi", *Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, (Ankara, 1965), s. 137-59.
- H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954), s. 103-129.
- Hamîner, Zinkeisen ve Jorga'nın eserlerinden başka aşağıdakilere bakın.
- I. Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les actes des règnes des Sultans Osman, Orhan et Murad I*, (Münih, 1967).
- M. Braun, *Kosova*, (Leipzig, 1937).
- M. Braun, *Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarevic von Konstantin dem Philosophen im auszugsweise herausgegeben und übersetzt*, (Göttingen, 1956).
- M. M. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie, 1402*, (Bükreş, 1942). Eleştirisi için bkz. *Belleten*, XI. 42 (1947), s. 341-5.
- M. Silberschmidt, *Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches, 1381-1400*, (Leipzig, 1923).
- P. Charanis, "The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402", *Byzantion*, XVI (1942-3), s. 286-314, XVII, s. 104-18.
- The Travels of Ibn Battuta*, çev. H. A. R. Gibb, 1. ve 2. ciltler, (Londra, 1956-61).

d. Fetret Dönemi ve Toparlanış (1402-1451)

- A. E. Vacalopoulos, "Les limites de l'empire byzantin", *Byzant. Zeitschrift*, 55 (1962), s. 56-55.
- B. de la Brocquière, *Le Voyage d'Outremer*, ed. Ch. Schefer, (Paris, 1892).
- Ducas, *Istoria Turco-Bizantina (1341-1462)*, ed. Vasile Grecu, (Bükreş, 1958), Türkçe çevirisi, V. Mirmiroğlu, İstanbul.
- F. Babinger, "Von Amurath zu Amurath", Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444), *Oriens*, III. cilt, 2 (1950), s. 233-44.
- F. Taeschner ve P. Wittek, "Die Vezirfamilie der Candarlyzade (14.-15. Jah.) und ihre Dankmäler", *Der Islam*, 18 (1929), s. 60-115.
- F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Senat de Venise Concernant La Roumanie* (3 cilt), (Paris, 1958-61).
- G. Beckmann, *Der Kampf Kaiser Sigmunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen, (1392-1437)*, (Gotha, 1902).
- G. Ostrogorsky, "Byzance, état tributaire de l'empire turc", *Zbornik Rodova*, (1958), s. 49-58.
- H. İnalcık, "Arnavutluk", *Encyclopaedia of Islam*, 2. Basım, I. cilt, s. 653-8.

- H. İnalçık, "Murad II", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII. cilt, s. 589-615.
- H. İnalçık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, (Ankara, 1954).
- H. J. Kissling, "Das Menaqybname Scheich Bedr ed-dins, des Sohnes des Richters von Samavna", *ZDMG*, 100 (1950), s. 112-76.
- J. Dabrowski, "L'année 1444", *Bulletin International. de l'Académie polonaise des sciences et des lettres, Classe d'his. Et de phil.*, (Harkov, 1952).
- J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus, 1391-1425*, (New Brunswick, 1969).
- N. Jorga, *Notes et Extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle, I. ve II. cilt*, (Paris, 1899).
- O. Halecki, *The Crusade of Varna*, (New York, 1943).
- P. Wittek, "De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople", *Revue des Etudes Islamiques*, 12 (1938), s. 1-34.
- W. Miller, *Essays on the Latin Orient*, (Cambridge, 1921).

e. İmparatorluğun Pekişmesi (1453-1526)

- A. Bombaci, "Venezia e l'impresa turca di Ottranto", *Rivista Storica Italiana*, no. 66 (1954), s. 159-203.
- A. Mercati, "Due lettere di Giorgio da Trebisonda a Maometto II", *Orien. Chr. Period*, 9 (1943), s. 285-322.
- C. A. Nallino, *Notes sur la nature du 'Califat' en général et sur la prétendu 'Culifat Ottoman'*, (Rome, 1919).
- C. H. Becker, "Barthold's Studien über Kalif und Sultan", *Der Islam*, VI. Cilt, s. 386-412.
- Donado da Lezze, *Historia Turchesca (1300-1514)*, (Bükreş, 1909).
- E. A. Zachariadan, *Trade and Crusade. Venetion Crete and the Emirates of Mentesche and Aydin, 1300-1415*, (Venedik, 1983).
- E. Balta, *L. Eubée à la Fin du XV e Siècle*, (Atina, 1989).
- E. Eberhard, *Osmanische Polemik gegen de Safeviden im 16. Jahr. Nach arabischen Handschriften*, (Freilburg, 1970).
- E. Hock, *Pius II und der Halbmond*, (Freiburg i. Br., 1941).
- F. Babinger, "Kaiser Maximiliensl. "geheime Praktiken" mit den Osmanen (1510/11)", *Südost-Forschungen*, XV (1956).
- F. Babinger, "Lorenzo il Magnifico e la Corte otomana", *Archivio Strico Italiano*, (1963).
- F. Babinger, "Maometto II il Magnifico e la Corte otomana", *Archivio Storico Italiano*, (1963).
- F. Babinger, "Relazioni Visconteo-sforesche con la corte otomana durante il sec. xv", *Atti del Convegno di Studi su la Lombardia e l'Oriente*, (Milano, 1963).
- F. Babinger, "Vier Bauvorschlage Lionardo da Vinci's an Sultan Bayezid II (1502-1503)", *Nachr. Der Academie der Wissensch. In Göttingen* (Phil.-his. Kl., 1958, no. 1).

- F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München, 1953 (genişletilmiş İtalyanca: Torino, 1967); H. İnalcık'ın eleştirisi için bkz. "Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time", *Speculum*, XXXV (1960), s. 408-27.
- F. Tauer, *Histoire de la campagne du Sultan Suleyman I contre Belgrade en 1521*, (Prag, 1924).
- F. W. Carter, *Dubrovnik, A Classic City-State*, (Londra, 1972).
- H. A. R. Gibb, "Lutfi Paşa on the Ottoman Califate", *Oriens*, 15 (1962), s. 287-95.
- H. A. R. Gibb, "Some Considerations on the Suni Theory of the Califate", *Studies on the Civilisation of Islam*, ed. S. J. Shaw ve W. R. Polk, (Boston, 1962), s. 141-50.
- H. A. von Burski, *Kemâl Re'is: Ein Beitrag zur Geschichte der Türkischen Flotte*, (Bonn, 1928).
- H. Edhem, *Sultan Selim's ägyptischer Feldzug*, (Weimar, 1916).
- H. İnalcık, "Mehmed II", *İslam Ansiklopedisi*, VII. cilt, s. 506-35.
- H. İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Grek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, 23 (1970), s. 213-49.
- H. İnalcık, *From Empire to Republic*, (İstanbul, 1995); Türkçe çevirisi için bkz. *İmparatorluktan Cumhuriyete*, Kronik Kitap, (İstanbul, 2019).
- H. İnalcık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, (Londra 1978).
- H. Jansky, "Die Chronik des Ibn Tulun als Geschichtsquelle über den Feldzug Sultan Selims I. gegen die Mamluken", *Der Islam*, XVIII (1929), s. 24-33.
- H. Jansky, "Die Eroberung Syriens durch Sultan Selim I", *Mitt. zur osmanischen Geschichte*, II (1923), s. 173-241.
- H. Massé, "Selim I en syrie, d'après le Sélim-Name", *Mélanges René Dussaud*, 2, (1939), s. 779-82.
- H. Pfeifferman, *Die Zusammenarbeit der Renaissancepapste mit den Turken*, (Wintertur, 1946).
- H. S. Kissling, *Sultan Bayezid II's Beziehungen zu Markgraf Francesco von Gonzaga*, (Münih, 1965).
- H. Sohrweide, "Der Sieg der Safeviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert", *Der Islam*, 41 (1965), s. 95-223.
- Ibn Iyas, *An Account of the Ottoman Conquest of Egypt*, çev. W. H. Salmon, (Londra, 1921).
- J. H. Mordtmann, *Zur Kapitulation von Buda im Jahre 1526*, (Budapeşte-İstanbul, 1918).
- K. Setton, *The Papacy and the Levant*, (4 cilt), (Philadelphia, 1976-1984).
- Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, (Princeton, 1964).
- L. Forrer, *Die osmanische Chronik des Rüstem Pascha*, (Leipzig, 1923).

- L. Thusane, *Djem-Sultan*, Paris, 1892. Krş. H. İncik, "Djem", *Encyclopaedia of Islam*, 2. basım, 2. cilt, s. 529-32.
- M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, (Londra, 1970).
- M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi* (2 cilt), (Ankara, 1971).
- M. Balard, *La Romanie Gènoise* (2 cilt), (Paris, 1978).
- M. Hartmann, "Das Privileg Selims I für die Venezianer von 1517", *Orientalist. Stud. F. Hommel*, II (1918), s. 201-22.
- M. Pavet de Courteille, *Historie de la campagne de Moacz par Kemal Pacha Zadeh*, (Paris, 1859).
- M. Speiser, *Das Selimname des Sâdi b. 'Abd al-Mute'al*, (Zürich, 1946).
- N. Beldiceanu, "La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Alba par Bayezid II", *Südost-Forschungen*, XXIII, s. 36-115.
- R. B. Merriman, *Suleiman the Magnificent*, (Cambridge, 1944).
- R. Mantran (ed.), *Histoire de l'empire Ottoman*, (Paris, 1989).
- R. S. Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453-1517)*, (New York, 1967).
- S. N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481-1512*, (Urbana, 1948).
- S. Runciman, *The Fall of Constantinople*, (Cambridge, 1965).
- S. Tansel, *Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı*, (İstanbul, 1964).
- S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, (İstanbul, 1969).
- Ş. Altundag, "Selim I", *İslâm Ansiklopedisi*, X. cilt, s. 423-34.
- Th. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World*, (Wiesbaden, 1990).
- V. Minorsky, *La Perse au XV siècle entre la Turquie et Venise*, (Paris, 1933).
- V. P. Moutafchieva, *La Vakıf: Un aspect de la structure socio-économique de l'empire ottoman*, (Sofya 1981).

f. Osmanlı Devleti'nin Dünya Gücü Oluşu (1526-1596)

- A. Bombaci, "Le fonti turchi della battaglia delle Gebre", *Rivista di Studi Orientali*, 19 (1941), s. 193-248.
- A. C. Hess, "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453-1525", *The American Hist. Rev.*, LXXV-7 (1970), s. 1892-1919.
- A. C. Hess, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth Century Ibero-African Frontier*, (Chicago, 1978).
- A. Cohen ve B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, (Princeton, 1978).
- A. Tietze, (ed.), *Habsburgisch-Osmanische Beziehungen*, (Viyana, 1985).
- A. Vambery (çev. ve ed.), *Travels and adventures of the turkish Admiral Seydi Ali Reis*, (Londra, 1899).

- C. D. Rouillard, *The Turk in French History, Thought and Literature (1520-1660)*, (Paris, 1941).
- C. E. Bosworth (ed.), *The Islamic World, Essays in Honor of Bernard Lewis* (Princeton, 1989).
- C. Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, (Vienna, 1987).
- C. Orhonlu, *Telhisler (1597-1607)*, (İstanbul, 1970).
- D. Chiriot, *The Origins of Backwardness in Eastern Europe Economies and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, (Berkeley, 1989).
- E. D. Ross, "The Portuguese in India and Arabia, 1517-1538", *J.A.S.*, I. bölüm, (1922).
- E. Oberhummer, *Konstantinopel unter Süleiman dem Grossen*, (Münih, 1902).
- F. S. Forster, (çev.), *The Turkish Letters of Ogier Chiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554-1562* (tekrar baskı), (Oxford, 1968).
- F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (2 cilt), (New York, 1973).
- F. Tauer, "Soliman's Wiener Feldzug" *Archiv Orientalni*, 24 (1956).
- F. W. Carter, *Dubrovnik (Regusa), A Classic City-State*, (Londra ve New York, 1972).
- G. Bayerle, *Ottoman Tributes in Hungary, The Hague*, (Paris, 1973).
- H. İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. T. Naff ve R. Owen, (Londra, 1977).
- H. İnalçık, "Ottoman Archival Materials on Millets", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, I, (New York, 1982).
- H. İnalçık, "The Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", *Review*, (Binghamton, 1978).
- H. İnalçık, "The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal", *Annales de L'Universite d'Ankara*, I (1947), s. 47-110.
- H. İnalçık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. Parry and Yapp.
- H. Khalifeh, *The History of the Maritime Wars of the Turks*, çev. J. Mitchell, (Londra, 1831).
- I. Ursu, *La politique orientale de François I*, (Paris, 1908).
- J. R. Blackburn, "The Ottoman Penetration of Yemen", *Archivum Ottomanicum*, VI (1979), 55-93.
- K. Brandi, *Kaiser Karl V* (2 cilt), (Münih, 1937-41).
- L. Dames, "The Portuguese and Turks in the Indian Ocean in the Sixteenth Century", *Journal of the Royal Asiatic Society*, I. bölüm, (1921).
- M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*. (Londra, 1972).
- M. Celâlzâde, *Geschichte Sultan Suleyman Kanunis von 1520 bis 1551*, ed. P. Kap-pert (Weisbaden, 1981).

- M. Çizakca, "A Short History of the Bursa Silk Industry (1500-1900)", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XXIII (1983).
- M. Luther, *Vom Kriege wider die Türcken*, (Wittenberg (?) 1529).
- M. Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies*, (Copenhagen, 1972).
- N. Beldiceanu, *Le timar dans L'État ottoman (début XV-début XVIe siècle)*, ed. Otto Harrassorrltz, (Wiesbaden, 1980).
- N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville Ottomane au XV siècle, étude et actes*, (Paris, 1973).
- Ö. L. Barkan, "Price Revolution of the Sixteenth Century", *International Journal of Middle Eastern Studies*, VI (1973).
- Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaret-i İnşaatı*, (Ankara, 1972).
- P. Argenti, *Chios Vineta*, (Cambridge, 1941).
- P. Benedict, *Geography and Social Perspectives*, (Leiden, 1974).
- R. B. Serjeant, *The Portuguese of the South Arabian Coast*, (Oxford, 1963).
- S. A. Fischer-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism. 1521-1555*, (Cambridge, 1959).
- S. Chew, *The Crescent and the Rose*, (New York, 1937).
- S. Divitçioğlu, "Modèle économique de la société ottomane", *La Pensée*, 144 (1969), s. 41-60.
- S. Faroqhi, *Herrscher über Mecca, Die Geschichte der Pilgerfahrt*, (Münih ve Zürich, 1990).
- S. Faroqhi, *Men of Modest Substance, House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*, (Cambridge, 1987).
- S. Faroqhi, *Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire*, (London, 1986).
- S. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Crafts and Food Production in an Urban Setting*, (Cambridge, 1984).
- S. W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews, c. XVIII. The Ottoman Empire, Persia, Ethiopia and China*, (New York, 1983).
- Ş. Turan, *Kanunî'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vakası*, (Ankara, 1961).
- W. D. Hütteroth ve K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, (Erlangen, 1977).
- W. D. Hütteroth, *Türkei*, (Darmstadt, 1982).
- W. E. D. Allen, *Problems of Turkish Pover in the Sixteenth Century*, (Londra, 1963).
- W. J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1591-1611*, (Berlin, 1983).
- W. Sturminger, *Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683*, (Graz-Köln, 1955).

g. Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerilemesi

- A. H. Wratislaw (çev.), *Adventures of Baron Wenceslas Wratislaw of Mitrowiz, 1599*, (Londra, 1862).

- B. Lewis, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies*, I (Karachi, 1962), s. 71-87.
- C. Orhonlu, *Telhisler, (1597-1607)*, (İstanbul, 1970).
- C. Roth, *The House of Nasi: The Dukes of Naxos*, (Philadelphia, 1949).
- F. A. Behrnauer, "Das Nasihatname. Dritter Beitrag zur osmanischen Gesellschaft", *ZDMG*, XVIII (1864), s. 699-740.
- F. A. Behrnauer, "Koğabeg's Abhandlung über den Verfall des osmanischen Staatsgebäudes seit Sultan Suleiman dem Grossen", *ZDMG*, 15 (1861), s. 272-332.
- G. E. Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747*, (Urbana, 1960).
- G. Hill, *A History of Cyprus* (4 cilt), (Cambridge, 1940-52).
- H. İnalçık, "The Ottoman Decline and Its Effects Upon the Reaya", *Güneydoğu Avrupa İncelemeleri İkinci Uluslararası Kongresine Bildiri*, (Atina, 1970).
- H. İnalçık, *Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest*, (Ankara, 1969).
- J. C. Davis, *Pursuit of Power, Venetian Ambassadors' Reports on Turkey, France and Spain, 1560-1600*, (New York, 1970).
- J. Pignon, "La milice des Janissaires de Tunis au temps des Deys (1590-1650)", *Cahiers de Tunis*, IV (1956).
- L. von Ranke, *Die Osmanen und die spanische Monarchie*, (Leipzig, 1877).
- Le Strange (çev.), *Don Juan of Persia, 1560-1604*, (Londra, 1926).
- M. Naima, *Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659*, çev. C. Fraser, (Londra, 1832).
- N. H. Bigman, *The Turco-Ragusan Relationship, 1575-1595*, (Paris, 1967).
- O. Burian, *The Report of Lello, Third English Ambassador to the Sublime Porte*, (Ankara, 1952).
- P. Paolo Carali, *Fakhr ad-din II, Principe del Libano e la Cortedi Toscana, 1605-1635* (2 cilt), (Roma, 1936).
- R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant, 1550-1853*, (Princeton, 1952).
- R. Tschudi (ed. ve çev.), *Das Asafname des Lutfi Pascha*, (Berlin, 1910).
- S. Bono, *I corsari barbareschi*, (Turin, 1964).
- S. Faroqhi, *Die Varlagen (telhis) des Grosswesirs Sinan pasa an Sultan Murad III*, (tez), (Hamburg, 1967).
- U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*, (Oxford, 1960).

VII. OSMANLI HUKUK VE MALİYESİ

- A. Galanté, *Turcs et Juifs, Etude historique et politique*, (İstanbul, 1932).
- F. Scheel, *Die staatsrechtliche Stellung der ökumenischen Kirchenfürsten in den alten Türkei*, (Berlin, 1943).
- G. Stadtmüller, "Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Volksgeschichte", *Leipziger Viertelsj. für Südost-Europa*, 3 (1939), s. 1-24.

- H. İnalçık, "Land Problems in Turkish History", *Muslim World*, 45 (1955).
- H. İnalçık, "Süleyman the Lawgiver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum*, I. cilt.
- L. Fekete ve Gy. Kaldy-Nagy, *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Of-fen), 1550-1580, türkischer text*, (Budapeşte, 1962).
- L. Hadrovic, *Le peuple serbe et son église sous la domination turque*, (Paris, 1947).
- M. Crusius, *Turco-Graeciae*, libro octo, (Basle, 1584).
- M. Mladanovic, "Die Herrschaft der Osmanen in Serbien im lichte der Sprache", *Südost-Forschungen*, XX (1961), s. 159-203.
- N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, (Paris, 1960). Bu kitabın eleştirisi için bkz. H. İnalçık, "Notes", *Der Islam*, 43 (1967), s. 139-57.
- N. Zernov, *Eastern Christendom*, (Londra, 1961).
- Ö. L. Barkan, "The Ottoman Budgets", *Revue de la Faculté des Sciences Econ. De l'Univ. D'Istanbul*, XVII, (1955-6), s. 193-347.
- Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, (İstanbul, 1943).
- P. Horster, *Zur Anwendung des islamischen Rechtes im 16. Jh. Die juristischen Darle-gungen (ma'ruzat) des Scheich ül-Islam Ebu Su'üd (ges. 1574)*, (Stuttgart, 1935).
- R. Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im osmanischen Reich* (3 cilt), (İstanbul, 1943-5).
- R. M. Dawkins, "The Crypto-Christians of Turkey", *Byzantion*, VIII (1933), s. 247-77.
- R. Mantran, *Règlements fiscaux ottomans, la police des marchés de Stamboul au début du XVI siècle*, in *Cahiers de Tunisie*, IV (1956), s. 213-41.
- R. Mantran-J. Sauvaget, *Règlements fiscaux ottomans*, (Beyrut, 1951).
- R. R. Arat, "Un yarlık de Mehmed II le Conquerant", *Annali*, nuova serie, I. cilt, (Roma, 1940), s. 25-68.
- S. J. Shaw, *Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1789*, (Princeton N. J., 1962).
- S. J. Shaw, *The Budget of Ottoman Egypt*, (Paris, 1968).
- S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, (Cambridge, 1968).
- W. Hins, "Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. jh.", *ZDMG*, XXV (1950), s. 177-201.

VIII. OSMANLI SARAYI VE MERKEZİ YÖNETİM

- B. D. Papoulia, *Ursprung und Wesen der 'Knabenlese' im osmanischen Reich*, (Mü-nih, 1963).
- B. Miller, *Beyond the Sublime Porte: The Grand Seraglio of Stambul*, (New Haven, 1931).
- B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, (Cambridge, 1941).
- H. A. R. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Society and the West*, (Londra, 1950-57).

- İ. H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, (Ankara, 1963).
- İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları* (2 cilt), (Ankara, 1943-4).
- İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, (Ankara, 1948)
- İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, (Ankara, 1945).
- J. A. B. Palmer, "The Origins of the Janissaries", *Bulletin of the John Rylands Library*, XXXV (1953), s. 448-81.
- J. von Hammer, *Das osmanischen Reichs Staatsverfassung und Statsverwaltung* (2 cilt), (Viyana, 1815).
- M. Baudier, *Histoire générale du serral et de la cour du Grand Seigneur*, (Paris, 1623).
- Mouradgèa d'Ohsson, *Tableau général de l'empire ottoman* (7 cilt), (Paris, 1788-1824).
- N. M. Penzer, *The Harem*, (Londra-Bombay-Sydney, 1936).
- P. Rychart, *Present State of the Ottoman Empire*, (Londra, 1670).
- U. Heyd, "Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Suleyman the Magnificent", *Oriens*, 16 (1963), s. 153-70.
- V. L. Ménage, "Notes and Communications. Sidelights on the *Dewshirme* from Idris and Sa'duddin", *BSOAS*, 18 (1956), s. 181-3.
- W. L. Wright, *Ottoman Statecraft: The Book of Counsel for Viziers and Governors of Sari Mehmed Pasha*, (Princeton, 1935).

IX. NÜFUS, ŞEHİRLER VE YOLLAR

- A. A. Pallis, *In the Days of the Janissaries*, (Londra, 1951).
- A. Refik, *İstanbul Hayatı* (2 cilt), (İstanbul, 1930-31).
- B. Lewis, *İstanbul and the Civilisation of the Ottoman Empire*, (Oklahoma, 1963).
- F. Taeschner, *Alt-Stambuler Hof und Volksleben*, (Hanover, 1925).
- F. Taeschner, *Das anatolische wegenetz nach osmanicshen Quellen* (2 cilt), (Leipzig, 1924-6).
- G. Baer, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, 1 (1970), s. 28-50.
- M. Alexandrescu-Dersca, "Contribution à l'étude de L'Approvisionnement en blé de Constantinople au XVIII siècle", *Studia et Acta Orientalia*, I (1957), s. 13-37.
- M. Hadzihajic, "Die privilegierten Stadte zur zeit des osmanicshen Feudalismus", *Südost-Forschungen*, XX (1961), s. 130-58.
- N. Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, (Seattle, 1983)
- Ö. L. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman au XV et XVI siècles", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, I (1957).
- Ö. L. Barkan, "Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire ottoman", *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul*, XI (1946-50), s. 524-569, XIII, s. 56-79, XV, s. 209-329.

- Ö. L. Barkan, "Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'empire Ottoman aux XV siècles"; *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université. D'Istanbul*, I-II (1939), s. 29-74.
- Ö. L. Barkan, "Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes, des XVI et XVII siècles", *Recueil Société Jean Bodin*, VII (1955), s. 289-311.
- R. Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du XVIII siècle*, (Paris, 1962).
- W. Behrnauer, "Mémoire sur les institutions de police chez les Arabes, les Persans et les Turcs", *Journal Asiatique*, V. seri, XV (1861), s. 347-92.

X. TİCARET ve EKONOMİ

- A. C. Wood, *History of the Levant Company*, (Londra, 1935).
- A. H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic*, (Leiden 1978).
- B. Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East*, (New York ve Londra, 1988)
- B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, (Cambridge ve Paris, 1982).
- D. Goffman, *İzmir and the Levantine World, 1550-1650*, (Seattle, 1989).
- F. Thiriet, "Les lettres commerciales des Bebo et le commerce vyenitien dans l'empire ottoman à la fin du XV siècle", *Studi in onore di Armando Saponi*, (Milano, 1957), s. 911-33.
- G. R. B. Richards, *Florentine Merchants in the Age of Medicis*, (Cambridge, 1932).
- H. Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*, (Kudüs, 1988).
- H. İnalçık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, III/2 (1960), s. 131-47.
- H. İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, XXIX (1969), s. 97-140.
- H. İnalçık, "Harir", *Encyclopaedia of Islam*, 2. basım, III. cilt.
- H. İnalçık, "İmtiyazat: Ottoman", *Encyclopaedia of Islam*, 2. basım, IV.
- H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, (İstanbul 1993).
- H. İnalçık, *Sources and Studies on the Black Sea*, (Cambridge, 1995).
- J. Tadiç, "Le commerce en Dalmatie et à Raguse et la décadence économique de Venise au XVIII siècle", *Civiltà Veneziana studi*, 9, s. 237-74.
- M. Berza, "La colonia fiorentina di Constantinopoli nei secoli XV.-XVI.", *Revue histoire du Sud-Est Européen*, XXI (1944), s. 137-54.
- P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVII siècle*, (Paris, 1896).
- U. Dorini-T. Bertele, *Il libro dei conti di Giacomo Badoer, Constantinopoli, 1436-1440*, (Roma, 1956).
- W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant* (2 cilt), (Leipzig, 1936).

XI. KÜLTÜR

- A. A. Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, (İstanbul, 1943).
- A. Bombaci, *Storia della letteratura turca dall'antico imperio di Mongolia all'odierna Turchia*, (Milano, 1956).
- A. Gabriel, "Les mosquées de Constantinople", *Syria*, VII (1926), s. 359-419.
- A. Gabriel, *Châteaux turcs du Bosphore*, (Paris, 1943).
- A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie* (2 cilt), Paris, 1931-45).
- A. Gabriel, *Une capitale turque: Brousse* (2 cilt), (Paris, 1958).
- A. Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, (Chicago ve Londra, tarihsiz)
- B. Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri* (3 cilt), (İstanbul, 1980).
- B. Yediyıldız, *Institution du Vakf au XVIII siècle en Turquie*, (Ankara, 1985).
- C. E. Arseven, *L'art turc depuis son origine jusqu'à nos jours*, (İstanbul, 1939).
- C. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, (Princeton 1986).
- C. Gurlitt, "Die Bauten Adrianopels", *Orientalische Archiv.*, c. I, (Leipzig, 1910-11).
- C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, (Berlin, 1912).
- E. Akurgal, C. Mango ve R. Ettinghausen, *Reasures of Turkey*, SKIRA, (1966).
- E. Diez ve O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, (İstanbul, 1965).
- E. Diez, "The Architect Sinan and his Works", *Atlantis*, (Nisan, 1953).
- E. Egli, *Sinan, der Baumeister osmanischer Glanzzeit*, (Zürich, 1954).
- E. Esin, *Turkish Miniature Painting*, (Vermont ve Tokyo, 1960).
- E. J. X. Gibb, *History of Ottoman Poetry* (6 cilt), (Londra, 1900-9).
- F. Ögütmen, *Miniature Art from the XIIth to the XVIIth Century*, (İstanbul, 1966).
- F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, (Ankara, 1967).
- F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans* (2 cilt), (Oxford, 1929).
- G. M. Meredith-Owens, *Turkish Miniatures*, The British Museum, (Londra, 1963).
- H. Glück, *Die Bader Constantinopels*, (Vienna, 1921).
- H. Glück, *Die Kunst der Osmanen*, (Leipzig, 1922).
- H. J. Kissling, "Aus der Geschichte des Chalwetijje-Ordens", *ZDMG*, 103-2 (1953), s. 233-89.
- H. J. Kissling, "The Role of the Dervish Orders in the Ottoman Empire", *Studies in Islamic Cultural History*, ed. G. E. Von Grunbaum, *American Anthropologist*, tez no: 76 (1954).
- H. Ritter, *Karagöz, türkische Schattenspiele* (3 cilt): I. (Hanover, 1924), II, (İstanbul, 1941), III, (Wiesbaden, 1953).
- I. Beldiceanu-Steinherr, *Scheich Üftade, der Begründer des Gelwetije Ordens*, (Münih, 1961).
- I. Stchoukine, *La peinture turque d'après les manuscrits illustrés, I partie de Süleyman I à Osman II, 1520-1622*, (Paris, 1966).

- J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, (Londra, 1937).
- J. Karabacek, *Abendlaendische Künstler zur Konstantinopel im 15. und 16. Jhd.*, (Viyana, 1917).
- K. Erdmann, *Das anatolische Karavansaray* (2 cilt), (Berlin, 1961).
- K. Erdmann, *Orientteppiche aus vier Jahrhunderten*, (Hamburg, 1950).
- K. Erdmann, *Zur türkischen Baukunst seldschukischer und osmanischer Zeit*, (İstanbul, 1958).
- K. Otto Dorn, *Das islamische Iznik*, (Berlin, 1941).
- M. And, *A History of Theatre and Popular Entertainment in Turkey*, (Ankara, 1963-4).
- M. And, *Dances of Anatolian Turkey*, (New York, 1959).
- M. K. Özergin, "Anadolu'da Selçuk Kervansarayları", *Tarih Dergisi*, no. 20, s. 141-70.
- M. Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, (Maastricht, 1985).
- N. Göyünç, "Eski Malatya'da Silâhdar Mustafa Paşa Hanı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, I (1970), s. 63-92.
- P. Kahle, *Piri Re'î's Bahriye, Das türkische Segelhandbuch für das Mittelländische Meer vom Jahre 1521*, (Berlin ve Leipzig, 1926).
- Piri Reis, *Kıtab-ı Bahriye*, (İstanbul, 1935).
- R. Ettinghausen (önsöz), M. S. İpşiroğlu ve S. Eyüboğlu, *Turkey, Ancient Miniatures*, UNESCO World Series, (Paris, 1961).
- R. M. Meriç, *Mimar Sinan. Hayatı, Eseri*, c. I, (Ankara, 1965).
- S. Eyice, "Sultaniye – Karapınar'a Dair", *Tarih Dergisi*, 20 (1965), s. 117-40.
- T. Öz, *Turkish Textiles and Velvets*, (Ankara, 1950).
- Taşköprizâde, *Es-Saqaik en-no'maniye, enthaltend die Biographen der türkischen und im osmanischen Reiche wirkenden Gelehrten, Derwisch-Scheikh's und Artzte*, çev. O. Rescher, (İstanbul, 1927).
- U. Vogt-Göknil, *Les mosquées turques*, (Zürich, 1953).
- U. Vogt-Göknil, *Living Architecture: Ottoman*, (Londra, 1966).

DİZİN

A

Abaza Mehmet Paşa *bkz. Mehmet Paşa*
(*Abaza*)

Abaza Mehmet Paşa isyanı *bkz. İsyan*
(*Abaza Mehmet Paşa*)

Abbas (Şah, Büyük) 61, 64, 65, 71,
276-279

Abbasi Halifeligi 13, 49, 78, 89, 90,
119, 141, 196, 228

Abdalân 245, 249

Abdalân-ı Rum 240

Abdullah (Bosnevi) 257

Abdullah (Özbek Hanı) 60

Abdullah (Sarı) 259

Acemioğlan 106, 109, 113

adak *bkz. Nezir*

Adâletnâme 73, 97, 102, 121

Adana 160, 297, 313, 317

Aden 164

Adüdüddin İcî 217

Ahi Evran (Nasireddin Mahmud) 196

Ahi Hasan *bkz. Hasan (Ahi)*

Ahlik 78, 86, 193, 194, 196, 200,

Ahmet (Yazıcızâde) 225

Ahmet (Mehmet II'nin kardeşi) 39

Ahmet (Taşköprülüzâde) 213, 214, 223,
230, 235

Ahmet I 84, 119, 129, 131, 263, 277

Ahmet II 84, 121, 263, 283, 284

Ahmet III 84, 88, 108, 116, 131, 262,
284, 285

Ahmet Paşa (Gedik) 43, 45, 87, 105,
129, 272

Ahmet Paşa (Hersek) 190

Ahmet Yesevi 240

Akağa 107

Akdeniz 42, 43, 44, 51, 52, 53, 57, 59,
60, 61, 62, 63, 65, 72, 136, 160,
166, 168, 169, 172, 173, 174, 177,
178, 179, 180, 187, 209, 231, 281,
286

Akhadım Ağa 127

Akıncılar 111

Akkerman 167, 168, 170, 171, 172,
272, 287, 290, 315, 317, 318, 319,
320

Akkoyunlu Devleti 47, 250

Akritai 17

Aksaray 157, 214, 226, 256

Akşemseddin 130, 233, 247

- Alâeddin Tûsî 215, 227
 Alanya 42, 160, 165, 166, 271
 Alanya Beyi 42
 Alcazar Savaşı 63
 Âlî (Tarihçi) 64
 Ali Cemâli Efendi 124
 Ali Fenârî 215
 Ali Kuşçu 227, 228
 Ali Paşa (Çorlulu) 116, 231
 Ali Paşa Medresesi 216
 Almanya 55, 176, 295, 298
 Alplık 16, 239
 Altınordu 15, 56, 57
 Amadeo VI (Savoyalı) 24, 266
 Amasra 182, 271
 Amasya Antlaşması 55
 Amirutzes (Trabzonlu) 232, 233
Amýris, Filelfo, Giovanni-Maria 233
 Anabolu (Nauplion) 41
 Anadolu Beylerbeyi 99, 135, 250
 Anadolu Beylikleri 20, 27, 28, 30-3,
 36, 78, 94, 78
 Anadolu Hisarı 38, 173
 Ancona 175
 Andrea Doria 52, 53, 274
 Andronikos IV 24, 267
 Angarya 100, 102, 139, 182
 Angiolello, J. M. 105, 107, 182
 Ankara 15, 26, 27, 30, 31, 79, 90, 99,
 103, 104, 111, 117, 130, 136, 157,
 165, 168, 169, 189, 242, 246, 249,
 266, 268, 299, 317
 Ankara Savaşı 30, 268
 Antalya 27, 157, 160, 165, 166
 Arabistan 79, 160, 169, 189, 306
 Aragon Kralı 41
 Argeş 29, 268
 Argos 41, 42, 182
 Âriza 147, 231
 Arnavutluk 22, 29, 31, 34, 35, 40, 41,
 42, 43, 53, 148, 173, 174, 188, 269,
 270, 272, 274, 297, 313, 316, 318,
 319, 321
 Âron III 167
 Arpalık 151
 Arvanid Sancağı 104
 Arz ağası 107
 Arz-ı mazhar 120
 Arz Odası 122
 Askerî sınıf 26, 65, 68, 93, 94, 98, 100,
 101, 104, 111, 114, 134, 142, 143,
 148, 183, 208, 209
 Askerî yöneticiler 25, 33, 105
 Astroloji 225, 230
 Astronomi 214, 215, 216, 225, 226,
 227, 230, 231
 Âşık Paşa 258
 Atâullah Efendi 236
 Ateşli silah 42, 46, 47, 48, 61, 67, 68,
 71, 139, 207,
Atlas Major, Blaeu, Joan 232
Atlas Minor, Mercator, Hondius 232
 Atlı asker 309
 Avârız 70, 100, 189, 301, 302, 307,
 308
Averroe bkz. Ibn Sinâ (Averroe)
 Averroizm 228
 Avlonya 43, 53
 Avrupa 20, 21, 53
 etkisi 72, 73, 201, 224, 231
 Avusturya 57, 61, 68, 70, 122, 135,
 274, 276, 277, 281, 282, 283, 284,
 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291,
 292, 294, 295, 296, 297, 298

- Âyan 72, 116
 Ayas 157
 Ayasofya 38, 39, 86, 184, 186
 Azak 56, 62, 167, 168, 169, 170, 173, 275, 279, 284, 286, 287
 Azerbaycan 47, 49, 55, 61, 178, 269
 Aziz Bartolomeos Günü 55
 Aziz Stefan Tarikatı 62
 Aziz Yahya Şövalyeleri 51, 166, 268, 271, 272
 Aziz Yorgos 241
- B**
- Babailik 240, 242, 245, 249, 253, 257
 Bâb-ı Âlî 118, 132, 133, 297
 Babü's-saâde 35, 107, 112
 ağası 127
 Bâc 200
 Bağdat 49, 55, 59, 136, 273, 274, 278, 279, 285, 321
 Bağnazlık 230-237
Bailo 174
 Balat 18, 160
 Balım Sultan 254
 Bâli Sofyevi 257
 Balkan beyleri 24, 32
 Balkan dağları 22
 Balkanlar (fetihler) 20, 22, 23, 26, 28, 34
 Bapheus *bkz. Koyunhisar*
 Barak Baba 239
 Barbarigo, Andrea 209
 Barbaros Hayrettin Paşa *bkz. Hayrettin Paşa (Barbaros)*
 Basra 65, 136, 137, 165, 188, 304
 Basra Körfezi 55, 65, 163
 Başdefterdâr 133
 Başkent Savaşı 42
 Báthori, István 58
 Batıllaşma 231
 Bâtınîler 235
 Batlamyos 227
Battalnâme 241
 Bayezid (Süleyman'ın oğlu) 275
 Bayezid I (Yıldırım) 15, 28, 29, 45, 46, 78, 89, 104, 106, 141, 173, 241, 267, 268, 269
 Bayezid II 48, 86, 87, 98, 99, 105, 106, 127, 141, 160, 170, 186, 228, 248, 258, 272, 273
 Bayramî tarikatı 246, 247
 Bedesten 19, 184, 185, 186, 191, 192, 206, 209, 302
 Bedreddin (Şeyh) 215, 223, 227, 242, 243, 244, 245, 246, 248
 Behmanî Sultanlığı 163
 Bekrâşılık 249, 250, 253, 254, 255
 Belgrat 22, 34, 35, 41, 43, 51, 176, 188, 189, 192, 269, 270, 271, 273, 277, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 293
 Bellini, Gentile 44, 45, 233
 Bender-Abbas Limanı 65
 Bender Kalesi 59
 Berat 86, 94, 101, 125, 147, 148, 218, 251, 254, 258, 302
 Berlinghieri 233
 Beyler 111, 147
 Beylerbeyi 35, 112, 126, 151, 272, 282
 Beyrut 165, 177, 291
 Beyşehir 168, 169
 Beyzâvi 228

- Bezirgân 209
 Biat 85, 86, 219
 Bid'at 236, 237, 238
 Bilecea *b.kz. Ploçnik (Bilecea)*
 Birecik 162
 Birgi 18, 265
 Birûn 112
 Bitlis 55, 162
 Bizans 13, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 27, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 59, 77, 78, 99, 103, 104, 138, 139, 141, 143, 145, 173, 240, 244, 265, 266, 267, 268, 270, 287, 289, 308, 314, 317, 318
 Blaeu, Joan 232
 Blount, H. 146
 Boğazlar 20, 167, 291
 Boğdan 40, 45, 52, 56, 59, 61, 135, 138, 167, 168, 171, 172, 271, 272, 274, 277, 278, 280, 289, 290, 311
 Bolu 189
 Bosna 28, 34, 40, 41, 43, 97, 135, 136, 175, 176, 191, 248, 269, 270, 271, 283, 294, 295, 297, 317
 Bosna-Hersek 175, 176, 191, 295, 297
 Bostancı 111
 Bozcaada 40, 280, 281
 Brahe, Tycho 230
 Brankoviç, Georgi 34, 41
 Brocquière, Bertrandon de La 37, 73, 118, 162
 Budin 51, 52, 61, 137, 151, 192, 266, 273, 274, 277, 282, 283
 Bulgaristan 22, 23, 26, 28, 29, 34, 35, 188, 191, 249, 250, 266, 267, 268, 287, 294, 295, 296, 298
 Burhaneddin (Kadı) 27, 29, 267, 268
 Bursa 18, 19, 31, 33, 42, 48, 86, 103, 114, 134, 149, 157, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 190, 202, 203, 216, 223
 dokuma endüstrisi 207
 Busbecq 191, 192, 224
 Bürokrasi 82, 93, 113, 126, 128, 219
 Bürokrat sınıf 231
 Büyük Oda 106, 108, 112, 115
 Byelgorod 170
C
 Calvinist *b.kz. Kalvencilik*
 Câmî'ül-Fusuleyn 223
 Carion 232
 Cateau-Cambrésis Barışı 59
 Cava 64
 Cebecibaşı 112
 Cebelü 111
 Celâli isyanları *b.kz. İsyan (Celâli)*
 Celvetî Tarikatı 131
 Cemâleddin (Râzi)'Nin torunu 226
 Cem Sultan 44, 45, 46, 127, 262
 Ceneviz 40, 46, 160, 167, 174, 177, 266, 270, 272, 316
 Cenova 173, 174, 313, 315, 316, 317, 318
 Cerime resmi 140
 Ceza hukuku 98, 146
 Cezayir 52, 62, 136, 138, 153, 179, 274, 290
 Beylerbeyliği 136
 Cidde 80, 137, 163, 164, 292, 319
 Cihad 223
 Cihannümâ, Kâtip Çelebi 224

Ciriaco (Anconalı) 232
 Cizye 304
 Cuma namazı 86, 119, 234
 Cülûs 82-85, 110, 115, 130
 Cürcânî (Seyyid Şerif) 215, 226

Ç

Çagmîni 227
 Çaldıran Savaşı 251, 273
 Çanakkale 20, 24, 26, 29, 36, 40, 167,
 174, 280, 296, 297, 298
 Çanakkale Boğazı 20, 24, 26, 29, 36,
 40, 174, 280, 296, 297, 298
 Çandarlı Halil *bkz. Halil (Çandarlı)*
 Çandarlılar 27, 33
 Çavuş 85, 110, 151
 Çavuşbaşı 112, 133
 Çeribaşı 152
 Çerkassi 170
 Çerkesler 56
 Çerkezistan 138, 169
 Çeşme 189, 286
 Çıkma 110, 112
 Çift bozan akçesi 143
 Çiftlik 44, 99, 141, 143, 190, 303
 Çift resmi 143, 306
 Çimpe (Omurbeyli) 20, 266
 Çirmen 24
 Çokadâr 108

D

Dâ'iler 244, 250
 Dâhil Medrese 217
Danışmendnâme 241
 Darphane 99, 206
 Dârü'l-Mesnevî 259

Dârü's-sâade Ağası 110
 Dârülhadîs Medresesi 216, 220
 Dârülharb 17
 Dârülislâm 17
 Davud (Kayserili) 214, 256
 Debbağhane (tabakhane) 196
 Dede 247, 254, 259, 291
 Defterdâr 125, 126
 Dei, Benedetto 163
 Deliorman 32, 33, 244, 250, 269
 Denizli 18, 120, 188
 Derbend 60
 Derbentçiler 193
De re militari, Valturio, Roberto 233
 Dergâh-i Âli 118
 Deşt-i Kıpçak 169
 Devşirme 104, 106, 111
 Dimeşki, Ebû Bekir ed- 162, 232
 Dimitraş 56
 Dinyeper 61, 62
 Dirlik 46, 111, 114
 Diu 164, 274
 Divân 101, 117, 118, 119, 120, 121,
 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129,
 132, 133, 200, 208, 219, 234, 307
 Divân al-mazâlim 119
 Divân defteri 65, 123
 Divân-ı Hümâyûn 101, 111-133, 200,
 208, 219, 234
 Diyarbakır 48, 136, 162, 273
 Dobruca 22, 28, 32, 33, 35, 150, 188,
 240, 241, 242, 244, 250, 277, 292,
 295
 despotu 22
 Doğu Akdeniz 51, 62, 160, 166, 173,
 174, 177, 178, 179, 180

- Doğu Roma İmparatorluğu 40, 79
 Donanma
 Osmanlı 37, 40, 46, 48, 60, 62, 63
 Fransa 53
 Venedik 29, 32, 173, 280
 Don Irmağı 57, 169
 Don Juan 60, 276
 Draç 41
 Drakul, Vlad 41
 Drina Irmağı 175
 Dubrovnik (Ragusa) 138, 172, 174, 175, 176, 177, 188
 Ducas (Bizanslı tarihçi) 244
 Dulkadir Beyliği 45, 49, 251,
 Dölbendoglanı 108, 112
- E**
 East India Company 64
 Ebu Hanife 222
 Ebussu'ud (Şeyhülislam) 221, 223, 226, 247
 Ede Balı 77, 78
 Edirne 20-3, 37, 48, 118, 136, 163, 167, 172, 175, 176, 181, 183, 185, 188- 90, 198, 204, 216-8 223, 248, 258
 Edirne Antlaşması (1444) 35
 Edirne Sarayı 106
 Efes 160
 Eflâk 23, 26, 28, 29, 31, 32, 35, 36, 41, 61, 97, 135, 138, 172
 Eflârun 256
 Ege Adaları 173, 187
 Ege Denizi 174
 Eğriboz 42, 43, 182
 Ehl-i hibre 198, 199, 202, 203
 Ejderhan 56, 57, 131
 Eldred, J. 165
 Elefteroi 145
 Elhasa 136
 Elizabeth I 178, 179
el Mulahhas fi hay'a, Çağmini 227
 Emir Fahreddin bkz. *Fahreddin (Emir)*
 Emir Sultan (Şeyh) 86
 Enderun 85, 86, 107, 108, 110, 111, 112, 115, 116
 Endonezya 163, 164
 Enflasyon 187
Envarü'l-âşıkın, Ahmet (Yazıcızade) 225
 Erdebil 250, 252
 Erdel 53, 54, 58, 61, 138
 Eretna Birliği 27
 Eugene Irmağı 190
 Erkan-ı Devlet 124
 Ermeni Patriği 79
 Ermeniler 167
 Erzincan 157, 160
 Erzurum 48, 136, 157, 162, 192, 194, 250
 Eski Ali Paşa Medresesi 216
 Eski Saray 85
 Esnaf 93, 184, 195, 196, 200, 202, 205, 208, 209, 237, 247
 Esterabad 161, 248
 Eşkîyalık 66, 103
 Eşkînci 141, 304
 Eşraf 120, 208
 Euclid 226
 Evhadüddin Kirmanî 258
 Evliya Çelebi 185, 187, 191, 208
 Evrenesogulları 135
 Ev üretimi 206

Eyâletler 33, 60, 62, 72, 73, 110, 115,
124, 136, 137, 138, 151
askeri 105, 140

F

Fahreddin (Emir) 62
Fahreddin (Râzi) 215
Fakı 237
Farâbi 228
Fâtih Camii 215
Fâtih Sultan Mehmet *bkz. Mehmet II*
(*Fâtih Sultan*)
Fazıl Ahmet (Köprülü) 132, 281, 282
Fazlullah 248
Fenâri *bkz. Mehmet Fenâri*
Feodalizm 23, 24, 140, 148
Ferdinand (Arşidük) 52, 53, 54, 55,
274, 275, 277
Ferhad Paşa 86
Ferîdüddîn Attâr 257
Ferman 25, 83, 85, 86, 92, 96, 97,
100, 101, 120, 122, 123, 129, 145,
147, 151, 195, 198, 202, 204, 224,
234
Fetâ 196
Fetih 26, 135, 136, 166
Fetret dönemi 31-38, 86
Fervâ 221
Fırat Vadisi 162, 268
Filelfo, Giovanni-maria 233
Filibe 172, 185, 188, 216, 249, 266
Felipe II 61, 63
Firdesî 139
Fiyat denetimi 199
Fiyat Devrimi 180
Floransa 157, 160, 163, 174, 175

Foça 160, 174, 175, 182, 189, 271
Forest, J. De La 52, 177
François 51, 52, 53
Fransa 43, 46, 51, 52, 53, 54, 55, 59,
61, 71, 118, 176, 177, 178, 179,
224, 275, 288, 290, 292, 295, 296,
299
Fransa-Venedik ittifakı 46
Friuli 171, 272
Füsûsü'l-Hikem, İbnü'l Arabî 243
Fütüvvet 196, 203

G

Galata 119, 160, 163, 167, 168, 175,
183, 186, 187, 230, 270
Garibler 106
Garibnâme, Âşık Paşa 258
Gavrî (al) 49
Gayrimüslimler 101, 183, 185, 186,
195, 231
Gazâ 17, 19, 39
Gazâli (Abû Hâmid) 214, 226, 227,
228, 235, 256, 273
Gazanfer Ağa 108
Gâzi 17, 77, 78, 91, 103, 135, 185,
263, 265, 280, 296
akınları 22
Gâzi Sultan 79, 80
Gebze 189
Gedik Ahmet Paşa *bkz. Ahmet Paşa (Ge-
dik)*
Gelibolu 20, 21, 22, 24, 32, 33, 36,
137, 167, 173, 266, 267, 269, 318
Gelibolu Kalesi 20, 24
Gennadios (Rum Ortodoks Patriği) 44,
79

- Geografia*, Berlinghieri 233
Gerdek resmi 140
Germiyan Beyliği 27
Geylân (Gilân) 55, 138, 161, 162
Geylân Beyliği 55, 138, 162
Gilân *bkz. Geylân (Gilân)*
Girit 166, 167, 171, 280, 281, 284, 293, 296, 297
Giurgiu *bkz. Yerköyü*
Giustiniani, Longo 39
Göç 16, 47
Göçebeler 16, 21, 22, 47, 143, 145, 169, 189, 244, 250, 252
Göktürk Yazıtları 91
Gönüllü 22
Gördes 168, 169
Gregorio XIII (Papa) 57
Gulân 103, 114, 116
Gurbet taifesi 66
Gücerat sultanı 164
Gümrük 161
kaydı 171
vergesi 73, 298, 307
Güns Kalesi 52
Gürânî (Molla) 105, 223
Gürcistan 97, 99, 138, 275, 276, 285, 290
Gürcüler 61
Güvercinlik 34, 269
- H**
Habeşistan 136
Habsburglar 61, 177, 275, 277
Hac 80
Hacı Bayram Veli 246
Hacı Bektaş 249, 251, 254
Haçlı Seferleri 21, 23, 24, 29, 54, 57
ordusu 15, 29, 61
donanması 42, 53, 175
Haçova Savaşı 61
Hadımlar 107
Hâdimu'l Haremeyn 49
Hadis 123, 213, 218, 222
Hâfız-i kütüp 224
Hahambaşı 79
Hakanu'l-Bahreyn 44
Halep 49, 50, 136, 157, 160, 162, 164, 178, 179, 188, 189, 220, 273, 316, 319
Halife 263, 287
Halîfetü'l-Müslimin 80
Halil Paşa (Çandarlı, sadrazam) 35-38, 43, 87, 105, 126, 130, 269
Halil Paşa (Vezir-i azam) 87, 126
Halvetiler 130, 245
Hamidili 27, 35, 267, 268, 269, 270
Hamit Hanedanı 27
Hamimü'l Haremeyn 49
Hamza Bâlî (Bosnalı) 247
Hamzaviler 245
Hanbelîler 236, 238, 256
Hanefîlik 233
Haraç 18
Haraçgüzar 23, 26
Harem 83, 88, 103
Haremağası 87
Hâric Medreseleri 216
Harzem 56, 217
Hâs 149
Hasan (Ahi) 27, 41, 42, 47, 48, 78, 87, 97, 128, 271, 272, 281, 294
Hasan Paşa (Yemişçi) 87, 128

- Hasan (Uzun) 27, 41, 42, 47, 48, 97, 271, 272
 Has Balaban 103
 Hasluck, F. W. 253
 Has Oda 108, 110, 112, 116
 Has odabaşı 108
 Hatt-ı Hümayûn 122, 129, 132
 Hayâtizâde 232
 Haydari 245, 249
 Haydaroglu (Kara) 192
 Hayra Bay (Memlûk valisi) 50
 Hayrettin Paşa (Barbaros) 52, 136, 274
 Hazar Denizi 56, 57, 60
 Hazine 110, 112, 151
 Hazinedârbaşı 107, 108
 Henri II 54, 58
 Henri IV 178
 I Iersek 41, 175, 176, 190, 191, 265, 294, 295, 297
 Hırşova 172
 Hicaz 50, 80, 163, 288, 289, 298
Hidâye, Merginânî 217
 Hilâfet 285
 Hindistan 55, 63, 64, 65, 80, 163, 164, 165, 168, 169, 274
 Hint Okyanusu 56, 63, 64, 163, 164, 179
 Hisbe 199
 Hizip 23, 86
 Hollanda 61, 65, 177
 Hondius 232
 Horasan 60, 215, 240
 erenleri 240
 Hristiyan beyler 138, 139, 148
 Hristiyan devletler 268
 Hristiyan ittifakı 60
 Hristiyanlık 53, 214, 232, 248
 Hristiyan tebaa 23, 104, 115, 143
 Hunyadi, János 35, 36, 147, 270
 Hurûfilik 242, 248
 Hünkâr Sancağı 134
 Hürmüz Adası 55
 Hürmüz yolu 178
 Hüseyin Ahlârî (şeyh) 243
 Hüsrev (Molla) 90, 93, 116, 215, 223, 279, 291
 Hüsrev Paşa 116, 291

I
 Irak 55, 71, 97, 278, 298

İ
 İbn Battuta 19, 160, 194, 200
 İbn Haldun 68, 95, 256
 İbn Kemal (Kemal Paşazâde) 40, 48, 223, 229
 İbn Rüşd 225, 227, 228
 İbn Sînâ (Averroe) 225, 228
 İbn Teymiyye 93, 256
 İbnü'l Arabî 243
 İbrahim Müteferrika 224, 285
 İbrahim Paşa (Damat) 224
 İbrahim Paşa (vezir-i âzam) 52, 106, 115, 124, 126, 130
 İbrahim I (Deli) 84, 87, 88, 131, 262, 263, 280
 İbrail 172
 İcâzetnâme 214, 218
 İcmâ 86
 İcmâl defteri 140
 İçki yasağı 278, 279
 İçoğlan 106, 107, 111, 115

- İç savaş 20, 30-35, 46, 59, 82, 83, 237
 İdris-i Bitlisi 243
 İhracat 72, 73, 165, 166, 169, 188
 İhtisab 198, 199, 204, 205, 209, 214
 İktâ' 138
 İlâhiyât 213, 227, 228, 229, 230, 234, 236, 245
 İlhanlılar 15
 İlmiye 105, 106, 225
 İlyas (Baba) 240, 249
 İlyazıcısı *bkz. Tahrîr emini*
 İmâret 181, 183
 İnebahtı (Lepanto) 46, 57, 60, 61, 62, 63, 272, 276
 İngiltere 62, 64, 65, 82, 176, 177, 179, 291, 292, 293, 294, 295
 İran 15, 16, 27, 29, 41, 42, 47, 48, 49, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 64, 65, 71, 89, 91, 92, 93, 117, 119, 157, 160, 161, 162, 168, 172, 175, 178, 188, 189, 190, 192, 194, 215, 227, 233, 234, 239, 246, 248, 250, 251, 252, 256, 257, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 285, 286, 287, 290, 309, 318, 320
 Savaşları 60, 161, 172, 194
 İsa Bey (ucbeyi) 190
 İsakça 172
 İshak (Baba) 45, 87, 105, 216, 240
 İshak Bey Medresesi 216
 İshak Paşa 45, 105
 İskender Bey 35, 36, 41, 270, 271
 İskender Çelebi 125
 İskenderiye 164, 166, 173, 176, 177, 179, 289
 İsmail Maşûki 247
 İsmail (Şah) 48, 246, 250, 251, 273
 İspanya 55, 60, 61, 62, 63, 81, 178, 276
 İspençe 140, 305
 İstanbul 16, 21, 22, 31, 33, 34, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 48, 50, 60, 66, 71, 79, 81, 84, 85, 92, 96, 97, 103, 104, 105, 106, 109, 114, 116, 120, 131, 132, 145, 146, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 198, 199, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 223, 224, 227, 229, 234, 237, 244, 247, 248, 249, 252, 255, 267, 274, 275, 276, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 289, 291, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 303, 313, 316, 319, 320
 İstanbul Boğazı 40, 173
 İsyan
 Abaza Mehmet Paşa 115
 asker 150, 208
 beylikler 31, 33
 celâli 42, 43
 halk 131, 208
 İzmir 242, 244
 kapıkulu 122
 Karaman 150
 kızılbaş 234
 köylü 131
 reâyâ 72
 Saruhan 150
 Şahkulu 250
 Şeyh Bedreddin 242

- Türkmen 240
 yeniçeri 33, 44, 273
 İskodra 41, 42, 43, 272, 293, 317
 İsrakiyye 235
 İtalya 43, 45, 52, 53, 161, 163, 167,
 169, 175, 176, 207, 224, 228, 233,
 295, 296, 297
 İthalat 65, 179
 İvan IV 35, 56
 İyoniyen Denizi 173
 İzmir 18, 150, 179, 188, 189, 192,
 242, 244, 265, 266, 268, 269, 298,
 299, 314
 İzmir İsyanı *bkz. İsyan (İzmir)*
 İzmit 168, 189, 190, 265, 266
 İznik 189, 214, 241, 242, 265
 kuşatması 17
 medresesi 18
- J**
 Jakob, G. 253
 Jayçe 41
 Jireček, Konstantin 22, 189
- K**
 Kâbız (Molla) 223, 234
 Kadı 27, 29, 101, 120, 128, 134, 149,
 152, 153, 220, 267, 268
 mahkemeleri 90, 120, 124
 sicilleri 114, 149, 207
 Kadiasker 117, 122, 123, 126, 127,
 128
 Kadı Burhaneddin *bkz. Burhaneddin*
(Kadı)
 Kafes sistemi 84, 129, 130
 Kafkaslar 49, 56, 57, 60, 61
 Kahire 64, 78, 80, 137, 163, 164, 206,
 220, 273, 315
 Kâhya Bey 133
 Kalender Çelebi 234
 kalenderi 239
 Kalvencilik 54
 Kalventürkçülük 54
 Kamu hukuku 95
 Kantakuzenos, Ioannis 20, 23, 266
 Kanûn-i Esâsi 294
 Kanûn-i Osmanî 98, 99
 Kanunî Sultan Süleyman 59, 136, 177,
 234, 235
 Kanunî Sultan Süleyman *bkz. I. Süley-*
man (Kanunî Sultan)
 Kanûnnâme 96
 Kapıağası 107, 127
 Kapıcıbaşı 112
 Kapıcılar kethüdası 110, 112
 Kapıkulu 68, 110, 112, 113, 114, 115
 Kapitalizm 201
 Kapitülasyon 177
 Kapudan-ı derya 52, 124, 127, 136,
 167
 Karaburun 244
 Karacahisar 77
 Karadeniz 40, 43, 44, 56, 57, 62, 65,
 135, 167, 168, 169, 170, 171, 172,
 187, 188, 189, 240, 270, 278, 286,
 287, 288, 292, 294, 306
 Karaferiye (Verria) 29, 267
 Karahanlılar 90, 233
 Karahisar 18
 Karaman 27, 29, 41, 42, 43, 45, 136,
 150, 160, 182, 251, 267, 268, 269,
 271, 275, 317

- Karamâni Mehmet Paşa 44
 Karamâni Mehmet Paşa *bkz. Mehmet Paşa (Karamâni)*
 Karaman isyanı *bkz. İsyan (Karaman)*
 Karamanlılar 27, 33, 35, 36, 269, 270
 Karatay Kardeşler 103
 Kara Yazıcı 71
 Kardeş katli 39, 48, 82, 83, 84
 Karesi Beyliği 20, 266
 Karl V 51, 52, 53, 54, 55, 81, 136, 274
 Karmatiler 196
 Karnobad Geçidi 22
 Kasım Paşa 119
 Kasr-ı adâlet 118
 Kastamonu 18, 27, 43, 77, 168, 223, 267, 271
 Kastriota, George 35
 Katalonya 166
 Kâtip Çelebi 164, 223, 224, 232, 238
 Katolik Kilisesi 25
 Katoliklik 54, 178
 Kayıt Bay 97
 Kayseri 157, 208, 214, 249, 256
 Kazaklar 62, 278, 279
 Kazan 56, 57, 131, 170, 275
 Kazasker 215, 219, 220, 221, 223, 234
 Kefe 136, 160, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 176, 182, 320
Kelile ve Dinme 93
 Kemal 40, 48, 104, 223, 229, 244, 256, 295, 298, 299
 Kemal Paşazâde (Şeyhülislâm) 104, 229, 256
 Kemal Paşazâde (İbn Kemal) *bkz. İbn Kemal (Kemal Paşazâde)*
 Kemal (Torlak) 244
 Kerç 170, 287
 Kervansaray 188, 192
Keşfü'z-Zünûn, Kâtip Çelebi 224
Keşşâf 217
 Kethüdâ 107, 110, 112, 151, 195, 197, 198, 200, 203, 205, 306
 Keykavus II (İzzeddin) 103, 240
 Kıbrıs 42, 57, 59, 60, 66, 97, 99, 137, 166, 173, 207, 271, 276, 295
 seferi 207, 276
 Kırım 56, 57, 58, 60, 71, 80, 138, 168, 169, 170, 241, 272, 278, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 292, 302, 317, 320
 Kırım Hanlığı 56, 57, 138, 169, 170, 272, 287
 Kızılbaşlar 236, 247, 250, 251, 252, 253
 Kızıldeniz 49, 55, 64, 65, 80, 163, 165
 Kızılırmak 250
 Kilercibaşı 107, 108
 Kili (Kilia) 45, 167, 168, 170, 171, 172, 272, 288
 Kilia *bkz. Kili (Kilia)*
 Kirmani *bkz. Evhadüddin Kirmani*
Kitab-i Bahriye, Piri Reis 231
 Koca (Kozja) 124, 191, 286, 291, 292
 Koçi Bey 68, 105, 115, 129, 142
 Komnenos ülkesi 40
 Konstantiniye 29, 36, 37, 39, 130, 160, 174
 ferhi 38, 78, 79, 98
 kuşatması 21, 29
 Konya 27, 136, 157, 160, 189, 214, 223, 235, 256, 257, 258, 268, 290, 317

Kopa limanı 169
 Korfu 53, 274
 Korintos 182
 Koron 41, 46, 52, 274
 Korsanlık 52, 62, 64, 138, 166, 167, 177
 Kosova Savaşı 28, 123, 270
 Koyunhisar (Bapheus) 17, 77, 265
 Kozja *bkz. Koca (Kozja)*
 Kölelik 49, 94, 101, 103, 107, 111, 114, 116, 147, 157, 166, 182, 195, 207, 210, 223, 306
 Köseadağ Savaşı 16
 Kösem Sultan 130, 280
 Kristof Kolomb 231
 Kritovulos (İmrozlu) 232
 Kruşevats 41
 Kudüs 21, 49, 220
 Kul sistemi 105
 Kur'an 88, 93, 123, 199, 213, 215, 217, 219, 222, 226, 227, 228, 230, 232, 235, 236, 238, 246, 248, 254
 Kursk 170
 Kutadgu Bilig 90, 91
 Kurb 247
 Kutbeddin İzniki 256
 Kutbnâme, Firdesi 139
 Kutbu'l-akrâb 242
 Küçük Oda 106, 108, 112, 115
 Külliye 305
 Kütahya 27, 48, 135, 136, 250, 290

L

Lâla 21
 Latin Kilisesi 21
 Lepanto *bkz. İnebahtı (Lepanto)*

Levant Company 64, 178, 179
 Levent 66, 104, 115, 138, 306
 Limni 43
 Livov (Lwow) 168, 171
 Lizbon 64, 164
 Lonca sistemi 202, 206
 Londra 9, 19, 64, 80, 98, 146, 161, 164, 176, 179, 250, 291, 294, 297, 299
 Lukka (Lucca) 161
 Luther, Martin 55
 Luther'cilik *bkz. Lütercilik*
 Lübnan 62, 136, 280, 291, 293
 Lütercilik 55
 Lütflî (Molla) 223

M

Macaristan 28, 29, 34, 35, 38, 39, 43, 46, 51, 52, 53, 54, 59, 97, 99, 172, 175, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 283, 284, 298, 302, 317
 Maçin 172, 288
 Mahmud 116, 126, 131, 132, 163, 185, 192, 196, 216, 244, 262, 271, 285, 286, 289, 291, 294, 295, 297
 Mahmud II 116, 262, 289, 291
 Mahmud Gâvân 163
 Mahmud Hüdâi Efendi (Üsküdarî) 131
 Mahmud (Hüdâyi) 244, 245
 Mahmud Paşa Medresesi 216
 Mahmud Paşa (vezir-i âzam) 126, 185, 192, 216, 271
 Maina Limanı 43
 Makâm-ı Pîr 257
 Makedonya 22, 26, 174, 187, 188, 250, 295, 296, 297

- Mali bunalım 69, 71
 Malipiero 165
 Malî reform 121
 Malkoçoğulları 135
 Malta 59, 62, 275, 278
 Malta Şövalyeleri 62
 Manastır 22, 136, 185, 188, 192, 296
 Manisa 18, 85, 106, 174, 206, 244, 265
 Maringhi, Francesco 161, 163
 Matbaa 224, 225, 285
 Maverâünnehir 217
 Medeni Hukuk 120
 Medici, Lorenzo de 175
 Medine 49, 50, 59, 79, 132, 163, 166, 220, 289
 Medrese 128, 218
Mefârihü'l-Gayb, Fahreddin (Râzî) 226
Megâribüz-zamân, Mehmet (Yazıcızâde) 225
 Mehmet I 30-3
 Mehmet II (Fâtih Sultan) 35, 36, 37, 38, 44, 78, 86, 87, 105, 122, 167, 174, 175, 215, 223, 228, 238, 263, 270, 271, 272, 308
 Mehmet III 61, 83, 84, 85, 122, 130, 132, 263, 277
 Mehmet IV (Avcı) 84, 88, 115, 130, 131, 263, 280, 282, 283
 Mehmet Ağa (Habeşi) 84, 108
 Mehmet Birgivi 236, 237, 238
 Mehmet Çelebi (Yirmi Sekiz) 32, 224
 Mehmet Fenârî 215, 223, 226, 256
 Mehmet Paşa (Abaza) 72, 115, 278, 279
 Mehmet Paşa (Cerrah) 128
 Mehmet Paşa (Karamânî) 44
 Mehmet Paşa (Köprülü) 115, 129, 132, 237
 Mehmet Paşa (Sokollu) 57, 276
 Mehmet (Takiyüddin) 230
 Mehmet (Yazıcızâde) 256
 Mekke 49, 50, 59, 79, 80, 132, 138, 162, 163, 164, 166, 220, 252, 273, 289, 298
 Mekke Şerifi 49
 Melâmetî Tarikatı 245
 Memlûkler 45, 201
 Menavino 107
 Mercator 232
 Merc-i Dâbık 49, 273
 Mergînânî 217
 Meriç Vadisi 21, 22, 188, 295
 Merkezi ekonomi 187, 188
 Merkezi iktidar 72
 Merkeziyetçilik 30, 37, 104, 105, 196, 200, 250
 Merzifon 169, 188
 Mesih Paşa (Vezir) 168
Mesnevî, Mevlânâ Celâleddin Rûmî 259
 Meşveret meclisi 123
Mevâkıfî'l-ilmî'l-keîâm, Adûdüddin İcî 228
 Mevlânâ Celâleddin Rûmî 235
 Mevlevîlik 245, 258, 259
Mevzuâtul Ulûm, Taşköprülüzâde 235
 Mısır 27, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 59, 62, 89, 97, 108, 131, 136, 137, 151, 153, 163, 164, 165, 166, 167, 176, 177, 179, 187, 209, 215, 256, 272, 273, 274, 287, 288, 290, 291, 293, 295, 298, 315, 318, 319

- Midilli 42, 271, 284, 296
 Miftâh Medreseleri 217
 Miftâhü'l Ulûm, Sakkâkî 217
 Mihal Gâzi 17
 Mihaloğulları 135
 Milano 46, 53, 118
 Milâs 18
 Minnet Bey 190
 Mîrâlem 112
 Mirçea (Eflâk beyi) 28, 29, 32
 Mirî arazi 140, 141, 142, 151, 304
 Mirim Çelebi 227, 229
 Misâle 101
 Mistisizm 213, 214, 225, 245
 Modernleşme (ordu) 238
 Modon 41, 46
 Moğollar 16, 157
 Mohaç Savaşı 273
 Mora 29, 34, 36, 40, 41, 42, 43, 46,
 52, 171, 173, 174, 182, 187, 267,
 269, 271, 284, 286, 289, 290, 320
 Morava Vadisi 22
 Moskova 56, 58, 169, 170, 171, 178,
 276
 Mostar 175, 191
 Mostar Köprüsü 191
 Mudârebe 209
 Mufasssal defter 140
Muhammediye, Mehmet (Yazıcızâde)
 225
Muhassal (el), Fahreddîn (Râzî) 226
 Muhtesib 199, 205, 307
Mukaddime (al), İbn Haldun 256
 Mukâtebe 114
Mulahhas fî Hay'a, Çağmîni 227
 Murâkabe 214
 Murat I (Gâzi, Hüdâvendigâr) 24, 27,
 28, 103, 123, 134, 135, 249, 263,
 266
 Murat II 34, 35, 36, 37, 45, 78, 86,
 104, 118, 126, 175, 190, 215, 216,
 246, 258, 269, 270
 Murat III 83, 85, 108, 119, 126, 129,
 130, 224, 230, 258, 263, 277
 Murat IV 84, 121, 132, 237, 263, 278,
 279, 280
 Murat Paşa (vezir-i âzam) 129, 277
 Musa Çelebi 31, 104, 242, 262
 Musa Paşa (Kadızâde) 227
 Mûsile-yi Sahn 217
 Mustafa II 84, 131, 263, 284
 Mustafa III 119, 262, 286, 287
 Mustafa (Börklüce) 244
 Mustafa Çelebi 171
 Mustafa (Düzme) 32, 33, 262
 Mustafa (Hocazâde) 215, 223, 227,
 228, 229, 233,
 Mustafa (Koca Nişancı Celâlzâde) 124
 Mustafa (küçük) 33
 Mustafa (Süleyman'ın oğlu) 83
 Mutlak iktidar 67, 87, 91, 92, 99, 100,
 105, 107, 114, 112, 125
 Mücerredler 140
 Müderris 215, 216, 220
 Müftü 220
 Mühimme defteri 123
 Mültezim 69, 72, 138, 139, 209
 Müsellem 69, 307
 Müteferrika 224, 285
 Müteferrikabaşı 110
 Mütevekkil (el) 49, 79

N

- Nâhiye mahkemeleri 152
 Nakşibendî Tarikatı 132, 245
 Nasihatnâme 207
 Nasireddin Mahmud *bkz. Ahî Evran*
 Nasireddin Tûsî 217, 226, 228
 Nasreddin Hoca 255
 Nasuh Paşa 126
 Nauplion *bkz. Anadolu (Nauplion)*
 Nesîmî 248
 Neşrî 79, 104, 186
 Nezir (adak) 252
 Nice 53, 274
 Niğbolu 15, 28, 29, 172, 268, 277, 316
 Niğbolu Savaşı 15, 29
 Nihavend 60
 Niş 22, 191, 267, 283
 Nişancı 124
 Nizâmü'l-Mülk 93
 Nogaylar 56
 Nökerler 111
 Nüfus artışı 16, 66, 144
 Nüfus sayımı 183

O

- Odabaşı 107, 108
 Ohri 22, 188
 Omurbeyli *bkz. Çimpe (Omurbeyli)*
 Orhan Gâzî 103, 185
 Orhan (II. Murat'ın oğlu) 35, 39
 Orta Asya Hanlıkları 56
 Ortakçı kul 114
 Ortodoks Kilisesi 18, 23, 25
 Osman II (Genç) 84, 114, 263, 278
 Osman Gâzî 17, 77, 78, 91, 103, 135, 265
 Otranto 43, 45, 46, 272

Ö

- Ömer Sikkini (Bıçakçı, Dede) 247
 Örf 99
 Öşür 98, 140, 144, 145
 Özbekler 56
 Özengi ağası 110
 Özü Beylerbeyliği 135

P

- Pachymeres, G. 16, 17
 Palamas (Selânik Başpiskoposu) 21, 100, 241
 Paleologlar 41
 Paleologos, Demetrios 40, 267, 268
 Papa 24, 38, 40, 57, 61, 266, 271, 275, 276, 282
 Para cezası 100, 101, 102, 140, 144, 145, 199
 Paralı asker 39, 42, 45, 68
 Parviz 89
 Paşa kapısı 115, 133
 Paşa sancağı 152
 Paşayığitoğulları 135
 Paşmaklık 151
 Pavia 51
 Pazar fiyatı 200
 Pazar rûsûmu 98
 Peçuylu (Peçevli) 224
 Petru Rareş (Boğdan voyvodası) 56
 Pîr 251, 257
 Pîri Reis 231
 Pîr Sultan Abdal 251
 Piskopos 148
 Pius II (Papa) 40, 271
 Ploçnik (Bilecea) 28, 267
 Polonya 35, 43, 57, 58, 84, 138, 167, 168, 169, 170, 171, 188, 241, 272, 276

Po Ovası 174

Portekiz 49, 61, 62, 63, 80, 164, 231,
304

Portolano 231

Preveze Savaşı 53, 274, 282

Pronoia 24, 26, 138, 143

Protestanlık 54, 55

Provadiya 172

R

Radul 41

Rafizilik 48, 223, 234, 240, 252

Ragusa *bkz. Dubrovnik (Ragusa)*

Rasathane 230, 231

Râzi *bkz. Fahreddin (Râzi)*

Reâyâ 66, 94, 120, 143

Reform 141

Reisül-küttâb 133

Ridaniye Savaşı 49, 273

Rik'a 119

Rikâbdâr 112

Rodop Dağları 250

Rodos 42, 43, 46, 51, 166, 271, 272,
273

Rodos Şövalyeleri 42, 43, 46

Roma-Cermen İmparatorluğu 51

Rönesans 44, 228, 232, 233

Rumeli beylerbeyi 35, 124, 126, 135

Rumeli Hisarı 38, 40, 270

Rumlar 22, 39, 167, 183

Rum Ortodokslar 23, 44, 79, 182, 183

Rum Ortodoks Patriği 44

Ruslar 56, 170, 171, 282, 286

Rusûhi (Ankaralı Dede) 259

Rüşvet 66, 67, 70, 124, 149

S

Sa'deddin (Hoca) 130

Sadeddin Taftazânî 215

Safaviler 55, 246, 247

Safiye Sultan 130

Safiyüddin Erdebili 250

Sahâbe 219, 222, 245

Sahn-ı Semân 215

Said Çelebi 224

Sakız 167, 174, 189, 244, 275, 282,
283, 284, 289

Sakız papazları 244

Sakkâki 217

Saltuknâme 240, 241

Salyâne 137

Samuel 167

Sancak 98, 104, 111, 112, 134

Sancakbeyi 112

Saraybosna 136, 175, 176, 185, 190,
191, 208, 223, 247, 316

Sarıca 68, 70, 71, 72

Sarı Saltuk 91, 240, 241, 249

Saruhan 150, 242, 265, 267

Saruhan isyanı *bkz. İsyan (Saruhan)*

Sasaniler 93, 181

Satış resmi 200

Savaş esirleri 103, 106

Sazlıdere Savaşı 22

Schiltberger 160

Schmalkalden ittifakı 54

Seferli Odası 108, 110, 112

Sekban 289

Selânik 21, 31, 172, 173, 185, 188,
204, 206, 241, 267, 268, 269, 296,
297, 314, 318

ferhi 22

- kuşatması 34, 41
 Selânikî (Tarihçi) 66, 85
 Selçuklu Devleti 16, 17
 Selçuklu sultanları 256
 Selim I (Yavuz) 48, 49, 52, 79, 86, 87,
 107, 108, 123, 124, 128, 141, 163,
 250, 256, 258, 263, 273
 Selim II 83, 85, 108, 130, 189, 263,
 275, 276
 Selim III 88, 131, 287, 289
 Selman Reis 80
 Semâniye Medreseleri 215, 216, 217,
 219
 Semerkand 215, 227
 Serâceddin (Urmiyeli) 226
 Serdâr-ı ekrem 125
 Serez 22, 185, 267
 Seyyahlar 208
 Seyyid Şerif Cürcânî *bkz. Cürcânî (Seyyid Şerif)*
 Sherley, Thomas 63
 Sırbistan 26, 28, 31, 32, 34, 35, 41,
 46, 97, 182, 269, 270, 271, 286,
 290, 293, 294, 295, 296, 305, 316,
 317, 318, 319, 320, 321
 Sırp Beyleri 24
 Sırp Despotu 27
 Sibiu 35
 Sicil defteri 101, 183
 Sigismund 34, 269, 270
 Silâhdâr 84, 112, 116, 284
 Silistre 28, 101, 172, 269, 287, 292,
 318
 Silsilenâme 245
 Simavniler 244
 Sina Çölü 49
 Sinan Bey 168
 Sinop 62, 157, 168, 170, 278, 291
 Sipahiler 69, 112, 113, 147
 Sivas 27, 47, 99, 136, 157, 256, 267,
 268, 298, 319
 Sivrihisar 168
 Siyasetnâme 93
 Siyasî bunalım 123
 Siyasî iktidar 124, 219, 245
 Slankamen 29
 Sofra 153
 Sofya 22, 25, 136, 172, 176, 185, 188,
 189, 190, 223, 267, 283, 316
 Sokollu Mehmet Paşa *bkz. Mehmet Paşa (Sokollu)*
 Split 175
 Srem 52
status quo 31, 32, 36
 Stefan Duşan (Sırp kralı) 25, 26, 266
 Subaşı 112, 146
 Sûfilik 245
 Suhreverdi (Şihabeddin es-Suhreverdi-i
 Maktul) 235, 256
 Sultanü'l-Berreyn 44
 Sultanü'r-Rûm 78
 Sumatra 64, 80
 Sun'ullah 128
 Suriye 45, 49, 50, 62, 71, 79, 97, 99,
 163, 165, 166, 167, 176, 177, 179,
 215, 239, 256, 273, 298, 316, 318,
 319, 320
 Süleyman (Çelebi) 20, 21, 31
 Süleyman I 13, 50, 51, 52, 68, 73, 80,
 81, 86, 94, 95, 101, 121, 124, 139,
 141, 144, 145, 149, 150, 166, 178,
 186, 194, 218, 244

Süleyman II 82, 83, 262
 Süleymâniye 220
 Süleyman Paşa (Hadım) 164
 Süleyman Paşa (Orhan'ın oğlu) 78
 Sünnî İslâm 226, 233, 240, 244, 246,
 247, 249, 253, 256
 Sünnî Ortodoksluk 47
 Süveyş 55, 63, 163, 164, 292, 293
 Szeged 35

Ş

Şafî'i 222
 Şah Abbas *bkz. Abbas (Şah, Büyük)*
 Şihabeddin Paşa Medresesi 216
 Şahin (lâla) 21, 103, 134, 278
 Şahkulu 47, 250
 Şahrâh 157
 Şahrüh 32, 36, 78, 269, 270
 Şam 49, 136, 160, 162, 165, 177, 178,
 189, 190, 192, 220
 Şamanizm 253
 Şehirleşme 48
 Şemseddin (Mısırlı) 117
 Şerefeddin Gulâm 103
 Şeref Han 55
 Şeriat 102, 123, 128, 307
 Şeyh Bedreddin *bkz. Bedredin (Şeyh)*
 Şeyh Bedreddin isyanı *bkz. İsyân (Şeyh
 Bedreddin)*
 Şeyhülislâm 124, 128, 221, 231, 234,
 236, 247, 279, 284
 Şibenik 175
 Şihabeddin (Rumeli Beylerbeyi) 35, 36,
 37, 105, 126
 Şi'îlik 223, 246
 Şikayet defteri 120

Şiraz 215, 217
 Şirvan 55, 162, 178, 276, 277
 Şişman (Bulgar kralı) 29, 268
 Şücâ (Şeyh) 130

T

Taberî 89, 90, 93, 181
 Tâbi'ün 222
 Tabur cengi 36
 Taftâzânî 215, 217, 226
 Tağşiş 70
 Tahrîr 97, 104, 140
 Tahrir defteri 98, 140, 186, 306
 Tahrîr emini 97
 Tahtacı kabilesi 165, 250, 310
 Taman 169, 170, 272, 288
 Tapu resmi 141
Tarih-i Hind-i Garbi 231, 232
 Tarikatlar 17, 47, 77, 130, 193, 196,
 236, 239-258
 Tasavvuf 236, 255
 Taşköprülüzâde *bkz. Ahmet (Taşköprü-
 lüzâde)*
 Tatarlar 286
 Tatar Pazarcığı 185, 191
 Tebdil-i kıyâfet 121
 Tebriz 55, 157, 162, 190, 274, 276,
 277, 279, 285, 315, 318
 Tecrid, Nasîreddin Tûsî 217, 228
 Tecrid Medreseleri 217
 Tefecilik 70
 Tekel 99, 114, 166, 170, 171, 174,
 179, 187, 202, 203, 204
Telvîh, Taftâzânî 217
 Temeşvar Beylerbeyliği 54
 Theodora 20

- Terek 56, 131
 Tereke defterleri 210
 Terek Irmağı 56
 Tersane 294
 Tesalya 22, 26, 29, 174, 187, 250, 267, 292, 295, 296
Teshil, Şeyh Bedreddin 223
 Tetimme 216, 217
Tevâli, Bayzâvi 228
Tevârih-i Âl-i Osmân 89
 Tevki'i 123
 Tımar (Kılıç) 67, 111, 136, 138, 139, 140, 142, 143, 147, 149, 150, 151, 302, 304
 Tımarlı sipahi 112, 147
 Tımar sistemi 67, 136, 139, 140, 142, 147
 Tıp 225, 231, 232
 Ticaret 37, 157, 158, 163, 181, 290
 baharat 64, 157, 162, 163, 164, 165, 175, 176, 177, 209
 Balkanlar 176
 Doğu Akdeniz 160, 166, 173, 177, 178, 179, 180
 Fransa 178
 Hindistan 63, 65, 164, 168
 İngiltere 64
 ipek 64, 65
 İtalya 172
 kahve 64
 Karadeniz 63, 167, 168
 kervan 163, 189, 190
 Venedik 178
 yolu 56, 65, 163, 168, 175, 249
 Ticaret özgürlüğü 43, 56
 Ticari ayrıcalık 174, 177, 178
 Timur 15, 29, 30, 32, 36, 38, 42, 47, 48, 78, 215, 227, 268
 Tirebinye Köprüsü 192
 Tokat 47, 160, 271
 Topçubaşı 110, 112
 Tosya 168, 188
 Toulon 53
 Trablusgarp 62, 138,
 Trablus-Şam 177
 Trabzon 40, 136, 157, 160, 168, 169, 171, 172, 182, 271
 Tulça 172
 Tuman Bay 49
 Tunus 62, 137, 138, 256, 274, 276, 295
 Turhan Sultan 130
 Tursun Bey 92, 95
 Tüccarlar 114, 194
 Avrupalı 164, 165, 178
 Giritle 167, 171
 İngiliz 178
 Macar 165
 Venedikli 174
 Türk boyları 16
 Türkistan Hanları 80
 Türkmenler 47, 240, 244, 249, 250, 251
 Tütün yasağı 279
 U-Ü
 Uc beylikleri 27, 134
 Uc gâzileri 242
 Uc emiri 134
 Ulemâ 36, 87, 88, 218, 219, 220, 231, 259
 Ulûfe 85, 139

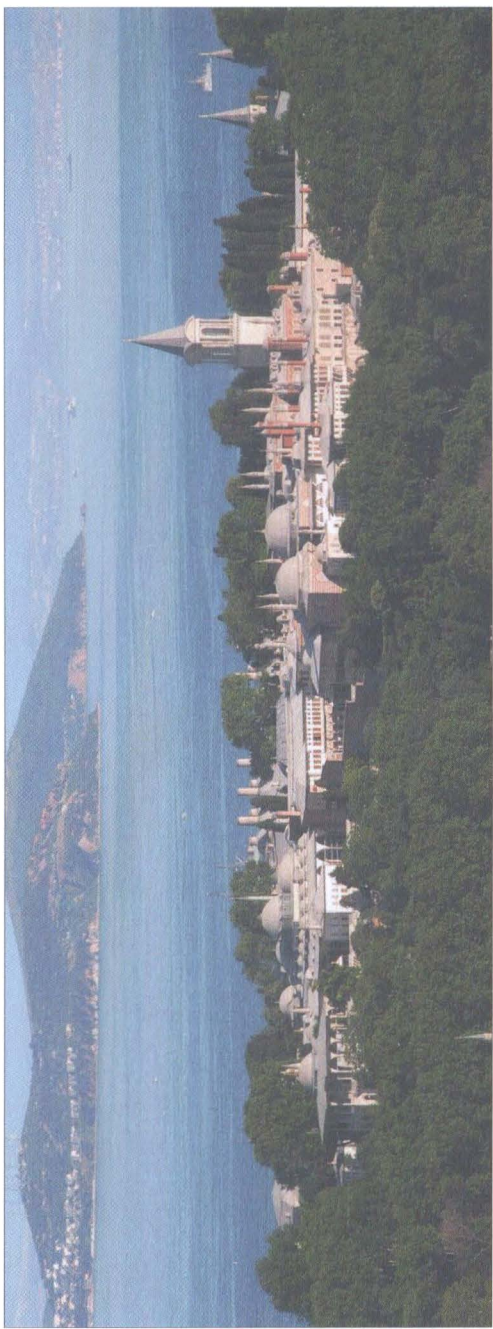
Ulufeciler 109
Uluğ Beg 227, 230
Ulûm-i Âliye 216
Usûl'ü'l-fık 217
Uşak 168, 169
Uzun Hasan *bkz. Hasan (Uzun)*
Uzunköprü 190
Üsküp 175, 185, 216
Üveys Paşa 126

V
Vakıflar 194
Vakıf tahriri 186
Vakıf toprağı 99, 140
Vali 197
Vâlîde Sultan 84, 85, 87, 88, 129, 130
Valois Hanedanlığı 58
Valturio, Roberto 233
Van 137, 162, 275, 279, 314
Vankulu Lügati 224
Vâridât, İbnü'l Arabî 243
Varna Savaşı 36, 270
Varsak kabilesi 250
Vasco da Gama 164
Veba salgını 231
Vefâiyye 77, 240
Venedik 21, 29, 32, 34, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 51, 53, 55, 57, 60, 64, 81, 87, 114, 138, 160, 161, 167, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 233, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 280, 281, 282, 283, 284, 317, 318, 320
balyozu 43
elçi 21, 39, 51
etkisi 29, 41

savaşı 34, 47, 87, 178
Vergi 24, 93, 94
ayni 138, 139
muafiyeti 194, 310
Verria *bkz. Kareferiye*
Vezir-i âzam 57, 87, 96, 108, 123, 125, 126, 128, 129, 130, 133, 185, 192, 270, 273, 277, 279
Via Egnatia 22, 188
Vidin 28, 268, 288
Vişegrad Köprüsü 175
Viyana 51, 52, 61, 81, 96, 274, 282, 292
Vize 250
Vladislav 35
Vlahlar *bkz. Eflâk*
Voynuk 26, 69
Vurgunculuk 187

Y
Yağma 39, 85, 181, 184, 209
Yahudiler 167, 182
Yamak 206
Yavuz Sultan Selim *bkz. Selim I (Yavuz)*
Yaya askerler 68
Yazıcızâde kardeşler *bkz. Ahmet (Yazıcızâde), Mehmet (Yazıcızâde)*
Yemen 50, 64, 137, 164, 275
Yeniçeri ağası 110, 112, 124
Yeniçeri cuntası 131, 132, 208
Yeniçeri desteğı 48, 87
Yeniçeri garnizonu 52, 137
Yeniçeri isyanı *bkz. İsyan (Yeniçeri)*
Yeniçeriler 33, 87, 109, 112, 113, 127, 205
Yeniçeri ocağı 280
Yeni-Foça 182

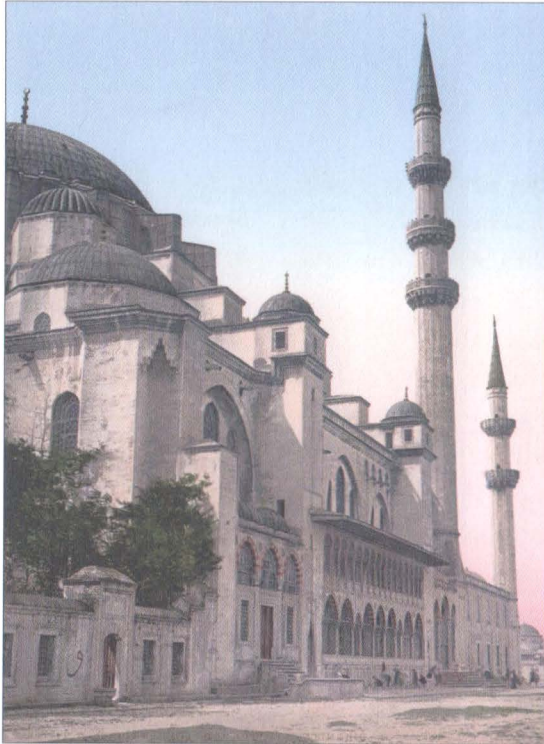
- Yeniköy 62, 278
 Yenipazar 175
 Yenişehir Antlaşması 35
 Yerköyü (Giurgiu) 32, 172, 269, 270, 287, 288
 Yiğitbaşı 198, 200, 203, 205
 Yolsuzluk 65, 66, 71, 93, 120, 152
 Yönetici sınıf 146, 153, 196, 209, 218, 237, 248, 258
 Yörükler 42
 Yunanistan 176, 292, 293, 295, 296, 297
 Yunan Kilisesi 21
- Yunus Bey 106
 Yusuf Nasi (Yahudi tüccar) 171
 Yüz Yıl Savaşları 71
- Z**
 Zağanos (Lâla) 35, 36, 37, 39, 130
 Zahir vergisi 100
 Zanaatkârlar 209
 Zápolyai, Jyanos 52, 53, 273, 274
 Zaviyeler 188, 193
 Zeâmet 140
 Zemahşeri 217
 Zic, (Uluğ Beg) 227, 230

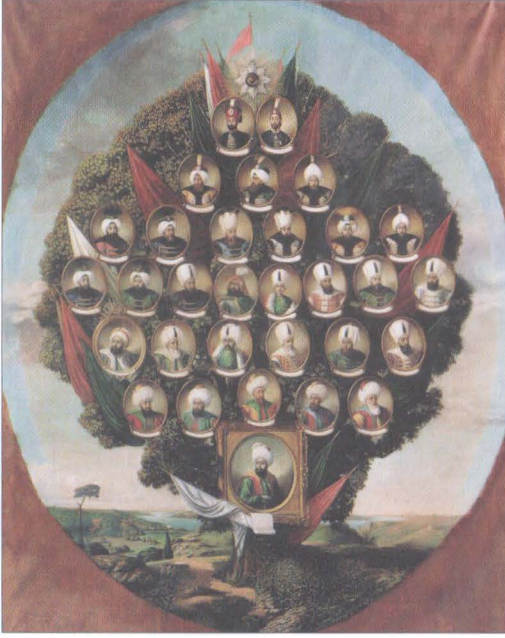
Topkapı Sarayı, Kası-ı adâlet, Matbah-ı Humayun'un kubbeli fenerleri, tükellik ve bacaları.

18. yüzyıl sonunda yapılmış bir resimde Süleymaniye'nin Haliç'ten görünüşü

Süleymaniye Camii, 1890.

Topkapı Sarayı'nda bulunan bir soy ağacı. Sultan Abdülaziz devrine (1861-1876) aittir. (TSM Resim Koleksiyonu, 17-135)

Matrakçı'nın (Nasûhu's-Silâhî) *Beyân-ı Menâzil-i Irakeyn* adlı kitabında yer alan 1530'ların Galata'sı.

İtalyan ressam Gentile Bellini'nin Fâtih Sultan Mehmet portresi.

Kanuni Sultan Süleyman

1578'de Seyyid Lokman tarafından yapılmış minyatür

Yavuz Sultan Selim

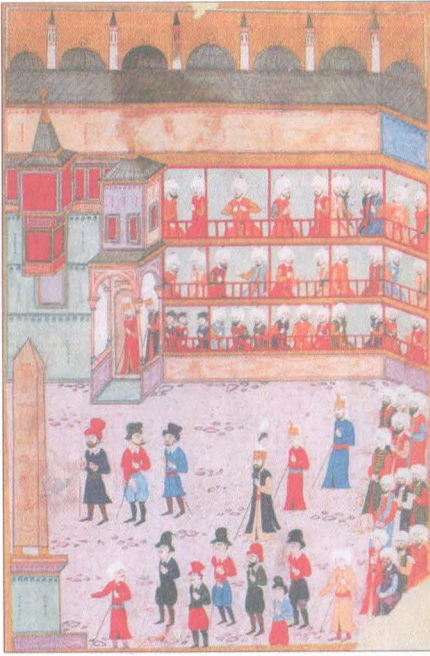
Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan Kebir Musavver, *Silsilenâme*'den

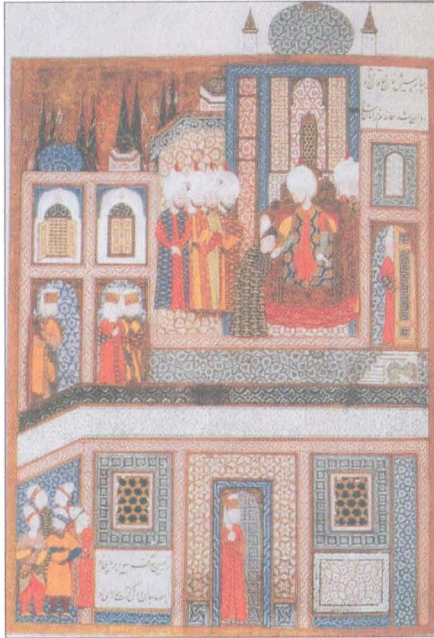
Yıldırım Bayezit
Subhatü'l-ahbâr'dan

Genç Osman'ın minyatür portresi
Topkapı Sarayı Müzesi, hazine no: 2169

Nakkaş Osman'ın
Sünnâme-i Hümayûn'unda
1582'de yapılan sünnet
düğünü şenliklerinde
Atmeydanı, İbrahim Paşa
sarayı ve yabancı konuklar

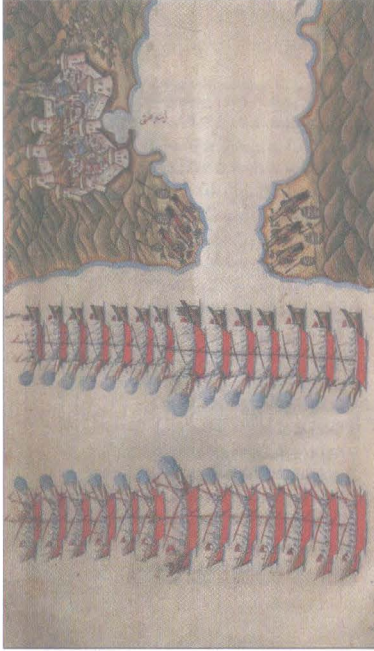
Devlet Giray'ı
Kanunî'nin huzurunda
gösteren minyatür.
Süleymannâme, TSMK,
Hazine, no. 1517

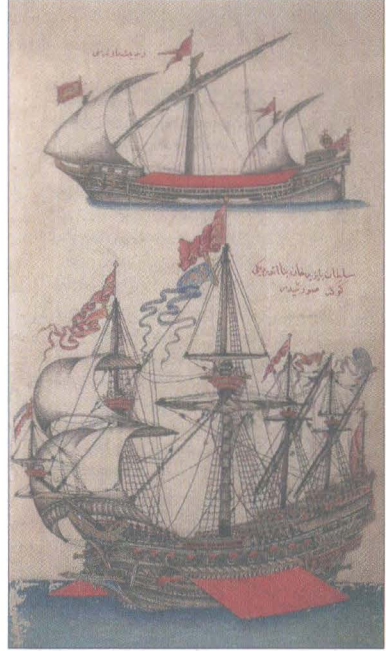
Nakkaş Ali'nin *Hünernâme*'deki minyatüründe Yıldırım'ın cülûsu

Hünernâme'de I. Murat'ın cülûsu

İnebahtı, Kale ve Limanı,
Katip Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nden
Topkapı Sarayı Müzesi

II. Bayezit'in Gökisi ve bir Venedik Mavnası,
Katip Çelebi'nin Seyahâtnamesi'nden
Topkapı Sarayı Müzesi

Jean-Baptiste Hilaire

Avrupalı bir elçinin Divan'da sadrazamla yediği bir akşam yemeği

Seydî Ali Reis'in
Tercüme-i Heyet-i Ali Kuşî
adlı astronomi kitabı
(Askeri Müze)

Ressam Nakşî bey'in minyatüründe,
Ali Kuşçu, Fatih Sultan Mehmet'e
kitabını sunarken görülüyor.
Topkapı Sarayı Müzesi,
Hazine K. N. 1263

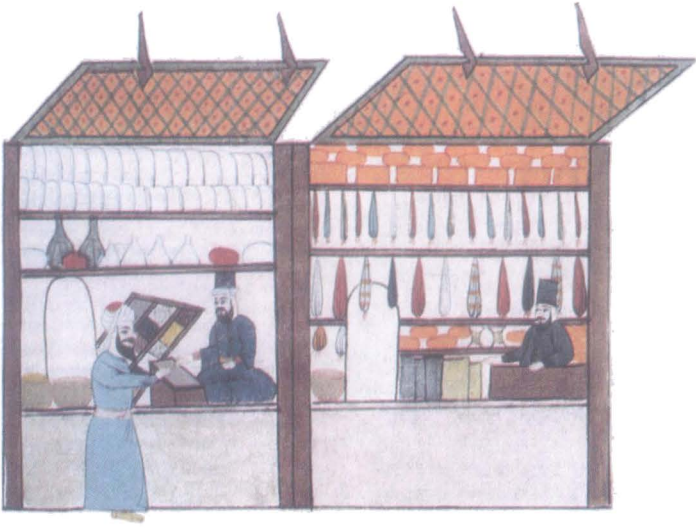
Rasathane, *Şehinşahname*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi F 1404

Kadı huzurunda bir kadının cezalandırılışı

Kapısının önünü temizlemeyerek Subaşı'nın emrine karşı gelmiş olan birinin falaka ile cezalandırılması

Dükkanlar

Barış zamanında müzik aletleri çalan Acemioğlanlar

Tableau Générale'den Kâdiri Tekkesi'nde zikir

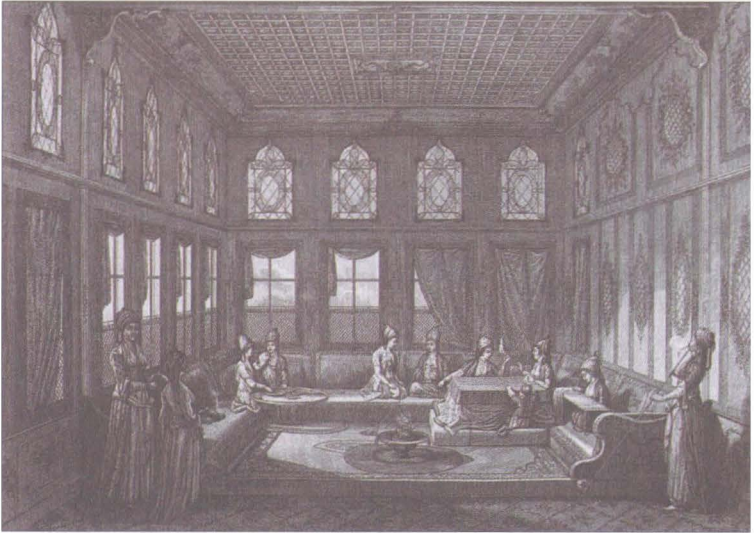

Tableau Générale'den Harem'de kadınlar

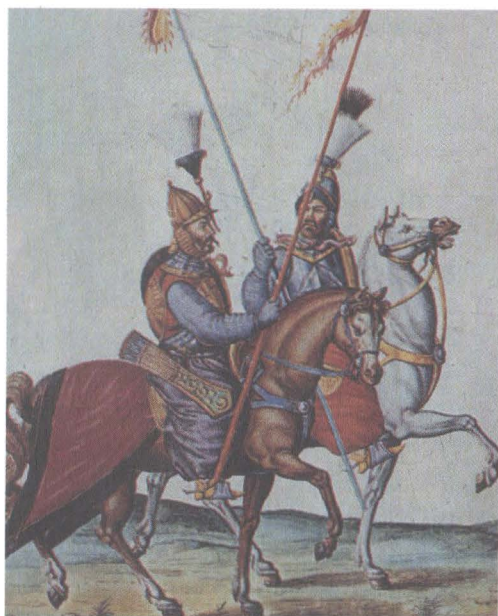
Serhad askerleri

Acemioğlanlar

Yeniçeriler

Sipahiler

Yeniçeri Ağası

Sokakta köpek besleyenler

Vezir-i âzam Sinan Paşa ve diğer vezirler bir cenazede

Topçular

Savaşı giderken, kılıç ve tüfek kuşanmış Acemioğlanlar

Kervansaray

Osmanlı kadınları

Yemek masasında Lavta çalan Yeniçeri

HALİL İNALCIK

OSMANLI İMPARATORLUĞU 1300 KLÂSİK ÇAĞ 1600

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞ ÖYKÜSÜ...

Bir sınır beyliğiiken dünyanın en güçlü devletine dönüşen Osmanlı İmparatorluğu'nun hikâyesi... Merhum Halil İncık'ın uluslararası akademik çevrelerde tanınmasına vesile olan, birçok dile çevrilen ve alanında temel kaynak olarak kabul edilen dev eser...

Klasik Çağ tabirini tarih literatürüne kazandıran İncık bu eserinde Osmanlı İmparatorluğu'nun 1300-1600 yılları arasındaki siyasi gelişmelerini, devlet yönetimini, iktisadi örgütlenmelerini ele almakta, meseleye özellikle kurumlar üzerinden bakmaktadır.

Hâlâ tartışılmakta olan Osmanlı tarihinin dönemlendirilmesi konusuyla başlayan kitabın ilk bölümünde Osmanlı Devleti'nin kökeni, sınır beyliğinden imparatorluğa geçiş serüveni, Fetret Dönemi ve ardından gelen toparlanışı, imparatorluğun iyice kuvvetlenerek bir dünya gücü oluşu ve gerileme meseleleri ele alınmaktadır. İkinci bölümde Osmanlı'nın özellikle devlet yönetimi analiz edilmekte; hanedanın doğuşu, tahta çıkış (cülus), devlet kavramı ve sınıf sistemi, hukuk, saray, merkezi yönetim, eyalet yönetimi ve İncık hocanın üzerinde en çok durduğu konu olan tımar sistemi incelenmektedir.

Üçüncü bölümde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik ve toplumsal yaşam üzerinde durulmakta ve uluslararası ticaret, Osmanlı kentleri, ulaşım ağı, kentli nüfus, lonca ve tüccarlar gibi konular anlatılmaktadır. Dördüncü bölümde imparatorluk halkının dini yaşamı, kültür ortamı, medreseler, ulema, ilmi çalışmalar, bağnazlık ve halk kültürü ile tarikatlar özetlenmektedir. Kitabın son bölümünde ise Osmanlı hanedanı soyacağı, Osmanlı tarihi kronolojisi, sözlük, ağırlıklar ve ölçüler gibi tarih tutkunlarının hem işlerini kolaylaştıracak hem de bundan sonraki okumalarını zenginleştirecek ekler yer almaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600),
Osmanlı tarihine ilgi duyan herkes için vazgeçilmez bir başy

Kronik

kronikkitap.com

₺ 40,00
KDV'den muaf.

● ● ● kronikkitap

ISBN: 978-605-7635-09-9

9 786057 635099

